

SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM
Természettudományi és Informatikai Kar
Földtudományok Doktori Iskola
Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék

A hódoltsági területek középkori és kora újkori
településtopoográfiájának kutatási módszertana Bács, Bodrog és Solt
vármegyék példáján

Doktori (PhD) értekezés

PÁNYA ISTVÁN

Témavezető:
Dr. Bajmócy Péter
Egyetemi docens

Dr. Nagy Gábor
Egyetemi docens

Szeged
2022

Tartalom

1. Bevezetés.....	4
1.1. Problémafelvetés.....	4
1.2. Topográfiai rekonstrukció – elmélet és gyakorlat	5
1.3. Célkitűzés.....	7
2. Szakirodalmi áttekintés	10
2.1. Településhálózat kutatások	10
2.1.1. Országos léptékű kutatások.....	10
2.1.2. Régiós és vármegyei léptékű kutatások	13
2.1.3. Kistáj és település szintű kutatások.....	19
2.2. Településmorfológiai kutatások.....	22
2.3. Külföldi kutatások.....	26
3. Mintaterületek.....	30
3.1. Fejér vármegye solti széke (Solt vármegye).....	30
3.2. Bodrog vármegye.....	36
3.3. Bács vármegye.....	43
4. Adatforrások és módszerek	48
4.1. Írott források	48
4.1.1. Középkor	48
4.1.2. Kora újkor	54
4.1.3. Újkor	57
4.2. Helytörténeti írott és íratlan hagyaték.....	60
4.3. Képi és térképi források.....	61
4.3.1. Kéziratos térképek.....	61
4.3.2. Nyomtatott térképek.....	64
4.3.3. Jelenkori légifelvételek	65
4.3.4. Archív légifelvételek.....	66
4.3.5. Műholdképek.....	66
4.4. Terepi kutatások.....	69
4.4.1. Archív régészeti adatok.....	69
4.4.2. Terepbejárás	69
4.4.3. Geofizika	71
4.4.4. Közösségi régészet	71
4.4.5. Távérzékelés.....	71
4.5. Térinformatikai adatbázis	73
4.6. A településhálózat rekonstrukciója.....	75
4.6.1. Adatgyűjtés és térinformatikai adatbázis létrehozása	75
4.6.2. Település adattár	76
4.6.3. Közigazgatástörténet.....	76
4.6.4. Belterületek felderítése.....	78
4.6.5. Településhatárok rekonstrukciója	80
5. Eredmények.....	83
5.1. Táji és települési kontinuitás.....	83
5.1.1. Kontinuus, helyben maradt települések	83
5.1.2. Kontinuus népességű, de helyét változtató települések	85
5.1.3. Kontinuus helyű, de népességcserén átesett települések.....	85
5.1.4. Elpusztult, elhagyott települések.....	85
5.2. Településhatárok vizsgálata.....	86
5.2.1. Solt vármegye.....	88
5.2.2. Bodrog és Bács vármegye.....	92
5.3. Belterületek vizsgálata.....	99
5.4. Úthálózat.....	112

6. Összefoglalás	116
7. Summary	123
8. Köszönetnyilvánítás	129
9. Irodalomjegyzék	130
Függelék	148
1. melléklet Faluhelyek és templomromok ábrázolása kéziratos térképeken	148
2. melléklet Terepi kutatások adattári jelentései	149
3. melléklet Részletek Solt és Bodrog vármegye települési adattárából	152
4. melléklet Solt mezőváros morfológiája	156
5. melléklet Solt vármegyei települések	162
5.1. Áporka – Daj	162
5.2. Bática – Orosz	163
5.3. Bogyisló – Dalocsa	164
5.4. Dömsöd – Dömsöd	166
5.5. Dunapataj – Bőd	167
5.6. Dunapataj – Szelid	168
5.7. Dunaszentbenedek – Kara	170
5.8. Dunavecse – Vecse	172
5.9. Dusnok – Lugas	173
5.10. Fajsz – Fajsz	174
5.11. Hajós – Hajósszentgyörgy	175
5.12. Hajós – Kál	176
5.13. Harta – Mikla	177
5.14. Harta – Kisharta	179
5.15. Harta – Nagyharta	180
5.16. Harta – Szüle	182
5.17. Homokmégy – Máriaháza	183
5.18. Kalocsa – Kalocsa	185
5.19. Kalocsa – Nána	186
5.20. Nemesnádudvar – Nádudvar	187
5.21. Kunbaracs – Baracs	188
5.22. Tass – Tass	190
5.23. Uszód – Szentgál	191
6. melléklet Bodrog vármegyei települések	192
6.1. Bátmonostor – Bátmonostora	192
6.2. Bezdán (<i>Bezdan</i>) – Udvard	194
6.3. Gara – Kajánd	195
6.4. Küllöd (<i>Kolut</i>) – Hájszentlőrinc	197
6.5. Sükösd – Besenyő	199
6.6. Szeremle – Szeremlén	200
6.7. Vaskút – Arany	201
7. melléklet Bács (Bač) mezőváros morfológiája	203
8. melléklet Írott forrásokból ismert Solt vármegyei utak	205
9. melléklet - Írott forrásokból ismert Bodrog vármegyei utak	206
Révek	208
Hidak	209

1. Bevezetés

1.1. Problémafelvetés

„A földrajz és a kronológia a történelem két szeme”
(Vico, G. 1744 17.)

A Kárpát-medence déli és középső része a százötven éves török uralom alatt rendkívüli mértékben elpusztult. Számos vármegye magyar lakossága teljesen vagy részlegesen eltűnt, helyükre több régióban balkáni eredetű rác-vlah népesség költözött. A dolgozat témáját adó Duna-Tisza közti tájon a korábban sűrű településhálózat erőteljesen megritkult. Évszázados múltú közlekedési, gazdasági és egyházi központok veszítették el a rangjukat, szerepkörüket, falvak és mezővárosok sokasága lett az enyészeté. Jól mutatja ezt az is, hogy a 17. század elején Kecskeméttől délre az első lakott helység a mintegy 50 kilométerre fekvő (Kiskun)Halas volt. Az épített örökségben is pótolhatatlan kár keletkezett. Szomorú tény, hogy a két víz közén Soltszentimrértől (ún. Csonkatorony) Bácsig (bácsi vár és templom), mintegy 150 kilométeres kiterjedésű területen egyetlen középkori épület vagy rom sem maradt meg az 21. századra. A 16. század közepétől jelentősen megváltozott a környezet: a középkorban változatos, erdőkkel, szántókkal, rétekkel és legelőkkel tarkított táj a külterjes állattartás térnyerésével a 18. század elejére egyre sivárabb, fátlan pusztasággá vált. A településhálózat fokozatos sorvadásával, az idegen ajkú lakosság beköltözésével párhuzamosan egyes régiókban megváltoztak, vagy feledésbe merültek a középkori magyar település és határnevek. A magyarság vesztesége a török hódoltság idején hatalmas méreteket öltött: a kár a fizikai javaktól, az épített örökségen át a kollektív tudatban őrzött nevekig, történetekig, legendákig tetemes volt.

A pusztulás a közigazgatást is érintette: a szerencsésebb sorsú vármegyék (Solt, Pest, Külső-Szolnok) felvidéki várakból, afféle „távvezérléssel” működtek a hódoltság idején, a szerencsétlenebbek a török terjeszkedés első felében szűntek meg (Bodrog, Bács, Csongrád, Torontál stb.). Utóbbiak emléke a fentebb leírt veszteségek miatt apránként kikopott a köztudatból, határaik feledésbe merültek, egykori településeik pedig részben eltűntek, részben pedig nevet váltottak. A mohácsi csata után egy-két emberöltővel keletkezett iratokban már érezhető a határok elmosódása, feledésbe merülése miatt egyfajta „*topográfiai bizonytalanság*”, mely a hódoltság végéig főleg a déli vármegyékben egyre fokozódott. Éppen ezért jelentett komoly kihívást a 18. század elején, a török iga alól felszabadult területeken a közigazgatás újjászervezése, az egykori egyházi és világi birtokok helyének és kiterjedésének felderítése. A legtöbb hódoltsági területen nem sikerült a középkori állapotokat helyreállítani. Ez halmozottan igaz az Alföld déli sávjában létezett vármegyékre, így azok újkori településhálózata nem tekinthető a török terjeszkedés előtti állapot szerves folytatásának.

A Magyar Királyság egészének, vagy egy részének (régió, vármegye, kistáj) középkori történeti földrajzi – történeti topográfiai vizsgálatával számtalan kutató próbálkozott a 19. század második felétől. Módszertani szempontból ezen kísérletek különböző eredménnyel zárultak. Ennek egyik oka, hogy a tudományágak képviselői (történészek, régészek, földrajz- és néprajzkutatók), eltérő igényességgel, módszerekkel, szemlélettel és céllal készítették el elemzéseiket. Egyes dolgozatokban a történeti összefoglalás mellett szövegesen jelenik meg a topográfia, a térbeli rekonstrukció egyszerű kivitelű térképvázlatokon valósul meg. Máshol nagyobb hangsúly van a környezet és a településhálózat helyrajzi rekonstrukcióján. Adott tehát a középkori Magyar Királyságról egy gazdagnak mondható s igen sokszínű történeti földrajzi szakirodalom, azonban a mai napig nem készült el a Kárpát-medence korszerű topográfiai térképe és adattára, mely tartalmazná a török terjeszkedés előtti, 15–16. század fordulóján létezett településeket és pusztákat.

1.2. Topográfiai rekonstrukció – elmélet és gyakorlat

Mielőtt a célkitűzésekre térnék, fontosnak tartom, hogy tisztázzuk, mit is értünk a topográfia alatt, illetve mit várhatunk el egy topográfiai rekonstrukciótól. A görög eredetű kifejezés első eleme a τόπος (topos = hely), második pedig a -γραφία (-grafia = írás~rajz), azaz tükörfordítással *helyrajzként* lehetne magyar nyelvre ültetni. Ha e kifejezést ízlelgetjük, akkor valószínűleg egy kisebb terület, épület/épülettömb vagy telek/telektömb geodéziai felmérése és annak végeredménye, egy letisztult (váz)rajz juthat eszünkbe. Ezzel, az egyébként igen beszédes kifejezéssel sem a földrajzban és a történettudományban, sem pedig a régészetben nem túl gyakran találkozunk. Akadnak azonban kivételek is. Az erdélyi származású Herepei János régész-történész Kolozsvár történeti *helyrajzát* vizsgálta, s kisebb-nagyobb résztanulmányaiban a város kialakulását, utcáit, épületeit, a magyar és a szász lakosság városon belüli elhelyezkedését mutatta be (HEREPEI J. 2004). Végh András régész a középkori Buda telekszintű *helyrajzával* foglalkozott a történeti és régészeti adatok alapján (VÉGH A. 2006, 2008). E példák is szemléltetik, hogy a topográfiának létezik olyan válfaja, mely egészen közelről, mikroszinten vizsgálja az adott helységet.

A *régészettudományon* belül külön irányzat a topográfia, mely lényegében a lelőhelyek adattári kutatását és terepi azonosítását, lehatárolását foglalja magában. A hazai régészeti lelőhelyfelderítés legnagyobb programja *Magyarország régészeti topográfiája (MRT)* címmel indult 1960-ban, melynek során a helyrajzi kutatásokhoz hasonló aprólékossgal folyt a bevont megyék településeinek tanulmányozása (KVASSAY J. 2017). E projekt alapvetően régészeti szempontok szerint zajlott, s végcélja a (különféle korú) lelőhelyek földrajzi azonosítása, térképezése és leírása volt (erről bővebben a szakirodalmi áttekintésben lesz szó). A *földrajztudomány* szemszögéből a topográfia jelentéstartalma elsőre hasonlónak tűnhet, ugyanis földrajzi értelemben ez a földfelszín elemeinek, tereptárgyainak leírását és térképi rögzítését, ábrázolását jelenti. Ha kissé közelebb lépünk, a történeti földrajzban belül találjuk a *topográfiai rekonstrukciós* irányzatot. Mendöl Tibor, a magyar településföldrajz (korabeli nevén emberföldrajz) egyik kiemelkedő alakja úgy vélte, hogy a „*történeti földrajznak az adattárnál egy lépcsővel magasabb fokozata a topográfiai rekonstrukció, vagyis az egykori vízrajz, természetes növényi takaró és a kultúrtájelemek: telepek, utak, művelt földek térbeli helyzetének megállapítása, valójában mindezek térképének elkészítése.*” (MENDÖL T. 1938 329.).

A hazai (geográfusok által művelt) történeti földrajzban a topográfiai rekonstrukció, amint azt a szakirodalmi áttekintésből is látni fogjuk, a régészeti változattól eltérően többnyire elméleti szemléletű. Egyrészt az elpusztult, középkori-kora újkori helységekre a történeti földrajz hagyományos értelemben vett „földrajzos színterén” nem, vagy csak említés szintjén jutott figyelem. Jól mutatja ezt az is, hogy kifejezetten e települések felderítésére, azonosítására, leírására nem alakult földrajzi módszertan. Másrészt az MRT esetében megfigyelhető igen alapos primer forrásfeltárással és kiértékeléssel sem találkozunk a történeti földrajzi vizsgálatokban. Ehelyett a kutatások súlypontja a 18–19. századtól napjainkig terjedő, alapvetően jó forrásadottságú időszakra tolódott el, s az elemzésekben a középkori és kora újkori primer (adattári, levéltári) források helyett többnyire az újkori, kiadott szakanyagok élveznek elsőbbséget (JANKÓ F. 2005a, SZILÁGYI ZS. 2013).

A *történettudományon* belül is kialakult egy irányzat, melynek célja a táji/régiós/országos topográfiai rekonstrukció. Jelentőségét jelzi, hogy a történeti földrajzi kutatásokban használt, mai napig alap szakirodalomnak tartott összefoglaló műveket és adattárakat (primer adatok alapján) kivétel nélkül történészek készítették el (CSÁNKI D., GYÖRFFY GY., ENGEL P., KÁLDY-NAGY GY.). A források magas szintű ismerete és használata mellett azonban e stúdiumon belül kevésbé fejlődött ki a térképek, tervrajzok, légifelvételek térbeli elemzése és feldolgozása. Már évtizedekkel ezelőtt, 1971-ben rávilágított erre Éri István régész-történész a nevezetes nagyvázsonyi középkorkutatási konferencián (ÉRI I. 1973 142.). Néhány üdítő kivételtől eltekintve (mint pl.: B. Huszár Éva történész-levéltáros Heves megyei elpusztult falvakat bemutató tanulmánya és térképe, lásd B. HUSZÁR É. 2002) a legtöbb történeti

földrajzi adattárban egyszerű, letisztult térképvázlatokat találunk, melyeken a települések pontszerűen jelennek meg. A történeti topográfiai elemzésekben azonban a (szabatos) térképi ábrázolás rendkívül fontos. Jól tükrözik ezt Paul D. A. Harvey angol történész szavai: *„a helytörténész számára különös kihívás egy részletes történeti térkép készítése a kutatási területéről. A térkép egy kompromisszumok nélküli eszköz az információk továbbításához. Amikor a történész ír, nyilvánvalóan többet említi az általa tudott dolgokat, s kevesebbet, amelyeket nem tud. Akár szándékosan, akár nem, általában eltereli a figyelmet a tudása hiányosságairól, s az olvasóinak, s gyakran önmagának is olyan benyomást kelt, mintha a hiányosságai jelentéktelenek lennének, vagy nem is léteznének. A térképen erre nincs lehetőség. A térképen minden részlet fontos, s nincs lehetőség a kétértelmű adatok eltitkolására. ... A térképek készítésével azonnal felismerhetővé válik, hogy mennyire pontatlan a tudásunk, milyen hiányosságaink vannak, s hogy hol találhatók ismeretlen terek, bizonytalan körvonalak a kutatási területünkön* (HARVEY, P. D. A. 1985 33.). Kivételeket a történeti kutatásokban is találunk, például Fedeles Tamás Pécs szerkezetét vizsgálta, Fügedi Erik Székesfehérvár fejlődését, Somfai Attila és Winkler Gábor pedig Győr történeti földrajzát tanulmányozta topográfiai szemlélettel (FEDELES T. 2013, FÜGEDI E. 1967, SOMFAI A. 2001, WINKLER G. 1998).

E felvezetés után egyértelműen látszik, hogy a topográfiának tudományáganként eltérő a jelentéstartalma. A földrajztudományon belül, a *történeti földrajzban* javarészt a forrásokban gazdag újkori időszak lakott helységeiről találunk részletes topográfiai–morfológiai–funkcionális elemzéseket, a 18. század előtti időszakról sem települési, sem kistérségi/megyei/régiós szinten nem készültek adattári/terepi munkán alapuló művek. A földrajzi szemléletű művekben a primer (írott és képi) források hiánya miatt többnyire letisztult, makroszintű modelleket, vázlatokat találunk. A *történettudományban* a topográfia leginkább a leírásokban nyilvánul meg, s a térképi ábrázolás (a történeti földrajzhoz hasonlóan) letisztult, makroszintű. A primer forrásokon alapuló topográfiai rekonstrukcióhoz ritkán kapcsolódik helyszíni adatgyűjtés, terepbejárás, légifelderítés stb. A szakirodalom vizsgálata alapján egyértelműen látszik, hogy a mikroszintű helyrajzi vizsgálatokban a *régészettudomány* jeleskedik leginkább. Ennek egyik oka az, hogy a fentebb említett tudományágakhoz képest a régészetben rendelkezésre áll az eltűnt, elnéptelenedett falvak terepi kutatásának, felépítésük vizsgálatának, illetve az épített örökség felderítésének módszertana. Mivel az egykori, hódoltsági területeken hatalmas méreteket öltött a 16–17. századi településpusztulás, ezek egykori belterületének felderítése, topográfiai elemzése, fontosabb jellemzőinek (utca, házak, templom/monostor/udvarház/vár/malom stb.) meghatározása kiemelten fontos. Ha tehát a középkori Magyar Királyság topográfiai rekonstrukcióját szeretnénk elvégezni, e stúdium eredményeinek és módszereinek felhasználását nem lehet kikerülni.

Fontos kiemelni, hogy pusztán a régészet önmagában nem elegendő a hatékony és pontos topográfiai rekonstrukcióhoz. A szakirodalmi áttekintésben szó lesz az MRT során alkalmazott „módszertanról”, mely a középkori – kora újkori települések azonosítását szolgálta. Utóbbi kifejezés azért idézőjeles, mivel az országszerte mozaikosan zajló régészeti topográfiai kutatások előtt/alatt nem készült olyan szakanyag, illetve tudományos közlés, mely tartalmazta volna az eljárások rendjét, a vizsgálatok szempontjait, mélységét. Ehelyett megfigyelhető egy „organikus fejlődés”, melynek eredményeként az MRT kötetekben szereplő adatok, településleírások, történeti összefoglalók egyre részletesebbek, teljesebbek lettek az évtizedek folyamán. Az MRT, valamint a régészeti alapokra épülő hazai történeti földrajzi vizsgálatok szellemisége, jellege ösztönzőleg hatott a disszertációban bemutatott Duna-Tisza közti topográfiai kutatásokra (STIBRÁNYI M. 2015, K. NÉMETH A. 2015A-B, ROSTA SZ. 2014, PÁLÓCZI HORVÁTH A. 2022). A kezdetektől látszott azonban, hogy az említett munkák csupán a magyarországi területek vizsgálatában segítenek. A határon túli térség (történeti nevén a Bácska) elemzésében új megoldások kidolgozására volt szükség.

Összefoglalva a fentebbi gondolatokat, a következő megállapításokat tehetjük. Ha a régészettudományban alkalmazott helyrajzi megközelítést választjuk, akkor a topográfia mikroszintű, terepi vizsgálatokon alapuló helyrajzi vizsgálatot kell jelentsen. Továbbá egy komplex rekonstrukció kiterjed a települések külterületi határainak, határformáinak, illetve a történeti táj elemeinek megrajzolására. Emellett magában foglalja a helységek kontinuum, illetve elpusztult belterületének morfológiai elemzését is.

1.3. Célkitűzés

Kutatásom során arra kerestem a választ, hogy a 16–17. században hatalmas pusztulást elszenvedett hódoltsági területeknek milyen komplex módszertannal lehet a lehető legpontosabban megrajzolni a késő középkori – kora újkori (14–17. sz.) településhálózatát. Különös tekintettel a lakott helységek és a lakatlan puszták határainak kiszerkesztésére, valamint az egykori és mai falvak/mezővárosok belterületi jellemzőinek (egy/több utca, soros/orsós/halmazos elrendezés, templom/kápolna/monostor/udvarház/vár stb.) meghatározására.

Disszertációm készítése során a Kecskeméti Katona József Múzeum illetékességi területén, Bács-Kiskun megye határain belül végeztem terepi kutatásokat. Az adattári, valamint a távérzékeléses vizsgálataim azonban kiterjedtek a Duna-Tisza közének északi (dél-pest megyei), illetve déli területeire (szerbiai Bácska) is. Munkám során csupán érintőlegesen tértem ki a 11–13. század végéig tartó időszak településviszonyaira és közigazgatására. Az Árpád-kornak a rendkívül szegényes írott forrásai miatt alapvetően mélyreható régészeti topográfiai kutatással, intenzív terepbejárással lehetne pontosan meghatározni a településviszonyait, melyre a kutatásom során nem volt lehetőségem. Ehelyett hatékony erőforrás felhasználás mellett célzott bejárásokat végeztem munkatársaimmal és civil segítőkkel a kijelölt helyszíneken.

A „két víz köze” magyarországi és szerbiai területe kutatástörténeti szempontból hasonlóságokat mutat. Intenzív, régészeti topográfia (néhány Bács-Kiskun megyei település, pl.: Kecel, Drágszél, Homokmégy, Miske stb. kivételével) sem a határon innen, sem azon túl nem történt. Voltak próbálkozások a középkori településhálózat régészeti alapú felderítésére, azonban ezekhez primer (írott, képi) források célzott felkutatása, illetve közigazgatás (vármegye/szék, azon belül pedig település) szintű rekonstrukciója nem párosult (Szerbia: Északkelet-Bácska – SZEKERES L. 1982, Magyarország: Homokhátság - ROSTA SZ. 2014, Kalocsai-Sárvíz - ROMSICS I. 2016). Nem került sor a falvak, mezővárosok belterületeinek terepi azonosítására, a szerkezetük földrajzi és régészeti szempontú vizsgálatára, a fontosabb épületeik (templom, udvarház, monostor stb.) helyének meghatározására, továbbá elmaradt a település és pusztahatárok felvázolása. E körülmények miatt véleményem szerint a Duna-Tisza köze (főleg annak déli fele) ideális „minta környezet” egy komplex, régészetben – földrajztudományon és történettudományon alapuló, interdiszciplináris módszertan megalkotására.

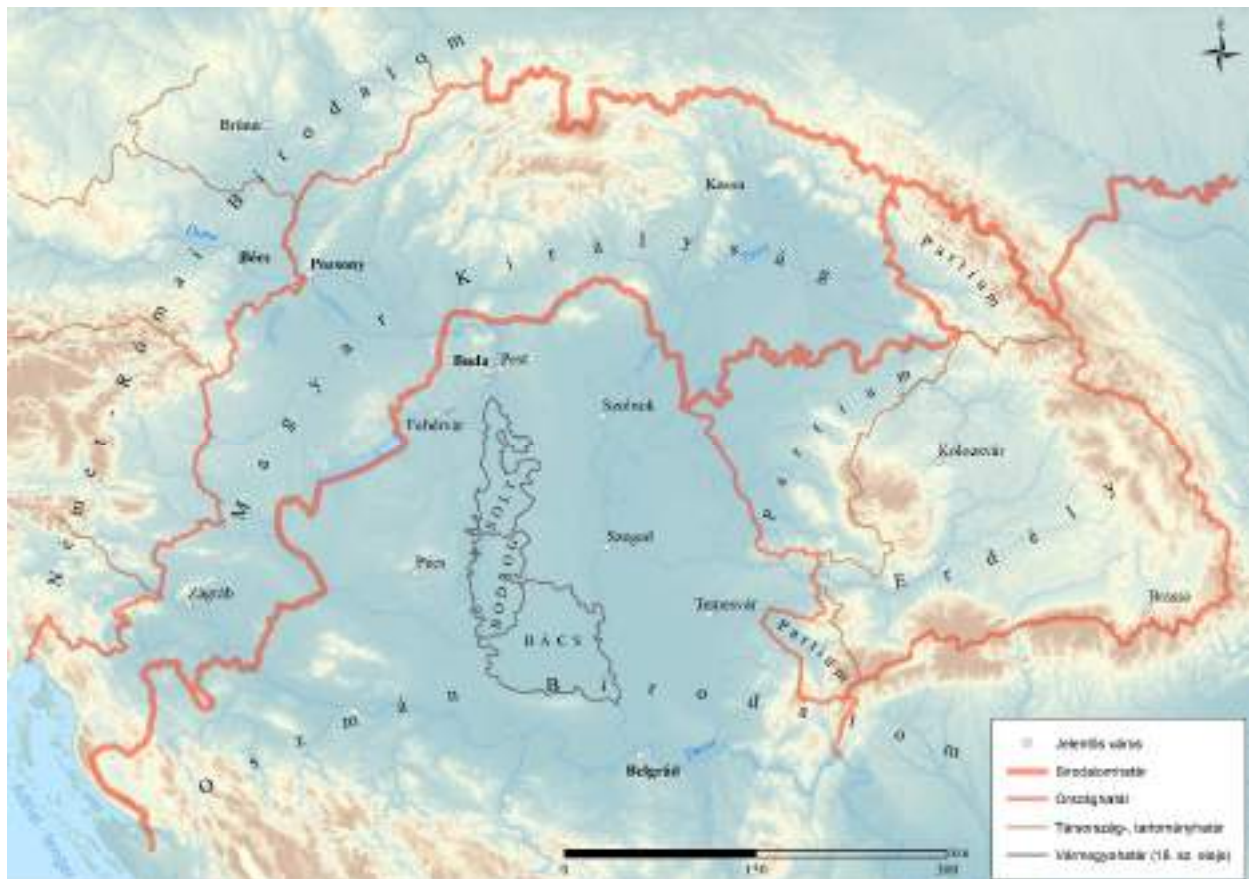
Mintaterületként három, egymástól sok szempontból eltérő, ugyanakkor sok jellemzőben hasonló vármegyét (Solt, Bodrog és Bács) választottam. A Kecskeméti Katona József Múzeumban 2011 óta eltöltött idő alatt e három megye történetével behatóan foglalkoztam, s megismertem a korábbi kutatásokat és az alkalmazott módszereket. Solt, Bodrog és Bács vármegyék Títtől Dunavarsány magasságáig tartó mintegy 300 kilométer hosszúságú területe kiváló keresztmetszetet ad a hódoltság településhálózatának és a települések kontinuitásának változásáról (1–2. ábra). Úgy vélem, hogy éppen ezért a kiválasztott területek tökéletesen alkalmasak az általam kidolgozott, s alább a dolgozatban bemutatott topográfiai módszertan felvázolására.

Dolgozatomban módszertani szemszögből vizsgálom az elérhető forrásokat, adattartalmuk pontosságát és felhasználásuk lehetséges módozatait. Emellett bemutatom a történeti földrajz

társtudományainak, a történet- és a régészettudománynak a települések felderítésére és vizsgálatára alkalmas eljárásait.

Vizsgálataim során az alábbi kérdésekre kerestem a választ:

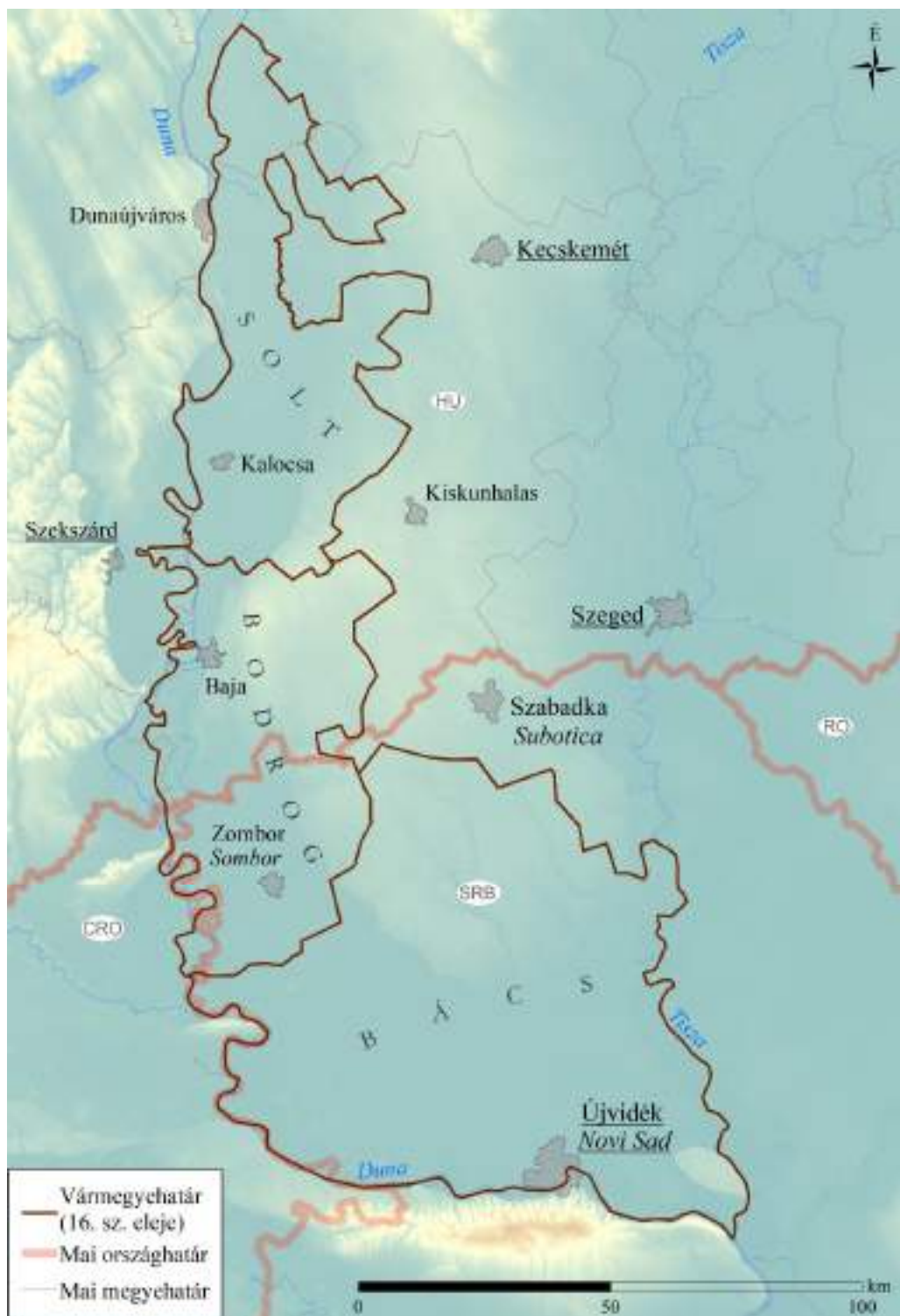
- Milyen módon vázolható fel az elpusztult települések külterületi határa?
- Milyen módszerekkel deríthető fel az elpusztult középkori települések belterülete, és hogyan határozhatók meg azok főbb vonásai (utcák, telkek, jelentős épületek)?
- Megfigyelhető-e szabályosság a mintaterületeken a morfológiai típusok földrajzi elterjedésében?
- Milyen módszerrel lehet kimutatni a települések folytonosságát, azaz a jelenlegi belterület és a középkori-kora újkori belterület átfedését és közvetlen kapcsolatát?
- A hódoltság egyéb területein (Dunántúl, Tiszántúl, Temesköz, Szerémség, Szlavónia stb.) mely elemeit lehetne felhasználni a településhálózat kutatásában a felvázolt módszertannak?
- Milyen célra lehet használni a kutatás során begyűjtött adatokat, van-e társadalmi/gazdasági haszna egy adott terület/tájegység történeti (település)földrajzi elemzésének?

1. ábra Solt, Bodrog és Bács vármegyék 16. század eleji területe a Kárpát-medence 17. század közepén létezett közigazgatásához viszonyítva (Forrás: BELUSZKY P. – BAJMÓCY P. – JANKÓ F. 2020 és saját kutatások)

A 21. század első két évtizedében műszaki téren (térinformatika, GPS, drónos és műholdfotózás), illetve a források terén (digitalizált, online elérhető okiratok, térképek, összeírások) is nagy előrelépés történt. Összességében jóval több írott és (tér)képi adatot ismerünk, mint a korábbi kutatók, s a digitalizációnak köszönhetően a történeti adatok elérése, keresése, szűrése egyszerűbbé és gyorsabbá vált. Véleményem szerint ezért is időszerű a korábbi (történeti, földrajzi és régészeti) kutatások erősségeinek és gyengeségeinek, valamint módszereinek figyelembevételével egy új módszertan megalkotása a késő középkori – kora

újkori településviszonyok felderítésére. Kutatásom aktualitását jól tükrözi az, hogy a Magyar Királyság török hódoltság alá került területeinek, azokon belül is a Királyság déli vármegyéinek legnagyobbbrészt a mai napig nem készült el a mikroszintű történeti földrajzi – topográfiai feldolgozása, adattára és atlasza. Úgy vélem, hogy tekintettel az említett területek nagyságára, és a vizsgálatának hatalmas erőforrás és szakember igényére, szükség van a kutatás lehetséges módszereinek és forrásainak számbavételére, erősségeik, gyengeségeik és alkalmazhatóságuk vizsgálatára.

2. ábra A kutatás során vizsgált három vármegye késő középkori kiterjedése a hódoltság területén (saját szerkesztés)

2. Szakirodalmi áttekintés

Következőkben két csoportban tárgyalom a történeti földrajzi - történeti topográfiai szakirodalmat. Elsőként a középkori településhálózatra irányuló országos, régiós és kistérségi szintű (alapvetően makroszintű) kutatásokat veszem sorba. Ezt követően a mikroszintű, települések belső szerkezetét, morfológiai sajátosságainak megismerését célzó vizsgálatokat mutatom be.

2.1. Településhálózat kutatások

„Mindenfajta történeti földrajzi vizsgálódás egyik legfontosabb feltétele az összes fennmaradt és hozzáférhető források feltárása és adataik lehető teljes összegyűjtése. Ne feledjük el: forráskincsünk az idők folyamán hatalmas károsodásokat szenvedett, ezen kívül nagymértékben szétszóródott, még az ugyanazon területre vonatkozó anyag is a legtöbbször nem egy helyen, hanem számos bel- és külföldi levéltárban őriztetik.” (ILA B. 1963)

2.1.1. Országos léptékű kutatások

A középkori Magyar Királyság első, közel teljes történeti földrajzi adattárát Csánki Dezső készítette el az MTA Történelmi Bizottsága megbízásából (CSÁNKI D. 1894 és 1897, KÁLNICZKY L. 2004, LAKOS J. 2008). Csánki a kiegyezés utáni, tudományos szempontból rendkívül termékeny időszak nemzedékéhez tartozott. Az „Akadémiai kör” tagja volt, s pályafutása kezdetétől nagy hangsúlyt fektetett az eredeti források, oklevelek vizsgálatára. Jól mutatja ezt a doktori disszertációjáról készült külsős vélemény, mely szerint a szerző nem „egy-két adat s főként Corpus Juris articulusai után készített hangos combinatiókban, hanem a már megjelent okiratok összes adatainak felölelésével fáradságos és gondos összeszedésével s felhasználásával...körültekintően, fegyelmezett, logikus szerkezetben, imponáló szakszerűséggel” dolgozott (KÁLNICZKY L. 2004 18.). Az 1890 és 1913 között készült, a Hunyadiak korának állapotát bemutató adattára – korlátjai ellenére – hosszú évtizedeken keresztül alapműnek számított Magyarországon és a környező országokban is a földrajzi, történeti és régészeti kutatásokban. Ezzel Csánki a gazdaság- és társadalomtörténet, valamint a történelmi földrajz hazai úttörőjének számít. A doktori disszertációban tárgyalt Duna-Tisza közti terület (Fejér megye Solti széke/Solt vármegye, valamint Bodrog és Bács vármegye) adatait Csánki második és harmadik kötetei tartalmazzák. Elavultsága ellenére a kutatásom során fontos alap adatbázis volt, melyből – vázlatosan – rekonstruálható volt a felsorolt három vármegye késő középkori településhálózata. Csánki adattárának számos tartalmi és módszertani hibájára derült fény a hivatkozott források aprólékos felderítése közben. Egyrészt számtalan esetben említ nem létező, vagy nem az adott vármegyében létező települést (pl.: félreolvasott Pati > valójában a Bodrog vármegyei Apáti) (CSÁNKI D. 1894). Másrészt a címében történeti földrajziként meghatározott műben többnyire nincsenek kiemelve a hivatkozott történeti források közül a földrajzi, topográfiai szempontból fontos (határvizsgálati, birtokfelosztó) iratok.

Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajzi vizsgálatát 1950-ben kezdte el Györffy György az MTA Történettudományi Intézetének munkatársaként. 1956-ig alapvetően a forrásgyűjtéssel foglalkozott, s ennek keretében a 11. századtól a 14. század első harmadáig mintegy 20.000 oklevelet vizsgált át, s összességében nagyjából 80.000 adatot gyűjtött össze az Árpád-kori településhálózat elemeiről (GYÖRFFY J. – ZENTAI L. 2021). A vármegyéket betűrend szerinti sorrendben bemutató sorozatból összesen négy kötet jelent meg, melyben 38 vármegye anyaga, s ehhez kapcsolódóan 37 letisztult, áttekintő térkép található (GYÖRFFY GY. 1963, 1987, 1998). Györffy történeti földrajzi szemléletét mutatja, hogy térképein a települések pontszerű ábrázolása mellett nem csak a fontosabb tájlemek (hegyek, mocsarak, folyók) és utak, hanem a forrásokból (határleírásokból) ismert kiterjedésű települések vázlatos határvonalai is szerepelnek. Fontos megjegyezni, hogy a térképek léptéke nem tette lehetővé

az adattárban közölt oklevélrészletek határpontjainak bemutatását, s így azok csupán a települések topológiai viszonyainak szemléltetésre alkalmasak. Művében a nagy, vármegyei térképek mellett több kisebb, településszerkezeti vázlat is szerepel (pl.: Fejér vármegyei Kalocsa). Györffy lehetőségei igen korlátozottak voltak, hiszen analóg módszerekkel végezhetette a topográfiai rekonstrukciókat. Ennek ellenére a primer adatokra épülő kutatásai (Csánki Dezsőhöz hasonlóan) hosszú évtizedekig a történeti, földrajzi és régészeti munkák alap forrásai voltak. Fontos kiemelni, hogy Györffy földrajzi/helyrajzi azonosításai – a lehetőségeit tekintve – igen jónak mondhatók, annak ellenére, hogy nem volt lehetősége az általa közölt területek helyszíni vizsgálatára, terepbejárására. Kiváló térszemléletét és térérzékét valószínűleg édesapjától örökölte, részben pedig Méri Istvánnal közös munka során alakíthatta ki (lásd MÉRI I. munkásságát 2.2. pontban).

A Györffy által megkezdett munkát az ezredforduló után évtizedben Nógrády Árpád folytatta Sáros vármegye vizsgálatával (NÓGRÁDY Á. 2012, 2014). Nógrády elődje módszertanát fejlesztette tovább, azonban a kisebb léptékű (két megyére korlátozott) munkáját új eljárásokkal egészítette ki. Egyrészt a felhasznált források évkörét az Anjou-kor felé kitágította, így további Árpád-kori vonatkozású adatokkal gyarapodott az adatbázisa. Másrészt Sáros vármegyében több alkalommal történtek terepi kiszállások, melyek során a kérdéses települések és határpontok visszaazonosítása, ellenőrzése zajlott (NÓGRÁDY Á. 2012).

A legújabb kori történeti földrajzi vizsgálatok közül kiemelkedik Engel Pál munkássága. Nem sokkal 2001-ben bekövetkezett halála előtt készült el a földrajzkutatók és történészek körében legismertebb, a bevezetőben már említett műve a *„Magyarország a középkor végén: digitális térkép és adatbázis a középkori Magyar Királyság településeiről”* címmel. A maga idejében rendkívül korszerű, CD-ROM-on megjelent kiadvány a CartoMap térinformatikai alkalmazásra épült, s lehetővé tette a kutatók számára, hogy interaktív módon vizsgálják a középkori Magyar Királyság 15. század végi településhálózatát és birtokszerkezetét. Sajnos Engel kiadványa műszaki (szoftveres) gondok miatt a 2010-es évektől egyre kevésbé volt használható a felhasználók számára. 2021-ben az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézete az Árpád-ház Program keretében elérhetővé tette, így egy keretprogram letöltésével bárki számára hozzáférhetővé vált.

Engel egy korábbi, a Drávántúl középkori topográfiája című tanulmányában célzott arra, hogy ha topográfiai szemlélettel és célzattal vizsgálunk egy területet, akkor az ott létezett településeket nem pontszerű objektumoknak, hanem határral rendelkező sokszögeknek (a történész szavaival élve „mezőknek”) célszerű tekinteni (ENGEL P. 1997). Ez érthető, hiszen a pontszerű ábrázolás lényegében egy letisztult modell, ahol a településeket jelző alakzatokat (szimbólumokat) valamilyen jellemző (lakosság, típus stb.) alapján határozzuk meg. Ezzel szemben, a valóságban a mindenkori településhálózat egymással szomszédos és időben folyamatosan változó kiterjedésű sokszögek halmaza volt. Engel megjegyezte, hogy – elvben – a sokszögek kiterjedése, alakja közömbös a határok megrajzolása során, hiszen a hangsúly inkább az egymással szomszédos sokszögek felvázolásán, azaz topológiáján van. Ez azonban ismét egy, a valós földrajzi állapottól eltérő, erősen szubjektív modellt eredményez, hiszen véletlenszerűen kellene megrajzolni a települések körvonalait. A Dráván túli területről írt tanulmánya végén azonban nem sokszögeket, hanem egy pontokat ábrázoló térképet találunk, csupán a szövegben tesz kísérletet a topológia felvázolására. A négy évvel később, 2001-ben megjelent interaktív kiadványban lényegében ugyanúgy a településeket jelző pontokkal találkozunk, s a sokszögek csupán a településeket összefogó nagyobb birtoktestek erősen elnagyolt határaiként jelennek meg (ENGEL P. 2001). Engel Pál topográfiáról alkotott véleménye részben megállja a helyét, hiszen túl kíván lépni a pontszerű ábrázoláson, ezzel egy plasztikusabb képet szeretne rajzolni a Magyar Királyság középkori településviszonyairól. Az akkori (1990-es évekből, 2000-es évek eleji) viszonyok között, a rendelkezésére álló forrásokkal és eszközökkel azonban nem tudott valódi topográfiai rekonstrukcióba fogni. A településhálózat esetében sokszögekről és szomszédsági

viszonyokról írt, azonban nem a településhatárokat rajzolta meg, hanem a birtokviszonyokat vázolta fel.

Engel munkája hosszú ideig alapmű volt, s számos későbbi kutatásban az általa megadott településneveket, topográfiai adatokat, határviszonyokat használták, annak ellenére, hogy ekkora, országos léptékben rendkívül sok hiba került bele. Ezt jól mutatja az is, hogy térképén számtalan késői, kora újkori és újkori délszláv települést (Bács vármegye: *Pervanica, Obszenica, Bela na Brdu, Kula, Belaradanova, Militics, Obrovac, Metkovity, Glozsán, Radojevity* stb.) helyezett el a Bácska területén, melyekről a 13–16. források vizsgálata során egyértelműen kiderült, hogy a középkor végén nem léteztek. Az általa megrajzolt birtokhatárok sok helyen az újkori térképeken szereplő településhatárokhöz igazodnak, sok helyen azonban teljesen fiktívnek bizonyultak. A települések jelölései is változó pontossággal kerültek a térképre. Úgy vélem, hogy módszertani szempontból előnyös lett volna, ha Engel a térképén megjelenített adatokat (települések, határok) a pontosságuk alapján csoportokba sorolja. A határvonalak esetében pl.: egy szaggatott/áttetsző vonal alkalmas lett volna arra, hogy érzékeltesse a topográfiai bizonytalanságot, főként a hódoltsági területek esetében. A kérdéses eredetű, illetve topográfiai szempontból bizonytalanul elhelyezhető települések jelölését is célszerű lett volna a biztos adatok alapján jelölt településektől eltérő módon megoldani, hogy a felszínes ismeretekkel rendelkező kutatók/felhasználók számára egyértelmű legyen az ábrázolás térbeli pontossága.

Engel foglalkozott a kora újkori időszak legjelentősebb forrásaival, a török adójegyzékekkel (defterek). Vélhetően amolyan „előmunkálatként” vizsgálta a Temesköz (azon belül is a temesvári és a moldvai szandzsák) török kori településeit a Magyar Királyságról készülő művéhez (ENGEL P. 1996). Adattára bevezetőjében felhívta a figyelmet arra, hogy a hódoltságkori állapotok megértéséhez behatóbban tanulmányozni kell a középkori forrásokat, s csakis így lehet a két időszak lakott és lakatlan települései között kapcsolatot teremteni. Megjegyezte azt is, hogy a defterek vizsgálata alapos paleográfiai kutatást igényel, azonban az általa megjelölt célokhoz elegendőnek bizonyult az arab betűkkel, török nyelven lejegyzett helységek neveinek átírása. A módszertani fejezetnél bővebben lesz szó arról, hogy előbbi – jogos – megállapításával szemben utóbbi helytelen, s a kutatás eredményét nagymértékben ronthatja. Engel véleményével szemben ugyanis a török kori állapotok felderítéséhez az összes elérhető defter (illetve az adott régió középkori okleveleinek) mélyreható történeti földrajzi elemzése szükséges (FÓTI M. – PÁNYA I. 2022).

A közelmúltban jelent meg Tímár Péter amatőr kutató „*Magyarország középkori településeinek és egyházainak topográfiai adattára*” című hatkötetes munkája, melyben a mai országhatár terület középkori településeinek, illetve egyházi épületeinek (templom, kápolna, monostor) adatait gyűjtötte össze (TÍMÁR P. 2019). Az öt évtizedig(!) készült adattár módszertani és tartalmi szempontból is számtalan hibát, pontatlanságot tartalmaz, melyekre mű ajánlásában Jankovich Bésán Dénes részben kitért (JANKOVICH BÉSAN D. 2020). A legnagyobb zavart az okozza, hogy közigazgatási egységek (vármegye, szék) helyett betűrend szerinti sorrendben, lényegében kritika nélkül közli a forrásokból ismert (illetve sok esetben az újkori térképekből / írott adatokból feltételezett) helységeket. Jankovich ugyan felhívta a figyelmet arra, hogy Tímár munkája nem történeti földrajzi mű, azonban a címében szereplő topográfiai jelző is erősen kérdéses, hiszen térképek, vázlatok nélkül mintegy „ömlesztve” kapjuk a trianoni határokon belüli településtörténeti adatokat. Az adattár gyengeségei ellenére számtalan középkori, kora újkori és újkori (egyházi) adatot tartalmaz, melyek a Duna-Tisza közti településhálózat rekonstrukció kapcsán igen hasznosak voltak. Ilyenek például a szerző által átvizsgált egyházlátogatási jegyzőkönyvek (*Canonica visitatio*), melyekben szép számmal akadnak információk a hódoltsági területek helységeinek betelepüléséről.

Ha a középkori – kora újkori időszakról szóló történeti földrajzi szakirodalmat áttekintjük, akkor láthatjuk, hogy a 18. század előtti (Árpád-kori/késő középkori/kora újkori) időszak vizsgálata, leírása a források hézagossága, illetve a kiterjedt adattári kutatások elmaradása miatt felszínes. A megjelent munkákban javarészt nagyívű, könyvtári forrásokon alapuló,

elméleti elemzésekkel találkozunk, melyekben a 11-17. századi viszonyok topográfiai rekonstrukciója makroszinten történt meg (BAK B. 1997, 2005, BELUSZKY P. 2001, 2005-2008, FODOR F. 1935, FRISNYÁK S. 1985, 1990, 1996, 2000, KRISTÓ GY. 1986). Tökéletes példa erre Beluszky Pál *A Nagyalföld történeti földrajza* c. munkája, melynek közel háromszáz oldalas terjedelméből a középkorra (11-15. század) csupán néhány oldalon tér ki a szerző, s ezen részek is érintőlegesen, nagy általánosságban tartalmazzák az Alföld fél évezredének eseményeit (BELUSZKY P. 2001). Hasonló figyelhető meg a Beluszky Pál által szerkesztett *Magyarország történeti földrajza I-II.* című tanulmánykötetekben, melyek közel ezer oldalas terjedelméből alig több, mint fél tucat oldalon találkozhatunk a középkori településhálózat elemzésével (BELUSZKY P. 2005-2008). E két munka címválasztása éppen ezért rendkívül megtévesztő, hiszen a mindkettőnél használt „történeti földrajz” kifejezés azt a képzetet kelti, hogy az Alföld, illetőleg a Kárpát-medence történelmének egyes időszakait arányosabban és részletesebben tartalmazzák. Ezzel szemben mindkettőnél az újkor, főként a 18-20. századi események és települések szerepelnek a középpontban.

2.1.2. Régiós és vármegyei léptékű kutatások

Csánki Dezső és Györffy György fentebb említett művei mellett számtalan szerző foglalkozott egy-egy vármegye, illetve tájegység történeti földrajzával, településhálózatának megrajzolásával. Ezekről Pálóczi H. András nyújt vázlatos áttekintést a Nagykunság és tágabb (tiszántúli) környezetének településtörténetét bemutató kötetében (PÁLÓCZI HORVÁTH A. 2022).

Békés vármegye történetét Karácsonyi János foglalta össze háromkötetes, részben primer forrásokra épülő munkájában (KARÁCSONYI J. 1896). Első két kötetében a vármegye történeti földrajzáról, harmadikban pedig az egykor létezett településekről nyújt viszonylag részletes áttekintést.

Módszertani szempontból kiemelkedő Mályusz Elemér munkássága. Mályusz *népiségtörténetnek* nevezte az általa megteremtett új történetírási irányzatot (MÁLYUSZ E. 1994). Turóc vármegye kialakulásáról szóló munkájában felhívta a figyelmet arra, hogy a történeti irodalmunk az írott források alacsony feltártsága és közöltsége miatt igen elmaradottnak számított a 20. század elején. Kiemelte, hogy a történeti források értelmezése és feldolgozása során figyelembe kell venni a társtudományok (nyelv-, néprajz-, társadalom-, földrajz-, régészettudomány) módszereit és eredményeit (MÁLYUSZ E. 1922). Mályusz előbbi észrevétele részben érvényét veszítette, hiszen a 21. század elején a digitalizációnak köszönhetően tömegével érhetőek el összefoglaló történeti művek, oklevéltárak, illetve szabadon kutathatók a Magyar Nemzeti Levéltár középkori oklevelei is. Mályusz hatását jól tükrözi, hogy szemlélete érvényesült a 30-as és a 40-es években megjelent megyetörténeti monográfiákban, melyek közül alábbiakban néhányra röviden ki fogok térni (PÁLÓCZI HORVÁTH A. 2022). A következő áttekintésből kiderül, hogy 1922-ben megjelent könyve után számtalan kutatás zajlott a Kárpát-medence területén, azonban a Duna-Tisza közének legnagyobb részét ezek semmilyen módon nem érintették.

Csánki Dezső halála után a befejezetlen, négykötetes munkájának kisebb, vármegyei szintű „kiegészítései” készültek a 20. század második harmadában. A *Település- és népességtörténeti értekezések* és a *Magyarság és nemzetiség* című sorozatokban leginkább az elcsatolt területek megyéit, köztük is a Felvidék, a Partium és Erdély egyes vármegyéit dolgozták fel különféle szempontok szerint, különböző mélységben. A II. világháborút követő időszakban sok kritika érte e műveket, mivel az akkori ideológia szerint igen egysíkú volt a témaválasztásuk, s igen nagy figyelmet szenteltek a magyarság és a szomszédos népek (szlovákok, románok) népesedéstörténetére, a trianoni béke előtti időszak vizsgálatára. Ugyanakkor fontos kiemelni, hogy ezen időszak műveiben fogalmazódtak meg olyan alap gondolatok, melyek kihatottak a 20. század második felének, illetve a 21. század első felének településtörténeti kutatásaira. Ezek közé tartozik a történeti táj bizonyos fokú rekonstrukciója, a helynevek vizsgálata, az írott adatok (elsősorban oklevelek) összegyűjtése,

valamint a társtudományok (néprajz, régészet) eredményei és módszerei felé való nyitás (PÁLÓCZI HORVÁTH A. 1973). Következőkben időrendben tekintem át azokat a műveket, melyek a doktori kutatás szemléletére, módszereire hatással voltak.

Szabó István 1937-ben közölte Ugocsa vármegye történetét bemutató munkáját, melyben saját szavai szerint visszatekintett „*a mai települési rendszer első csírájáig, melyek e területen nem előbb, mint a magyarság megjelenésével sarjadtak*”, s vizsgálata „*végighaladva a történeti folyamat vonalán, a XVIII. sz. második felében az úrbérrendezéssel zárul le*” (SZABÓ I. 1937 3.). Szabó sok szempontból újtónak számított, s mint majd lentebb látni fogjuk, hatott a későbbi megyei kutatásokra. Mélyreható adattári vizsgálatot végzett, s könyvének első felét elfoglaló bevezető tanulmányában kiemelten foglalkozott Ugocsa nemzetiségeinek történetével. A könyv második felét egy részletes adattár képezi, melyben külön pontban feltüntette az egyes települések kapcsán a forrásokban előforduló magyar hely/határneveket. Szabó inspirálta a Duna-Tisza közí közép-kori és kora új-kori források beható elemzését, s a különféle határleírások, birtokmegosztások mellett a szórványos topográfiai adatokat tartalmazó iratok kigyűjtését.

Fügedi Erik *Nyitra megye betelepülése* című kétrészes közleményében a vármegye 11–14. század eleje közti időszakával foglalkozott. Munkájában a szakirodalom helyett alapvetően a levéltári forrásokra (kb. 2300 irat) helyezte a hangsúlyt, s ezekből igyekezett felvázolni a Nyitra-vidéki magyarság és szláv-ság térbeli eloszlását (FÜGEDI E. 1938). Pontszerűen ábrázolta a településeket, s a közigazgatásra, településhatárookra nem tért ki.

Iczkovits Emma *Az erdélyi Fehér megye a középkorban* (ICZKOVITS E. 1939) című, mélyreható okleveles forráselemzésen alapuló munkájában áttekintette Fejér vármegye történetét, s az egykori településeit rövid adattárban és az ahhoz kapcsolódó térképeken mutatta be. Adattára településenként csupán néhány adatot tartalmaz, térképein pedig alapvetően pontszerűen ábrázolta a Fehér (a későbbi Alsó- és Felső-Fehér) vármegye helységeit, a közigazgatási és településhatárookra nem tért ki.

H. Balázs Éva *Kolozs megye kialakulása* (H. BALÁZS É. 1939) című munkájában foglalta össze a vármegye történetét a honfoglalástól a 14. századig, a nemesi vármegye kialakulásáig. Munkája nem tartalmaz adattárat, térképén alapvetően pontszerűen ábrázolja a vármegye településeit, kivéve a román, illetve a vegyesen román-magyar települések területét.

Jakó Zsigmond 1940-ben közölte a Tiszántúl legnagyobb megyéjének, Bihar vármegyének a történeti földrajzi áttekintését (JAKÓ ZS. 1940). Vizsgálata során a *Magyarság és nemzetiség* című kiadványsorozat módszertani elveit követte, s intenzív középkori forrásfeltárást végzett (lásd SZABÓ I. 1937). Előmunkálatok híján rekonstruálta a középkori birtokviszonyokat, és meghúzta a külön típusokat képviselő településterületek (pl. nemzetségi, nagy-, közép-, kisbirtok) közti határvonalakat. Munkájának második felét egy nagy terjedelmű adattár képezi, melyhez egy áttekintő térkép is készült. A második világháború végén jelent meg rövid írása az elpusztult települések kutatásáról (JAKÓ ZS. 1945). Ebben találóan jegyezte meg, hogy „*Magyarország joggal tekinthető az elpusztult települések földjének*”, hiszen szerte az országban százszámra akadtak a középkorban és a török korban eltűnt települések. Felhívta a figyelmet arra, hogy amíg nincs egy pontos jegyzék az egykor létezett településekről, addig nem lehet tudni az arányokat a mai és az egykori állomány között. Ugyancsak fontosnak tartotta a település fogalmának tisztázását, s szemben pl.: a német kutatásokkal, a magányosan álló majorok, várak, kastélyok stb. helyett a valódi településekre célszerű összpontosítani.

A két világháború közötti időszakban a Magyar Tudományos Akadémia célul tűzte ki Csánki Dezső félbemaradt nagy művének – *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I-III.* – folytatását. Fekete Nagy Antal az Akadémia Történelmi Bizottságának megbízásából írta meg Csánki sorozatának kiegészítését 1941-ben (FEKETE NAGY A. 1941). Elődjéhez hasonlóan mélyreható forrásfeltárást végzett a Magyar Országos Levéltárban, illetve egyéb levéltárakban. Munkája egyik leglátványosabb része egy részletes vármegyei áttekintő térkép, melynek elkészítésében Glaser Lajos közreműködött. Térképészeti szempontból kifejezetten

nagy előrelépésnek számított a korabeli történeti földrajzi művek elnagyolt, inkább térképvázlatnak nevezhető mellékleteihez képest.

Maksay Ferenc doktoranduszként dolgozta fel Szatmár vármegye középkori forrásait, felhasználva egyebek mellett Szirmay Antal eredményeit is (MAKSAI F. 1940. SZIRMAY A. 1809-1810). Maksay részletesen foglalkozott a táj középkori képével, közigazgatással, egyházi szervezettel, a történeti földrajzi környezetre viszont kisebb figyelmet fordított. Németh Péter régész Szatmár megye középkori adattárával ezt a hiányt kívánta orvosolni Szirmay és Maksay műveinek és egyéb források felhasználásával. Németh szerint Szirmay megelőzte a korát, és megyetörténeti kutatásaival a magyar történeti földrajz megteremtőjét tisztelhetjük személyében [NÉMETH P. 2008]. Részletes térképet rajzolt a vármegye településeiről, a települések határaival, topográfiai viszonyaival azonban nem foglalkozott behatóbban (NÉMETH P. 2008).

A korábban említett kutatásoktól jelentősen eltér, de végeredményét tekintve a településtörténeti – topográfiai vizsgálatok szempontjából kiemelten fontosak a *Magyarország régészeti topográfiája* (MRT) projekt keretében megjelent kötetek. A bevezetőben már említett topográfiai munkálatok ötlete 1958-ban, a Régészeti Kutató Csoport létrehozásakor fogant meg (KVASSAY J. 2017). A munkálatok két szintéren zajlottak: egyrészt megtörtént az adott település elérhető adattári/szakirodalmi forrásainak és tárgyi leleteinek feltárása és kiértékelése, másrészt az előbbi vizsgálat eredményeinek felhasználásával elvégezték a terepbejárásokat. Fontos kiemelni, hogy a bejárások az ország legnagyobb részén elmaradtak, azonban a háttérmunka eredményeként hatalmas írott, képi és térképi adatbázis jött létre. Az adatgyűjtés kiterjedt a középkori oklevelek topográfiai vonatkozású adataira (határjárások, továbbá a települések jellegére, szerkezetére, tulajdonosára, építkezéseinek és pusztulásainak, hagyaték-leírásainak anyagaira) (KVASSAY J. 2017). Az okleveles gyűjtések nem érintették az összes megyét. Csupán az előkészületben lévő MRT kötetekhez (Békés, Pest, Fejér, Jász-Nagykun-Szolnok és Tolna megye) válogatták ki a topográfiai tartalmú iratokat. A középkori források feldolgozásával párhuzamosan (CSÁNKI D., GYÖRFFY GY. adattára, valamint regesztakötetek, oklevéltárak és egyéb forrásmunkák alapján) elkészült az adott megye középkori településeinek listája (KVASSAY J. 2017). Az MRT munkálatai nem terjedtek ki Bács-Kiskun megye területére, illetve Pest megye délnyugati felére, azaz a középkori Solt vármegye egészére, valamint Bodrog vármegye Magyarországhoz tartozó részére. Emiatt az ország legnagyobb területű megyéjében – az elmúlt évek intenzív terepi kutatásai ellenére – a mai napig alacsony a régészeti lelőhelyek száma (2022 tavaszán ~4700 db).

Fontos kiemelni, hogy e nagyratörő, eredetileg országosra tervezett régészeti topográfiai projekt az őskortól a kora újkorig az összes régészeti korszakra kiterjedt, nem csak e dolgozat témáját adó középkori – kora újkori időszakra. A létező települések esetében a cél a korábbi, 11-17. századi településmagok lehatárolása, a főbb szerkezeti jellemzők, jelentősebb épületek (templom, monostor, malom stb.) helyének meghatározása volt. Az elpusztult helységek esetében a lehetőségek függvényében a kiterjedésre és a fontosabb épületek felkutatására összpontosítottak a bevont szakemberek (KVASSAY J. 2017). A Magyar Nemzeti Múzeum keretein belül 2022-ben létrejött Nemzeti Régészeti Intézet (NRI) kapcsán felmerült ugyan egy intenzív, országos régészeti topográfiai, azonban ennek elkészülése évek, talán évtizedek múlva következne be, várható kimenete pedig részben oldaná meg a helyrajzi adatok hiányát.

A doktori kutatás szempontjából kiemelten fontos Éri Istvánnak a középkori Veszprém vármegye történeti földrajzára irányuló kutatása (ÉRI I. 1969, lásd még ÉRI I. 1973). Éri tanulmánya elkészültekor a négykötetes Veszprém megyei régészeti topográfiai adattár fele (két kötet) már megjelent, a soron következők munkálatai pedig zajlottak. Az azonos szempontrendszer szerint, megyeszerte zajló kutatások rendkívüli mennyiségű adatot eredményeztek, melyben Éri komoly lehetőséget látott. „*Napjainkban már aligha lehet vitatni, hogy egy-egy terület középkori településtörténetének kutatásában jelentős szerep jut a régészek munkájának. Ennek ellenére még mindig csak igen kismértékben tapasztalható, hogy*

a történészek munkáiban a régészeti eredmények kellő súllyal szerepelnének. ...amint azt eddigi eredményeink mutatják, a régészeti forrásanyag – ezúttal csak a középkori anyagra gondolok – alapvetésül szolgálhat minden olyan munkához, amely hiteles adatok alapján kíván a középkori településtörténet kérdéseivel, akár csak speciális vonatkozásokban is, foglalkozni. ... Mondhatnánk azt is, hogy az írott forrásanyag – amennyiben az településekre, építészeti objektumokra vonatkozó adatokat tartalmaz – csak akkor tekinthető a szó szoros értelmében hitelesnek, ha régészeink megállapításaival egybevág, illetőleg azokkal kiegészül. Mindebből következik az, a mindmáig oly kevés alkalommal megvalósított kívánság, hogy a történeti földrajz történész-művelői – hogy más szaktudományok, mint például a néprajz, földrajz, nyelvészet szakembereit ne is említjük – a régészekkel összehangoltan, közösen kialakítandó program alapján működjenek. Így volna csak elkerülhető egyrészt a feldolgozás menetében tapasztalható aszinkronitás, másrészt a fedések és ellentmondások gyakorisága.” (ÉRI I. 1969 18.)

Éri régész-történész szakemberként felvázolta a kutatás módszertanát, az egyes lépések főbb mozzanatait:

„Először: a megye területén hosszabb-rövidebb ideig fennállott települések, telephelyek pontos feltérképezése. Ideértjük a településeken állott és részben felszínen ma is megfigyelhető, részben a föld alatt rejtőző egyes objektumainak (templomok, lakóházak, kúriák) a település egészéhez való viszonyítását, topográfiaileg és időbelileg egyaránt.

Másodszor: a középkori, földrajzilag meghatározott települések azonosítását, egyeztetését az írott és térképes forrásokkal, így végeredményben a teljes történeti forrásanyagnak a szó szoros értelmében vett helyhez kötését.

Harmadszor: a régészeti leletanyag, a terepbejárás és még inkább az ásatások eredményeinek alapján az egyes települések létrejöttének és elpusztulásának időpontját meghatározva a gyakran hiányos írott források kiegészítését.

Negyedszer: a terület településhálózatának, ezzel egyidejűleg útvonalrendszerének, egykori vízrajzának rekonstruálását. Egyidejűleg megkísérelhető a különböző településformák szétválasztása etnikai, társadalmi, gazdasági különbségek, sajátosságok kimutatása.

Végül, de a kínálkozó lehetőségeket korántsem teljesen kihasználva, a településtörténet szintéziséhez birtoktörténet, történeti statisztika, gazdaság- és építéstörténet szempontjából fontos részadatokat szolgáltatathatunk...” (ÉRI I. 1969 19.).

Éri településföldrajzi – történeti földrajzi munkájában kiemelten fontosak voltak a középkori oklevelek, illetve az újkori, kézíratos térképek. Sajnos a történelem viharjai Veszprém megye iratanyagát sem kímélték, így igen kevés középkori határjáró oklevél maradt fenn. Éri rekonstrukcióját azonban nagyban megkönnyítette, hogy Veszprém megyét a Duna-Tisza közti területekhez képest kevésbé érintették a 16–17. századi háborús események, így a nagyfokú kontinuitás miatt a településhatárok legnagyobb része átöröklődött az újkorra. Az elpusztult települések határát – amennyiben nem települtek újra – a környékbeli falvak lakói elkülönítve tartották számon (ÉRI I. 1969).

A bevezetőben szó volt az Éri István által szervezett 1971. évi nagyvázsonyi találkozóról, melyen a korszak neves szakemberei tanácskoztak a középkorkutatásról. Éri előadásában számos problémára felhívta a figyelmet (ÉRI I. 1973). Véleménye szerint a „térképes ábrázolás a történettudományunk gyenge oldala”. Ennek eredménye, hogy településtörténeti munkákból hiányzott a települések helyének szabatos meghatározása, leírása, illetve környezetének tanulmányozása. „Így mindazok a fejtegetések, amelyek folyamatokat igyekeznek rekonstruálni, vagy a fejlődés, a történeti folyamat egy adott időpontjában kívánják a jelenségeket összevetni, még sokáig kénytelenek a szükségesnél nagyobb mértékben alkalmazni hipotéziseket ahelyett, hogy névvel és földrajzi fekvéssel pontosan beazonosított, létrejöttének, vagy fennállásának valamennyi bizonyítékát (írásos, régészeti, építészeti stb.) figyelembe vevő térkép, illetőleg adattár anyagát használnák fel.” Éri a történettudomány által elfogadott és használt monografikus településtörténet helyett komplex, gyakorlatban is használható adattárban és ehhez kapcsolódó, szabatos felmérésen alapuló térképekben

gondolkodott. Mai szemmel nézve meglepő, hogy 1971-ben a kor újítását, a számítógépet is fel kívánta használni az adattár felépítéséhez és az adatok lekérdezéséhez (ÉRI I. 1973 142.). Éri korszakalkotó ötlete a Veszprém megyei régészeti topográfia összeállítása idején fogalmazódott meg. A megyei múzeum igazgatójaként az volt a véleménye, hogy a településtörténeti kutatások összefogását, irányítását fővárosi intézménynek kell végezni, azonban hozzátette, hogy *„minden hazabeszélés látszata mellett is le kell szögezniünk, hogy a gyakorlati megvalósítás műhelyeként legtöbb esetben a múzeumokat és elsősorban a vidéki múzeumokat vehetjük számításba”* (ÉRI I. 1973 142.). Éri ötletei csupán papíron maradtak fenn, megvalósításuk elmaradt országosan, s Veszprém megyei szinten is. Következőekben látni fogjuk, hogy a 20. század második felében megjelent településtörténeti – történeti földrajzi művek módszertani és tartalmi szempontból sokat fejlődtek, azonban a fentebb felvázolt összetettséget kevés esetben érték el.

Az 1971-ben megrendezett középkorkutatási konferencián jelen volt Pálóczi H. András régész, aki másfél évtizeddel az összejövetel után az ott elhangzottakhoz hasonló szellemiségben dolgozta ki munkatervét Bács-Kiskun megye középkori településviszonyainak felderítésére (PÁLÓCZI HORVÁTH A.: Bács-Kiskun megye középkori településviszonyai, 1985. programterv, KKJM TAd/93-2021, lásd még ROSTA SZ. – PÁNYA I. 2022). Az 1985-ben papírra vetett elképzelés szerint a programba bevont szakembercsoport a 10–17. század közötti időszakra vonatkozóan vizsgálta volna a megye településeit. Ekkor merült fel az a gondolat, hogy a terepi munkafázisok előtt szükség van a történeti térképek, kiadott és kiadatlan oklevelek, összeírások, adattárak begyűjtésére és kiértékelésére. Ezt követően történt volna a középkori falvak célzott bejárása és felmérése. Ennek során a települések főbb jellemzői, domborzati viszonyai, a házak és utcák elhelyezkedése, a templom és egyéb jelentős épületek helyének meghatározása következett volna. A tervezetben nagy hangsúly volt a szántóföldi művelés miatt egyre pusztuló, s éppen ezért leginkább veszélyeztetett késő középkori települések vizsgálatán. A feladatok között szerepelt néhány, különféle szempontok alapján kiválasztott település (Szentkirály, Nyárlőrinc, Bátmonostor stb.) régészeti kutatása is. A „településfeltáró” munkaközösségben régészek mellett helyet kaptak volna földmérők, néprajzkutatók, antropológusok, zoológusok, botanikusok, restaurátorok. Ebből a maga korában igen komplexnek és újszerűnek számító kutatásból végül nem lett semmi, a Duna-Tisza köze egészének interdiszciplináris vizsgálataig pedig közel egy emberöltőnyi időnek kellett eltelnie. A disszertációmban bemutatott módszertan és a Pálóczi Horváth András által megfogalmazott kutatás között nincs kapcsolat. (Utóbbi csupán kéziratként maradt fenn, s a disszertációhoz kapcsolódó adattári vizsgálat során vált ismertté.) Pálóczi terve azért különösen fontos, mivel tükrözi azt, hogy vizsgálatom nem előzmény nélküli, hanem jóval korábban is felmerült már egy komplex, történeti földrajzi – régészeti kutatás ötlete.

A Körös-Tisza-Maros-köz 11–16. század végi időszak közötti településrendjének vizsgálata során Blazovich László történész nagy hangsúlyt fektetett az eredeti, középkori forrásokra, a régészet eredményeire. Részletesen rekonstruálta a három folyó által körbezárt tájat, s felhívta a figyelmet a 18–19. századi kéziratos térképekben rejlő lehetőségekre: *„... a később, de még a folyószabályozások és belvíz rendezés előtt készült térképek, kisebb, helyi változásokat nem tekintve, a Körös–Tisza–Maros közre vonatkozóan kellő óvatossággal és mértéktartással felhasználhatók középkori természeti földrajzi és település-történeti kutatásokhoz”* (BLAZOVICH L. 1985 28.). 1985-ben megjelent munkáját egy évtizeddel később egy többszerzős munka követte, melyben az egykor létezett településekről immár nyelvészeti, régészeti és történeti adatokat is közreadtak (BLAZOVICH L. 1996).

Az ezredfordulón publikálta Kubinyi András a *Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén* című korszakalkotó munkáját, melyben az Alföld jelentősebb településeit (centrumait) csoportosította és különféle jellemzők alapján pontosította a központi funkcióikat (KUBINYI A. 2000). Az eredmények kapcsán szó lesz arról, hogy Kubinyi megállapításai mikroszinten már nem állják meg minden esetben a helyüket. Ez főleg a

topográfiai tévedések, illetve az ezekhez kapcsolódó, sok ponton hibásan megrajzolt úthálózat miatt fordulhat elő.

Ugyancsak az ezredfordulón jelent meg Koszta László tanulmánya *Dél-Magyarország egyházi topográfiája a középkorban* címmel, melyben röviden összefoglalta a Magyar Királyság déli felének egyházi közigazgatását, felépítését. Koszta írása az itt felsorolt tanulmányoktól, könyvektől eltér, hiszen kifejezetten az egyházi szervezetekre, intézményekre, határookra összpontosít.

Heves megye középkori településhálózatának vizsgálatát 1991-ben Kovács Béla megyei levéltárigazgató indította el egy tervezett Helytörténeti lexikon részeként. A lexikon jelen ismereteink szerint nem készült el, azonban munkatársa, B. Huszár Éva történész-levéltáros összefoglaló tanulmányában közreadta Heves megye elpusztult középkori településeinek kataszterét (B. HUSZÁR É. 2002, lásd még B. HUSZÁR É. 2008). E munka, szemben más megyei adattárakkal csupán az eltűnt településeket taglalja, azonban előbbiektől eltérően nemcsak pontszerűen mutatja be elhelyezkedésüket, hanem vázlatosan jelöli az egykori települések térbeli kiterjedését. Ez a megközelítés az Engel Pál által megfogalmazott komplex településértelmezéshez áll közel, miszerint topográfiai kutatás során a településeket térbeli kiterjedéssel rendelkező „mezökként”, sokszögekként kell kezelni (ENGEL P. 1997). B. Huszár adattára 184 ismert településről tartalmaz adatokat, azonban felhívja a figyelmet további 30-50 olyan helységekre, melyekről csupán bizonytalan ismeretekkel rendelkeztek. Munkájában az egyes helységeknél kitér azok földrajzi viszonyaira, továbbá említ néhány fontosabb középkori és kora újkori forrást. Szemléletében érzékelhető a levéltári „háttér”, ugyanis szabatos pontossággal mutatja be az adott település újkori, kézíratos térképeken szereplő említéseit, nyomait, ugyanakkor munkájában a középkori adatok kisebb hangsúlyt kaptak. Érdekes adalék, hogy a térinformatika hazai megjelenése előtti időszakban (a 90-es évek közepén-végén) fotós eljárással, nagyítással és kicsinyítéssel „vetítették” egymásra a történeti térképek adatait. A mára elavultnak, körülményesnek tűnő eljárás tette lehetővé a Heves megyei történeti térképanyag adatainak összeillesztését, s a település- és pusztahatárok elemzését.

Rosta Szabolcs a Duna-Tisza köze középső részének, a Homokhátságnak az Árpád-kori, késő középkori és kora újkori településhálózatát vizsgálta doktori disszertációjában (ROSTA SZ. 2014). Fentebb szó volt arról, hogy a két világháború közötti időszaktól számos vármegyét és régiót kutattak modern, interdiszciplináris módszerekkel. Ez alól azonban az Alföld, azon belül pedig a Duna-Tisza köze kivétel volt. Rosta Szabolcs munkája ezért hiánypótlónak számít. Számos, korábban nem ismert (kun) település helyét azonosította terepbejárással. A Duna-Tisza közén újító volt azon a téren, hogy a terepi kutatások tervezéséhez, valamint a templomos helyek felkutatásához és a településhálózat megrajzolásához tömegével használta a 18–19. századi kézíratos térképeket. Vizsgálatai során mélyreható forrásfeltárássra, a középkori iratok kritikai elemzésére – kevés kivételtől eltekintve – nem került sor. Ez részben azzal is magyarázható, hogy a kunok középkori szállásterületéről igen kevés okleveles emlék maradt fenn. A hátság jelentős része azonban Solt, Pest, Csongrád és Külső-Szolnok vármegyékhez tartozott, melyekről jóval több középkori írott forrással rendelkezünk.

A korábban bemutatott, Éri István és Rosta Szabolcs munkája kivételével alapvetően történész és levéltáros kutatók által írt munkákhoz képest szemléletében, módszereiben és eredményeiben is eltér Stibrányi Máté régész *Fejér megye középkori templomos helyeit* bemutató doktori disszertációja (STIBRÁNYI M. 2015). Ahogy a dolgozat címe is mutatja, a kutatás központi elemét a (mai) megye területén létezett templomos települések képezik. Munkájának sajátossága, hogy ötvözi a régészet, a történettudomány és a földrajz módszereit, s nagy hangsúlyt fektetett a térinformatikai modellezésre és a kiértékelésre. Oklevéltárakat, illetve a Magyar Országos Levéltár anyagából számtalan, legnagyobb részt regesztázott oklevelet használt fel a középkori lelőhelyek azonosításához. Annak ellenére, hogy felhívta a figyelmet a határleírásokat és a birtokfelosztásokat tartalmazó oklevelekre, mélyreható forrásfeltárássra, oklevelek tömeges fordítására és adatainak térbeli kiértékelésére nem került

sor. A régészeti topográfiai munka alaposságát mutatja, hogy 122 helyszínen végzett terepi megfigyeléseket a doktori kutatás hat éve során. Stibrányi Máté vizsgálta a középkori települések határait, az azokat összekötő utakat. Adattára az egykori települések egyházaihoz (~230 db) kapcsolódó középkori forrásokat, illetve topográfiai adatokat tartalmazza. Kubinyi András településhierarchiai kutatásaihoz kapcsolódóan kifejtette álláspontját a templomok, s ezáltal a középkori települések azonosításának fontosságáról. Véleménye szerint a templomos települések azonosításával meghatározhatók a középkori településhálózat „*csomópontjai*”. *„Ahogyan a korábbiakban részletesen kifejtettem, a középkori templomhelyeket településhálózati szempontból nagyon jól használható jelenségcsoportnak tartom, amelyek még pusztult állapotában is fontos indikátorok. A templom egykori léte ugyanis az adott lelőhely jelentőségét is meghatározza. A templom nem csak egyházi jelentőségű építmény volt, a falu lakói számára egyben az identitás, a közösség helyszíne, központja is volt. Azt feltételezem, hogy azok a helyszínek, ahol középkori templom egykori helyét tudjuk azonosítani, a középkorban lokális központokként funkcionáltak, a fogalom településhálózati értelmében. A középkori központi helyek hierarchiáját általános érvénnyel Kubinyi András határozta meg, ő egy általa felállított kritériumrendszer alapján hét kategóriát állított fel ezek meghatározására. Azt gondolom azonban, hogy beszélhetünk egy, ezen kategóriák alatt elhelyezkedő szintről is, egy „nyolcadik” szintről, amely a legközvetlenebb hierarchikus egység, az az alapszint, amely a középkori falut és a határát jelentette”* (STIBRÁNYI M. 2015 147.).

K. Németh András *A középkori Tolna megye templomai* címmel végzett kutatása kissé különbözik a bemutatott kutatásoktól, hiszen nem történeti földrajzi, hanem egyháztopográfiai munka (K. NÉMETH 2015a). Ennek ellenére adattára igen sok és pontos topográfiai adatot tartalmaz a középkori Tolna megye egyházas helyeiről. Ennek kibővített folytatásának tekinthető *A középkori Tolna megye települései* című adattára, mely az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (BO/00003/12/2) támogatásával készült (K. NÉMETH A. 2015B). Az adattár helységenként tartalmazza a különféle névváltozatokat, a legfontosabb történeti adatokat, valamint a történeti földrajzi szempontból kiemelten fontos adatokat. Utóbbiak közé tartoznak a településekre utaló helynevek, történeti adatok, határjárások.

Várhatóan 2022-ben jelenik meg Pálóczi Horváth András régész nagy terjedelmű kiadványa a Nagykunság középkori és kora újkori (10–17. századi) településtörténetéről (PÁLÓCZI HORVÁTH A. 2022). Könyvében – Stibrányi Máté, K. Németh András és Rosta Szabolcs munkájához hasonlóan – ötvözi a régészeti és a történeti földrajzi szemléletet. A Nagykunság területén számos helyen végzett terepbejárást, így a helyismeretének köszönhetően nagy pontossággal tudta megállapítani számtalan elpusztult település pontos helyét. Emellett igen mélyreható középkori forráselemzést végzett, melynek során nagyszámú középkori oklevelet vizsgált át. A kiadvány magját a tájegység településeinek adattára képezi, mely helységenként közel az összes elérhető középkori és kora újkori adatot, valamint az adott település topográfiai ismereteit tartalmazza. Fontos, hogy e munka igen mélyen gyökerezik. Pálóczi Horváth András régész az Éri István munkássága kapcsán említett 1971. évi vázsonyi konferencia vitaindító előadásában felhívta a figyelmet a településtörténetre, mely a történettudomány „gyermekeként”, egyfajta határtudományként helyezkedik el valahol a régészet, néprajz, földrajz, építészet stb. mezsgyéjén, s feladata a „*települések funkcionális és arculati fejlődésének vizsgálata*” (MENDÖL T. 1963, PÁLÓCZI HORVÁTH A. 1973). Fontos megjegyezni, hogy a településtörténet nem egy vagy több település egyszerű, leíró településtörténeti feldolgozását, hanem komplex, interdiszciplináris (régészeti, földrajzi, néprajzi, történeti, műemléki stb.) vizsgálatát és ehhez kapcsolódó topográfiai elemzését jelentette.

2.1.3. Kistáj és település szintű kutatások

Számos szerző vizsgálta kisebb tájegység településhálózatát. Ezek listászerű bemutatására terjedelmi okok miatt nincs lehetőség, ezért a régiós kutatások áttekintéséhez hasonlóan itt is

azokról lesz szó, melyek módszereik és eredményeik kapcsán gondolatébresztők voltak a doktori kutatás folyamata során.

Zolta Lajos a debreceni múzeum igazgatójaként a nagyhatárú Debrecen város közel ezer négyzetkilométeres határának középkori településeit vette górcső alá (ZOLTAI L. 1925, ZOLTAI L. 1936). Részletesen foglalkozott a város környékének egykori vízrajzi viszonyaival, a felszíni formákkal, határelemekkel és határnevekkel. 1923-ban a debreceni múzeum és a levéltár munkatársaival terepbejárásokat végeztek a város külterületén, összeírták és felmérték az egykori falvak helyét a későbbi régészeti kutatások céljából (PÁLÓCZI HORVÁTH A. 2022). Györffy István néprajztudós a Nagykunság területén végzett településtörténeti és régészeti megfigyeléseket. Karcag város határában számos helyen fogott régészeti feltáráshoz, hogy megismerje a tájegység népi építkezését, valamint a falvak belső felépítését. Pálóczi H. András, a fentebb már említett Nagykunság településtörténetét bemutató munkájában rávilágított Györffy módszertani újítására. Ennek lényege, hogy a török hódoltság utáni, 18. századi térképek alapján következtetett a korábbi, középkori és kora újkori viszonyokra, a falvak és városok helyére és határainak vonalára. Nagy hangsúlyt fektetett a régi vízrajzi viszonyok feltérképezésére, az egykori vízrajz rekonstrukciójára (GYÖRFFY I. 1921, 1942, 1943, PÁLÓCZI HORVÁTH A. 2022).

A földrajztudomány színteréről klasszikus példának számít Wallner Ernő dolgozata Dunaföldvárról. Wallner (egyébként igen részletes és gazdagon illusztrált) munkájában röviden utal arra, hogy a település belsőségének vonásai középkori jegyeket viselnek. Vizsgálatai azonban túlnyomórészt az újkori Földvárra vonatkoznak, s az elemzéseit lényegében a 18–20. századi térképek és adatsorok alapján végzi el (WALLNER E. 1961). Hasonló figyelhető meg Becsei József Békés megyei vizsgálataiban is, melyek középpontjában a 18–20. századi települések szerkezete, lakossága, funkcionális tagolódása, valamint a falvak és városok határában kialakult tanyavilág állt (BECSEI J. 1983). A sort még hosszan lehetne folytatni az elmúlt évtizedekben lezajlott, alapvetően az újkori jelenségekre, változásokra összpontosító épülő topográfiai – városszerkezeti kutatásokkal (lásd LENNER T. 2008, 2011, LENNER T. – CSAPÓ T. 2012, CSAPÓ T. – LENNER T. 2013, 2015).

Jankó Ferenc a településmorfológia kapcsán hívta fel a figyelmet arra, hogy a 21. században a településföldrajzban ritka az elsődleges történeti források – oklevelek, török kori adóösszeírások, egyéb összeírások stb. – használata (JANKÓ F. 2005A). Hasonlóan vélekedett Szilágyi Zsolt is, amikor a hazai történeti földrajz módszereit és eredményeit vizsgálta: *„az utóbbi három évtized magyar történeti földrajzi munkái, amennyiben a szerző inkább geográfusnak vallja magát, olyan írások, amik nem széleskörű levéltári kutatómunkára épülnek – még akkor sem, ha gyakran használnak korabeli kéziratos térképeket –, inkább kiadott forrásokat, statisztikai kiadványokat dolgoznak fel.”* (SZILÁGYI Zs. 2013 187.). Szilágyi rámutatott arra, hogy a magyarországi történeti földrajz éppen ezért korszerűtlen, a külföldi, magasabb szintű kutatásoktól le van maradva. A történeti földrajz helyzetéről szóló kerekasztal megbeszélésen is szóba került a hazai tudomány megítélése, s ott is hasonló vélemény fogalmazódott meg (BELUSZKY P. ET AL 2008). Szilágyi Zsolt lényegre törően foglalta össze a történeti földrajz problémáját: *„...az ezredforduló tája óta a digitális forradalom korszakát éljük a tudományok, köztük a földrajz és a történelem is, az egyre gyorsuló adatfeldolgozással megnőtt az igény a történeti forrásokra épülő adatbázisok készítésére, elemzésére, végső soron a kapott eredmények (interdiszciplináris) kontextusba állítására. Ezt érezte már egy évtizeddel ezelőtt Deryck W. Holdsworth, amikor ráirányította a professzionális történeti földrajzirás figyelmét a primer források fontosságára, arra, hogy e diszciplinát művelőknek vissza kell ülniük a levéltárakba kutatni... Noha elmondható, hogy történt itthon is elmozdulás ebbe az irányba, jóllehet közel sem olyan mértékben, mint ahogy az a nemzetközi főáramlat esetében tapasztalható...”*

Napjainkban egyre inkább megfigyelhető, hogy a nemzetközi szintű történeti földrajztudományt olyanok művelik professzionális szinten korszerűen, akik mindkét [ti. a történet- és földrajz-] tudomány ismeretelméleti problémáiban, módszertanában járatosak, és

akik veszik a fáradságot, hogy primer források feldolgozásával mondjanak valami újat” (SZILÁGYI Zs. 2013 188., lásd még HOLDSWORTH, D. W. 2003 és SZILÁGYI Zs. 2011).

Somogy megye déli felének, a Rinya-patak völgyének településhálózatát Jankovich B. Dénes régész foglalta össze (JANKOVICH B. D. 1976). Munkája az írott és térképi források mellett nagyban támaszkodott a régészeti kutatások eredményeire is.

Bács-Kiskun megye területét érintő történeti földrajzi kutatások között üde színfolt a dusnoki származású Szabó Kálmán sárközi munkássága (D. SZABÓ K. 1992). Tanítói hivatását a szocializmus idején, 1965-ben hagyta fel s az NSZK-ba költözött. 1977-től élve az amnesztia lehetőségével 1995-ös haláláig minden évben haz látogatott. Levéltári kutatásokat végzett, illetve terepbejárások során derítette fel a Kalocsai-Sárköz területét (főként Homokmégy, Drágszél, Császártöltés, Öregcsertő, Szakmár, Újtelek, Kalocsa határában). Eredményeiből 1992-ben megírta szülőfaluja, Dusnok történeti földrajzát. Amatőr kutató léteére alapos kutatást végzett, felgyűjtve faluja környékének magyar és szláv határneveit, illetve azonosította a mai Dusnok területén létezett 17(!) középkori települést.

A Duna-Tisza köze viszonylatában kiemelkedőnek számít Kecel helytörténeti monográfiája, mely Bárh János szerkesztésében, és több megyei kutató közreműködésével készült el. A monográfiához kapcsolódóan lehetőség nyílt a település hatalmas kiterjedésű határának régészeti kutatására. A rendszerváltás előtt Kecel volt az első település, melynek területét a Magyarország Régészeti Topográfiája című sorozat szemléletében és igényességével bejárta Biczó Piroska, a Kecskeméti Katona József Múzeum régésze. A munkálatok eredményeként mintegy 200 helyszín vált ismertté (BICZÓ P. 1984). Fontos kiemelni, hogy ekkoriban nem létezett központi régészeti lelőhelynyilvántartás. Egy-egy Bács-Kiskun megyei településen nem ritkán 1-2 lelőhelyről volt a múzeumoknak tudomása, s ennek fényében Biczó Piroska keceli eredményei nagy előrelépésnek számítottak. Lényegében igazolta azt, hogy a Duna-Tisza közének rendkívül sűrű a településhálózata. Számunkra a disszertáció kapcsán az Árpád-kori és a késő középkori lelőhelyek érdekesek. A terepbejárások alapján egyértelműen látszik, hogy Kecel változatos, a homokvidéktől a mocsaras-lápos területein négyzetkilométerenként számtalan kisebb-nagyobb Árpád-kori telep létezett. Ezzel szemben késő középkori település csupán három (Kecel, Pokárd, Szentdemeter). Ez jól tükrözi a bevezetőben már említett helyzetet: az Árpád-kori szórt, tanyákból/telepekből álló településrendszer vizsgálata, s értelmezése pusztán a jellegénél fogva is alapvetően régészeti módszereket igényel.

Érdemes megemlíteni Hatházi Gábor régészeti feltárásokra, valamint a középkori települések felderítését célzó terepbejárásokra épülő Fejér megyei, mezőföldi topográfiai kutatásait, melynek keretében a Hantos-széki kun települések elhelyezkedését vizsgálta (HATHÁZI G. 1996). Hatházi foglalkozott a Duna-Tisza közti kunok történetével, illetve Halas mezőváros (mai Kiskunhalas) topográfiájával is (HATHÁZI G. 2000). Részletes tanulmányában kitért Halas középkori településmagjára, valamint a történeti Halas középkori régészeti emlékeire.

Romsics Imre a Kalocsa-Sárköz 11–17. századi településtörténetét – történeti földrajzát foglalta össze 2016-ban megjelent művében (ROMSICS I. 2016). Munkája részben D. Szabó Kálmán sárközi bejárásainak eredményeire, valamint az ezredforduló környékén lezajlott Kalocsa környéki topográfiai kutatások adataira épül. Utóbbinak köszönhetően a Sárköz északi felén fekvő nyolc településről (Újtelek, Szakmár, Öregcsertő, Homokmégy, Ordas, Géderlak, Dunaszentbenedek, Uszód) több száz lelőhely került be a lelőhelynyilvántartásba. Romsics kutatása kizárólag kiadott és jelentős részben elavult forrásokra terjedt ki, primer adatokat nem tárt fel. A településeket tartalmazó adattárában rövid szócikkekben ismerteti a Sárköz településeit, azonban topográfiai azonosításai a legtöbb esetben feltételezések, a falvak kiterjedésére, morfológiájára egyik esetben sem tér ki.

Összefoglalva az itt felsorolt országos/régiós/megyei/kistáj szintű településhálózati – topográfiai – településtörténeti kutatásokat, jól érzékelhető a 19. század végétől a 21. század első két évtizedéig tartó szemléleti és módszertani változás, fejlődés. Az első történeti földrajzi munkákban az írott, levéltári források képezték a kutatások gerincét, s a téma első

vizsgálói is elsősorban történészek voltak. Később – a Mályusz-iskola hatására – egyre szélesedett a bevont adatok és szakágak köre. A topográfiai szemlélet erősödött, amikor megjelentek a néprajzkutatók (GYÖRFFY I.) illetve régészek (ÉRI I. 1969, ROSTA SZ. 2014, STIBRÁNYI M. 2015, K. NÉMETH A. 2015), s elindultak közvetlen terepi vizsgálatok (terepbejárások, ásatások) is.

A térbeli elemzés szükségessé tette az írott adatok mellett a különféle térképek elemzését is. Györffy István úttörőként hangsúlyozta e források jelentőségét, melyek a későbbi vizsgálatokban már alapadatokként tűnnek fel. A 21. század első évtizedéig azonban ezeket javarészt statikus módon használták. A térinformatikai megjelenésével azonban a szakma számára már ismert térképeket (georeferálás után) újabb elemzésekre lehetett felhasználni (ROSTA SZ. 2014, STIBRÁNYI M. 2015).

A módszertani fejlődés ellenére azonban a Kárpát-medence számos régiója kimaradt a kutatásokból, így a doktori kutatásom témáját adó Duna-Tisza közti területek legnagyobb része is. Egyedül a Homokhátságon zajlott módszeres, több településre kiterjedő vizsgálat, azonban ez minimálisan érintette a településhatárokat, illetve semmilyen módon a közigazgatás és a településmorfológia témakörét (ROSTA SZ. 2014). Korszerű, interdiszciplináris módon megírt megyetörténeti, illetve településföldrajzi összefoglalása eddig csupán Solt vármegyének készült el (PÁNYA I. 2017C), a Bodrog vármegyei pedig előkészületben van, s rövidebb áttekintései már napvilágot láttak (PÁNYA I. 2019, 2021C). Bács és Csongrád vármegyéről, valamint a kun székekről ilyen jellegű tudományos közlés napjainkig nem jelent meg.

2.2. Településmorfológiai kutatások

Következőkben a magyarországi településmorfológia-kutatásokat tekintem át a 20. század elejétől a jelenkorig. Látni fogjuk, hogy a földrajzi, régészeti, történeti és néprajzi vizsgálatok részben egymástól függetlenül, részben pedig egymás eredményeit átvéve finomították a középkori településekről alkotott képet.

Az Alföld településhálózata a török hódoltság idején komoly pusztulást szenvedett, s ennek egyik eredménye a középkori forrásanyag nagymértékű eltűnése. Egyebek mellett emiatt maradhatott ki a tájegység legnagyobb része a „Mályusz-iskola” történész kutatóinak vizsgálataiból (PÁLÓCZI HORVÁTH A. 2006). E hatalmas területen számtalan ismert, bizonyos mértékig számontartott településhely létezett, s sok helyen álltak még pusztatemplomok a 20. század elején is. A mai szemmel nézve fejletlen mezőgazdasági eljárások miatt a lelőhelyek jóval kevésbé voltak bolygatva, mint a 20. század második felében, az erőltetett és intenzív gazdálkodás időszakában. Ezek a körülmények számos muzeológust ösztönöztek az elpusztult középkori falvak kutatásának megindítására. Györffy István néprajzkutató 1922-ben közölt „*A régi alföldi falvak és házak*” című tanulmányában a nagykunsági régészeti kutatásairól ír, melyek során megfigyelte a középkori falvak felépítését, s következtetett a házak jellegére és a korabeli életmódra (GYÖRFFY GY. 1943, PÁLÓCZI HORVÁTH A. 2006). Úgy vélte, hogy az alföldi településekre a négyzetes, „téglány” alakú telkek, míg a dombvidékekre a szalagtelkek voltak jellemzőek. Előbbiek az állattenyésztő, utóbbiak mezőgazdász tevékenység miatt (GYÖRFFY I. 1913, 1926, 1935). Később látni fogjuk, hogy Györffy meglátása téves, mivel az alföldi falvak szinte kivétel nélkül szalagtelkesek voltak a középkor folyamán.

Prinz Gyula, vagy ahogy Dövényi Zoltán nevezte, az „utolsó magyar geopolihisztor” foglalkozott elsőként földrajzos szemszögből behatóbban a magyar települések alaprajzi változataival (PRINCZ GY. 1922, DÖVÉNYI Z. 2012, lásd még CHOLNOKY J. 1929). Német mintára sorolta különböző csoportokba a településeket (halmazfalu, kerekfalu, rendezett faluformák). Prinz Gyulát követően Mendöl Tibor vizsgálta a települések alakját, szerkezetét a német településföldrajzi iskola szemléletét átvéve (MENDÖL T. 1936, 1938). 1963-ban megjelent *Általános településföldrajz* című összefoglaló művében bemutatta a Kárpát-medence településeinek alapvető változatait, köztük az ún. szalagtelkes települést (MENDÖL

T. 1963, JANKÓ F. 2005B, CSAPÓ T. 2017). Prinz és Mendöl kutatásai úttörőnek számítottak, azonban a munkájuk alapvetően a létező településekre terjedt ki, a régebbi korok településformáit, az elpusztult településeket nem érintették.

Az első világháborút követő években-évtizedekben megindult az Alföldön a középkori települések régészeti kutatása, melyek keretében elsősorban falusi házak építésmódjára, felépítésére és a lakók életmódjára összpontosítottak. A Sajó mentén Leszih Andor tárta fel a középkori Muhi mezővárost (ÉRI I. – BÁLINT A. 1959). A Duna-Tisza közén Szabó Kálmán kecskeméti múzeumigazgató és munkatársa, Papp László vezetésével kezdődtek meg a munkálatok. A kezdőlökést az Országos Magyar Régészeti Társulat és a Magyar Néprajzi Társaság 1926. évi kecskeméti vándorgyűlése adta, melyen a kor legnagyobb szaktekintélyei, egyebek mellett Györffy István és Bátky Zsigmond is részt vett. A gyűlésen jelenlévők javasolták Szabó Kálmánnak, hogy a középkori építészet és életmód rekonstrukciójához kezdje el az elpusztult falvak régészeti vizsgálatát. Az 1920-as és 1930-as években Kecskemét környékén, a Tisza mentén, valamint a Homokhátságon számos elpusztult, a középkorban kun lakosságú településen végeztek kisebb-nagyobb feltárásokat. Sajnos a dokumentációk a II. világháború végén eltűntek, így sem leírás, sem rajz/térkép nem maradt ránk. Kettejük közléseiből azonban kiderül, hogy nemcsak a középkori falusi építkezést, hanem a települések felépítését is vizsgálták (PAPP L. 1931, SZABÓ K. 1938). Megfigyeléseik szerint a korabeli falvak rendszerint vizenyős, mocsaras terület által közrefogott, hosszan elnyúló magaslaton léteztek. A házak egymástól 30-150 m távolságra álltak egymástól, látszólag rendszertelenül, mely Pálóczi H. András szerint talán a kunok nagyobb arányú állattartásával lehet kapcsolatos (PÁLÓCZI HORVÁTH A. 2006). A Kecskeméti Katona József Múzeum (akkoriban igen úttörőnek számító) ásatásait követően évtizedekig nem történtek terepi településkutatások a Duna-Tisza közén, Bács-Kiskun megye területén.

A középkori falvak komplex, régészeti-településmorfológiai módszertanát Méri István dolgozta ki a második világháborút követő években. A nevéhez kötődik egyebek mellett a nagykunsági Mórca falu feltárása, mely a hazai középkorkutatásban fontos mérföldkőnek számított (MÉRI I. 1952, 1954, PÁLÓCZI HORVÁTH A. 2006). Méri választása azért esett a Nagykunságra, mivel annak területén korábban nem voltak településmorfológiai célzatú régészeti kutatások. A vizsgálat – az akkori viszonyokhoz képest – igen széleskörű volt, mai szóval interdiszciplinárisnak tekinthetjük. A munkálatokba bekapcsolódott a történeti adatokkal a Néptudományi Intézet keretében Györffy György történész. Györffy édesapja térképészeti gyűjtéseit alapul véve megrajzolta a tájegység egykori, lecsapolások és szabályozások előtti vízrajzi térképét. Ez alapján értelmezték a településhálózat eloszlását. Györffy Lajos túrkevei múzeumigazgató a helyismeretével támogatta a kutatásokat. Összességében Méri vizsgálata választóvonal volt a falukutatásban, ezért is tekintik a településrégészet egyik legjelentősebb hazai szakemberének.

Méri vizsgálataival közel egy időben, 1948 és 1954 között zajlottak a Nagykőrös melletti Nyársapáton a középkori Nyársapát mezőváros feltárásai Bálint Alajos vezetésével (BÁLINT A. 1962, lásd még BENKŐ E. 1980).

Az 1950-es évektől Szabó István történész kutatta a középkori falurendszer kialakulását, a különféle településformákat, a gazdálkodási rendszereket, a pusztasodást és a települések társadalmát. Véleménye szerint a középkori Magyar Királyság településeinek 60-80%-a szalagtelkes, a fennmaradó rész pedig halmazos szerkezetű volt (SZABÓ I. 1969, BÁRTH J. 1996). E következtetése alapvetően a török terjeszkedésből kimaradt mintaterületek (Dunántúl, Észak- és Kelet-Magyarország, valamint Erdély) elemzésére épült. A disszertáció végén szó lesz arról, hogy Solt, Bodrog és Bács vármegyék területén a Szabó által feltételezett arányokhoz képest egyértelműen a szalagtelkes (soros-utcás és orsós szerkezetű) falvak/mezővárosok túlsúlya figyelhető meg, s halmaztelepülést (a mohácsi csata előtti időszakból) nem ismerünk. Ha utóbbiak léteztek is az említett három megye területén, számunk elenyésző lehetett. Fontos megemlíteni Szabó István *A falurendszer kialakulása*

Magyarországon (X–XV. század) című művét, melyben egyebek mellett a települések pusztasodásával is behatóbban foglalkozott (SZABÓ I. 1966).

Figyelmet érdemel Major Jenő és Laboda Zsigmond 1950-es évek közepén végzett uszádi kutatása, melynek során meghatározták a Duna menti falu középkori településmagját és annak fontosabb jellemzőit (LABODA Zs. – MAJOR J. 1956).

Maksay Ferenc 1971-ben közölte a középkori magyar falvak településrendjéről szóló monográfiáját. E munkája – bár egyes eredményei és megállapításai már nem minden esetben állják meg a helyüket – mai napig alapvető szakirodalom a régészek, településföldrajzosok és történészek számára. Maksay Szabó Istvánhoz hasonlóan szintén a szalagtelkes településformát tartotta gyakoribbnak, azonban a kollégája által körvonalazott számarányokhoz képest a halmazos szerkezetű települések mennyiségét jóval kisebbre becsülte (MAKSAY F. 1971). Megállapítását a középkori oklevelekben megőrződött adatokra alapozza, melyeket a 18. századi térképekkel, köztük az I. katonai felmérés ábrázolásaival állított párhuzamba. Megfigyelései szerint a folytonosnak tekinthető települések 18. századi alaprajza lényegében megőrizte a középkori állapotokat. Arra azonban felhívta a figyelmet, hogy ez leginkább a Kárpát-medence nyugati, északnyugati és északkeleti részeire érvényes, ahol a török hódoltság idején a településhálózat kevés, vagy semmilyen károsodást sem szenvedett el. Az Alföldön azonban, ahol szintén az utcás településforma lehetett az uralkodó, a nagymértékű pusztulás miatt erre eddig csupán a szórványos régészeti megfigyelésekből és a ránk maradt középkori oklevelekből következtethetünk. Dolgozatomban egyebek mellett olyan településalaprajzi adatokat mutatok be a Duna-Tisza közének déli feléről, melyek igazolják Maksay Ferenc véleményét.

Bács-Kiskun megye területén a 60-as évek végén indultak újabb, modern szemléletű településrégészeti vizsgálatok, melyeket az indokolt, hogy a második világháború előtti ásatásokból lényegében semmilyen értékelhető leletanyag és dokumentáció nem maradt meg. A kutatásokhoz a Kecskemét melletti Szentkirály település területét választották, s itt Pálóczi H. András vezetésével 1969-től 1990-ig zajlottak a feltárások. A szentkirályi megfigyelések igazolták Szabó Kálmán és Papp László álláspontját, azaz egy lazább szerkezetű kun faluról lehetett szó, azonban egyértelműen látszott annak szalagtelkes (soros-utcás) jellege (PÁLÓCZI HORVÁTH A. 1976, 1986, 1989, 1990, 1992, 1996, 2000, 2002, 2006).

Az Alföld északi peremén, a Leszih Andor által 1930-as években kutatott Muhi mezővárosban 1995 és 1997 között történtek újabb, interdiszciplináris vizsgálatok Pusztai Tamás és Laszlovszky József vezetésével, melynek során egy szalagtelkes szerkezetű település képe bontakozott ki (PUSZTAI T. 2001).

Bárth János néprajzkutató a *Magyar Néprajz* című kötetbe szánt, végül 1996-ban különálló kötetben megjelent településnéprajzi művében összefoglalta a Kárpát-medence főbb településtípusait. Elődei munkásságára hivatkozva bemutatta a szalagtelkes települések főbb változatait, és felhívta a figyelmet a magyar szakirodalomban megfigyelhető nevezéktani problémára. A különféle kutatásokban a szalagtelkes településeket utcás falunak, illetve soros falunak is nevezték, véleménye szerint azonban ezen elnevezések félrevezetőek (BÁRTH J. 1996). Jelen tanulmányban Bárth Jánoshoz, illetve Mendölhöz igazodva a szalagtelkes elnevezést fogom használni.

A disszertáció témája szempontjából kiemelten fontosak Blazovich Lászlónak az Alföld történeti földrajzát célzó kutatásai. Blazovich 1998-ban adta közre a tájegység középkori úthálózatának térképét (BLAZOVICH L. 1998). Az ezredforduló után, 2002-ben jelent meg kiadványa *Városok az Alföldön a 14-16. században* címmel, melyben egyebek mellett nagy figyelmet szentelt az alföldi települések (főként mezővárosok és Szeged) morfológiájának (BLAZOVICH L. 2002). Emellett részletesen foglalkozott a városias települések alaprajzával, városképével és a társadalmi tagozódás térbeli rendjével. Blazovich munkásságának jelentőségét jelzi, hogy Kubinyi András a térképe alapján rajzolta meg az Alföld 14–16. századi út- és településhálózatát, s vázolta fel a jelentősebb falvakat, mezővárosokat és városokat (KUBINYI A. 2000).

A késő középkori falvak morfológiai képéről régészeti adatokra hivatkozva Pálóczi Horváth András közölt tanulmányt 2006-ban, melyben bemutatta a települések helyének és szerkezetének felderítésére indított jelentősebb kutatásokat a 20. század elejétől a század végéig terjedő időszakban (PÁLÓCZI HORVÁTH A. 2006). Emellett egy tucat, nagy felületen feltárt település alapján alkotott hat egyedi településmorfológiai csoportot (1. *Alföldi utcásfalu, állattartó-földműves település, kunsági típus*, 2. *Alföldi jobbágyszőlőfalu nemesi udvarházzal*, 3. *Duna-parti útmenti (útfélt) hospesfalu*, 4. *Közép-dunántúli kismemesi utcás falu*, 5. *Nyugat-dunántúli erdőtelkesfalu*, 6. *Alföldi mezővárosok alaprajzi típusai*). Sárosi Edit régész szerint e felosztás a kis minta miatt nem alkalmas a településformák osztályozására, mivel a települések egyes elemei gyakran előfordulnak, ismétlődnek a Kárpát-medencében, más jellemzők pedig az adott helyszín adottságainak függvényében változhatnak (SÁROSI E. 2013).

További jelentős településszerkezeti eredménnyel járó ásatások zajlottak Wilhelm Gábor vezetésével a 2010-es években. Solt központjában a középkori Solt mezővárost vizsgálta, illetve ettől nyugatra, a dunaföldvári révnél tárt fel részleteket a középkori Révfalu belterületén (KJM RA 2015.5157). Rosta Szabolcs 2000-es évek végén elkezdődött, majd 2014-ben befejezett doktori kutatásához kapcsolódóan kiterjedt terepbejárásokat folytatott a homokhátsági templomos helyeken (lásd a 2.1.3. fejezetet). Doktori disszertációjában ugyan nem elemzi az azonosított települések morfológiáját, azonban a mellékelt térképek alapján egyértelműen látható, hogy szinte kivétel nélkül hosszan elnyúló, utcás szerkezetű falvakat sikerült azonosítani (ROSTA SZ. 2014).

Külön figyelmet érdemel Kecskemét belsőségének kutatása. Lettrich Edit a tanyavilága mellett a mezőváros szerkezetét is behatóan vizsgálta, a település középkorára, a város belső, 11–16. századi magjának elemzésére azonban nem vállalkozott (LETTRICH E. 1968). Hasonló figyelhető meg Kanalas Imre Kecskemétről szóló munkájában, mely a város fejlődésének lehetséges stratégiai irányait vizsgálja. Tanulmányában a város újkori, halmazos szerkezetét elemzi, a középkori előzményekre azonban nem tér ki (KANALAS I. 2016). Előbbiekhez kapcsolható Sárosi Edit által szerkesztett Kecskeméti városatlász, melyben – ha vázlatosan is – de megjelenik a város késő középkori szerkezetének vázlatos rajza és leírása (SÁROSI E. 2018). Fontos kiemelni, hogy Kecskemét belterületén 2014-15 után kezdődtek el a kisebb-nagyobb beruházásokhoz kapcsolódó megelőző feltárások, melyek napjainkig (2022) számtalan városszerkezeti adattal szolgáltak. E középkori városmag ekkoriban került be a régészeti lelőhelynyilvántartásba, s ennek eredményeként a különféle földmunkák kapcsán lehetőség nyílt ásatások és szakfelületek elvégzésére. Ez annak fényében jelentett nagy előrelépést, hogy Szabó Kálmán múzeumigazgató által a két világháború közötti időszakban végzett városi feltárások után, az 1945 és 2014 közötti időszakig alig történt régészeti kutatás a városban. Így nem meglepő, hogy sem a földrajzi, sem a régészeti munkákban nem tértek ki a mezőváros 11–16. századi felépítésére, topográfiájára, s a legtöbb szaktanulmányban a város 16–17. századi eredetű halmazos szerkezetével foglalkoztak csupán. Sárosi Edit 2018-ban megjelent művében leírtak az elmúlt években végzett régészeti kutatások alapján jelentős mértékben pontosíthatók (FAZEKAS A. K. 2018, 2021). Kecskemét mellett Bács-Kiskun megye összes településének belterületét érintette egy komplex, adattári-térinformatikai kutatás, melynek eredményeként az igazolhatóan kontinuus települések magterülete régészeti védelmet kapott (egyebek közt, Dunavecse, Dunapataj, Kalocsa, Uszód stb.). Erről a módszertani fejezetben lesz bővebben szó.

A Kecskeméti Katona József Múzeum vezetésével a 2010-es évek elején elinduló Duna-Tisza közti településkutató program elsődleges célja a középkori településhálózat elemeinek azonosítása, illetve főbb jellemzőinek (külsőterületi határ, belterület helye és szerkezete, jelentősebb épületek terepi felmérése) meghatározása volt. Ennek során számos új eredmény született, egyebek mellett sikerült számos, a középkor óta lakott település szerkezetéről pontosabb ismereteket szerezni. Igazolódott, hogy a mai Solt község a középkori Solt mezőváros helyén terül el, s örökölte annak középkori utcahálózatát (PÁNYA I. 2017C).

Hasonló eredményeket hoztak Dunavecse, Izsák és Tass belterületének vizsgálatai is (PÁNYA I. 2017A). Az elpusztult falvak kutatása során több ízben sikerült meghatározni a főbb morfológiai jellemzőket (Dunapataj – Szelid, Hajós – Szellemhegy/Hajósszentgyörgy), s egyértelműen igazolható megyeszerte a középkori települések szalagtelkes (soros-utcás) jellege (PÁNYA I. – ROSTA SZ. 2015).

Összefoglalva a fentebbieket, jól látható, hogy a Duna-Tisza közén zajlottak ugyan (régészeti/történeti/földrajzi alapokon nyugvó) településmorfológiai kutatások, azonban ezek a Homokhátságra, illetve az attól északra fekvő területekre koncentráálódtak. A Duna menti sávban Solt, Bodrog és Bács vármegye területén lényegében semmilyen településszerkezeti vizsgálat nem történt a 20. században. Előrelépést egyértelműen a Kecskeméti Katona József Múzeum által indított megyetörténeti kutatás jelentett, melyben dr. Rosta Szabolcs régész mellett e disszertáció szerzője vett/vesz részt.

2.3. Külföldi kutatások

Módszertani szempontból az európai történeti földrajzi és településtörténeti kutatásokra is érdemes kitérni néhány gondolat erejéig (a témakör áttekintését lásd MAKSAI F. 1971, PÁLÓCZI HORVÁTH A. 2022). Az 1920-as évektől sor került a légi fényképezés régészeti alkalmazására, melynek segítségével az elhagyott régi települések és szántóföldek nyomai a terepen felismerhetőkké és térképen rögzíthetőkké váltak. Ezt a módszert elsőként az angol és a skandináv régészeti és településtörténeti kutatás hasznosította (CRAWFORD, O. G. S. 1953).

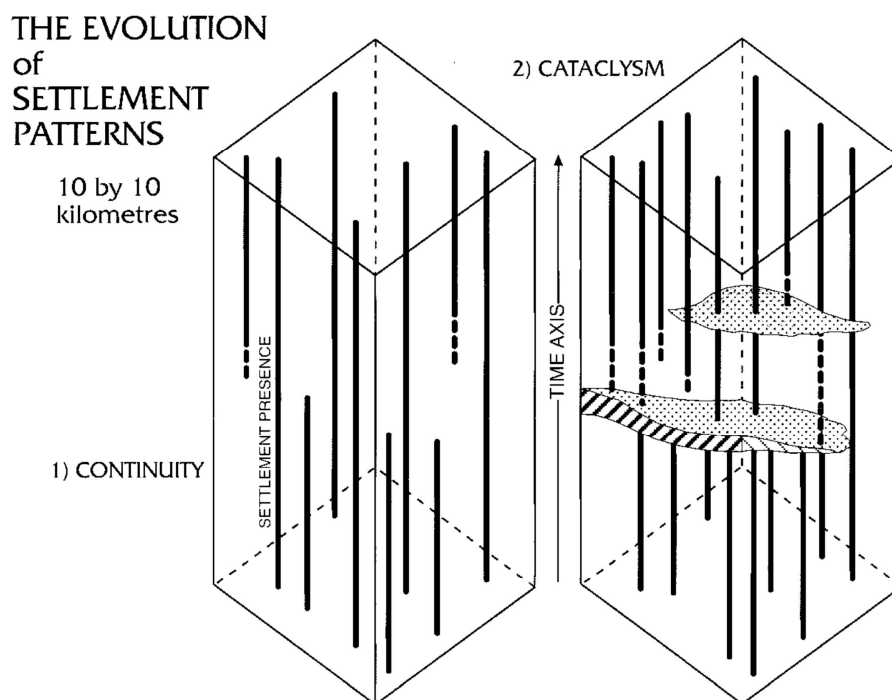
A 20. század elejéig az európai településrégészeti kutatások alapvetően a várakra, kastélyokra és a nagy jelentőségű kőépületekre terjedtek ki (HAGGRÉN, G.– ROSENDAHL, U. 2016). A falusias helységek épületeinek és szerkezetének vizsgálata háttérbe szorult, s nagyobb léptékben csupán a második világháború után élénkült meg Nyugat-Európában.

Angliában az 1940-es évek végén indultak el a komplex, régészen alapuló településhálózati kutatások, amikor William G. Hoskins történész elkezdte Anglia területén létezett települések szisztematikus felderítését (HOSKINS, W. G. 1955, GERRARD, C. 2003). Szintén történészként kutatta az elpusztult falvakat (angolul DMV – Deserted medieval village) Maurice Beresford. 1948-ben hozzáfogott az egyik legépebben fennmaradt s a későbbi ásatások miatt talán legismertebb középkori angol település, Wharram Percy feltáráshoz (BERESFORD, M. 1954, 1958, ASTON, M. 1985). 1952-ben John Hurst régész csatlakozott a Wharram Percy kutatócsoporthoz, és ezen a ponton megkezdődött a szisztematikus régészeti terepmunka a település területén, mely 1990-ig minden évben folytatódott. Wharram Percyről számtalan közlemény és könyv jelent meg, legutóbb Stuart Wrathmell foglalta össze az több évtizedig zajló munkát (WRATHMELL, S. 2012). Wharram Percy kutatása nemcsak Angliában, hanem számos más országban is jelentős hatással volt a középkori vidéki települések vizsgálatára.

A középkori települések felderítését és ásatásait felgyorsította, s szervezettebbé tette az, hogy 1952-ben megalapították Angliában az *Elpusztult középkori falvak kutatócsoportját* (Deserted Medieval Village Research Group). A Csoport 1986 novemberében összeolvadt az *Árkolt lelőhelyek kutatócsoportjával* (Moated Sites Research Group), s létrejött a *Középkori településkutató csoport* (Medieval Settlement Research Group) (HAGGRÉN, G.– ROSENDAHL, U. 2016, <https://medieval-settlement.com>). A kutatócsoport az évek során különféle célokat tűzött ki, a legújabb prioritásokat Stuart Wrathmell foglalta össze (WRATHMELL, S. 2020). A Csoporthoz tartozó régészek, történészek és földrajztudósok célja, hogy együttműködés keretében vizsgálják a középkori (i. u. 5–16. sz.) településeket és tájat. Európában egyedülálló módon évtizedek óta konferenciák szervezésével, kiadványok és évkönyv szerkesztésével, kutatások támogatásával hatékonyan járulnak hozzá a középkori falvak múltjának megismeréséhez.

Módszertani szempontból említésre méltó Michael Aston *Interpreting the Landscape* című munkája, melyben – angliai példákon – a tájtörténeti és településtörténeti kutatások forrásait és módszereit foglalta össze (ASTON, M. 1985). Az angol településkutatás két fontos alakja

Brian K. Roberts földrajzkutató és Stuart Wrathmell régész. Közös munkaként 2000-ben adták közre az angliai települések atlaszát (*Atlas of rural settlement in England*), melynek anyaga digitális formátumban (Esri shapefile és Google kmz) elérhető a világhálón.¹ Továbbá részletes monográfiában foglalkoztak az angol vidék történeti településföldrajzával, a középkori települések szerkezetével, az általuk alkotott hálózattal és időbeli változásaikkal (ROBERTS, B. K. – WRATHMELL, S. 2002, lásd még ROBERTS, B. K. 2012) (3. ábra). Roberts alaprajzuk alapján különböző csoportokba sorolta a középkori településeket (*Regular/irregular grid plans with greens, Composite/polyfocal village plan, Irregular agglomerations, with/without greens, Regular/ part-regular street plans with greens, Regular/part-regular street plans*) (ROBERTS, B. K. – WRATHMELL, S. 2002).

3. ábra A településhálózat változásának szemléltetése az időbeli folytonosság (1), illetve a különféle kataklizmák (2) szempontjából (ROBERTS, B. K. – WRATHMELL, S. 2002)

A középkori vidéki települések kutatása iránti érdeklődés Angliából hamar áterjedt az európai kontinensre. Franciaországban Jean-Marie Pesez és Emmanuel Le Roy Ladurie foglalta össze a középkori falvak pusztasodásának lefolyását, a kutatás módszertanát és a forrásait (PESEZ, J.-M. – LE ROY LADURIE, E. 1965, PESEZ, J.-M. 1970). Emellett áttekintették az európai (görög, olasz, spanyol, német, angol, lengyel, norvég, svéd és dán) kutatások módszereit és eredményeit.

Belgium területén létezett középkori településhálózat rekonstrukcióját az angliai vizsgálatok eredményei és módszerei alapján végezték el (VERHULST, A. 1967). A leghíresebb feltárt középkori belga település a Nyugat-Flandriai Walraversijde halászfalu, melyben 1992-től Frans Verhaeghe kezdeményezésére és Pieters Marnix végzett nagyszabású régészeti munkálatokat. Az ásások befejezése után, 2004-ben múzeum és látogatóközpont nyílt az egykori falu helyén (PIETERS 1997, TYS, D. – PIETERS, M. 2009).

Közép-Európában említésre méltóak az 1960-es évek elejétől folyó csehországi településásatások. A morvaországi Konuvszkyban az 1960-as és 1970-es években, Bystřecben pedig 1975 és 1998 között zajlottak intenzív feltárások (DUDKOVÁ, V. ET AL 2008, SVENSSON, E. 2008, KLÁPŠTĚ, J. 2011).

¹ <https://historicengland.org.uk/research/current/heritage-science/atlas-of-rural-settlement-in-england/>, 2021. december 17.

Németországban az elhagyatott középkori települések (németül *Wüstung*) az 1950-es és 1960-as években kerültek a régészeti kutatások középpontjába. Azóta több lelőhelyet is feltártak, például az alsó-szászországi Dalemet és a baden-württembergi Ulm-Eggingent (FEHRING, G. P. 2000, SVENSSON, E. 2008). A falupusztásodás folyamatának (németül *Wüstungsprozess*) gazdaságtörténeti, agrártörténeti és demográfiai okait Wilhelm Abel és Anneliese Krenzlin vizsgálta (ABEL, W. 1943, 1965, valamint KRENZLIN, A. 1959, 1983). Krenzlin eredményei különösen a középkori településformák terén számítanak a mai napig korszerűnek.

Skandináviában az 1960-as évektől indult el az elpusztult középkori települések komplex vizsgálata. A 21. század elejéig számtalan kisebb nagyobb projekt zajlott Dániában és Svédországban (HAGGRÉN, G. – ROSENDAHL, U. 2016). Svédország teljes területén az 1960-as évektől a 20. század végéig több száz kisebb-nagyobb településátás történt. Számunkra érdekes, hogy Dél-Svédországban, Skane tartomány déli felének településhálózatát a magyar származású Katalin Schmidt Sabo vizsgálta doktori kutatásának keretében (SCHMIDT SABO, K. 2005 és 2010). Az 1960-as és 1970-es évek végén Finnországban és Skandináviában zajlott le a *The Scandinavian Research Project on Deserted Farms and Villages* elnevezésű kutatási projekt, amely a középkori falupusztásodást vizsgálatát célozta meg. Ennek eredményeképpen Skandináviában számtalan elhagyatott, elpusztult középkori falut és farmot derítettek fel. Finnország esetében sokkal kevesebb középkori írott forrás maradt fenn, mint más északi országokban, emiatt a projekt finn résztvevői a kora újkori pusztásodásra koncentráltak – ami a korábban feltételezetttnél sokkal súlyosabbnak bizonyult (HAGGRÉN, G. – ROSENDAHL, U. 2016, KOIVUNEN, P. 1977).

Takács Miklós foglalta össze magyar nyelven a Vajdaságot érintő szerbiai középkorkutatás általános képét (TAKÁCS M. 2006a-b, 2021). Számos történész foglalkozott a Bácska középkorával, azonban a mai szerbiai Bácska területén létezett Bács, Bodrog és Csongrád vármegyék történeti földrajzát nem készítették el (KRSTIĆ, A. 2014). A szerb szakirodalomból teljességgel hiányoznak a Csánki Dezső és Győrffy György adattárához hasonló művek is. Történészeik elsődlegesen a középkori szerb és bosnyák államra, kisebb mértékben pedig a középkorban valamekkora szláv lakossággal rendelkező Szerém, és a Bánát területén létezett Temes és Torontál vármegyékre fordítottak figyelmet (MIŠIĆ, S. 2010, KRSTIĆ, A. 2007). Előremutató próbálkozás a belgrádi Történettudományi Intézet „*A Középkori Szerbia térképezése*” (Mapping Medieval Serbia) című projektje, melynek keretében egy digitális adatbázis létrehozása a cél. Jelenleg (2022-ben) azonban e program még előkészítő fázisban van.²

Régészeti kutatásokból jóval több adat áll rendelkezésre a szerbiai Bácskáról, azonban ezek földrajzi eloszlása igen aránytalan. Szekeres László szabadkai régész adattár jellegű művében az Északkelet-Bácskában (egykori Csongrád vármegye) létezett középkori településekről készített áttekintést. Szekeres valamennyi levéltári kutatásra, valamint az ásatásain és terepbejárásain gyűjtött adatokra támaszkodott (SZEKERES L. 1982). Berta Adrián régész a Ludas-tó környezetében található természetvédelmi terület komplex régészeti topográfiáját készítette el (BERTA A. 2017). A Bácskában számos további, középkori településeket érintő régészeti kutatás zajlott a 20. század második felében (STANOJEV, N. 1996, NIKOLIĆ, V. M. 2013, 2014). Szabó Zsombor 2010-ben (horvát nyelven) megjelent ismeretterjesztő művében főleg korábbi régészeti kutatások eredményeit közli (igen felületesen) Szabadka és Zombor középkori városmagjáról, valamint Szabadka környékének elpusztult településeiről és templomairól (SZABÓ ZS. 2010). Összességében a Vajdaság, azon belül pedig a Bácska területéről hiányoznak azok a kutatások, amelyek kistérségi vagy megyei szinten vizsgálták volna az egykori középkori települések térbeli elhelyezkedését és morfológiai jellemzőit.

E rövid, de semmiképp sem teljes körű áttekintés jól tükrözi az európai településkutatás fejlődését és főbb jellemzőit. A legfejlettebbek egyértelműen az angliai vizsgálatok, melyek már a kezdetek óta interdiszciplináris módon, történészek, régészek és földrajzkutatók

² Köszönöm Aleksandar Krstićnek a szóbeli közlést.

részvételével zajlottak. Az „angol iskola” a második világháborút követő mintegy egy-másfél évtizednyi működés után jelentősen kihatott a kontinens országaiban tevékenykedő szakemberek munkájára.

3. Mintaterületek

Bács, Bodrog és Solt vármegyék a Magyar Királyság azon vármegyéi közé tartoznak, melyeknek meglehetősen alacsony a kutatottsága. A dolgozat első felében, a szakirodalmi áttekintésből kiderül, hogy az Alföld, azon belül is a Duna-Tisza köze kimaradt a 19–20. századi történeti földrajzi vizsgálatok homlokteréből. Éppen ezért szükségesnek tartom a dolgozat mintaterületét adó három vármegye történetének rövid áttekintését. A vármegyék története, a településekre kiható fontosabb közigazgatási, politikai, gazdasági változások ismerete lényeges a települések életútjának, megyén belüli jelentőségének megértéséhez.

Terjedelmi korlátok miatt itt nincs lehetőség a mintaterületek teljes körű, komplex történeti földrajzi áttekintésére, beleértve a középkori egyházigazgatási viszonyokra, főesperesi központokra, jelentősebb egyházi intézményekre.

3.1. Fejér vármegye solti széke (Solt vármegye)

A középkori Fejér vármegye az ország középső részén, a Duna két oldalán terült el. Nyugati része többé-kevésbé azonos a mai Fejér megye területével. A Dunától keletre eső felének, a tanulmány témáját adó egykori solti szék területének északi része (~361 km²) ma Pest, déli része (~2465 km²) pedig ma Bács-Kiskun megyéhez tartozik. A Duna szabályozása miatt, az ırsí és a várszegi kanyarulatok átvágása után Tolna megyéhez is került két kicsiny, nagyjából 17 km² kiterjedésű földnyelv. A széket nyugatról a Duna, északról Pest vármegye, keletről a kun területek, délről pedig Bodrog vármegye határolta (4. ábra).

A solti szék területe három nagyobb természetföldrajzi egységet érint. Nyugati része a Duna menti síkságon, azaz a folyót Budapeستől Bajáig mintegy 20-25 km szélességben kísérő alacsony és magas ártéren fekszik. Ennek keleti szomszédja a Turján-vidék, mely Dunaharaszti környékétől Sükösd – Érsekcsanád tájáig húzódik, átlagosan 1-5 km szélességben. Az északi, Dabas – Akasztó közötti részét Turjánnak, az onnan Bajáig tartó szakaszát pedig Örjegnek nevezik. A szék fennmaradó keleti része pedig mélyen benyúlik a Duna-Tisza közti hátságára (IVÁNYOSI-SZABÓ A. 2015).

A magas ártér számunkra különös jelentőségű, ugyanis a középkor folyamán itt alakultak ki a solti szék legjelentősebb települései (Dömsöd, Tass, Dunavecse, Dunapataj, Kalocsa, Foktő, Fajsz). Ennek oka, hogy a folyószabályozások előtt csupán a legnagyobb árvizek érték el ezeket a területeket. A magas ártér mögött húzódik a szélesebb alacsony ártér. Területét Kunpeszér és Kunszentmiklós környékén még néhány nagyobb homokbuckasor, az egykori homokfelszín maradványbuckái tagolják, tőle délre azonban egyenletesen kisimul a táj. Felszínét a folyószabályozásokig sokszor hónapokra elborították a Duna árvizei, ezért itt, a Duna menti magasabb területekhez képest, kevesebb helyen találunk késő középkori faluhelyeket. A szék keleti felének arculatát a szél által kialakított homokbucka-vonulatok s köztük elterülő nedves rétek, tavak tarkították egykor. Itt többnyire szigetszerű, mocsárral, ingovánnyal körbevett magaslatokon találjuk meg a késő középkori falvak nyomait (SZABÓ K. 1938).

Fejér vármegye egyike volt a legkorábbi alapítású, nagy területű királyi vármegyéknek. A 11–13. századi kiterjedésével kapcsolatban többféle álláspont létezik. Egyes kutatók szerint Fejér megye a kezdeti időkben a Duna vonaláig tartott, s csupán később terjedt ki a Duna balparti területeire (DÜMMERTH D. 1982, KRISTÓ GY. 1988, IVÁNYOSI-SZABÓ T. 1998). Más kutatók szerint Fejér megye területe eredetileg is átnyúlt a Duna-Tisza közére (PESTY F. 1880, HORVÁTH L. 1995, ZSOLDOS A. 1998). A 11–12. századi állapotok körül a források hiányossága miatt továbbra is nagy a bizonytalanság, annyi azonban bizonyos, hogy a 13. század elején Fejér megye már kiterjedt a későbbi solti szék területére is.

Fejér megye nemesi vármegyévé alakulása más megyékhez hasonlóan a 13. század második felében indult, és a 14. század elején fejeződött be (HORVÁTH L. 1995). A megye nyugati felét a 14. századtól többnyire Fejér megyének, ritkábban fehervári széknek, keleti felét pedig Fejér

megye solti székeének (*comitatus Albensis sedis (de) Solth*) nevezték (5. ábra). A „szék” kifejezés a nemesi ítélőszékre, azaz bíróságra utal. Fejér megye viszonylagos önállósággal bíró keleti részének a solti, nyugati részének pedig a fehérvári ítélőszék intézte a vitás ügyeit. A solti szék kialakulásában két tényező játszhatott fontos szerepet. Az egyik az erős köznemesi réteg kifejlődése volt. A 13. század első feléig hatalmas királyi, királynéi és egyházi birtokok léteztek a későbbi szék területén, melyek közül a század végéig számtalan birtok került köznemesi családok (*Apaji, (Egyházas)Hartai, Miklai, Szél, Mód, Tassi, Tetétleni, Szunyogh, Szentiványi, Vadkerti stb.*) kezébe (GÁBOR GY. 1908, GYÖRFFY GY. 1987). Ez a köznemesi réteg adta a 14. század közepétől a szék tisztikarát (királyi embereket, esküdteket, szolgabírákat és alispánokat), illetve egy alkalommal Fejér megye ispánját.

A másik tényező a solti szék kifejlődésében Fejér megye előnytelen természetföldrajzi felépítése volt. A nemesi vármegye legfőbb intézménye az ítélőszék (*sedria ~ sedes judiciaria*) volt, mely a viszonylag távoli Fehérváron ülésezett, s így a szék nemesei kisebb befolyással voltak az ügyek intézésére. Szükség volt tehát egy közelebbi, a szék területén működő sedriahelyre. Miért esett a választás éppen Soltra? Csukovits Enikő hívta fel a figyelmet arra, hogy a sedriahelyek kiválasztásában nem a települések jelentősége, nagysága, vagy épp birtokosa volt a döntő, hanem a földrajzi elhelyezkedés (CSUKOVITS E. 1997, TRINGLI I. 2009). Ha ránézünk a térképre, látható, hogy Solt kiváló helyen, a Duna közelében, a földvári rév szomszédságában, utak csomópontjában feküdt. Érintette az észak-déli irányú budai országút (az 51. sz. út elődje), mely északról (Apostag és Vecse felől) tartott (Kishartán és Patajon át) Kalocsa, majd Baja felé. Továbbá ide futott be több, a Homokhátságról és a felső-kiskunsági településekről (Szabadszállás és Kunszentmiklós) jövő út is. Elhelyezkedése tehát tökéletes volt az ítélőszék számára (6. ábra).

A solti szék a korabeli Magyarország többi megyéjéhez hasonlóan nem volt egységes, területén különféle birtokosokhoz tartozó, a falvak és városok területén mozaikosan elhelyezkedő területek léteztek. Ilyenek voltak a teljes jogú nemesi családokhoz, nemzetségekhez tartozó birtokrészek (pl.: Tetétleni-nemzetség birtokai, Ölle, Szüle, Szentkirály, Tetétlen, Vecse) és a nem teljes jogú nemesek (királyi-királynéi kunok és praediális, más néven egyházi nemesek) birtokai (CSIZMADIA A. 1972). Előbbiek a sedria hatáskörébe tartoztak, vitás ügyeiket a nemesi vármegye ítélőszéke rendezte el. Utóbbiak közé tartoztak például a fajszi és a hontokai székek Sárköz szerte elhelyezkedő birtokai, melyek ügyeiben a szekszárdi apátság, illetve a kalocsai érsekség járt el.

A fajszi szék a forrásokban az 1380-as években jelenik meg, és a szekszárdi apátság birtokain élő „egyházi nemesek” szervezete volt. Működése valamikor a 16. század közepén szűnt meg, miután a törökök elfoglalták Szekszárdot és a Duna-Tisza közét (FRAKNÓI V. 1879, PESTY F. 1880, CSÁNKI D. 1897, WINKLER P. 1935, CSIZMADIA A. 1972, VASS E. 1980, HORVÁTH L. 1995).

A hontokai, vagy sárközi szék a kalocsai érsek birtokain élő egyházi nemesek szervezete volt. Nevével ellentétben központja nem a Miske melletti Hontoka, hanem az érseki város, Kalocsa volt. Működése a fajszi székhez hasonlóan valamikor a 16. század első felében szűnt meg (PESTY F. 1880, CSÁNKI D. 1897, VASS E. 1980, HORVÁTH L. 1995).

A 14. században a solti szék még erősen kötődött anyamegyéjéhez. Ezt jelzi az is, hogy a 15. század elejéig saját, a szék ügyeiért felelős alispánja nem volt. Első adatunk a solti szék saját alispánjáról 1431-ből való (HORVÁTH L. 1995). A 15. század elején megfigyelhető a solti székben birtokos köznemesség közösségtudatának erősödése, amely előrevetítette a szék leválását Fejér vármegyéről (C. TÓTH N. 2010). A 15. század második felében a kalocsai érsekek szerezték meg a jogot ahhoz, hogy a szék élére ispánt és alispánt válasszanak. A század végéig, a kalocsai érsekek szerepének csökkenéséig, a kalocsai várnagyok viselték a címeket, s így lassan megindult a szék leválása az anyamegyéjéről, mely valamikor 1510 körül ért véget (HORVÁTH L. 1995, C. TÓTH N. 2010).

A vármegye Mohács utáni sorsa, működése a források hiánya miatt nehezen követhető. Az 1527. évi budai országgyűlésen részt vettek küldöttei (FRAKNÓI V. 1874), egy 1537. évi

iratban említették a megye adószedőjét (*dicator*), illetve egy 1539. évi irat szerint még beszédtek a megye adóját (BÁRTFAI SZABÓ L. 1938). A töredékes adatokból tehát arra következtethetünk, hogy Buda elestéig a megye még működött.

A török terjeszkedés azonban gátolta a vármegye további fejlődését. 1543-ban, Székesfehérvár török kézre kerülése után Fejér, s ezzel párhuzamosan Solt vármegye tisztkara menekülni kényszerült (HORVÁTH L. 1995). A köznemesek, illetve a kalocsai érsekség tiszttviselői is északabbra, felvidéki megyékbe költöztek, s a zavaros években a megye szervezete lassan szétesett (SZAKÁLY F. 1997). Az ország más pontjain is birtokkal rendelkező gazdagabb főurak számára nem okozott akkora veszteséget a költözés, mint a szegényebb nemeseknek (SZAKÁLY F. 1981). Utóbbiak gyakran végvári katonaként, vagy tiszttviselőként igyekeztek fenntartani magukat. A Miskéről származó Miskey családból például többen Győrbe költöztek, a Vecsét, Tetétlent, Szentimrét birtokló Tetétleni család néhány tagja pedig Egerbe került (KISS Á. 1968, DÜMMERTH D. 1982).

A 16. század közepén Solt vármegye területe beolvadt a hódoltságba: északi fele a budai szandzsák (*pesti és kecskeméti nájije*), déli fele pedig a szegedi szandzsák (*kalocsai és solti nájije*) része lett. Solt vármegyének ekkor nem voltak sem alispánjai, sem szolgabírái, tehát a megyei hatóság lényegében nem működött. A középfokú igazgatás megszűnése miatt az elintézetlen peres ügyek felhalmozódtak, ezért a helyzet rendezésére megszületett az 1569. évi országgyűlés 52. törvénye, amely Pest és Solt megyéket egyesítette (HORVÁTH L. 1995, SCHRAMEK L. 2016).

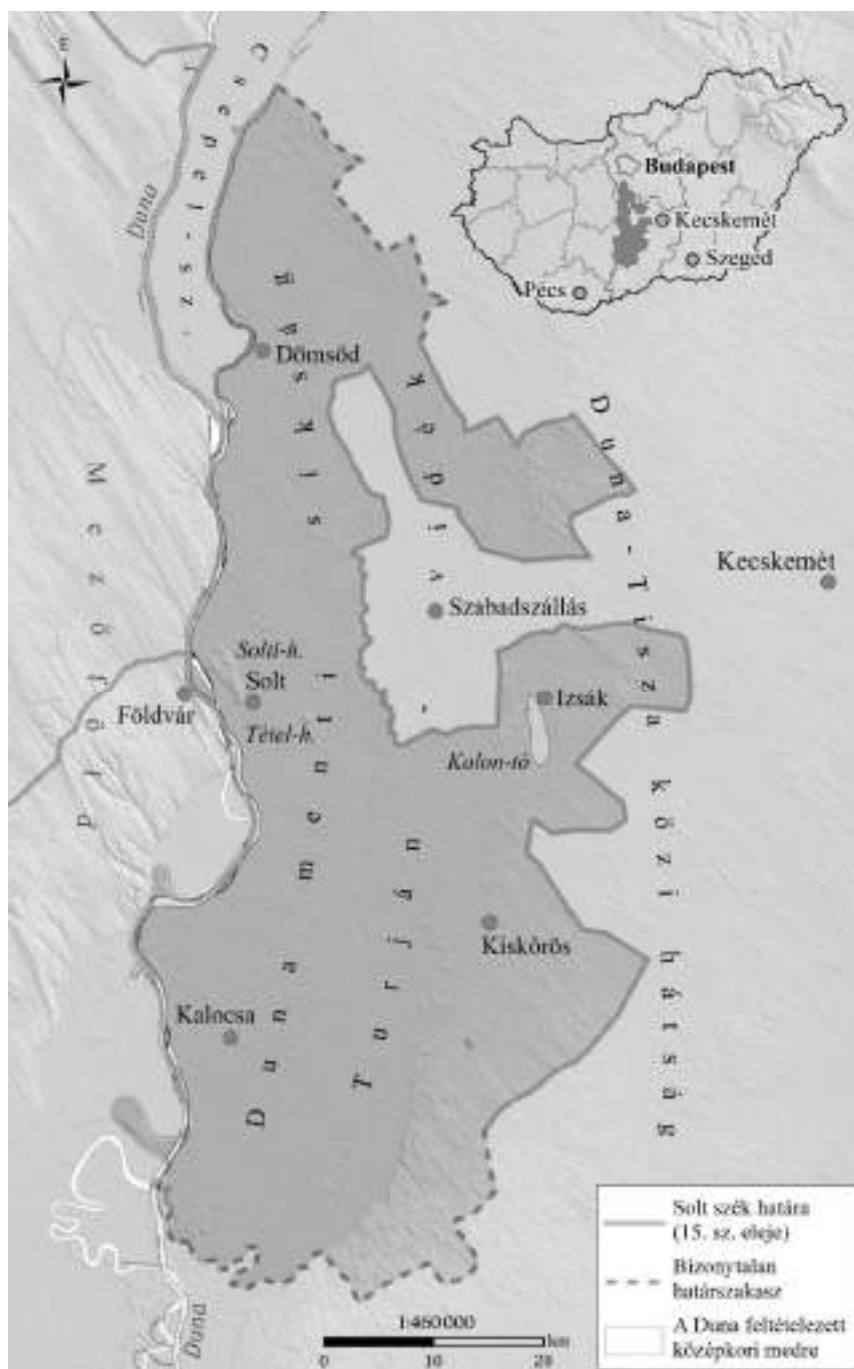
Pest megye hatósága valószínűleg 1541-ben, Buda elfoglalása után költözött Egerbe, s az 1569. évi egyesülés után Pest és Solt megyék hatósága ugyanitt folytatta munkáját 1596-ig, Eger török kézre kerüléséig (SCHRAMEK L. 2016).

A tizenöt éves háború rengeteg szenvedést és pusztulást hozott a hódoltságbéli megyék, így Solt megye számára is. Eger 1596. évi elfoglalása után Pest-Solt megye tisztkara ismét menekülni kényszerült. A sedria valószínűleg Vácon működött 1620-ig, a város ismételt török kézre kerüléséig. II. Mátyás 1618. évi 49. törvénye a nádort jelölte ki a háború idején széttzilálódott Pest-Solt és Pilis megyék közigazgatásának helyreállítására, amely a gyakorlatban néhány éven belül be is következett, s ez lényegében Pest-Solt és Pilis megyék egyesülését jelentette. Az 1619-es országgyűlésen még külön, az 1622. évi gyűlésen pedig már az egyesült megye küldöttei jelentek meg (SCHRAMEK L. 2011 és 2016).

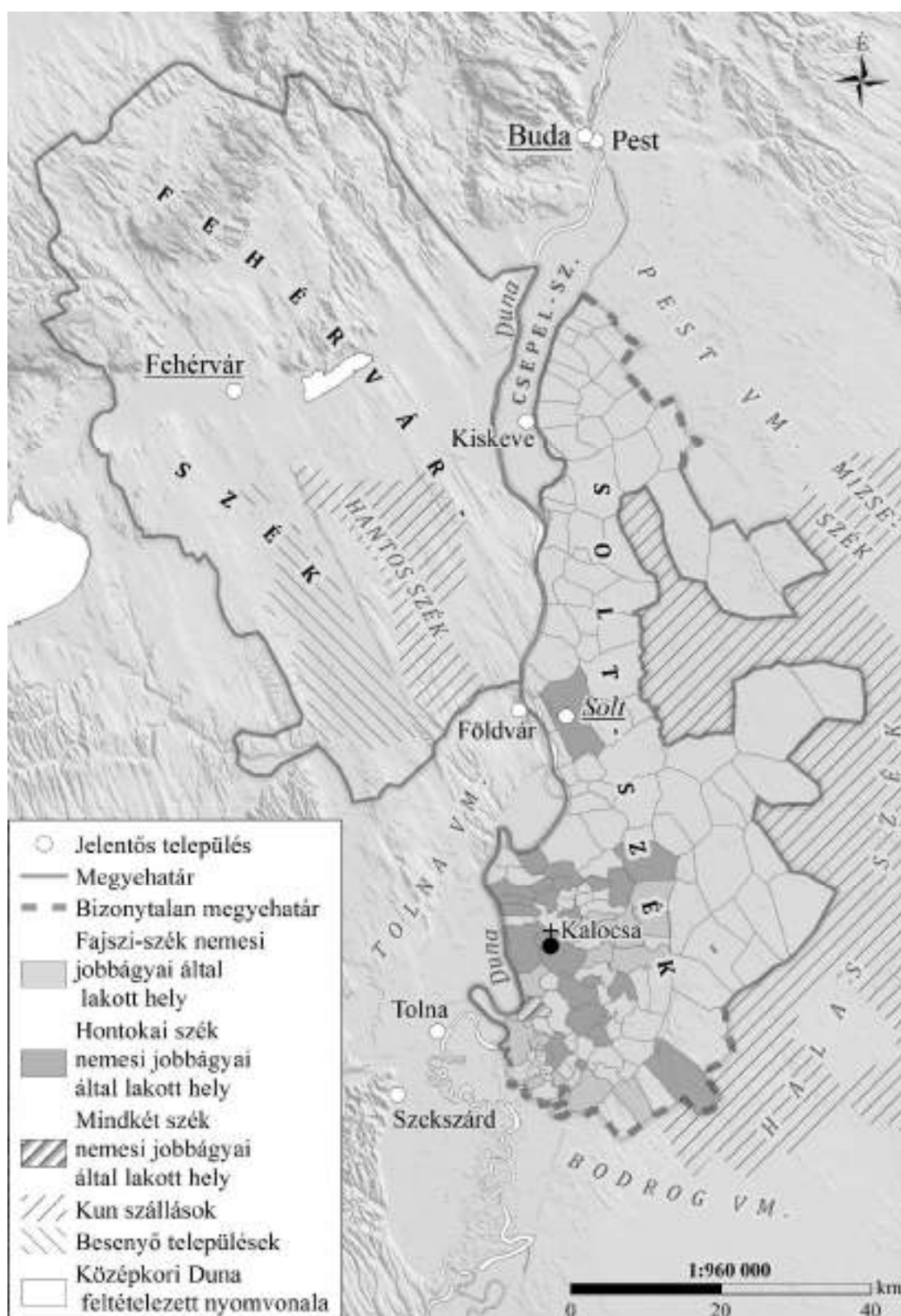
1631-ben a vármegyék tisztkara Szécsénybe, majd 1638-ban Fülekre költözött. Majd száz évvel az 1569. évi törvény után, 1659-ben itt következett be a három vármegye végleges egyesülése (SCHRAMEK L. 2011, HORVÁTH L. 1995, BOROSY A. 1994). 1682-ben, Fülek elfoglalása után a vármegye tisztkara Losoncra, majd Gács várába költözött. A török hódoltság megszűnése után 1689-ig Nógrád megyében zajlottak a megye közgyűlései, s a visszafoglalt Budán csupán egy-egy küldött képviselte a megyét. A végleges visszaköltözés 1689 folyamán következett be. Május 19-én Budán megtartották Pest-Pilis-Solt vármegyék első nádori közgyűlését (*generalis congregatio*), ahol rendelkeztek a vármegyék közigazgatásáról (SCHRAMEK L. 2016).

A kuruc időkben Pest-Pilis-Solt megye közigazgatása kétfelé vált. A megye kisebb része, Pest és Buda, vele együtt a pilisi járás (egykori Pilis megye) falvaival és az 1703 augusztusában megválasztott új tisztkarral együtt a császári oldalon maradt. A megye nagyobb része, benne Solt megyével, Rákóczi oldalára állt, így ott 1704 májusában létrejött a „kuruc vármegye”. Ennek állandó központja nem volt, a harci helyzet változásait követve eleinte mezővárosokban, később a megye északkeleti szélén fekvő falvakban, az utolsó időkben pedig már a szomszédos Heves megyében tartották a közgyűléseiket (BOROSY A. 1987 és 1994, BÁNKÚTI I. 1997, SCHRAMEK L. 2016). A szatmári béke után a vármegye közigazgatása helyreállt, azonban a török elleni felszabadító háborúkat túlélő maroknyi Solt megyei település rengeteget szenvedett a kurucok, valamint az osztrákokat támogató rácok dúlásai miatt (BOROSY A. 1987).

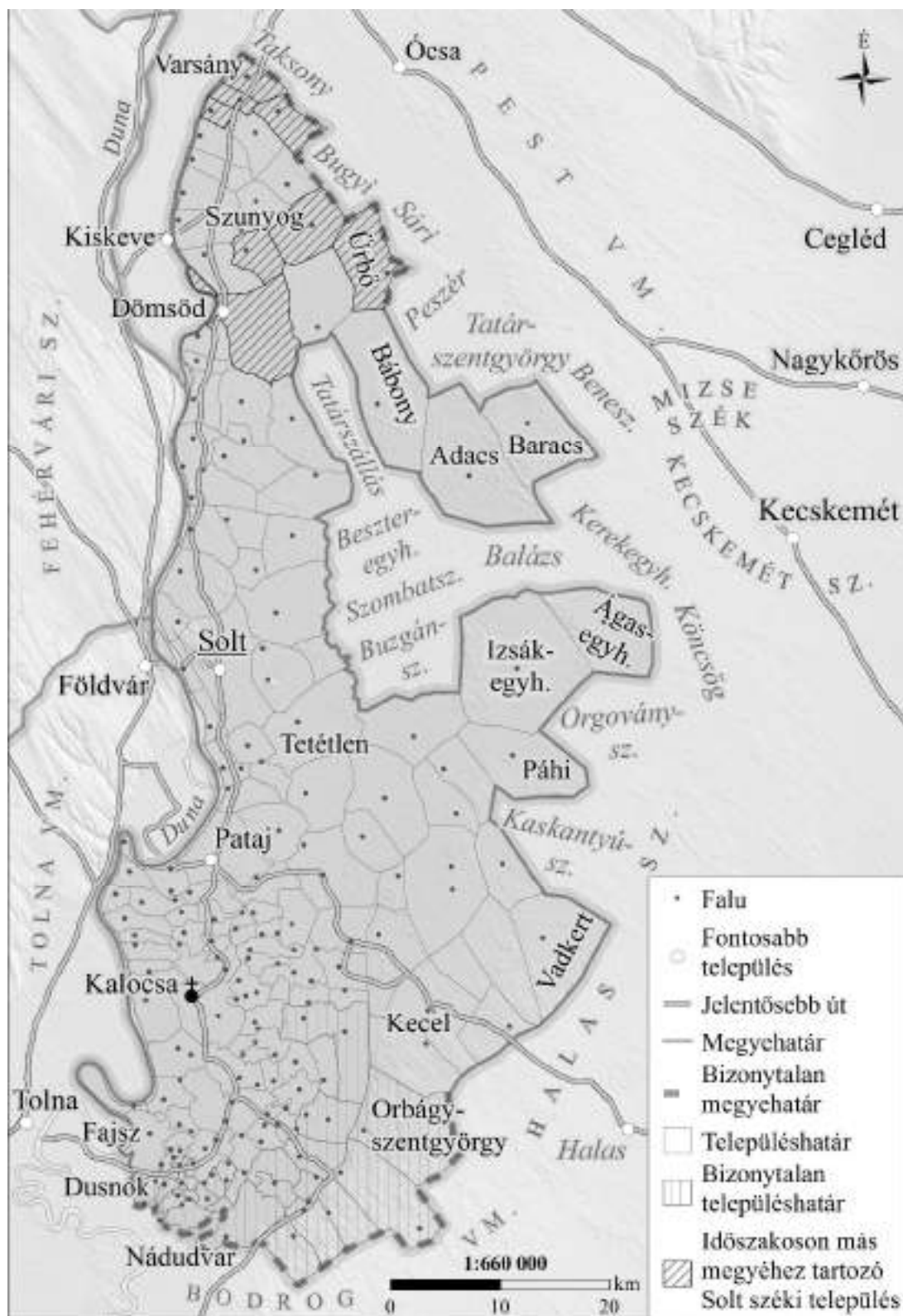
Solt vármegye forrásadottsága a szomszédos kun területekhez képest jónak mondható. Az adattári vizsgálatok alapján a Solt vármegyéből eddig ismert, nagyjából 200 település és puszta közül kevesebb, mint egy tizedéről rendelkezünk értékelhető középkori, külterületi határokat tartalmazó adatokkal. Teljes középkori határleírás csupán *Izsákról*, *Ágasegyházáról*, *Kishartáról*, *Szentgyörgyről* és *Dömsödről* maradt fenn. Részleges, a település/pusza külterületi határvonalának egy részletét megőrkítő középkori okleveles leírásunk van *Tassról*, valamint a mellette létezett *Halásztelekről*, *Szalkról*, *Vecséről*, a mellette létezett *Zöld-szigetről*, *Vejtéről*, *Csergről*, *Orbágyszentgyörgyről*. Ránk maradt még néhány kora újkori (17. századi), illetve 18–19. századi kézirat, melyben teljes vagy részleges határleírás található a Tass melletti *Egecséről*, *Dömsödről*, a Harta határában fekvő *Bojárrol*, *Mikláról* és *Szentkirályról*, *Akasztórol*, *(Solt)Szentimrérol*, *Fülöpszállásról* és a Bugyi melletti *Ürbőrol*.

4. ábra Fejér vármegye solti székének (Solt vármegye) földrajzi viszonyai (saját szerkesztés)

5. ábra Fejér megye közigazgatási felépítése a 15. század elején (saját szerkesztés)

6. ábra A solti szék településhálózata a 16. század elején (saját szerkesztés)

3.2. Bodrog vármegye

Bodrog vármegye a mai Magyarország déli, illetve Szerbia északi részére terjedt ki. Az Árpád-kori vármegye öt nagyobb természetföldrajzi egységet érintett, melyek felszíne, természetes növényzete és tájhasználata jelentősen eltért. A vármegye központi része a termékeny *Bácskai síkvidéken* terült el. Nyugati fele a *Duna menti síkságon*, a folyót változó (5-40 km) szélességben kísérő síkságon feküdt. Északnyugaton kis területen érintette a *Turjánvidéket*, északon és északkeleten benyúlt a *Homokhátságra*, keleten pedig a *Tisza menti síkságra* (7. ábra).

Bodrog egyike a Magyar Királyság legkorábbi alapítású vármegyéinek (GYÖRFFY GY. 1963, KRISTÓ GY. 2003). Kiterjedése a valamivel több, mint öt évszázados fennállása alatt többször változott. Területe a 11–13. századig kelet-nyugati irányban a Tiszától a Dunáig, északról pedig a mai Kiskunhalastól a bácskai Verbász és Szenttamás vonaláig terjedt. Kristó Gyula szerint keleten eredetileg nem érte el a Tiszát, csupán az Árpád-kori, Bács vármegye rovására történt terjeszkedése során kebelezhette be Zenta és Adorján környékét (KRISTÓ GY. 2003). Területét, illetve politikai súlyát tekintve a tatárjárás előtti időkben (Bács, Bihar, Pozsony és Sopron mellett) az ország kiemelkedőbb vármegyéi közé tartozott (TRINGLI I. 2009, C. TÓTH N. 2010).

Korai településhálózataról szerény ismeretanyag áll rendelkezésünkre (GYÖRFFY GY. 1963, PÁNYA I. 2019). Bodrog vármegye északi, Magyarországhoz tartozó részén elmaradtak a módszeres régészeti kutatások, így csak igen kevés Árpád-kori lelőhelyről van tudomásunk (BONDÁR M. 2017, PÁNYA I. 2019). Ez főleg a Bajától keletre eső területen okoz problémát a falvak azonosításában. Bodrog déli, Szerbiához tartozó részével hasonló a helyzet. A szerbiai Bácska északkeleti részéről, amely nagyrészt a történelmi Csongrád vármegyéhez tartozott, viszonylag jó adatokkal rendelkezünk, azonban az északnyugati fele, melyen Bodrog déli-délkeleti része terült el, szinte alig ismert (SZEKERES L. 1982). Ennek elsősorban az az oka, hogy a szerbiai régészeti kutatások kevésbé érintették az észak-bácskai Árpád-kori és késő középkori faluhelyeket (TAKÁCS M. 2006A-B). Az írásos források terén is hasonló a helyzet. A 11–13. századból ugyan maradt ránk néhány határleírás, azonban ezek igen szűkszavúak, kevés topográfiai adatot tartalmaznak, így ezeket határrekonstrukcióhoz sajnos kevésbé lehet felhasználni (PÁNYA I. 2019). A felsorolt hiányosságok ellenére az eddig ismert írott és tárgyi forrásokból a településhálózat néhány jellemzőjére következtethetünk. A betelepülő magyarság itt is, mint a Kárpát-medence más területein, a folyóparti területeket részesítette előnyben. Így a Duna és a Tisza menti területeket sűrűbben, a Telecskai-löszhát területét pedig ritkásan lakták be eleink (GYÖRFFY GY. 1963, TAKÁCS M. 2000, 2013).

A királyi vármegye névadója és központja Bodrog(vár) volt, melynek pontos helyét nem ismerjük. Feltehetőleg a Duna közelében, valahol Bezdán alatt, a mai Monostorszeg közelében állhatott (TAKÁCS M. 2000, KRISTÓ GY. 2003). A bodrogi vár birtokai részben a vármegye területén, részben pedig a szomszédos Baranya és Bács vármegyékben elszórtan helyezkedtek el (GYÖRFFY GY. 1963).

A tatárjárás idején településállományát komoly károk érték. Pontos adataink nincsenek, csupán becsülni lehet egy 50-70, egyes helyeken – főleg a hátsági, később a kunok által benépesített területeken – akár 90-100 százalékos pusztulást (GYÖRFFY GY. 1963, PÁNYA I. 2019).

1245 körül IV. Béla – tartva a tatárok újabb hadjáratától – visszahívta az országba a kunokat. A megközelítőleg 44-55 ezer főnyi kun népességet a Duna-Tisza közén, a Tiszántúlon, a Körös, a Maros és a Temes folyók vidékén fekvő néptelen területekre telepítette le (PÁLÓCZI HORVÁTH A. 2020). A forrásokból, illetve a korábbi kutatásokból ismert, hogy a Homokhátság központi részét a Csertán nemzetség (*generatio Chertan*) foglalta el. A kunok korai szállásterületének pontos határa jelenleg nem ismert, a töredékes adatokból arra lehet következtetni, hogy Bodrog vármegye hátsági területeire, Szabadka környékére és az attól keletre eső területekre is kiterjedt (PÁLÓCZI HORVÁTH A. 1996, GYÖRFFY GY. 1990).

A tatárjárást követő átalakulás a vármegye működésére és a megye területére is hatással volt. A 13. század második felében Bodrog vármegye lassan újjáéledt. A korabeli iratokban számtalan, a tatárok pusztításai óta üresen álló, egykori bodrogi várbirtok nevével találkozhatunk, melyek közül többet világi birtokosok kaptak meg benépesítésre (PÁNYA I. 2019). Ezek magánkézbe kerülésével kezdődött el a királyi vármegye nemesi vármegyévé alakulása a 13. század második felében.

Bodrog vármegye Árpád-kori, mintegy 7.500 km²-es kiterjedése a 14. század közepére kevesebb, mint harmadára (kb. 2.500 km²) csökkent (8. ábra). Keleti határa a Tiszától Szabatka (mai Szabadka) vonaláig tolódott el nyugat felé, s egykori keleti részei nagyjából Csongrád, kisebb részben pedig Bács vármegyébe olvadtak be. Ennek ellenére a 15. század végére a Magyar Királyság közepes népsűrűségű és népességű megyéje volt (KUBINYI A. 1996). Bodrog északi szomszédjánál, Fejér vármegye solti székénél is hasonló folyamat játszódott le, ott is a hátsági, kunok által benépesített területek szakadtak le a vármegyéről, s a határok kisebb-nagyobb mértékben nyugat felé tolódtak (PÁNYA I. 2017B). A szomszédos Csongrád is „karcsúbb” lett, a homokhátsági területeinek javát elveszítette a kunok beköltözése után (KRISTÓ GY. 2003).

A vármegye központja, a sedria (vármegyei bíróság, *sedes iudiciaria*) helye a nemesi vármegye fennállása idején többször változott. A kezdeti időszakból (13. század vége – 14. század első fele) nincsenek adatok, valószínűleg Bodrogban tarthatták a törvénykezést (CSUKOVITS E. 1997). 1374-1438. között bizonyosan Bodrogban (eleinte szombati napon, a hetivásárral egy időben, később hétfőn), 1392-ben és 1466-1526. között Hájszentlőrincen (hétfői napokon), 1512-13-ban pedig a Gara közelében létezett Geszten (hétfői napon) ülésezett a vármegyei testület (CSUKOVITS E. 1997). Számos évből nem maradt ránk adat a sedria helyéről, így nem tudjuk, volt-e más törvénykezési helyszín a vármegyében. Az azonban érdekes, hogy a Bodrog-Hájszentlőrinc-Geszt hármastól alig 10-15 km távolságban, a vármegye középső részén létezett. A Solt vármegyénél megfigyelhető szempont itt is érvényesült, azaz a megyei ügyek intézésére a peremterületektől többé kevésbé azonos távolságra fekvő településen került sor (PÁNYA I. 2017B, CSUKOVITS E. 1997). A bodrogi és a geszti gyűlések helyszínéről nincsenek adataink. Azt azonban tudjuk, hogy a hájszentlőrinci összejöveteleket a prépost házában tartották (1483: DF 266141, DL 18732).

A vármegye településhálózata egyenetlen volt. Településsűrűség tekintetében két terület különíthető el: a Homokhátságon, illetve a Bácskai-löszös hát területén ritkásabb, nagyobb határu helységek voltak a jellemzőek, ezzel, szemben a vármegye nyugati felén, a dunai ártérben fekvő megyerész jóval zsúfoltabb volt, számos esetben egymástól szinte látótávolságra (1,5-2 km) feküdtek a települések. A Duna menti sávban, az észak-déli irányú, folyó menti közlekedési folyosóban helyezkedtek el a vármegye legjelentősebb gazdasági és egyházi központjai. Kubinyi András szempontrendszere alapján e települések többségében *részleges városfunkciójú mezővárosok* (Bátmonostora, Bodrog, Czoborszentmihály, Hájszentlőrinc), illetve *átlagos mezővárosok és mezőváros jellegű falvak* (Apáti, Baja, Küllöd, Szeremlén, Egyedújfalú, Halas, Szabatka), továbbá *jelentéktelen mezővárosok, és központi funkciót ellátó falvak* (Arnat, Borsodszentlőrinc, Dávod, Geszt, Nagyszentgyörgy, Madaras, Tavankút) voltak (KUBINYI A. 2000).

Nemzetiségi összetételét tekintve a ránk maradt iratokból egy tisztán magyar lakosságú megye képe bontakozik ki (PÁNYA I. 2019). Azonban nemcsak Bodrog, hanem a tőle délre fekvő Bács is magyar többségű volt a török terjeszkedéssel párhuzamosan zajló délszláv betelepedésig (BUKUROV, B. 1978, KOCIS K. 2006, TAKÁCS M. 2006). Szórványos szláv népességre Bodrogban a 16. század elejéről vannak először adataink. 1509-ben említenek katonaparasztokat (*vojnik*) Czoborszentmihály (mai Zombor) környékén (1509: DL 46895). Hasonló szerepű, katonáskodó parasztok a környékbeli vármegyékben is szolgáltak a mohácsi csata előtti időkben (KUBINYI A. 1996).

A 16. század elején kiújult a török-magyar háborúskodás, melynek következtében a szomszédos Bács vármegye déli fele, illetve a közeli Szerém és Valkó vármegye

településhálózata lassan sorvadásnak indult (SZABÓ I. 1954, ENGEL P. 2000). Az eddigi ismereteink szerint Bodrogot nem érték el a török portyázók, azonban a harcok által érintett megyékből számos lakó érkezett a vármegye területére (GULYÁS L. SZ. 2011). Nándorfehérvár eleste (1521) után lassan elindult a déli vármegyék nemességének áttelepülése északabbi területekre. Bodrog felső részének legjelentősebb birtokosai, a Várdai család például 1524-ben szállította át bodrogi irattárát a Szabolcs vármegyei Kisvárdára a török veszély miatt (1524: DL 89189). A fennmaradt, viszonylag gazdag bodrogi nemesi levéltárak alapján több más család is hasonlóan cselekedett. Számos, távolabbi birtokaira költözött család kihalt az idők folyamán, vagy ha fenn is maradt, birtokaikra vonatkozó iratai elvesztése miatt le kellett mondaniuk a hódoltsági birtokaikról (MAKSAY F. 1990).

Bodrog sorsa a mohácsi csatát követő időszakban pecsételődött meg. A győztes Szulejmán szultán Buda elfoglalása után a Duna-Tisza közén vonult vissza a Balkán felé. Serege kétfelé vált: a nyugati, Szulejmán által vezetett hadcsoport Solt vármegyén, majd Bodrog legsűrűbben lakott, Duna menti területein haladt keresztül, rabolva és fosztogatva. A másik sereg Budáról Szeged felé, majd onnan Pétervárad felé menetelt, s a vármegye keleti falvait pusztította. Számos kisebb-nagyobb, szerencsésebb és kevésbé szerencsés ellenállási kísérletről van tudomásunk az ország területéről (PÁNYA I. 2017B, PFEIFFER A. 2017). Bodrog és Bács területén is próbálták magukat megvédeni a falvak és városok lakói, azonban a szabadkaiak kivételével ez nem sikerült (BÁRÁNY A. 2017).

A mohácsi csatát követő zavaros időszakban lépett színre Cserni Jován, a magyar forrásokban Fekete embernek (latinul Homo Niger, szerbül Ivan Nenad) nevezett délvidéki rác katoná, aki több ezer fős sereget alakított Lippa környékén a magyar területre érkezett rácokból (STOJKOVSKI, B. 2015). Szapolyai János erdélyi vajda Tokajba hívta, ahol Jován hűséget fogadott neki. *„Ezután János vajda úr megajándékozta őt lovakkal és költséggel és más holmival, s megparancsolta neki, hogy lovagoljon a Tisza folyón túlra, Bács vármegye elhagyott földjére, mert Bács megyében még sok élelem van faluszerre, asztag és marhák, amelyek az isten sorsára ott maradtak”* (SZERÉMI GY. 1979 127., SZAKÁLY F. 1979, BARTA G. 1995). Miután a Fekete ember megérkezett a vajdától kapott területre, főhadiszállását Szabadkán rendezte be. Időközben a török pusztítás elől elmenekült nemesek és parasztok közül többen visszatértek a délvidékre, azonban a beköltöző rácok nem engedték őket vissza a birtokaikra (BARTA G. 1995).

Mi történt ekkoriban Bodrog tisztikarával? Egy részük a mohácsi csatában, illetve az azt követő időszakban meghalt, vagy török fogságba esett. Más részük azonban megmaradt, s ha lassan is, de a vármegye újra működni kezdett. Az újjászerveződés egyik jele volt, hogy fél évvel később, 1527 márciusában a Szapolyai János király által Budára meghirdetett országgyűlésen megjelent lekcsei Sulyok Lajos és bátmonostori Várdai Mihály (FRANKÓI V. 1874). A Fekete ember délvidéki mozgalma azonban nemcsak a lakosság visszatérését, hanem a vármegye újjászerveződését is gátolta. Jován bukása után, 1528-ban és 1529-ben a török újabb hadjáratot vezetett a Magyar Királyság területére, melynek következtében az 1530-as évek elejére a megye szervezete lényegében széthullott (PÁNYA I. – ROSTA SZ. 2015). A vármegye közigazgatása a század folyamán sem állt helyre, a megmaradt néhány, időközben reformátussá vált magyar települést (Szeremle, Csanád) a szomszédos Solt (a 16. század végétől Pest-Pilis-Solt) vármegye felvidéki várakban székelő tisztikara „vette át”, s ezek a 20. századi megyerendezésig meg is maradtak Pest-Pilis-Solt vármegye kötelékében.

A török hódítás nemcsak a közigazgatásban, hanem a vármegye népességében is helyrehozhatatlan károkat okozott (PFEIFFER A. 2017, THÚRY J. 1896). Bács és Bodrog vármegyék magyarsága 1526-ban és az azt követő háborús években lényegében eltűnt, a szerencsésebbek elmenekültek, a lakosság jelentős részét azonban elpusztították vagy rabláncra fűzve a Török Birodalomba hurcolták (PESTY F. 1880, KÓHEGYI M. 1993, ENGEL P. 2000, HEGYI K. 2001, KOC SIS K. 2006). A helyzetet jól érzékelteti Ogier Ghislain de Busbecq flandriai nemes, I. Ferdinánd császár követének 1554-es konstantinápolyi látogatásának leírása: *„Midőn Konstantinápolyból kiléptem, egynehány szekeret láttam, melyek tele voltak*

gyermekkel és leányokkal. Azok Magyarországból vitettek Konstantinápolyba, hogy ott eladattassanak. Ily eladandó portékánál semmi egyéb portéka sem bővebb ebben a városban. ...Az öregek és ifjak csordaszámra hajtottak, vagy pedig békóba szorítottak, mint az eladandó lovak” (BUSBECQ, O. G. 1582). A Magyar Királyságból annyi embert hurcoltak el, hogy a század végén Konstantinápolyban a leggyakrabban hallott nyelvek – a török, görög, horvát stb. – között megtalálható volt a magyar is (CRUSIUS, M. 1584).

Bodrog vármegye területe a hódoltság megszervezése után a szegedi szandzsákhöz, azon belül nagyobb része a bajai és a zombori náhijékhez, kisebb része a kalocsai és a szabadkai náhijékhez került (WICKER E. 2008). A népesség kicserélődését és a településhálózat változását a törökkori adóösszeírások (defterek) alapján viszonylag jól nyomon lehet követni. Ezekből kiderül, hogy a mohácsi csatát követő zavaros időszakban a délvidék településeinek legnagyobb része elnéptelenedett, s az 1540-es évekig a többségük lakatlan maradt. A lakott településeken a délszláv és vlah többség mellett magyarság csupán szórványosan fordult elő. 1560-61-ben már kevesebb volt a pusztá a beköltöző balkáni népek növekvő száma miatt, azonban a folyamatos beáramlás ellenére a falvak népessége viszonylag gyér volt (HEGYI K. 2001). Ezt erősítik meg a magyar források is. Verancsics Antal 1553-ban Konstantinápolyba vezetett követséget, és a Dunán lefelé hajózva látta a délvidék pusztulását (SZALAY L. 1857). Hasonló megfigyelést tettek a szigetvári katonák is, akik a bácskai falvakat adóztatták. Az itteni helységek lakossága annyira lecsökkent, hogy több falu adózói tettek ki egyetlen (mohácsi csata előtt létezett) falunyi lakosságot (NÉMETH B. 1903).

A magyarság (és a köztük élő, korábban betelepült délszláv népesség) egy része a mohácsi csatát követő hetekben keletre menekült. Visszaköltözésre két évtizeddel később, 1545 körül tettek kísérletet, azonban az útra kelt családok közül többet magyar főurak tartottak vissza. Az eseményekről egy korabeli török levélből értesülünk: „...a mohácsi hadjárat idején a Kalocsai és Bácska megyei náhijék rájái a katonáktól féltükben a Tisza túlsó partjára húzódtak, egyesek Lippa, Temesvár és Csanád vára közelében, mások a Maros és Körös folyóknál telepedtek le. Amikor a Szegedi szandzsákot Dervis bég kapta meg, szultáni rendeletet adtak ki arra nézve, hogy a menekült ráják térjenek vissza régi helyeikre. A ráják a parancs szerint megkezdtek a költözést, de ekkor a címzetek és más urak néhány visszatérni készülő ráját megöltek, mások ingóságait elrabolták, és visszamenetelüket akadályozzák.” (Dávid G. – Fodor P. 2005). Ha egy kisebb népesség vissza is tért a délvidékre, számuk a beköltöző délszlávokhoz képest elenyésző lehetett. Fél évszázaddal a mohácsi csata után nagyobb magyar csoportok csupán Küllődön (Kolut), a mezővárosból faluvá zsugorodott Szeremlénben (Szeremle) és Bátmonostoron, illetve a vármegye északnyugati, Duna menti részén maradtak (Besenyő, Csepcs, Csanád, Korpád). Kisebb magyar népesség élt még Berjegen (Béreg), illetve Szabatkán (Szabadka) (HEGYI K. 2001, KÁLDY-NAGY GY. 2008). A középkori népesség legnagyobb része a Duna árterében fekvő, védettebb településeken maradt meg, s igen valószínű, hogy ezek a kisebb közösségek a század végére beolvadtak az egyre gyarapodó délvidéki balkáni népességbe, vagy elköltöztek a Hódoltság/Magyar Királyság más vidékeire.

A szomszédos Bács és Csongrád vármegyékben hasonló volt a helyzet. Bácsban 1570-ben a legtöbb magyart Bács és Szonda (Szonta) városban írták össze, illetve kisebb töredékek éltek még Bökény (ma Dunabökény) településen (KÁLDY-NAGY GY. 2008). Csongrád déli részében számottevő magyarság csak Martonoson maradt (KÁLDY-NAGY GY. 2008, HEGYI K. 2001). A déli vármegyék magyar népességének vesztesége becslések szerint megközelítette a 400.000 főt (ZORN A. 1990).

A magyarok helyébe spontán migrációval balkáni eredetű, részben mohamedán, részben ortodox keresztény rác-vlah népesség költözött, mely a hódoltság ideje alatt többször kicserélődött. Célzott betelepítésre is vannak adataink, például Bajától délre, a mai Gara – Vaskút – Bácsborsód környékére katonaparasztok kerültek, akik feladata az utak felügyelete, és az utazók védelme volt a baranyai várak katonái és a kóbor hajdúk ellen (HEGYI K. 2001, WICKER E. 2008).

A délszláv terjeszkedés következtében a magyar–szláv nyelvhatár a 16. század közepére Bajától északra, Dusnok tájától kelet felé egészen (Kiskun)Halas déli pereméig, onnan kissé délre kanyarodva Szeged tájáig kúszott fel (VASS E. 1989, HEGEDŰS L. 1997, KÁLDY-NAGY GY. 2008). A rácok térnyerését jól mutatja az is, hogy a 16. század közepétől az egykori Bács és Bodrog vármegyék területét, később pedig már Tolnát is Rácországnak nevezték a magyar forrásokban (SZAKÁLY F. 1981A, WICKER E. 2008, MÁTÉ G. 2018).

Bácsban, Bodrogon és Csongrád déli részén kisebb-nagyobb torzulással, de a legtöbb településnek magyar neve volt még a 16. század végéig. A bodrogi Rim (Rém), Borot (Borota), Side (Dzsida puszta, Borota mellett) neve kis mértékben változott meg, míg Baja neve változatlan maradt. A Bodrog vármegye keleti szélén létezett Hagymásegyház a 16. században még Halmas, később Aljmas, az újkorra pedig Almás (Bácsalmás) lett. Ehhez hasonló a Valkó megyei, Eszék szomszédságában létezett Hagymás ~ Aljmas nevének alakulása (ENGEL P. 2000). Szabadkából Subotica, Szántóból Szantova (Hercegszántó), Böködből Bikity (ma Bácsbokod), Csomoklyából Csonopla, Küllődből Kolut, Czoborszentmihályból Zonbor (az újkorban pedig Sombor/Zombor) lett stb. Más falvak nevei teljesen megváltoztak, így például Tárnokmonostorból Csatal Kilisza (ma Csátalja) lett (KÁLDY-NAGY GY. 2008, WICKER E. 2008).

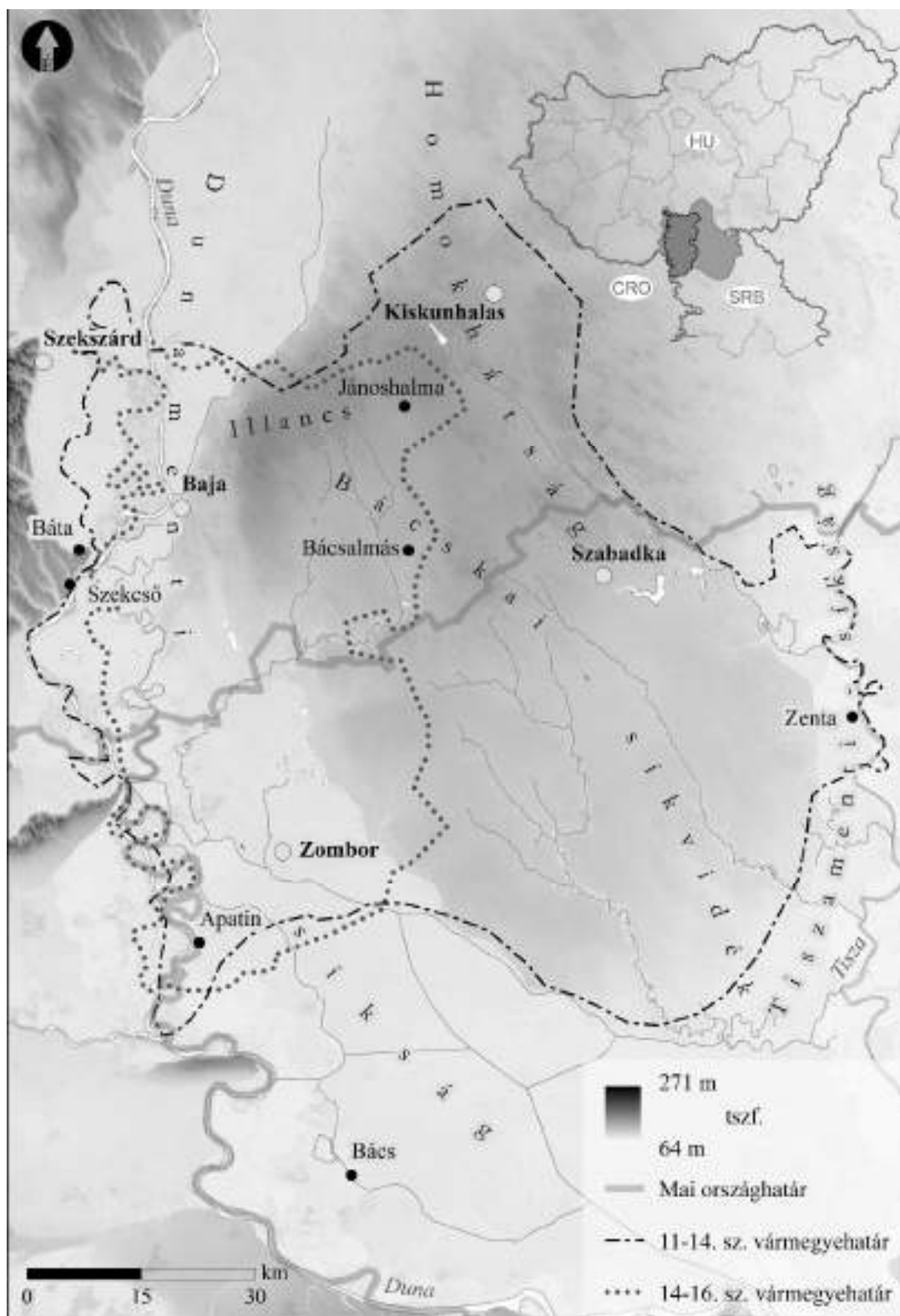
A 16. század közepétől a zsugorodó Magyar Királyság egyre kevésbé tudta felügyelet alatt tartani Bodrog (illetve Bács és Csongrád) vármegye területét. Az adószedés ugyan fennmaradt, s a végváriak is többször vezettek délvidéki rajtaütéseket (SZAKÁLY F. 1981a, HEGYI K. 2001). A 16. század közepétől azonban a Királyság megmaradt részébe egyre pontatlanabb adatok jutottak el Bodrog vármegyéről, ennek következtében az iratokban rendszeressé váltak a topográfiai tévedések. Bodrog vármegye emléke a mintegy öt évszázados fennállása után a török terjeszkedés hatására néhány évtized alatt elhalványult. Igen gyakori volt például, hogy bodrogi településeket bácsiként említettek (SZAKÁLY F. 1981A, SZAKÁLY F. 2001), illetve előfordult az is, hogy bodrogi falvakat a Kiskunsághoz (Cumania Minor) soroltak. 1572-ben a Bodrog északkeleti felén létezett Borsodot (ma Bácsborsód) és Mátyusházát (ma Mátételke) a szomszédos kun településekkel együtt vették jegyzékbe, s azt is megjegyezték, hogy mindkettőt rácok lakták (JERNEY J. 1842).

A 17. század végén zajló felszabadító harcok ismét változásokat hoztak a Duna-Tisza köze déli felén, számos települést elhagytak lakói, a megmaradtaknak pedig lecsökkent a népessége (IVÁNYI I. 1885). Ezzel párhuzamosan katolikus szerbek, más néven bunyevácok tömegei érkeztek több hullámban a felszabadult Duna-Tisza közti területekre (BELLOSICS B. 1907, IVÁNYI I. 1913).

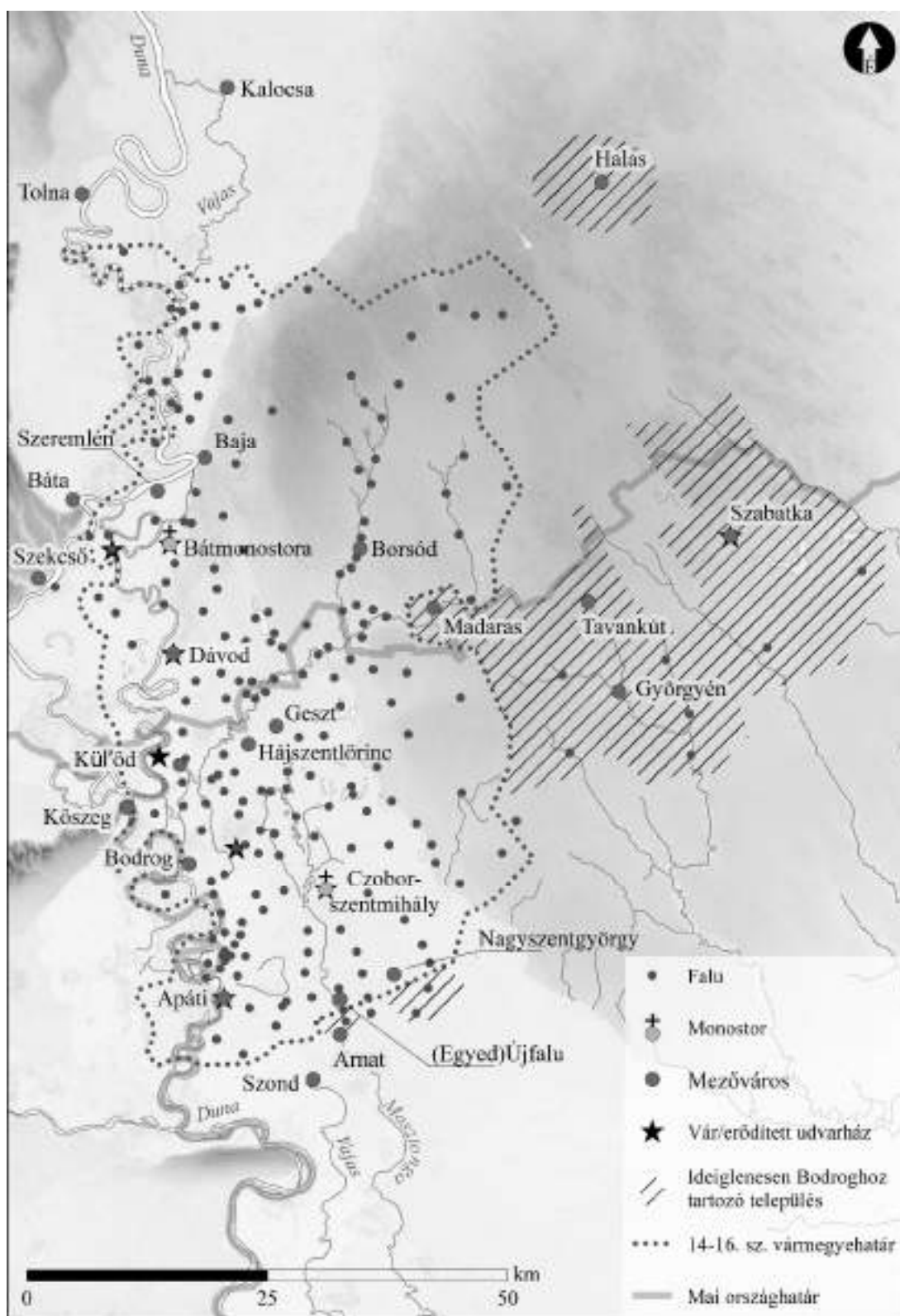
A török hódoltság megszűnése után megindult a hódoltsági területeken létezett vármegyék újraszervezése. Bács és Bodrog felállítása során komoly bonyodalmakat okozott az egykori vármegyék pontos határainak és településeinek felderítése. 1699-ben Baján megalakult Bács vármegye, melynek határait szabatos adatok hiányában nem az eredeti, Bács-Titel közötti területen, hanem az egykori Bodroghoz tartozó Baja – Zombor (Sombor) – Szabadka (Subotica) környékén jelölték ki. Ugyanebben az évben megszervezték Bodrog vármegyét is Dunabökény (Bukin) – Futak (Futog) – Titel (Titel) – Verbász (Vrbas) környékén, azaz épp az egykori Bács vármegye területén (APRÓ E. 2011, PÁNYA I. 2019). A két megye között a 18. században állandó viták zajlottak a határaik pontos vonala, illetve a településeik hovatartozása miatt. A kedélyek a 19. század elejére csendesültek le, amikor is – mintegy százévnél vajúdnál – 1802-ben létrejött a trianoni békéig létező Bács-Bodrog vármegye (APRÓ E. 2011).

1920 után Magyarországnál maradt az egyesült megye északi fele, mely az 1950-es megyerendezés után az újonnan létrehozott Bács-Kiskun megye egyik névadója lett. Ha szigorúan a középkori eredetű elnevezést vizsgáljuk, akkor világosan látszik, hogy egy olyan vármegye nevét viseli egy mai megyénk, mely a mai ország területén sohasem létezett. Egy külön kutatás fényt deríthetne arra, hogy az 1950-es megyerendezéskor miért nem a középkori Solt és Bodrog vármegyék neveit párosították a Kiskun elnevezéssel. Utóbbi ugyan újkori

eredetű (a 16. századtól adatolható Kiskunság elnevezésből ered), azonban mégis utalt volna a középkori kun székekre (Halas, Mizse, Kecskemét és Hantos szék). Ha így történt volna, akkor egy történelmileg hitelesebb, Bodrog-Solt-Kiskun (vagy Solt-Bodrog-Kiskun) nevű megyéje is lehetne hazánknak.

7. ábra Az Árpád-kori és a késő középkori Bodrog vármegye földrajzi viszonyai (GYÖRFFY Gy. 1963 és saját kutatás)

8. ábra Bodrog vármegye településhálózata a 15. század végén (saját szerkesztés)

3.3. Bács vármegye

Bács vármegye a Duna-Tisza köze déli felén, teljes egészében a mai Szerbiához tartozó területen létezett. A vármegye legnagyobb része a Duna menti síkságon terült el, kisebb (északi része) felnyúlt a Bácskai síkvidék völgyekkel tagolt felszínére (**9. ábra**). Györffy szerint lakossága a honfoglalás előtti időszakban részben szláv (bolgár) lehetett. A két folyó közti területre a 10. században a Jenő törzs telepedhetett le, melynek valószínűleg leszármazottja a megyében őshonos Bánca-nemzetség (GYÖRFFY GY. 1963).

Az Árpád-korban a vármegye területe északnyugaton a mai Szond (Sonta, Szerbia) magasságától kelet felé a Telecskai-hátig tartott, majd innen folytatódott a hát peremén a Tisza árteréig. Északi szomszédja e szakaszon végig Bodrog vármegye volt. Keleten a Tisza választotta el Torontál és Keve, délen és nyugaton pedig a Duna határolta el Valkó és Szerém vármegyéktől. Központja és névadója Bács volt, mely a Dunától keletre, a Mosztonga (korabeli nevén Úz) partján épült fel. Várbirtokai elsősorban a megye területén helyezkedtek el (GYÖRFFY GY. 1963, BÓNA I. 1995).

A vármegye fejlődését megtörte a tatárjárás, azonban a korábban bemutatott Solt és Bodrog megyékhez képest itt valamivel alacsonyabb, 40-60 százalék körüli lehetett a pusztulás aránya (GYÖRFFY GY. 1963). A legújabb kutatásokból tudjuk, hogy szerte az Alföldön komoly ellenállásba ütköztek az országba betörő mongolok, mivel a magyarság kisebb-nagyobb erődítéseket épített a települések templomai köré (ROSTA SZ. – PÁNYA I. 2018, PÁNYA I. – ROSTA SZ. 2021, GALLINA ZS. ET AL 2021). Bács vármegye területén is ismerünk ilyen jelenségeket, melyek a tatárjárás idejére keltezhetők (ROSTA SZ. – PÁNYA I. 2022).

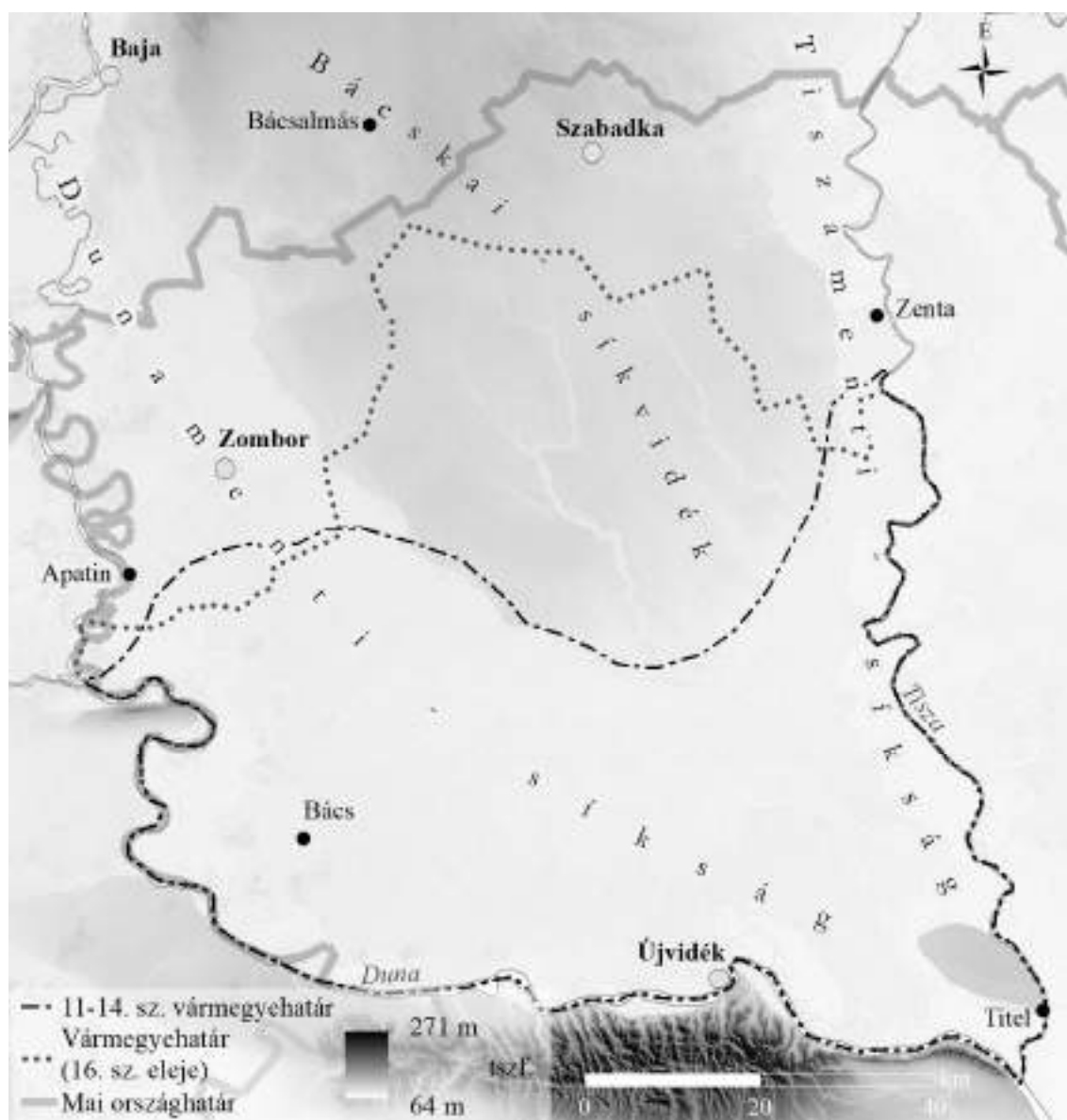
A településhálózat az írott források alapján a 13. század második felében kezdett helyreállni, azonban a tatárjárás után több mint fél évszázaddal, a 14. század első felében is magán viselte a pusztítások nyomait. Az ebből az időszakból származó oklevelekben számtalan lakatlan falut említenek (1244: HO VIII. 44., 1250: CD IV/2. 67., 1265: CD IV/3. 416., 1301: AOKM. I. 1., 1317: AOKM. I. 441., 1320: AOKM. I. 580.).

Bács királyi vármegyéből a 14. század első harmadára alakult át nemesi vármegyévé. Első fennmaradt kiadványát 1328-ból ismerjük. Társadalmát alapvetően kisnemesek alkották, a nagybirtokok csak a 15. századtól alakultak ki a területén (GYÖRFFY GY. 1963). A vármegye központja, a sedria (vármegyei bíróság, *sedes iudiciaria*) helye a nemesi vármegye fennállása idején állandó volt, kevés kivétellel Bácsban tartották a gyűlést. Egyetlen adatunk van, hogy Várfalván (1355: AO VI. 383.) tartottak megyegyűlést (CSUKOVITS E. 1997).

Bács vármegye területe a 14. századtól a korábbi, mintegy 4.500 km²-es kiterjedésről megnövekedett északi irányban – Bodrog vármegye rovására – nagyjából 6.500 km²-re. E jelenség okát egyelőre nem ismerjük. Ebben az időszakban a már bemutatott Solt (ekkoriban még Fejér), Bodrog és a tőlük keletre fekvő Csongrád vármegye területe is megváltozott. Bács vármegye a Duna és a Tisza által képzett nyugati, déli és keleti határai állandóak maradtak a középkorban, északi határai azonban az oklevelek alapján kisebb-nagyobb mértékben változtak. Egyes települések Bodrog és Bács határán váltottak megyét (Arnat, 1391: ZO IV. 468 Bodroghoz, 1503: DL 21229, 1507: DL 21718 Bácsához), más települések Bács és Csongrád (Asszonyfalva, 1442: DL 13686 Bácsához, 1522: DL 37163 Csongrádhoz), illetve előfordultak olyanok is, amelyek a 14-15. században mindhárom vármegyéhez is tartoztak hosszabb-rövidebb ideig (Napfény, 1459: ZO X. 96 Bácsához, 1462: TELEKY J. 1855 Csongrádhoz, 1504: DL 88902 Bodroghoz, 1525: ENGEL P. 1995, DF 252644 ismét Bácsához).

A vármegye területén két jelentősebb vár létezett: Bácsban a kalocsai érsek téglakerődítménye állt, Titelen pedig a titeli káptalan erődített egyháza. Ezenkívül több kisebb nemesi udvarházról van adatunk (Bökény, Váralja, Futak). A vármegyében ~316 falu mellett jelentős számú, ~16 mezőváros létezett a 15-16. században (CSÁNKI D. 1894) (**10. ábra**). Településhálózata Bodroghoz hasonlóan egyenetlen volt. A folyómenti síkságon sűrűbben, gyakran egymástól alig 1,5-2,5 km távolságra léteztek a települések. A löszös hát területén alapvetően a völgyekben sorakoztak, míg a völgyek közti hátsági területeken szinte teljesen hiányoztak a helységek. A legfontosabb egyházi és gazdasági centrumok Bodroghoz

hasonlóan a Duna menti sávban helyezkedtek el. Kubinyi András szempontrendszere alapján a III. csoportba (Kisebb városok és jelentős városfunkciót ellátó települések) csupán az érseki székhely/székhely Bács tartozott. A IV. csoportba (Közepes városfunkciót ellátó mezővárosok) az óbudai apácák mezővárosa, Szond és a káptalani központ, Titel került. Az V. csoportba (Részleges városfunkciójú mezővárosok) csupán Futakot, a VI. csoportba (Átlagos mezővárosok és mezőváros jellegű falvak) pedig Betért, Kisdivásárhelyt, Perleket, Teleket, Dienesfalut, Parasztit, Szenttamást, Vásárosváradot, valamint Vaskaput lehetett sorolni. Végezetül a VII. csoportba (*Jelentéktelen mezővárosok és központi funkciót ellátó falvak*) került Arnat, Derzs, Gyála, Szentmárton, Csika, Fonó és Pest (KUBINYI A. 2000). Nemzetiségi összetételét tekintve a megye magyar többségű lehetett a mohácsi csata előestéjén, azonban vannak adatok szórványos délszláv közösségekről (BUKUROV, B. 1978, KOCSIS K. 2006, TAKÁCS M. 2006). A 15. századtól a török balkáni előrenyomulásával párhuzamosan folyamatos volt a balkáni népelemek (főleg szerbek) beköltözése a Magyar Királyság déli felére (RÓKAY P. 1991).

9. ábra Bács vármegye földrajzi viszonyai
(saját szerkesztés)

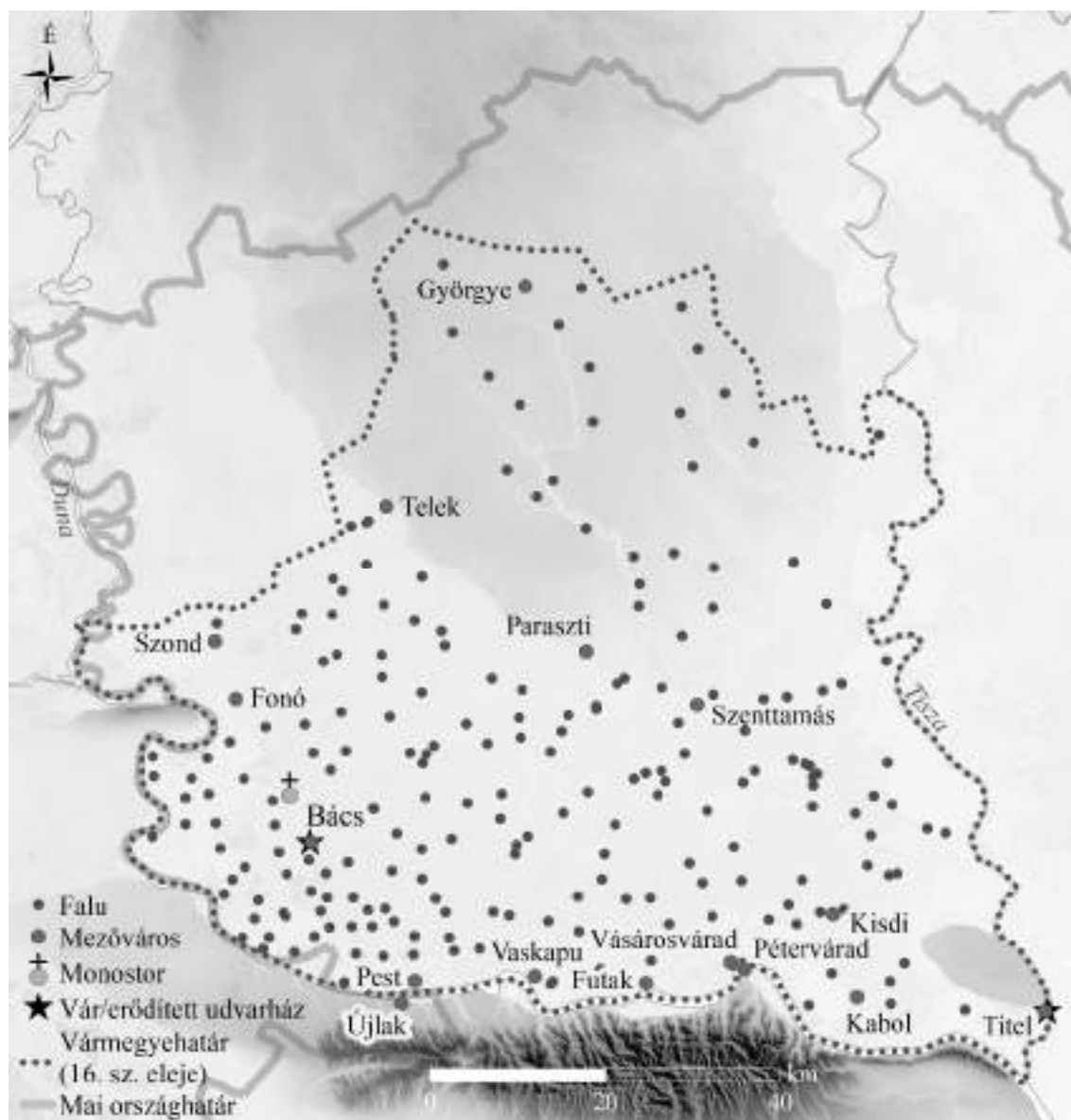
A 16. század elejétől a kiújuló török-magyar harcok egyre jobban kihatottak a vármegye lakóinak életére. Nándorfehérvár 1521-es elvesztése előtt is voltak kisebb-nagyobb betörések a vármegye déli, Duna menti területein, azonban ezekről jelenleg kevés ismeretünk van. Ezért igen becses az az 1518-as forrás, melyből tudjuk, hogy egy török folyami csapat a Péterváradtól nem messze fekvő, Duna menti Kabolra tört (1518: DL 93788). Az irat szerint a „*törökök nagy sokasága hajóhadat és vízi hadjáratot előkészítvén ... Bács vármegyében található Kabol nevezetű és a Duna folyó partján elhelyezkedő mezővárosába észrevétlenül betörve, azt teljeséggel és egészen elpusztították, és [a] panaszosnak az ugyanott lévő házat és nemesi kúriáját feldúlván, az ő mindenféle lévő és fekvő jószágainak és birtokrészeinek mindenféle jogait érintő és illető valamennyi oklevelét és mindenféle írásos bizonyítékát, nem csupán a kiváltságleveleket, de a peres iratokat is, az ugyanazon házban fellelt valamennyi ingóságával együtt felprédálták és szétzúzták, és többre becsülvén a selymet és viaszt, mint az írást és az oklevelek tartalmait, azokat elhordván részben széttépték őket, részben pedig lábbal tiporták, és a pecsétektől megfosztván darabokra vágták, a viaszt és a selyemzsinórokat pedig, melyeken a pecsétek függtek, magukkal vitték. Végül pedig ugyanazon teljes mezővárost a parókiális egyházzal és Szent Ferenc hitvalló rendjének kolostorával, valamint ugyanazon házzal és nemesi kúriával együtt tűzörvénnyel felégették.*”

Nándorfehérvár török kézre kerülése (1521) után a török számára egyszerűbbé vált a Magyar Királyság déli felének támadása. Megszaporodtak a betörések a Duna-Tisza köze déli felére is. Ennek eredménye, hogy az 1520-22-es időszakban készült dézsmajegyzékekben Bács vármegye nyolc dézsmakerülete közül a déli, szentmiklósi lakatlanként („*omnino desolatus*”) szerepelt (SZABÓ I. 1954).

A vármegye sorsát a mohácsi csata utáni időszak eseményei pecsételték meg. A mohácsi csatamezőről Budára, majd onnan a Dunán átkelve déli irányba forduló szultáni főszereg Solt és Bodrog vármegye érintésével Bács vármegyén is keresztülhaladt. Bácsan az érseki várban nemesek és jobbágyok igyekeztek megvédeni magukat a török túlerővel szemben (BÁNKUTI I. 1957, PFEIFFER A. 2017). A szultán „*egy erős várhoz érkezett, melynek tornyai szembe néztek a nappal, bástyái az égboltig nyúltak s melyet a nép Bács néven ismert. E kő-alapra épített, szilárd erődbe zárkózott gonoszok a kifosztatástól teljes biztosságban érezték magokat s nem féltek attól, hogy bármely ellenség meggyőzhesse őket. Alapja a vizek fenekén nyugodott, Bástyái a felhőkben vesztek el. A szultán a háborgó tengerhez hasonló csapatokkal ide érkezvén, megszállott közelében s azonnal minden halogatás nélkül, kinyújtotta kezét, hogy a győzelem istennőjének fátyolát föllebbentse. A mint a győzhetetlen sereg körülfogta a magas falat, a vár parancsnoka s e tartomány válija [vezetője, ispánja?] és a város többi lakói – hogy a hatalmas szultán haragjának árja el ne borítsa életüket, házaikat, javaikat és családjaikat s hogy a pusztító tűz föl ne égesse lelmi szereiket – e végső szükségükben kegyelemért esedeztek, hogy megmentseik életüket. Így ők magok megmenekültek attól, hogy a kard és rabláncz martalékai legyenek. Miután a várat, a hitetlenségnek e régi tanyáját, a benne levő fegyverekkel és egyéb hadi szerekkel együtt átadták a hatalmas szultán szolgáinak, ők magok könnyes szemekkel, hajadon fővel s csupán a rajtok levő ruhával kivonultak, minden málháikat, javaikat a hódítónak hagyva. A hátrahagyott ágyúk és egyéb hadi eszközök a fegyvertár részére lefoglaltattak. Ezután kifosztották a piacokat és utcákat. Miután letépték e virágos kertnek virágait, lombjait és gyümölcsseit, fölgújtották a házakat. E város, mely még az imént pompás rózsáligethez hasonlított, most égő kemenczévé lett, melynek füstje fellegekben szállt föl a kék ég boltozata felé. A földről az ég felé szállt a füst s a világ egészen sötét lett e füsttől.*” (THÚRY J. 1893.)

Bács után Pétervárad környékén is heves ellenállásba ütközött a török sereg (KATONA T. – KISS K. 1976). Valószínűleg itt is bácsiak, illetve a környékbeli vármegyék ide menekült lakói készítettek rögtönzött erődítést, melyet a török csapatok néhány órás ostrommal foglaltak el. A harcok végeztével a törökök hidat építettek a Dunán, és átkeltek a Szerémségbe, ahonnan elvonultak Isztambul felé (THÚRY J. 1893, BÁNKUTI I. 1957).

A Duna-Tisza köze déli felén hatalmas pusztítást végzett a török sereg. A lakosság jelentős részét megölték, sokakat rabszolgaként elhurcoltak, a szerencsésebbek pedig a környező vármegyékbe menekültek. Az újjászerveződés csíráit jelenthette, hogy 1527 márciusában a Szapolyai János király által Budára meghirdetett országgyűlésen megjelent Bács vármegyéből lekcsei Sulyok Balázs és Drágy Miklós (FRAKNÓI V. 1874). A megye szervezete (hasonlóan a szomszédos Bodrog megyéhez) a későbbi események miatt szétesett. A Cserni Jován-féle mozgalom, majd az 1528-as Szeged elleni török hadművelet, végül az 1529. évi Bécs elleni hadjárat a középkori megye végét jelentette.

10. ábra Bács vármegye közigazgatása a 16. század elején
(ENGEL P. 2001 és saját kutatás alapján saját szerkesztés)

Bodrog vármegyénél szó volt arról, hogy a 16. század közepétől a Magyar Királyság megmaradt részébe egyre kevesebb és egyre pontatlanabb adatok jutottak el e három vármegyéről. Bodrog neve néhány évtized alatt kikopott a köztudatból, a délvidék általános elnevezése a 16. század első felétől Bácsmegye / Bácskamegye / Bácsvidék lett. Szerémi György emlékirataiban Szabadkát (mely Bodrog és Csongrád határán feküdt) Bács vármegyei településként (*Zabattka in Bachmege*) említette (SZERÉMI GY. 1857). Kemalpasazáde 1526-ban feljegyezte, hogy a győzedelmes szultán a gazdag „*Bacska-megye*” területét is kirabolta

és elpusztította („nyomorult magyarság szerencséjének erős gyökér fáját e tartományból is kitépte”) (THÚRY J. 1893, teljes nevén Ahmed Semseddin bin Szulejmán Ibn Kemál pasa). Ugyanebben az évben Cserni Jován „Bács vármegye elhagyott földjére” („ad desolatum terram Bachmege”) költözött (SZERÉMI GY. 1857, SZERÉMI GY. 1979). Oláh Miklós Hungária című művében Bácsvidéknek (*perpetuo campo, qui Bachiensis regio appellatur*) nevezte a Duna-Tisza közének déli felét (OLAHUS N. 1838). Ugyanezen területet a 16. század közepén készült szigetvári számadásokban Bács vármegyeként említették (TÍMÁR GY. 1996). Később is gyakori volt, hogy az egykori Bodrog vármegyei településeket – például 1558-ban Szeremlét és Bátmonostorát – Bácshoz sorolták (SZAKÁLY F. 1981A, SZAKÁLY F. 2001, 1558: TÍMÁR GY. 1996, 1640: KK 9.200, MOLNÁR A. 2006, Bátmonostorát 1704-ben is bácsi településként említik, lásd: KŐHEGYI M. 2000). A sort még sokáig lehetne folytatni. A szórvány adatok alapján feltételezhető, hogy a Bács(ka)(vidék/megye) kifejezés már a késő középkor és a kora újkor határán is ismert lehetett, s tágabb értelemben a délvidéki megyékre, azaz Bács, Bodrog területére és Csongrád vármegye déli felére vonatkozott (Juhász Dezső hasonló következtetésre jutott a Bácska(ság) kifejezés kapcsán, lásd JUHÁSZ D. 1988). A török terjeszkedéssel a három vármegyére a Bács elnevezés rögzült meg (1639-ben a középkorban Csongrád és a Halas-szék határvidékén fekvő Tompát, Ivánkát, Mádát és Sebestyénházát is Bács vármegyeiként említették, lásd 1639: KK 9.147). Később, az újkori Bodrog és Bács vármegyék újjászervezése kapcsán ebből komoly bonyodalmak keletkeztek, hiszen mindkét vármegye emléke olyannyira kikopott az emlékezetből, hogy határaikat lehetetlen volt pontosan megállapítani. A Bácska(ság)/Bácsország elnevezéssel a 17. századi, illetve 18. század eleji iratokban is gyakran találkozunk a délvidék általános nevéként (17. század: KREUTEL, R. F. – SPIES, O. 1962, KŐHEGYI M. 1998, 1704: CZIRÁKY GY. 1893, HAJDÓK I. – KŐHEGYI M. 1976, KŐHEGYI M. 2000). A felszabadító háborúk után újabb fordulat következett, melyre Bodrog vármegyénél már kitértem. Bács és Bodrog megyét a középkori helyükkel ellentétben egymás területén szervezték újra.

4. Adatforrások és módszerek

Nihil novi sub sole, azaz „Nincs új a nap alatt”, tartja a latin mondás. A doktori kutatásom kezdetén, a szakirodalmi kutatás során derült fény arra, hogy a Duna-Tisza közén alkalmazott módszertan elméleti vázát Frisnyák Sándor nagyvonalakban már évtizedekkel korábban, 1982-ben megfogalmazta (FRISNYÁK S. 1982). (Továbbá a Bács-Kiskun megyére kiterjedő komplex, régészeti-történeti földrajzi vizsgálat alap gondolatát már Pálóczi Horváth András is körvonalazta, lásd 2.1.2. fejezetet.) Frisnyák Sándor szerint a történeti földrajz forrásai a következők:

1. *Mai földrajzi valóság – földrajzi környezet, terepbejárás*
2. *Írott emlékek – oklevelek, korabeli források*
3. *Íratlan szellemi hagyatékok – helyi lakosok történetei, elbeszélései*
4. *Földrajzi nevek – helynévgyűjtések anyaga*
5. *Régi kéziratok és nyomtatott térképek – település-, táji-, régiós, országtérképek*
6. *Látképek, rajzok, fényképek – polgári/katonai metszetek, vázlatok, festmények, légifelvételek stb.*
7. *Tárgyi emlékek – épületek/építmények, régészeti leletek és jelenségek*

Az általa felsorolt források egy mindenre kiterjedő, „tökéletes” kutatás alapjai lehetnének, azonban erre – ahogy azt a szakirodalmi áttekintésből is érzékelni lehet – igen kevés példát ismerünk hazánkban. A különféle források kigyűjtése/feldolgozása/értelmezése több tudományág egyesített *módszertanát* igényli. Következőkben sorra veszem a Duna-Tisza közti kutatások során felhasznált forrásokat és az alkalmazott módszereket, illetve utóbbiak főbb jellemzőit, valamint erősségeit és gyengeségeit.

4.1. Írott források

4.1.1. Középkor

A mintaterületek áttekintésénél szó volt arról, hogy mindhárom vármegye írásos emléke anyaga viszonylag gazdagnak mondható. Solt, Bodrog és Bács vármegyéről több ezer oklevél maradt fenn a 11. századtól a 16. század első harmadáig tartó fél évezredből. Összehasonlításképpen, a Duna-Tisza közti Homokhátság központi területein létezett kun székek (Halas/Csertán-, Mizse/Kara-, illetve Kecskemét-szék) okleveles anyaga jóval szerényebb. Gyárfás István jászok és kunok történetét bemutató munkájának II. kötetében 72, a III. kötetében pedig 271 kun vonatkozású oklevelet mutatott be (GYÁRFÁS I. 1873, 1883). Fontos, hogy e közel 350 oklevél a Homokhátságon és azon kívül (Dunántúl, Tiszántúl) lakó, különböző jogállású kunokról és jászokról szól. A disszertációhoz kapcsolódó kutatás során számos, a Duna-Tisza közti kunokról szóló közöletlen irat került még elő. Ezek és a Gyárfás által közreadott homokhátsági iratok száma alig éri el a százat.

A középkori források eredeti, illetve másolati példányainak legnagyobb részét a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában (MNL OL), kisebb részét pedig az MNL tagintézményeiben, például a Pest Megyei Levéltárban (MNL PML) őrzik. Az oklevelek két gyűjteményi egységben kutathatók. A Diplomatikai Levéltárban (DL) mintegy 108.000 irat, azon belül pedig nagyjából 160.000 oklevél eredetije és színes fényképe található meg (egy-egy oklevélbe egy-több oklevél átírását befoglalhatták, ezért van több irat, mint fizikailag létező oklevél). A külföldön, illetve belföldön (pl. egyházi levéltárakban) tárolt iratokról (kb. 87.000 db) a Diplomatikai fényképgyűjteményben (DF) érhetőek el – változó, általában viszonylag rossz minőségű fekete-fehér – fényképfelvételek (BORSA I. 1990, KRISTÓ GY. 2003, RÁCZ GY. 2019).

Korábban alapvetően különféle oklevéltárak, középkori okmánytárak időigényes és lassú böngészésével, vagy az oklevelek képeit tartalmazó mikrofilmek aprólékos vizsgálatával

lehetett adatokat gyűjteni. Ezt az ezredforduló környékén CD-ROM-on kiadott oklevéltárak némileg felgyorsították, azonban a legnagyobb előrelépés 2010 tavaszán következett be a hungaricana.hu levéltári portál elindulásával (C. TÓTH N. ET AL. 2016). Eme internetes adatbázis lehetővé tette, hogy egyszerre lehessen böngészni az oklevelekről készült színes és fekete-fehér fényképfelvételeket (DL és DF jelzetek), illetve az ezekre hivatkozó különféle okmánytárakat (Anjou okmánytár/oklevéltár, Zsigmondkori oklevéltár, különféle egyházi és világi levéltárak regesztakötetei stb.). Módszertani szempontból kiemelendő, hogy e portál rendkívüli mértékben lerövidítette az iratok elérésének, szükség esetén ismételt megtekintésének, ellenőrzésének idejét. C. Tóth Norbert és kutatótársai az archontológiai adatgyűjtésekhez kapcsolódva jegyezték meg, hogy „*Emberi számítással belátható időn belül megoldhatóvá vált bizonyos irattípusok (például a királyok által kibocsátott oklevelek) rendszerezett és teljességre törekvő áttekintése. Gondoljunk csak bele: míg 2010 előtt egy kutató hetente legföljebb 200 oklevél képéhez juthatott hozzá, ugyanennyit a digitális adatbázis segítségével akár egy-két nap alatt is áttekinthet, a keresési/rendezési módzatok változatosságáról már nem is szólva.*” (C. TÓTH N. ET AL. 2016 5.). A portál jelentőségét mutatja az is, hogy a Kárpát-medence nem magyar kutatói is előszeretettel használják a történeti vizsgálataik során.

A kutatás során kiemelten fontosak voltak a digitálisan elérhető oklevéltárak. Az Anjou-kori oklevéltár egy eredetileg mintegy 70 kötetre tervezett regesztagyűjtemény, melynek részei 1301–1328. közötti időszak okleveleinek (45–50 ezer okmány) kivonatait tartalmazzák. Sajnos e kiadvány jelenleg a tervezetthez képest még csupán az 50. köteténél tart. Almási Tibor szerint évtizedenként nagyjából egy emberöltőnyivel lehet haladni, mely annyit jelent, hogy belátható időn belül csupán néhány kötet megjelenése várható (<http://medievalia.hu/>, 2021. december 5.).

Az Anjou-kori oklevéltárhoz hasonlóan kiemelten fontos a Zsigmondkori okmánytár, mely az 1387–1437. közötti időszakból, Zsigmond király uralkodásának idején készült iratok kivonatait tartalmazza. A sorozat jelenleg a 14. kötetnél tart, azonban ennek – az Anjou-kori párjához hasonlóan – a következő néhány évben biztosan nem készül el a fennmaradó része. Terjedelmi korlátok miatt itt nincs lehetőség kitérni számtalan további oklevéltárra, mely a történeti földrajz kutatóinak rendelkezésére áll. Ezekről részletes áttekintést nyújt Draskóczy István és Soós István, valamint Horváth Richárd műve (DRASKÓCZY I. –SOÓS I. 1991, HORVÁTH R. 2007).

Összességében elmondható, hogy igen sok regesztagyűjtemény és átírt iratokat tartalmazó oklevéltár érhető el, azonban a magyar középkor mintegy 200.000 oklevelének még igen jelentős része (a 14. század második felének zöme, illetve a 15. század második fele és a 16. század első fele) feldolgozatlan. A több tízezer kiadatlan, regesztázatlan irat még bőségesen rejthet földrajzi adatot tartalmazó okiratokat, azonban jelen disszertáció kereteit szétfeszítette volna ezek aprólékos felderítése (<http://medievalia.hu/>, 2021. december 5.).

Kutatásaim érintették a Szerbiához tartozó Bácska területét, ezért rövid kitekintést végeztem a tájegység szerb középkorkutatása és digitalizált-publikált forrásai kapcsán. Aleksandar Krstić történész (Szerb Tudományos Akadémia – Történeti Intézet) szóbeli tájékoztatása alapján Szerbiában nem működik a hungaricana.hu portálhoz hasonló webes kutatói adatbázis. A középkori okleveles anyag mennyisége a magyarországihoz képest rendkívül szerénynek mondható, s annak igen csekély a délvidéki/bácskai vonatkozása. Mindössze 474 szláv/görög/latin nyelvű dokumentum maradt fenn a Szerb Királyság 12–15. századi időszakából, továbbá kevesebb, mint 2000 iratot ismernek Szerbiáról, Boszniáról és Dubrovnikról ugyanebből a korszakból. A szerbiai történeti földrajzi kutatásokban – nyilvánvaló történeti okokból – kisebb hangsúlyt kap a Bácska területe. A vizsgálatok homlokterében elsősorban (Ó)Szerbia és Bosznia, valamint a középkor végén jelentős szláv lakossággal rendelkező Szerémség és a Temesköz déli fele található. Ennek eredményeként a Duna-Tisza köze déli feléről, a szerbiai Bácskáról nem készült történeti-földrajzi összefoglalás vagy részletes adattár, monográfia. A saját kutatásom szempontjából ez két

dolgot jelentett: egyrészt csupán a szakirodalmi összefoglalásban említett szórványos szerbiai szakirodalomra lehet támaszkodni, másrészt a hungaricana.hu levéltári portál (illetve az opcionálisan elérhető ingyenes és fizetős adattárak, pl.: Arcanum Digitális Tudománytár ADT stb.) elegendő adattal szolgál a Duna-Tisza köze magyarországi és szerbiai területeinek kutatásához.

A fejezet elején említett viszonylagos „adatbőség” nem jelenti azt, hogy a három vármegyére kiterjedő mintaterületről egyenletesen maradtak fenn középkori oklevelek. A háborúk, birtokosok közötti villongások, hatalmaskodások kihatottak a levéltárak sorsára. Egyes egyházi és világi iratgyűjtemények viszonylag jól átvészelték a történelem viharait, azonban számtalan családi, hiteleshelyi, káptalani stb. levéltár az enyészete lett. Előbbire jó példa a tucatnyi Bodrog vármegyei birtokkal rendelkező Töttös (majd egy 15. századi öröklés útján Várdai) család levéltára, melynek 1526 előtti anyaga tizenkét kötetes műként került kiadásra (ZO I-XII.). E gazdag forrásból nem csak Bodrog vármegye településeiről, hanem Bács és Solt megyékben létezett helységekről is számos értékes adatot találunk. Utóbbira, vagyis az elpusztult levéltárakra számtalan példát lehetne felhozni. Az érseki központ Kalocsáról sok oklevélben találunk közvetett említést, azonban egyetlen irat sem maradt fenn, amely a mezőváros határát, belső felépítését, vagy határelemeit (erdő, rét, folyó stb.) említené. Hasonló a helyzet a középkori Patajjal (ma Dunapataj) és Bajával, melyekről számos közvetett és közvetlen utalást találunk, azonban földrajzi adatot tartalmazó oklevélről nincs tudomásunk.

FORRÁSFELTÁRÁS

A középkori források kutatása történeti földrajzi művek feldolgozásával, és az információk adatbázisba rendezésével kezdődött. A szakirodalmi áttekintésből látható, hogy jelenleg nincs olyan összefoglaló mű, mely a 11. századtól a 16. század első feléig, az oszmán térfoglalásig tartalmazná a Duna-Tisza közí vármegyék és kun székek történeti adatait, az összes település és puszta nevét és említéseit. Rendelkezésünkre áll azonban Györffy György Árpád-kori történeti földrajzi műve, melyből a 11. századtól a 14. század első feléig tartó időszak forrásait lehetett kigyűjteni. Elérhető továbbá Csánki Dezső történeti földrajzi adattára, mely alapvetően a 15. századból és a 16. század elejéről tartalmaz szórványos említéseket. Minden korlátja és hiányossága ellenére e két munka képezte a kutatás során létrehozott településadatbázis gerincét. Tartalmuk alapján elsőként egy szöveges formátumú adattár készült, mely a munkálatok során folyamatosan bővült. Ez az összes, az írott történeti adatokból ismert települést/pusztabirtokot magában foglalta. A rekordok az alábbi módon épülnek fel:

Név [A település/pusztabirtok neve mai helyesírással]

Névváltozatok [A forrásokból ismert különféle névalakok, beleértve az egymástól néhány betűvel eltérő alakokat és az egyéb alio nomine/vulgo névváltozatokat]

N: [A település/pusztá nevének lehetséges jelentése, eredete]

H: [Külterületi határának ismert írott és/vagy térképi forrásai]

B: [A település belterületének ismert/feltételezett helye, főbb jellemzői (kiterjedés, földrajzi viszonyok stb.)]

T: [A település templomának védőszentje, helye, alaprajza, építésének, pusztulásának adatai, illetve említései az újkori térképes és írott forrásokban]

M: [Monostor, társaskáptalan helye, alaprajza, építésének, pusztulásának adatai, illetve említései az újkori térképes és írott forrásokban]

V: [Vár, erődítés helye, alaprajza, építésének, pusztulásának adatai, illetve említései az újkori térképes és írott forrásokban]

Adattár

[A település/pusztabirtok létezését bizonyító középkori források listászerű felsorolása. Egyéb fontos körülményt, földrajzi adatot tartalmazó oklevél hivatkozása. Ezek közé tartozik a piac és vásártartás, megyegyűlés, a különféle utak (via herbosa ~ dűlőút, via regalis ~ királyi út stb.),

hidak, vámok, révek, erdők, határelemek (szántók, halmok stb.) említéseit. Továbbá ide kerülnek a török kori források, illetve a 18–20. századi írott és térképi adatok a település/pusztabirtok helyére, sorsára vonatkozóan.]

Györffy György és Csánki Dezső munkáiból a hivatkozott középkori források a fenti rendszer szerint lettek besorolva, beépítve az adatbázisba. Ez azonban még számtalan településnél rendkívül kevés adatot eredményezett, az idővonalukon gyakran csupán 1-5 évszám jelent meg. Rendszeresen előfordult ugyanis, hogy egy-egy településre csupán az oklevelekben említett nemesek neveiből – közvetett módon – lehetett következtetni. Ezen adatok azonban a falvak/városok létezését bizonyítják, semmilyen egyéb településföldrajzi/szerkezeti adatot nem hordoznak.

Az adatok gyarapításához további oklevéltárak, regeszta-gyűjtemények, forráskiadványok aprólékos átvizsgálására volt szükség. Így került sor a kiadott Anjou-kori okmánytárak / oklevéltárak, valamint a Zsigmondkori oklevéltárak (ZsO) elemzésére, a Töttös birtokok kapcsán már említett 12 kötetes Zichy okmánytár (ZO I-XII.), a pécsváradi konvent levéltárának (KÖFALVI T. 2006), a Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár okleveleinek (KFL), a kalocsai főszékeskáptalan levéltárának (UDVARDY J. 1992), az Eszterházy család hercegi ágának levéltárának (MNL OL Q 67), a Czobor család levéltárának (MNL OL Q 382), a Révay család okleveleinek (MNL OL U 587), a Pálffy család archívumának (MNL OL U 505), valamint a Neo-Registrata Acta középkori iratainak (MNL OL Q 31) tanulmányozására. A Bács, Bodrog és Solt vármegyét érintő oklevelek vizsgálata több ezer tételre terjedt ki. A teljes szöveggel kiadott, a regesztákból megismert, valamint a kiadatlan/regesztázatlan iratokból több, mint 300 fordítása készült el a disszertációhoz kapcsolódó forrásfeltárás eredményeként. Összességében Solt vármegyéből 38 földrajzi adatot tartalmazó, illetve 34 határt/birtokfelosztást tartalmazó, Bodrogból 68 földrajzi adatot tartalmazó és 62 határleírás/birtokfelosztó, Bács vármegyéből pedig 7 földrajzi adatot tartalmazó és 7 határleírás/birtokfelosztó okirat fordítása történt meg (PÁNYA I. 2019). Utóbbi vármegye forrásainak feltárása a dolgozat leadását követően is zajlik, ezért ezen alacsony számok az újabb oklevelek vizsgálata után jelentősen növekedhetnek. A valamivel több, mint 200 irat mellett közel 80 egyéb, topográfiai-településföldrajzi szempontból érdekes oklevél feldolgozására is sor került.

Az oklevelekben fennmaradt határvizsgálatok, birtokfelosztások leírásai alapvetően jogi céllal készültek, hogy egy-egy vita esetén vissza lehessen azonosítani egy település, vagy kisebb-nagyobb birtoktest széleit, sarokpontjait. Magát a határt tehát a főbb töréspontokkal, általában kettős, illetve hármas és ritkán négyes határpontokkal, és jól azonosítható terepalakulatokkal, természeti képződményekkel adják meg. (A határok jelöléséről és a határvizsgálatokról lásd TAKÁCS L. 1987) Ezen iratok értelmezését nagyban nehezíti a fordítás, ugyanis a középkori Magyarországon a hivatali/köznapi latin erősen eltért az irodalmi latintól. Számos esetben fordulnak elő olyan kifejezések/szerkezetek, melyek értelmezése mélyreható paleográfiai vizsgálatot igényelt. A földrajzi adatot tartalmazó oklevelek vizsgálata során egyértelműen kiderült, hogy elengedhetetlen a mai táj ismerete, valamint a történeti táj bizonyos fokú rekonstrukciója.

Számolni kellett azzal, hogy egyes iratok hamisak, vagy utólagos betoldásokat (levéltári szaknyelven interpolációt) tartalmaznak. Véleményem szerint a hamis iratok kiszűrésére behatóbb paleográfiai és birtoktörténeti elemzésre lett volna szükség, melyre a jelen kutatásban nem volt mód. Ezért az itt alkalmazott módszert bizonyos mértékű hiba terhelheti. Fontos azonban kiemelni, hogy az iratokban – esetlegesen – előforduló hamis részletek, illetve későbbi kiegészítések ellenére a határleírások szinte kivétel nélkül térképen értelmezhetőek voltak.

A kutatás során számos olyan irat került elő, melyekben a határviták/birtokviták kapcsán mindkét fél álláspontja szerepelt, így lehetőség nyílt térképen vizsgálni a vitás felek által elmondottakat. Ezek ugyan – vélhetően – nem hamis iratok, azonban a bennük szereplő

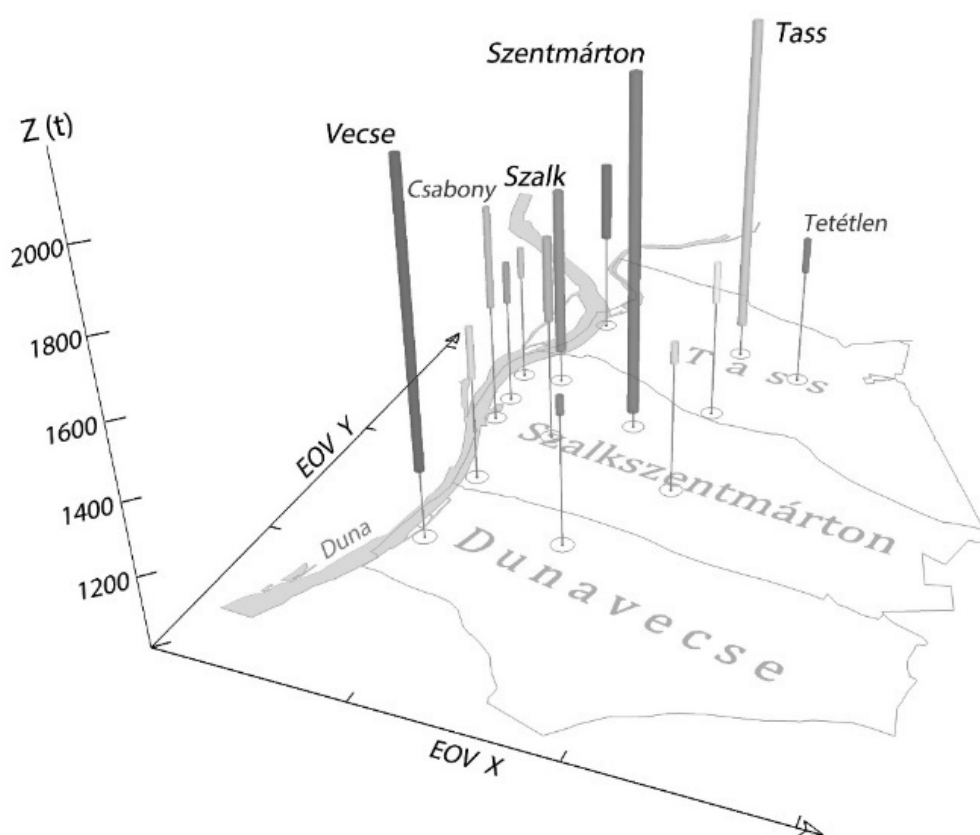
adatokban lehet „torzítás”. Sok esetben a teljes ügymeneteket a források hiányossága miatt nem ismerjük, így nem mindig tudjuk, hogy milyen előzmények, illetve milyen következmények történtek a vitás határok/birtoktestek kapcsán. Szeremlén (mai Szeremle elődje) és Bátmonostora (mai Bátmonostor elődje) mezővárosok határát a 14. század végétől a 15. század első feléig többször bejárták az előbbi birtokló bátai apát és az utóbbit birtokló Töttös család ellentétei miatt, így itt lehetőség nyílt a két fél álláspontjának összevetésére (PÁNYA I. – MORDOVIN M. – NAGY B. 2020). Az iratok elemzése alapján úgy tűnik, a bátai apát valótlanságokat állított, ezzel igyekezett a Töttösök földjéből egy nagyobb, sok hektáros darabot megszerezni. Települési léptékben a viták tárgyát képező terület jelentős (több hektárnyi, esetleg négyzetkilométernyi) méretű, ezért valamilyen mértékben befolyásolja a településhatár rekonstrukció eredményét is. Vármegyei szinten azonban ezek a peres földdarabok eltörpülnek, a teljes településhálózaton, illetve határviszonyokon a távolabbi nézőpontból kevésbé változtatnak. Feltételezhető, hogy a bátai apát „csúsztatásához” hasonlóan a potenciálisan hamis részleteket tartalmazó iratokban közölt határadatok valós térbeli elemeket tartalmaznak, s így térképen értelmezhetők, felrajzolhatók. Az oklevelek vizsgálata alapján háromféle irattípust különítettem el:

1. Földrajzi adatot nem, a települések/puszták nevét, esetenként a helyzetét (lakott/lakatlan) tartalmazó iratok. A kutatás során vizsgált oklevelek legnagyobb része ebbe a csoportba tartozik. Ezekben sokszor egy-egy említést találunk, például nemes nevében megjelenő településnevet (Gregorius de Zeremlen ~ Szeremléni Gergely), vagy egy vitás ügy kapcsán említett település/pusztanevet. Ezen adatok alapvetően a települések (meglehetősen hézagos) „idővonalának” megrajzolásához használhatók fel. Önmagukban csupán elszórt említések sorozata, melyekben a legtöbb helység/pusztá esetében észlelhető valamekkora hiány. Egyes időszakokból a források mennyiségének függvényében több adatot, más időszakokból (épp az iratok pusztulása, vagy feltáratlansága/közöletlensége miatt) kevesebbet vagy semennyit nem találunk. A sok közvetett, lényegi ismeretet, eseményt, földrajzi adatot nem közlő adat még nem teszi lehetővé, hogy egy település történetét behatóan megismerjük. Jó példa erre a Bodrog vármegyei Borot (mai Borota elődje), mely Bodrog vármegyének számtalan szolgabíró és esküdtet adott a 15. században és a 16. század elején. Hasonlóak voltak a szintén Bodrog megyei Besenyő (mai Sükösd nyugati határa), Zside (mai Borota keleti határa), Rim (mai Rém), Ordód (Zombortól nyugatra) helységek, melyek lakói közül számtalan „hivatalnok” került ki ebben a korszakban (C. TÓTH N. ET AL. 2017). Iratok sokaságában találjuk meg boroti, rimi, ordódi stb. nemesek nevét, azonban lakóhelyük belső viszonyairól, földrajzi helyzetéről, a helyi ügyekről, hatalmaskodásokról, villongásokról (köztük az egészen súlytalan, szinte mindennapos állat/fal/terménylopásoktól a nagyobb port kavará, egészen a kisebb háborúszerű hatalmaskodásokig) semmit nem tudunk. Az oklevelekből kinyerhető szórványos említések azonban alkalmasak lehetnek arra, hogy nyomon kövessük a települések/puszták létezését, mindenkori állapotát. A **11. ábra** a solti szék középse, Dunavecse és Tass között létezett településeinek és pusztáinak idővonalát ábrázolja, mely szemléletében hasonló a szakirodalmi áttekintésben Brian K. Roberts és Stuart Wrathmell könyvében szereplő rajzhoz (**3. ábra**). Fontos megjegyezni, hogy ha csak a szórványosan megmaradt írott forrásokból merítünk, úgy az idővonalak pontatlanok lesznek, hiszen egyes településeknél/pusztáknál sok, másoknál egy-két adattal kell beérnünk. Ha azonban – Éri István érvelését alapul véve – a régészeti adatokat (érmek, cseréptárgyak, egyéb eszközök, lásd a 4.3. fejezetnél) is figyelembe vesszük, akkor egy jóval pontosabb és részletesebb lenyomatot kapunk az adott település időbeli viszonyairól.

2. Szórványos földrajzi adatot tartalmazó, határookra és a birtoklásra vonatkozó tanúvallatások (inquisitiones), határ- és birtokpercek anyagai. Ezek sok esetben hosszú ideig elhúzódó ügyek töredékes iratai, melyek alapján bepillantást nyerünk az érintett települések/puszták történetébe. Jó példa erre a mai Apatintól északnyugatra létezett, Bodrog

vármegyei Valfer esete, melynek lakói a szomszédos kalocsai érseki települések jobbágyaival évtizedekig viszálykodtak. A fennmaradt terjedelmes középkori iratanyag nem tartalmaz lényegi adatot a falu elhelyezkedéséről. A település földrajzi viszonyairól az újkori kéziratos térképek sem árulkodnak, nem maradt fenn néprajzi korú adat sem, továbbá sajnos a szerbiai régészeti topográfiai munkálatok hiánya miatt a belterületének helyét sem sikerült ez idáig felderíteni. A középkori hatalmaskodások leírásában szereplő határelemek (halastavak, erdők stb.) alapján azonban egy folyóparti, elsősorban halászattal, fokgazdálkodással foglalkozó település képe bontakozik ki (BUZÁS G. ET AL. 2020).

Akadnak olyan iratok is, amelyek igen rövid, de közvetlen információt tartalmaznak egymás mellett elhelyezkedő településekről. Egy 1341. évi oklevél Bodrog – Udvard szomszédságát említi (1341: AOKM. IV. 109., AO XXV. 289.), egy másik, 1339. évi irat Csente és Dobos határáról tudósít (1339: AO XXIII. 136., DL 76600, ZO I. 566-567.). Ezen iratok jelentős részének elkészült a fordítása, tartalmukat a 3. csoportba tartozó iratokkal együtt térinformatikai rendszerben értelmeztem.

11. ábra Tass és Dunavecse között létezett települések idővonalai (saját szerkesztés)

3. Földrajzi adatokat tartalmazó osztálylevelek, birtokszerződések, határjárások. Kétségtelenül ezen iratok hordozzák a legtöbb földrajzi és környezeti adatot (ILA B. 1963). A legkorábbi oklevelek a 12. századból, a legkésőbbiek a török térfoglalást megelőző évtizedekből, az 1510-es és 1520-as évekből valók. A határviszonyok rekonstrukciójához ezen iratok mindegyikéről készült fordítás, adataikat pedig térinformatikai környezetben értékeltem ki.

Fontos körülmény, hogy az iratok egy nagyjából 400 éves időszakból valók, így nyelvezetük, kifejezésmódjuk és terjedelmük erősen változó. A korai (12–13. századi) határleírások rendszerint rövidek, viszonylag kevés határpontot tartalmaznak, bennük a birtokok széleit-sarkait nagyvonalakban jegyezték le. Jó példa erre a Bodrog vármegyei Szőlös birtok, melynek mindössze néhány sorban foglalták össze a kiterjedését (1255: HO VIII. 62., „...az

első határ a keleti oldalon kezdődik a Szt. Lőrinc-egyház mellett, a nagy út közelében, ahonnan az Udvarth-i Szt. Miklós keresztesek földjéig tart, innen megy egy bizonyos körte(fáig), melynek határa tart Zeck-be, innen a Talnuk-i vár földjéhez megy, innen megy Balar fia Balar comes Jeneu nevű földjéig, és ott átmegy bizonyos cserjésen/cserjén, onnan visszafordul kettős vagy hármás határon át az előbbi határhoz, ahol ennek a földnek határa meghatározott.”).

Akadnak oklevelek, melyekben az előbbiekhöz képest csupán a szomszédokat tüntették fel (Gara, 1300 körül: ZO I. 101., DL 89237. „...*földbirtok határai: az első Murgóba megy, aztán a második határ Tarnuk faluba megy, a harmadik határ Bezunban...*”). A későbbi (14–16. századi) határleírások általában jóval terjedelmesebbek (történész kifejezéssel élve időnként szinte „lepedő” hosszúságúak), több apró részletet is tartalmaznak (dombok, hosszan elnyúló töltések, árkok, tüskés bokrok, fák, rókalyukak, szenteket ábrázoló útmenti képoszlopok, keresztek stb.). Jogbiztosító iratokról lévén szó, minden bizonnyal a határpontok egyértelmű terepi azonosíthatósága miatt foglalták írásba a különféle természetes és mesterséges tereppontokat.

A középkori iratokhoz – jelen ismereteink szerint – nem készültek hivatalos rajzok, vázlatok a vitás területekről, határvonalakról. Valószínű azonban, hogy egyes esetekben – a terepi vizsgálatok előtt/után – papírra/pergamenre jegyezték a helyszíni vizsgálatok eredményeit, s az okleveleket ez alapján fogalmazták meg. Egy ilyen vázlat maradt fenn a szlavóniai Mihalóc településről és környezetéről (1488 után: DL 101050, köszönöm Borbás Benjáminnak, hogy felhívta e dokumentumra a figyelmemet).

4.1.2. Kora újkor

Szakály Ferenc Tolna vármegye vizsgálata során hívta fel a figyelmet arra, hogy annak kora újkori története a mélyreható forrásfeltárás hiánya miatt nem ismert: „*A helytörténeti monográfiákban ... rendszerint néhány elszórt, összefüggéseiből kiszakadt adat található, sok helyütt pedig egyenesen csak általánosságok olvashatók a helyi adatok helyett.*” (SZAKÁLY F. 1975, lásd még Molnár Antal hasonló gondolatait MOLNÁR A. 2006). A Szakály által leírtak, mint majd látni fogjuk, sajnos a Duna-Tisza közére éppúgy érvényesek. A település/kistáj/megyetörténeti írásokban rendszerint találkozunk ugyanazon adatokkal (pl.: a közölt defterek, dézsmajegyzékek stb.), mivel e tájegység 16–17. századi magyar forrásai kevés kivételtől eltekintve felderítetlenek és közöletlenek.

Az 1526. augusztus 29. után keletkezett iratok a hazai levéltárakban már nem az említett DL-DF jelzetben, hanem különböző családi, kamarai, egyházi stb. fondokban találhatók meg. Ez az állapot részben egyszerűsíti a felkutatásukat, hiszen a mutatók segítségével a szálas iratokat ki lehet válogatni. A digitalizálás hiánya azonban nagyban megnehezíti a kutatásokat, mivel legnagyobb részük nem érhető el online adattárban (pl.: hungaricana.hu, adatbazisokonline.hu), ezért vizsgálatuk helyszíni, levéltári kutatást igényel. Némileg enyhíti ezt a problémát a Magyar Nemzeti Levéltár által indított Reformáció 500 című projekt, mely az 1526. augusztus 29. és 1570 közötti, válogatott iratok szkennelését és online közzétételét célozta meg. Közülük is igen fontosak a Neo-Registrata Acta (röviden NRA, MNL OL E 148), mely egyebek mellett a magyar kamara, és az oda bekerült családi levéltárak anyagait tartalmazza. Maksay Ferenc hívta fel a figyelmet arra, hogy az NRA a helytörténeti kutatásokhoz nélkülözhetetlen források rendkívül gazdag lelőhelye, melyben települések és uradalmak mindennapjairól, illetve egyéb, kultúrtörténeti szempontból fontos változásairól lehet adatokat találni (MAKSAY F. 1992).

A munkálatok során 2022 elejéig mintegy 17.000 irat került fel az adatbazisokonline.hu portálra (<https://adatbazisokonline.hu/gyujtemeny/reformacio>, 2022. január 3.). Az elérhető iratok mennyisége várhatóan a közeljövőben folyamatosan bővül. Fontos tudni azonban, hogy e közel fél évszázados időszaknak nem a teljes anyaga válik böngészhetővé, illetve az 1570 utáni anyagok a digitalizálás folytatódásáig továbbra is csupán a levéltárakban vizsgálhatók.

SOLT VÁRMEGYE

A mintaterületek bemutatásából kiderült, hogy a mohácsi csatát követő időszakban (rövidebb kihagyással) csupán Solt vármegye működött tovább, ezért itt nemcsak az egyházi és világi levéltárak (pl.: Tetétleni-Földváry nemzetség levéltára, lásd DÜMMERTH D. 1982), hanem a megye (Pest-Solt, majd Pest-Pilis-Solt) különféle iratai is fontos források lehetnek a megye és a települések története szempontjából. Az MNL Pest Megyei Levéltára gyűjteményében található az egyesült Pest-Pilis-Solt vármegyék közgyűlési jegyzőkönyvei, melyekből rengeteg információ nyerhető ki a 16–17. századi települések, puszták mindennapjairól (lásd BOROSY A. 1998, 2001, BOROSY A. – KISFALUDY K. – SZABÓ A. 1999, BOROSY A. – SZABÓ A. 2002, Á. VARGA L. ET AL. 2009). Ugyanitt található a 16–17. századi dézsma- és dicajegyzékek, melyek topográfiai adattal ugyan nem szolgálnak, azonban a települések állapotáról (lakott/lakatlan) találunk bennük szerény mennyiségű adatot (SZAKÁLY F. 1995).

A hódoltság idejéből számos határvitáról maradt fenn említés a vármegyei közgyűlési iratokban, azonban rendkívül kevés földrajzi adatot tartalmazó leírást ismerünk. A vármegye körülményesen tudta volna kivitelezni a határok helyszíni szemlét, bejárását a hódoltsági viszonyok között. Ugyanakkor, a megye vezetősége nem ismerte el a török fél bíraskodási jogát sem a határokat érintő, sem egyéb ügyekben. Ha egy település lakói mégis a törököt kérték határvitáik intézésére, úgy a vármegye ún. *törökösség* vádjával és komoly következményekkel (egészen pontosan halálbüntetéssel) fenyegethette őket (SZAKÁLY F. 1981B). Ezért is egyedülálló forrás az 1570. évi defterben fennmaradt fajszi-halászi eset leírása: „*A nevezett város [Fajszi] és Halász falu között határviták vannak, de az említett városiaknak régóta a muszlim törvények alapján kezeikben bizonylat van a saját határukról, ami a Kovács-halma nevű helytől a Nagy- és a Tэшát nevű halászhelyekig és onnan az István-ága, innen pedig a Susok nevű helyig [tart], ahonnan a Kisvajos nevű víznél ér véget.*” (1570: KÁLDY-NAGY GY. 2008 116.).

Összegezve a fentieket, Solt vármegyéről magyar részről alapvetően település- és birtoktörténeti adatokkal rendelkezünk a kora újkor időszakából, topográfiai adatokat tartalmazó forrásokról – kevés kivételtől eltekintve – alig van tudomásunk.

BODROG ÉS BÁCS VÁRMEGYÉK

E két vármegye működése a mohácsi csatát követően viharos gyorsasággal szűnt meg. A szerencsésebb sorsú birtokosok elmenekültek ugyan, de a családi levéltárak vizsgálata azt mutatja, hogy a lakatlanná vált (és később délszlávokkal benépesült) településeikkel már az 1520-as évek végén, illetve az 1530-as évek folyamán megszakadt a kapcsolatuk. Jó példa erre Bodrog vármegye egyik legjelentősebb birtokosának, a Várdai családnak az esete. A família délvidéki tagjai a mohácsi csata utáni zavaros időszakban Szabolcs vármegyei rokonaik kisvárdai várába tették át székhelyüket. Részben a hadjáratok miatt nem tudtak visszatérni, részben pedig az időközben végvárrá váló Sziget katonasága akadályozta a javaik birtokba vételét. Egy 1561-es levélben a Kisvárdára menekült Várdai leszármazottak adták elő panaszukat. Mint írják, számtalan Bodrogi javaikból „*...alig néhány van meg, ... Mely mindazon jószágokat egészen a fenséges néhai Lajos fejedelem úrnak, boldog emlékezetű királynak, elődünknek és tudniillik sógorunknak haláláig, tudniillik a mohácsi veszedelemig, ugyanazon Kys Warda-i család mindenkor békességben és nyugalomban birtokolta. Mely jószágokat végül részben az említett néhai Lajos király bukását, részben pedig Pécs és Buda városának elfoglalását követően, a török vassal és tűzzel elnéptelenítette és elfoglalta, úgy, hogy a Warda-i család azon birtokokat azt követően birtokolni nem tudta, hanem ugyanazon család a királyság felsőbb részeire, tudniillik Kyswarda erődítményébe vándorolt át lakóhely gyanánt. Így pedig előbb említett józágaik különféle határmenti katonák, részben rácok és törökök, részben azonban a mieink által lett birtokolva, egészen a néhai Horwath Márk, egykori Zygeth-i prefektusunk haláláig.*” (1561: MNL OL P-707-I-5-No. 2088.).

A Várdai levéltárban a 16. század végéig elszórtan találjuk meg a bodrogi uradalmuk említéseit. Hasonló a helyzet a délvidék másik jelentős családjával, a czoborszentmihályi

Czobor család levéltárával. Névadó településük, Czoborszentmihály (mai Zombor) és környéke a mohácsi csatát követő években teljesen elnéptelenedett. A család a Várdaiakhoz hasonlóan északabbra, a Pozsony és Nyitra megyei birtokaira költözött (NAGY I. 1858). A 16. századi irataikban egykori délvidéki uradalmukról elvétele találunk említéseket. Ugyanezen megfigyelést tettem a jelentős bodrogi birtokokkal rendelkező Révay családdal kapcsolatban is. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a családi levéltárakban nem fordulhatnak elő településtörténeti vonatkozású dokumentumok (lásd pl. bácskai rác falvak magyar nyelvű levelezései a Koháry levéltárban, HEGEDŰS A. 1984). A legnagyobb birtokosok példája azonban jól mutatja, hogyan ritkult meg a magyar forrásanyag a délvidéki megyékre vonatkozóan a kérdéses időszakban.

Említést érdemel még az OL Magyar Udvari Kamarai Levéltárában őrzött *Urbaria et conscriptiones* (MNL OL E 156) anyaga is, mely egyebek mellett családi és hivatalos levéltárakból kiemelt úrbéri összeírásokat, birtok és vagyonleltárakat, ill. becsléseket tartalmaz. Bodrog és Bács vármegyékre a kora újkor végi, Buda visszafoglalása utáni időszakból találunk összeírásokat. Többségük egyszerű lista, mely inkább történeti szempontból fontos. Akadnak azonban topográfiai adatokat tartalmazó pusztafelmérések is, mint például Madaras 1697-ben készült leírása (1697: KÖHEGYI M. 1998, MNL OL U. ET C. FASC. 7. No. 45., MNL OL E 156 - A. - FASC. 9. - No. 5.).

Összességében elmondható, hogy a családi/egyházi/kamarai levéltárak fáradságos vizsgálata alapvetően történeti jelentőségű említésekkel szolgálhat a kora újkori időszakból, a településhálózatról alig találunk bennük földrajzi adatokat. A középkori forrásokhoz hasonlóan a kora újkori iratok esetében is meg kellett húzni egy határt: ahogy az oklevelek közül is a topográfiai vonatkozású adatok kiválogatása élvezett elsőbbséget, úgy a 16–17. századi iratok közül is az ilyen tartalmú irattípusokra, nevezetesen a török adójegyzékekre (defterek) helyeztem a hangsúlyt.

A 16. század közepétől kiépülő török közigazgatás részletes összeírásokat készített a meghódított területekről. Ezen jegyzékek a 17. század első feléig különböző időszakonként íródtak, a 17. század második felétől már jobbra a korábbiak másolatait használták, újabb részletes adatfelvétel nem történt. Az adójegyzékek közül a mintaterületre vonatkozóan számos deftert kiadtak. Káldy-Nagy Gyula a budai szandzsák összeírásait közölte, s ebben megtaláljuk a középkori Solt megye településeinek és pusztáinak jelentős részét (KÁLDY-NAGY GY. 1985). Ugyancsak Káldy-Nagynak köszönhetjük a szegedi szandzsák 1570. évi defterének fordítását, mely a középkori Bodrog és Bács, valamint Solt vármegye déli felének lakott és lakatlan helységeit tartalmazza (KÁLDY-NAGY GY. 2008). Vass Előd Solt megye déli, sárközi felét, valamint Bodrog vármegye északi felének adatait adta közre (VASS E. 1980). Solt vármegye adatainak értelmezésében kevés ponton merültek fel kérdések, mivel a forrásokban szereplő helynevek zöme térképek és más írott források alapján azonosítható volt. A megye déli felén, illetve Bodrog és Bács területén azonban számos helyen előfordultak téves település- és pusztanevek. Gondot jelentett azonban a defterek ellenőrzése. Szemben a középkori és kora újkori iratokkal, melyek (jó esetben) viszonylag épek és olvashatók, addig a török források korlátozottan hozzáférhetők, illetve arab betűkkel íródtak, és komoly paleográfiai ismeretek szükségesek a szövegek átírásához és értelmezéséhez. Ide kapcsolódik Engel Pál szakirodalmi előzményeknél említett munkája, melyben a temesvári és a moldovai szandzsák adójegyzékeit vizsgálta (ENGEL P. 1996, lásd 2.1.1. fejezetnél). E területről a mai napig Engel kiadványa az egyetlen elérhető, kiadott defter, azonban módszertani szempontból rengeteg hibát rejt. A szerző felhívta arra a figyelmet, hogy a jegyzékek topográfiai vizsgálatához, a települések térképre helyezéséhez elegendő csupán a nevek kibetűzése. Engel a középkori forrásokból, illetve adattárakból nagyjából felvázolta a középkori településhálózatot, s a török jegyzékekben szereplő tételeket a középkori nevekkel igyekezett több-kevesebb sikerrel összekapcsolni. A szerző maga is kiemelte munkájának „nyersanyag” voltát, s megjegyezte, hogy azt a jövőben egy minden forrásra kiterjedő kutatás

nagymértékben pontosíthatja. Fontos kiemelni, hogy szemben a latin iratokkal, melyekhez Engel kiválóan értett, a török iratok csak akkor értelmezhetők, ha megfelelő nyelv- és forrásismerettel vizsgálják azokat. Ennek szellemében indult el 2020-ban a Kecskeméti Katona József Múzeum, a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának (MNL OL) és a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének (BTK TI) együttműködése. A cél a délvidéki vármegyék (Bodrog, Bács, Csongrád) településhálózatának topográfiai célú vizsgálata, s ehhez kapcsolódóan a török forrásanyag fordítása és topográfiai értelmezése volt. A közös kutatás eredményeként 2022 első felében jelent meg a zombori nahije területének topográfiai adattára, mely mélyreható adattári, terepi és térinformatikai háttér munkán alapul (FÓTI M. – PÁNYA I. 2022).

A defterek (szandzsák-összeírások, tímár jegyzékek, birtokadományozási naplók, fejadó jegyzékek, törökül *tahrir defteri*, *cizye defteri*, *timar defteri*, *timar ruznamçe defteri*) vizsgálata során számos jelenséget lehetett megfigyelni. A korábbi defterkiadásokban számtalan félreolvasás szerepelt, melyek sajnos a későbbi hivatkozások miatt bekerültek a tudományos körforgásba. Ennek az az oka, hogy az arab írással, török nyelven leírt nevek több esetben többféle olvasatot eredményezhetnek. A defterek vizsgálatát célzó műhelymunka során tételtől-tételre megtörtént az adatok ellenőrzése, és a hibás olvasatok kiszűrése. Jó példa erre a Káldy-Nagy Gyula által (a középkori Bodrog vármegye területén) *Podolás* néven említett puszta, melynek ilyen, vagy ehhez hasonló néven nem volt középkori előzménye (KÁLDY-NAGY GY. 2008). A középkori forrásanyag vizsgálatából kiderült azonban, hogy a kérdéses puszta környezetében (Gara és Csátalja között) létezett egy Nyavalyád nevű falu. A defter arab betűs kézírásának ismételt elolvasása során egyértelművé vált, hogy az arab szöveg nem a *Podolás*, hanem *Navolas* alakot rejt. E név a középkori Nyavalyád s képzős alakváltozata (FÓTI M. – PÁNYA I. 2022).

A defterekből és a középkori iratokból összeállított település- és pusztanévsor összevetése során derült ki, hogy mindkét lista „foghíjas”. Egyrészt a középkori források pusztulása miatt számos faluról és pusztáról semmilyen adat nem maradt fenn, csupán a defterekből tudjuk igazolni a korábbi, 1526 előtti létezésüket. Másrészt a török adójegyzékekben sem találjuk meg maradéktalanul a késő középkori iratokból ismert településhálózat elemeit, ugyanis a mohácsi csatát követő években-évtizedekben számtalan település került a történelem süllyesztőjébe. Összefoglalva a defterekkel kapcsolatos tapasztalatokat, elmondható, hogy a török adójegyzékek mélyreható, komplex vizsgálata rendkívül fontos, azonban azok elvégzését csak alapos középkori forrásfeltárás mellett, kutatócsoport keretében lehet hatékonyan elvégezni.

4.1.3. Újkor

A török hódoltság után a török uralom alól felszabadult területeken lassanként megindult az élet. A Királyi Magyarországra költözött családok hozzáfogtak az egykori javaik felderítéséhez, több-kevesebb eredménnyel. A családi levéltárak vizsgálatából számos sikeres és sikertelen próbálkozásra lehet példát találni. Solt vármegyében a Tetétleni nemzetség leszármazottai, a Földváry család tagjai igyekeztek a Harta és Dunavecse közötti uradalmuk birtokjogait igazolni – sikerrel (MNL PML A „FÖLDVÁRY-NEMZETSÉG” LEVÉLTÁRA, CONSCRIPTIO BONORUM FÖLDVARYANORUM, ANNO 1717. VECSE, FASC. 3). Az egykori Bodrog vármegyében birtokkal rendelkező Czobor család Zombor (azaz családjuk névadója, Czoborszentmihály) környékén próbálta megtalálni a török időkben feledésbe merült településeit (Halmos, Jánosi stb.) és pusztáit – sikertelenül (MNL OL NRA FASC. 1710. N. 4.). A családok mellett az egyházak, így a Duna mentén számtalan birtokkal rendelkező Kalocsai Érsekség is igyekezett restaurálni az egykori érseki uradalmat (lásd KFL III. 5. – Birtokjogi iratok). E folyamat már a 17. században elindult, amikor a felvidéken székelő érsekség távolról próbálta helyreállítani a vélt, illetve valós birtokjogait. Gyakorlatban azonban a kuruc háborúk után nyílt erre lehetősége. Az érseki levéltárban számtalan 18. századi birtokper

anyaga maradt meg, melyekben topográfiai adatok, határvizsgálatok is szerepelnek (pl.: Szeremle 1743: KFL III. 5. A. 281., lásd BÁRTH J. 1974, 1980, 1997).

Itt fontos kiemelni a 18. századi egyházlátogatási jegyzőkönyveket, melyek számos esetben tudósítanak egykori templomokról, így közvetett módon járulnak hozzá egy-egy település történetének megismeréséhez. Számunkra kiemelkedően fontos Dóka Klára munkája, melyben a Duna-Tisza köze településeinek látogatási anyagait közli (DÓKA K. 1998).

Pest-Pilis-Solt vármegye levéltárában is tömegével lehet találni birtokpereket, tanúvallatásokat a török hódoltság utáni időszaktól a 19. század elejéig (Ürbő 1695: BOROSY A. – KISFALUDY K. – SZABÓ A. 1999, Bankháza 1721: BOROSY A. – SZABÓ A. 2000, Majosháza 1724: BOROSY A. – SZABÓ A. 2000, Akasztó 1726: BOROSY A. – SZABÓ A., Pereg 1726: BOROSY A. – SZABÓ A. 2000, Szentkirály és Áporka 1730: BOROSY A. – SZABÓ A. 2000, Bóvár 1730: BOROSY A. – SZABÓ A. 2000, Bojár 1734: BOROSY A. – SZABÓ A. 2000, Mikla 1734: BOROSY A. – SZABÓ A. 2000). E 18. századi határpercek anyagai jelentősen eltérnek a középkori határleírásoktól. Az egyik leginkább szembevetendő különbség a források terjedelme. A legtöbb ránk maradt Solt, Bodrog és Bács vármegyei középkori határleírás/birtokmegosztás zömében 10-15 mondatnyi hosszúságú, s lényegében egy jogi irat (oklevél) szövegébe van ágyazva. Ezzel szemben a 18. századi peres iratok több oldalas tanúvallatásokat, részletes határleírásokat, illetve a gyakran térképvázlatokat is tartalmaznak. Jó példa erre a Baja – Szeremle közötti 1719 és 1727. közötti per, melyhez iratai között megtalálható vita tárgyát képező területen a középkori Szeremlén mezőváros templomának jelölése (FLACH, P. 1974, 113., BÁRTH J. 1989). Később e vázlatok mellett igényesebb kivitelű térképek is készültek, melyekre jó példa a kalocsai érsekség Hajós-Érsekhalma-Borota környéki területekhez kapcsolódó per térképei (a perekhez lásd BÁRTH J. 1984, a térképek KFL.VIII.2.a. No.7:3., 7:4).

Az újkori határvizsgálatok többnyire kétnyelvűek, a jogi részletek javarészt latinul, ritkábban magyarul, a földrajzi leírások azonban a legtöbb esetben magyarul olvashatók. Utóbbi körülmény a latin nyelvű oklevelekhez képest jelentős könnyebbséget jelent a források értelmezése és feldolgozása során.

Az újkori perek sajátossága, hogy gyakran igen sok (esetenként 10-20) tanút szólaltattak meg bennük. Az iratok elején feltüntették a vitás területekkel kapcsolatos kérdéseket, majd felsorolták az összes tanú válaszát, melyek számtalan értékes történeti, földrajzi és néprajzi adatot tartalmaznak. A Duna-Tisza közén Bárh János végzett hiánypótló kutatásokat a peres iratok terén (az ide kapcsolódó tanulmányait lásd BÁRTH J. 1997, 2005). Bárh felhívta a figyelmet ezen iratok földrajzi, gazdasági, társadalmi fontosságára, s a bennük előforduló kora újkori – középkori vonatkozású adatokra.

A 17. század végén, a 18. század elején a közigazgatás terén is elindultak folyamatok: előbb a török időkben „szunnyadó” Bács, majd Bodrog vármegye szerveződött újjá (Solt esetében kisebb leállás után lényegében a teljes hódoltság idején folytonos volt a működés, lásd 3.1. fejezetet.). Utóbbi történeti áttekintésénél már említettem, hogy a másfél évszázados török uralom után hatalmas volt a topográfiai bizonytalanság. Így fordulhatott elő, hogy az eredetileg északabbi Bodrog és a délebbi Bács helyet cserélt. Történeti szempontból fontos, hogy 1699 októberében Bács vármegye hatósága összeírást készített az újonnan alakult megye területén, melyből képet kapunk a lakott településekről és lakatlan pusztákról (MNL OL U. et C. Fasc 127. No 1., lásd még IVÁNYI I. 1885).

A világi és egyházi birtokosok mellett a császári kormányzat is elkezdte a Duna-Tisza közti területek felmérését. A 18. század elejétől számos összeírás készült a Bácskáról, melyek részletesen tartalmazták egy-egy település/pusztá haszonvételeit és egyéb, gazdasági szempontból fontos jellemzőit. Mária Terézia 1762-ben parancsba adta a felszabaduláskor kiürült Bácska betelepítését, elsősorban a császárhoz hű, katolikus németekkel. Anton Cothmann udvari kamarai tanácsos elkezdte a kamara birtokában lévő bácskai puszták felmérését, s egy évre rá, 1763. december 28-án kelt jelentésében összegezte a lakatlan birtokokat (IVÁNYI I. 1913, PALÁDI KOVÁCS A. 2008). A 4.3.1. alfejezetben bemutatásra

kerülő (Bécsben és Budapesten őrzött), bácskai vonatkozású történeti térképek jelentős része ezen felmérésekhez kapcsolódott, s tartalmuk összhangban van a leírásokkal. A szövegekben gyakran említik a lakatlan pusztáknál az egykori faluhelyeket, illetve templomaikat, s ezek különféle módon a térképeken is láthatóak. A történeti térképek kapcsán ezen leírásokról kevés szó esik, részben a forrás nyelve (német) és a feltáratlansága miatt.

Igen értékes források a katolikus gyülekezetek egyháztörténetei, a historia domus-ok, illetve a református közösségek protokollumai. Gyakori, hogy a 18–19. századi pap/lelkész összegyűjtötte a korábbi évszázadok eseményeit, a papok/lelkészek névsorát, a templomépület történetét, főbb jellemzőit, melyek helytörténeti szempontból igen fontos adatok. A gyülekezetek iratainak egy része mai napig az adott település egyházainak levéltárában kutatható. E források közül az egyik legrészletesebb a dunapataji református egyház történetének összefoglalása 1812-ből, melyet Schill Tamás adott közre a közelmúltban (SCHILL T. 2018). Emellett számtalan protokollum és egyéb irat került be a Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltárába, a katolikus gyülekezetek anyagai közül pedig a Váci Püspöki és Káptalani, valamint a Kalocsai Főszékesegyházi Levéltárba. Utóbbi kutatását nagyban megkönnyíti, hogy a Levéltár az elmúlt években folyamatosan digitalizálja, és elérhetővé teszi internetes felületén (<https://archivum.asztrik.hu>) a Kalocsai Érsekség iratait, terveit és térképeit.

Az elpusztult települések felderítése kapcsán kiemelten fontos forrás Pesty Frigyes 1864-65. évi helynévtára, mely több kötetben jelent meg a Duna-Tisza közére vonatkozóan (Pest-Pilis-Solt: BOGNÁR A. 1984, Kunság: BOGNÁR A. 1978, Szerbiai Bácska: PAPP GY. – RAJSLI I. 2005, Magyarországi Bácska: KÖHEGYI M. – SOLYMOS E. 1973). Ebben számos elhagyott templomról, kolostorról, faluhelyről olvashatunk. Ezzel jól párhuzamba állíthatók a 18–19. századi kéziratos térképek, melyeken nagy számban találunk templomokra vonatkozó jelöléseket (lásd a 4.3.1. fejezetet, a témáról lásd még WICKER E. 2005).

Végezetül fontos megemlíteni a 19–21. századi helytörténeti irodalmat. A 19. század második felében, a kiegyezést követő időszakban felélénkült Magyarországon a vármegyék és a települések története iránti érdeklődés. Élesztős László szavai jól tükrözik a folyamatot: „...a dualizmus korszakában, a jelentős gyűjtő- és publikáló munkával párhuzamosan, annak elősegítésére és megvalósítására ekkortájt alakult ki a 'honismereti infrastruktúra'. Az írásos és a tárgyi emlékek megőrzésére és bemutatására egymás után jöttek létre a múzeumok, a könyv- és levéltárak, a gyűjtött anyag feldolgozására, propagálására pedig történelmi-régészeti társulatok, egyesületek alakultak. 1867 után a kutatók előtt is megnyitották a levéltárakat, s létrehozták a Magyar Országos Levéltárat (ÉLESZTŐS L. 2001 43.)”. Ennek eredményeként sorra alakultak az 1860-as és 1870-es években a vármegyei és városi régészeti-történeti-múzeumi egyletek. Bács-Bodrog vármegyében (azaz a középkori Bács és Bodrog vármegyék „jogutódjában”) 1883-ban, Zomborban alakult meg a Bács-Bodrog Vármegyei Történelmi Társulat, melynek tagjai a Társulat 1918-as megszűnéséig számtalan (ismeretterjesztő jellegű) tanulmánnyal, rövid közleménnyel járultak hozzá a Bácska történelmének megismeréséhez (lásd BBVTTE 1885-1917). A Társulathoz hasonló egyesület nem létezett a disszertáció témáját adó három vármegye területén. Települési szinten azonban igen nagy számban jelentek meg helytörténeti művek az elmúlt másfél évszázadban. Részletes bemutatásukra terjedelmi korlátok miatt itt nincs lehetőség. Ezen irodalmak néhány jellemzőjére azonban érdemes kitérni.

Kevés kivételtől eltekintve elmondható az, amit Szakály Ferenc Tolna vármegyéről írt (lásd 4.1.2. alfejezetnél). A Duna-Tisza közén megjelent helytörténeti munkákban számos helyen találkozhatunk a levéltári anyagokból hiányzó, az egykori településekre és épületeikre (várak, templomok stb.) vonatkozó helyi hagyományokkal, anekdotákkal, melyek ismerete fontos lehet az adott település történeti kutatásában. Az is megfigyelhető azonban, hogy a felszínes, sokszor képzetlen kutatók (tanárok, Tsz és tanácsai/önkormányzati tisztviselők, amatőr helytörténészek) kritika nélkül vették/veszik át a szakirodalomban elérhető – sokszor pontatlan – adatokat. Jó példa erre Bártfai Szabó László *Pest megye történetének okleveles*

emlékei 1002-1599-ig című műve, mely több mint 1700 regesztázott iratot tartalmaz (BÁRTFAI SZ. L. 1938). Amellett, hogy ezen adattár úttörőnek és hiánypótlónak számított a 20. században, oklevélkivonatai rengeteg hibát és elírást tartalmaznak. A helytörténészek azonban a hivatkozott iratok eredetijének felkutatása, fordítása és értelmezése helyett rendszerint megelégedtek a Bártfai által közölt adatok (sokszor szóról-szóra történő) átvételével (lásd pl. CZAGÁNYI L. 2000). Egy másik példa a középkorban Solt vármegyei Tass község helytörténeti munkája, melyben a helyi, történeti kutatásokban járatlan szerző áttekintette a helység határában létezett középkori falvakat, köztük a Duna mentén létezett Szentgyörgyöt. Utóbbihoz igyekezett történeti adatokat is gyűjteni, s kritika nélkül hivatkozta a Pest megyében (!) létezett Szentgyörgy falvak adatait (HORVÁTH L. 1973).

A három mintaterület közül Bodrog fele, Bács vármegyének pedig a teljes területe a 20. századi politikai változások miatt ma Szerbiához tartozik. A délvidéki társadalom átalakulása a helytörténeti irodalomra is erőteljesen kihatott. Amíg a magyarországi településekről a jelenkorig készülnek különféle színvonalú és jellegű történeti összefoglalások, addig a szerbiai Bácska helységeiről ez nem mondható el. Számos település eredeti, magyar és/vagy német lakossága eltűnt a 20. század közepén, vagy az azt követő évtizedekben. Helyükre idegen, boszniai/horvátországi/szerbiai szláv lakosság költözött, akik az új lakóhelyükön gyökértelennek számítanak. Ez nem jelenti azonban azt, hogy ez a műfaj kihalt volna. Azon helységeken, ahol őshonosnak számító szerb/horvát lakosság élt, több monografikus mű, illetve tanulmánykötet jelent meg. Mindegyikre igaz, hogy alapvetően a 17-18. századtól kezdődően mutatják be az adott falu/város múltját, s a korábbi, magyar középkorral, illetve a német-sváb 18-19-20. századi időszakkal nem, vagy csupán felszínesen foglalkoznak (pl.: Zombor – STEPANOVIC, M. 2011).

4.2. Helytörténeti írott és íratlan hagyatékek

A terepi kutatások során számos esetben kapcsolatba kerültem helyi adatközlőkkel, múzeumbarátokkal, illetve a helyi értelmiség tagjaival. A velük folytatott beszélgetés során derült fény korábban nem, vagy részlegesen ismert helyi legendákra, történetekre az adott középkori település kapcsán. Különösen értékesek voltak a helytörténész értelmiségiek közlései. Akasztón Réthey Prikkel Miklós foglalkozott a település határneveivel, történetével és népdalkincsével (RÉTHEY PRIKKEL M. 2016). Akasztóról és Dunapataj keleti feléről, Szentkirály pusztáról Suhajda Krisztián közölt értékes adatokat. Szalkszentmártonban az 1980-as évek végéig működött Matics Pál és Lakos László vezetésével egy igen aktív helytörténeti kör, melynek tagjai közül ma már csupán az idősebb Mercz Vince él. Történeteivel és a csapatuk gyűjtéseiről készült fotóival támogatta a disszertáció elkészülését (gyűjtéseiket lásd KJM. Népr. Ad. 386.85 Szalkszentmárton temetők, 387.85 Szalkszentmárton helynevei, 417.87 Szalkszentmártoni kövek). Hajóson Schön Mária gyűjti évtizedek óta a település sváb múltjának megmaradt emlékeit, anekdotáit, hiedelmeit (SCHÖN M. 2005). Dunapatajon Schill Tamás, a Pataji Múzeum igazgatója, néprajzkutatója vizsgálja a nagymúltú mezőváros történetét (SCHILL T. 2018). Bácsalmásról 2021-ben bekövetkezett haláláig Horváth Zoltán gyűjtött régészeti adatokat. Madarason Nothof Éva (NOTHOF É. 2017), Katymáron Zorn Antal kutatta a település múltját (ZORN A. 2011). A szalkihoz hasonló értelmiségi kör működött Jánoshalmán és Kunfehértón Trillsam Márton bácskai származású tanár vezetésével. Amatőr régészeti szakköréből, melynek tagjai ásatásokat és terepi kutatásokat végeztek, mára csupán néhányan maradtak életben. A sort még sokáig lehetne folytatni azokkal az átlagemberekkel (területtulajdonosok, mezőgazdászok, természetjárók, erdészek, vadászok), akik az említett személyekhez hasonlóan szóbeli közléseikkel hozzájárultak a települések múltjának, azon belül is az egykori falvak, mezővárosok felderítéséhez.

Sajnos azonban érzékelhető volt a korosztályok helytörténeti tudása közötti éles különbség. A fiatalabbaknál megfigyelhető volt, hogy szülőfalujuk/városuk határát, történetét, nevezetesen

helyeit hiányosan, vagy alig ismerik. Az idősebbek (50-60 év felettiek) között gyakrabban lehet találni olyan, helytörténet iránt fogékony személyt, aki emlékszik lakóhelye környezetének múltjára, azonban a közölt adatok pontossága több esetben kérdéses volt. Egyértelműen látszik, hogy – főleg a vidéki településeken – a helyi hagyományok rendkívüli mértékben kikoptak a népemlékezetből. A tapasztalatok azt mutatják, hogy az 1970-es, 1980-as években lezajlott helynévgyűjtési programok a jelenkorban sokkal körülményesebben és kevesebb eredménnyel lehetne elvégezni. Az egyes határpontok, határelemek nevei közül sok a feledés homályába vészett, s ahol emlékeznek is a határnevekre, ott is megfigyelhető a név történetének, jelentésének, eredetének felületes ismerete.

4.3. Képi és térképi források

A történeti földrajzi – topográfiai kutatások rendkívül fontos forrásai az újkortól tömegével készült kéziratos és nyomtatott térképek, valamint a 20. század elejétől rendelkezésre álló légi- és műholdfelvételek. Ezek felhasználását, feldolgozását a térinformatika létrejötte és a közelmúltban bekövetkezett ugrásszerű fejlődése teszi hatékonná. A téradatok segítségével az egykori folyók, fokok, tavak, mocsarak, az emberi kéz alkotta jelenségek, például árkok, töltések, egykori faluhelyek (CSENDES L. 1980).

A szakirodalmi áttekintésben szó volt arról, hogy a történeti térképek fontosságát a településföldrajzi kutatásokban már a 20. század elején felismerték. Amíg a nyugat-európai településrégészeti kutatásokban már igen korán, a második világháború idején elkezdődött a történeti térképek légifelvételek tudományos célú felhasználása, addig a légifotózás magyarországi alkalmazását számos körülmény hátráltatta. Hazánkban ezt a módszer a 20. század első felében elsősorban polgári- és katonai térképészeti munkálatok során használták fel, a régészeti/földrajzi kutatásokban való hasznosításuk viszonylag későn kezdődött el (SZABÓ M. 2018). A felvételek történeti földrajzi szempontú elemzésére Frisnyák Sándor hívta fel a figyelmet, azonban a térinformatika megjelenése előtt a gyakorlatban kevés esetben került sor a légifotók analóg kiértékelésére (FRISNYÁK S. 1982). A 20. század végén, illetve a 21. század elején a térinformatikai alkalmazások terjedésével megnyílt a lehetőség a raszteres adatok, köztük a digitalizált légifényképek tömeges feldolgozására és elemzésére.

A disszertációhoz kapcsolódó vizsgálat során többféle forrásból származó archív és jelenkori (alacsony és nagy magasságban készült) légifelvételt, valamint térképet használtam fel. Alábbiakban röviden áttekintem ezeket:

4.3.1. Kéziratos térképek

A korai, 16–17. századi térképek Magyarországon alapvetően katonai céllal készültek, s leginkább az úthálózatot és a vízrajzot ábrázolták. A hódoltság végét követően, a 18. század elejétől megjelentek a mai szóval élve „polgári” célú, s különféle méretű (település/pusztá, járás/megye, régió és ország) telepítési, birtokügyi, vízszabályozási stb. térképek. E forrástípus jelentőségére többen felhívták a figyelmet. Mesterházy Károly a régészeti kutatások tervezésében (MESTERHÁZY K. 1982), Szabó István és Maksay Ferenc a középkori települések határainak és belterületeinek, valamint a táj vizsgálatában tartotta elsődleges forrásnak a térképeket (SZABÓ I. 1969, MAKSAI F. 1971).

A digitalizált térképek georeferálása és a tartalom alapos átvizsgálása számtalan középkori településre utaló nyomot eredményezett. Előfordult, hogy magát a faluhelyet jelölték (templomrommal vagy anélkül): *telek*, *ófalú*, *régi falu*, *staro selo* (szláv „*régi falu*, *ófalú*”), *seliste/szelistye* (szláv „*falucska*”), vagy *locus possessionis antiqui/locus colonia* (latin „*régi falu*, *egykori falu*”). A templomromok és templomhelyek jóval többféle elnevezéssel szerepelnek a térképeken: *Temető és jeles köépületnek láczatos helye*, *Temető-hegy/domb/halom*, *Egyház-hegy/domb/halom*, *Kő/Köves/Téglás-hegy/domb/halom*, *Templom-domb/halom/hegy*, *Kápolna-domb/halom/hegy*, *Klisza* (szláv „*eklézsia*”), *Crkva* (szláv „*templom*”), *Gradina* (szláv, szó szerint váracska, valójában árkolt hely, többnyire templom),

Kostolnik (szlovák „templom”), *Kamen* (szláv „kő”, átvitt értelemben kő/téglaépület, templom), *Kloster/Klösterle* (németül szó szerint kolostor, átvitt értelemben templom/kápolna), *Rudera templi/ecclesia* (latin „templomrom”) (1. melléklet).

TELEPÜLÉSTÉRKÉPEK

A Magyar Királyság korábban lakatlan vidékeinek – köztük a Duna-Tisza közének – a Rákóczi-szabadságharcot követően kezdődött el a fokozatos benépesítése. A településhálózat kiépülésével egyre fontosabbá vált a puszták, falvak és mezővárosok határainak rögzítése. A levéltárakban őrzött számtalan határper és tanúvallatás mutatja, hogy a kezdeti időszakokban szöveges módon jegyezték fel a határpontokat, illetve esetenként egyszerű vázlatokat készítettek.

A 18. század közepétől azonban elterjedtek a földmérők (geometra) által készített, szabatos méréseken alapuló birtokfelmérések. Kevés kivételtől eltekintve ezek a művek egy-egy dokumentáció részei, szemléltető eszközei voltak. Csúpan a 20. századi levéltári rendezéseknek köszönhető, hogy az iratok közül kiválogatták és külön gyűjteménybe rendezték a vázlatokat, tervrajzokat és térképeket (DÓKA K. 1996). A 18. század második felétől elkezdődött a Magyar Királyság területén az úrbérrendezés. Mária Terézia 1767. évi rendelete alapján rendezni kellett az úrbéri viszonyokat, a jobbágytelkekhez tartozó beltelkek, szántók és rétek kiterjedését. E felmérések során gyakran különféle grafikai elemekkel díszített térképek készültek, melyek geodéziai szempontból igen pontosnak számítanak. A mérnökök a helységek határait, réteket, vizeket, erdőket, szántókat, s további, a középkori településkutatás szempontjából jelentős határelemeket (templom és egyéb romok, utak, halmok, temetők stb.) is felmérték, és ábrázolták.

A határok s az azokkal kapcsolatos perek rendezésére a világi földesurak mellett leginkább a kamara és a nagy birtokállománnyal rendelkező egyházak törekedtek. A Duna-Tisza közti térképanyag jelentős része a Kalocsai Érsekség, illetve a királyi kamara levéltárában maradt fenn. Előbbi a Kalocsai Főegyházmegyei Levéltárban (KFL), utóbbi részben Bécsben, a Hoffkammerarchivban (HKA), részben Budapesten (MNL OL S11 jelzet) található. További jelentős településtérkép-állományt őriz az MNL Bács-Kiskun Megyei Levéltár kecskeméti, kiskunhalasi és bajai gyűjteménye, valamint az MNL Pest Megyei Levéltára is (PMU és PMT jelzetek). Jelentős térképállománya van a Szabadkai Levéltárnak, melynek egyes elemeit Stevan Mackovic jóvoltából használhattam fel a disszertációhoz kapcsolódó kutatás során. Előfordulnak kézíratos térképek a falvak, városok irattárában is. Jó példa erre a néhány éve Dunapatajon előkerült, igen mostoha sorsú községi felmérés, melynek megmentését és restaurálását a Pataji Múzeum igazgatójának, Schill Tamásnak köszönhetjük.

A bemutatott térképek közös jellemzője, hogy a kor színvonalához képest fejlettek számító geodézia miatt rendkívül pontosak. A térinformatikai adatbázisba illesztés során a térbeli illesztés (georeferálás) viszonylag kevés illesztőponttal is a legtöbb esetben torzulás nélkül elvégezhető volt. A helyszíni vizsgálatok során többnyire legfeljebb néhány tíz méteres térbeli hibát lehetett megfigyelni, s az ábrázolt elemek helye nagy pontossággal meghatározható volt a jelenkori tájban. A kézíratos térképeken számtalan középkori templom és faluhely, valamint a vélhetően középkori eredetű út, gázló, malomhely stb. szerepelt. Emiatt településtörténeti szempontból az összes többi térképnél gazdagabb forrásnak számítanak.

VÍZÜGYI TÉRKÉPEK

A 18. század második feléig a Magyar Királyságban az időszakos és állandó vízborítás hatalmas területeket érintett. A népesség növekedésével, a települések számának emelkedésével egyre sürgetőbbé vált a folyók szabályozása, a mocsarak-nedves rétek lecsapolása. A nagyobb folyókat a helytartótanács és a kamara, a kisebbeket a vármegyék/uradalmak/települések mérnökei mérték fel (DÓKA K. 1996). A levéltárakban több ezer vízrendezési térkép, vázlat, műszaki rajz maradt fenn, melyek az egykori vízborítás és a folyóhálózat rekonstrukciója kapcsán rendkívül fontosak (lásd MNL OL S11 – kamarai,

illetve S12 helytartótanácsi térképek). A településfelmérésekhez hasonlóan ezek is igen jó kivitelűek (sokszor színezettek, díszítettek), s a szabatos adatfelvételezés miatt torzulásmentesen georeferálhatók.

Az egyik legfontosabb vízügyi térképezés az 1819 és 1833 között készült Duna felmérés (Duna-mappáció), mely a folyó tágabb környezetének szabályozások előtti állapotát tartalmazza (MNL OL S80 - DUNA, a kapcsolódó leírások S 81). A térképszelvényeken nemcsak a Dunát és mellékvizeit, hanem számtalan természeti képződményt, határelemet, és középkori településre utaló helynevet örökítettek meg. A CD-ROM-on megjelent kiadvány szelvényei hiányosak, ugyanis az idők folyamán azok közül igen sok eltűnt, elveszett (DM 2006). A HM HIM Hadtörténeti Térképtár és az MNL Pest Megyei Levéltár gyűjteményében azonban fennmaradtak különböző méretarányú és szelvényezésű korabeli másolatok, melyek alapján a folyó disszertációban érintett szakaszáról teljes képet kaphatunk (HM HIM BIXB 134, illetve MNL PML PMT 018).

VÁRMEGYEI MÉRETŰ TÉRKÉPEK

Az első megyetérképek a 18. század elején, az 1720-as évektől készültek, kezdetben hadmérnökök, később polgári mérnökök által (DÓKA K. 1996). Többségük igen szép kivitelű, azonban geodéziai szempontból messze elmaradnak a korábban bemutatott településtérképektől. Tartalmuk sokszor pontatlan, gyakran előfordult, hogy nyelvismeret hiányában a térképész eltorzult névalakokat használt. Ettől függetlenül kiváló kordokumentumok, áttekintő képet nyújtanak a 18. század elejétől fokozatosan benépesülő Duna-Tisza közéről.

A megyetérképek az 1770-es évektől egyre jobb minőségben készültek. Mária Terézia kötelezte a vármegyéket, hogy alkalmazzanak mérnököket a különféle térképezések és egyéb műszaki ügyek lebonyolításához (DÓKA K. 1996). Ennek eredményeként számos látványos, s emellett geodéziailag az elődeihez képest jóval pontosabb térkép maradt ránk Pest-Pilis-Solt-Kiskun és Bács-Bodrog vármegyéről.

I. KATONAI FELMÉRÉS (1782-1785)

Az Arcanum által DVD-ROM lemezen kiadott, majd a mapire.eu portálon elérhetővé tett anyag a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténeti Térképtárának gyűjteményében őrzött másolati szelvényekből áll (jelzetük HM HIM BIXA 1116). A térinformatikai rendszerhez a DVD-n megjelent, georeferált változatot használtam fel. A megjelenítő környezetből (AaGisView) EOVS vetületű részleteket exportáltam, melyekből a Global Mapper segítségével a Duna-Tisza között lefedő ecw állományt készítettem. Ennek térbeli pontossága az I. katonai felmérés ismert hibái miatt igen alacsony volt, egyes esetekben 1-3 km-es hibát is meg lehetett figyelni (a térképezésről jellegéről lásd JANKÓ A. 2007). Ennek pontosságát egyedi módon kiválasztott illesztőpontokkal (Ground Control Point – GCP), ún. „gumilepedős” (spline) transzformációval lehetett nagymértékben növelni. Az újra-georeferálás során jelenkori ortofotók és raszteres térképek (Magyarországon EOTR 1:10.000, Szerbia esetében GK 1:25.000 térképek) tartalmát hasonlítottam össze a katonai felmérésen szereplő jelenségekkel. Kiváló illesztőpontoknak bizonyultak a templomok, jelentős épületek, hidak, illetve jól azonosítható tereppontok (halmok stb.). A georeferálás során a térképlapok sok esetben jelentős mértékben torzulnak, azonban az ábrázolt jelenségek és objektumok illeszkedése a jelenkori térképekhez jelentős mértékben javult.

Az I. katonai felmérés eredeti szelvényei (jelzetük HM HIM BIXA 527) a nyilvánosság számára kevésbé ismertek. (Az Arcanum a rossz állapotuk, illetve számos szelvény hiánya miatt választotta a másolati példányokat a DVD-s és az online közléshez.) Ezek térinformatikai felhasználásához a szelvények egyenként georeferálására, majd keretüknél körbevágásukra és összeillesztésükre volt szükség. A Duna-Tisza közti szelvények közül egyetlen hiányzó szelvényre derült fény, a szerbiai Szond környékén. Az eredeti lapok

jelentős része igen megviselt állapotú, illetve sok helyen ceruzás térképészeti segédvonalakat tartalmaznak, azonban kivitelük, megjelenésük eredetileg jóval szebb volt, mint a másolatoké.

DUNA-FELMÉRÉS

A Duna szabályozásához készült szelvények (MNL PML PMT 018/1-12.) közül csupán a Csepel-szigettől Titelig tartó szakasz szelvényeit georeferáltam és illesztettem össze ecw formátumú állományba

II. KATONAI FELMÉRÉS (1819-1869)

Digitalizált szelvényeiből (jelzetük HM HIM BIXA 530) a fent leírt módon, a DVD kiadványhoz mellékelt néző, valamint a Global Mapper térinformatikai alkalmazással készült el a Duna-Tisza között lefedő ecw formátumú állomány. Tapasztalataim szerint a pontossága – bár a geodéziai alapja, illetve a szelvények rajzolata szebb és helyesebb – igen változó. Emiatt az I. katonai felméréshez hasonlóan szükség volt utólagos illesztőpontok alapján a „gumilepedős” transzformálásra.

FELVÉTELI ELŐRAJZOK ÉS KATASZTERI TÉRKÉPEK

A jobbágyfelszabadítás után, a közteherviselés bevezetésével vált szükségessé a települések területének szabatos felmérése, a birtoktestek pontos határainak rögzítése, ehhez kapcsolódóan a tulajdonosok jegyzékbe vétele (DÓKA K. 1996). A felvételi előrajzok (MNL OL S78) készítése során a mérnökök a birtoktestek, telkek alakját és nagyságát szemmérték alapján („à la vue”) rajzolták meg (TÖRÖK E. 2014). Emiatt az előrajzok szelvényei geodéziai szempontból pontatlanok, egymáshoz nem illeszthetők. Az előrajzokból és a helyszíni mérésekből készült kataszteri térképlapok (MNL OL S79) azonban rendkívül megbízhatóak, jól georeferálhatók és a szelvények széleiken tökéletesen illeszkednek egymáshoz.

A településkutatás során az MNL OL által a hungaricana.hu, és az Arcanum által a mapire.eu felületeken megosztott térképeket használtam fel egy-egy kisebb területre. A kataszteri térképek tartalmán jól érzékelhető az egyre inkább átalakuló, rendezettebb, kultúrtáj képe. A 18. századi térképeken szabálytalan vezetésű utakat és számtalan határelemet (templomhelyek, faluhelyek, halmok, malomhelyek, temetők stb.) láthatunk. Ezzel szemben a kataszteri térképeken egyenes vonalvezetésű utak által közrefogott, nagy kiterjedésű dűlőket találunk, melyek csupán nevükben emlékeztetnek a területükön létezett névadó jelenségre (*Templom-halom, Kápolnás-halom, Kőhalom, Faluhely, Klisza, Kostolnik* stb.).

4.3.2. Nyomtatott térképek

A kutatás során nagy mennyiségű (DVD-ROM-on) kiadott és kiadatlan térképszelvény georeferálását és összeillesztését végeztem el. A topográfiai munkálatok során szükség volt olyan alaptérképekre, melyeken a forrásokban említett épületek és terepalakulatok egyértelműen beazonosíthatók.

III. KATONAI FELMÉRÉS (1869-1887)

Az 1:25.000 és az 1:75.000 méretarányú ecw állományok összeállításához a DVD-ROM-on elérhető georeferált szelvényeket (jelzetük HM HIM BIXA 397) használtam fel, utólagos pontosítás nélkül.

KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI 1:25 000 MA. TÉRKÉPEK

E csonkán maradt, lényegében az ország alig felét lefedő szelvények (jelzetük HM HIM BIXA397/1) neve lehetne „IV. katonai felmérés”. Georeferálásuk sztereografikus vetületű rács alapján történt, majd a szelvények körbevágásával és összeillesztésével készült el egy ecw formátumú állomány.

1941-ES 1:50 000 MA. KATONAI TÉRKÉP

A fentebb említett III. és IV. katonai felmérés alapján készült térképezés (jelzete HM HIM BXVA39-A). Feldolgozása a már bemutatott módon történt meg.

1950-1952 KÖZÖTT KÉSZÜL 1:25.000 MA. TÉRKÉP

Szakmai berkekben „gyorsfelmérésnek” is nevezik, ugyanis a II. világháborút követően igen rövid idő alatt készült el ez a teljes országot lefedő mű (jelzete HM HIM BXVA40). Georeferálását a Timár Gábor és társai által részletesen bemutatott Deutsche Heeres Gitter (DHG, német katonai hálózat) vetületű szelvényráccsal lehetett elvégezni, ezt követően EOVS vetületbe transzformálni, majd a kereteken körbevágni és összeilleszteni ecw formátumú állományba (TÍMÁR G. ET AL. 2004).

1953-1959 KÖZÖTT KÉSZÜL 1:25.000 MA. TÉRKÉP

Elődjétől eltérően „újfelmérésnek” nevezik, ugyanis az imént említett „gyorsfelmérést” követően, lényegében teljesen új alapokon készült (jelzete HM HIM BXVA49/A). Georeferálását Gauss-Krüger vetületű szelvényráccsal lehetett elvégezni, ezt követően EOVS vetületbe transzformálni, majd a kereteken körbevágni és összeilleszteni ecw formátumú állományba.

1:10.000 MA. POLGÁRI CÉLÚ ALAPTÉRKÉP

Az újfelmérést követően a 60-as évektől a 80-as évekig készült négyzetes alakú szelvényekre (jelzete HM HIM BXVA44). Georeferálását a térképszelvények egy részénél Gauss-Krüger, más részükénél sztereografikus vetületű ráccsal lehetett elvégezni, majd a már bemutatott módon, a lapok körbevágása után készült el az ecw állomány.

1:10.000 MA. POLGÁRI CÉLÚ ALAPTÉRKÉP

A GK/sztereografikus vetületű sorozattól eltérően, négyzetes helyett téglalap alakú szelvényekkel készült (jelzete HM HIM BXVA 46). Georeferálását EOVS vetületű ráccsal lehetett elvégezni, majd ezt követte a szelvények körbevágása és ecw állományba összeillesztése.

JUGOSZLÁV NÉPHADSEREG TOPOGRÁFIAI TÉRKÉPEI

A volt szocialista országok közül csupán Csehszlovákiában és Magyarországon készültek 1:10.000 ma. topográfiai térképek. Jugoszláviáról csupán 1:25.000 és 1:50.000 ma. Gauss-Krüger vetületű térképek állnak rendelkezésre. Georeferálásukat Gauss-Krüger szelvényrács alapján lehetett elvégezni, majd ezt követően EOVS vetületre transzformálás és a szelvénykeretek mentés körbevágás után készült ecw állomány.

4.3.3. Jelenkori légifelvételek

Magyarország területén az ezredfordulót követően évente készült országos, vagy egy-egy régióra kiterjedő légifelvételezés. E felmérések anyaga a készítést követő tizedik év körül vált ingyenessé. Napjainkra igen jelentős mennyiségű, georeferált, EOVS vetületű fotóanyag szabadon hozzáférhető a Budapest Főváros Kormányhivatala Földmérési, Távérzékelési és Földhivatali Főosztálya által üzemeltetett geoshop.hu felületén. A Duna-Tisza köze egészét lefedi a 2000. (1 méteres felbontású), 2005. (1 méteres felbontású), valamint a 2009. évi (0.4 méter felbontású) felvételezés. Ugyancsak díjmentesen felhasználható a 2003. évi (0.5 méter felbontású) felvételesor, mely azonban csak Bács-Kiskun megye déli, határmenti szakaszára készült el. A tif formátumban elérhető ortofotókat az egyes évek szerint egyesítettem, s így minden időszakról egy-egy ecw formátumú állományt készítettem. E felvételek a települések belterületének és épületeinek (templom, udvarház stb.) azonosításában, illetve a terepi kutatások tervezése során, a felszín fedettségének ellenőrzésében kaptak szerepet.

4.3.4. Archív légifelvételek

A térképek és a légifotók közti átmenetet jelentik a II. világháború idején (1940-41) készült légifotó térképek, melyeket a HM HIM Hadtörténeti Térképtárban őriznek (HM HIM BIXa 397/3). Háborús szükségletek miatt készültek, előállításuk olcsóbb és egyszerűbb volt, mint a terepi ellenőrzéseket igénylő topográfiai térképeké. A HM HIM gyűjteményében a Duna-Tisza köze déli, Szerbiához tartozó feléről, továbbá a mai Bács-Kiskun megye déli részéről, valamint a Solti-síkról készültek ilyen felvételek. A mintaterülethez kiválasztott szelvények georeferálását sztereografikus rács segítségével lehetett elvégezni. Ezt követte az EOv vetületbe transzformálás, majd a szelvények körbevágása után egyetlen, egybefüggő ECW állomány jött létre.

Az egykori Földmérési és Távérzékelési Intézet (FÖMI), 2017-től Budapest Főváros Kormányhivatala Földmérési, Távérzékelési és Földhivatali Főosztálya (BFKH FTFF) gyűjteményének digitalizált, polgári térképészeti célra készült anyaga a fentrol.hu online adatbázisban érhető el díjmentesen. Ez nagyban megkönnyíti a régészeti/településföldrajzi kutatásokat, hiszen e felvételekhez korábban igen magas áron és körülményesen lehetett hozzáférni. E képek az 1950-es évektől az 1990-es évek végéig kisebb-nagyobb területekről, különféle évszakban és változó magasságból készültek. A fentrol.hu online fotóadatbázis elindulása óta az elérhető képanyag a Duna-Tisza köze magyarországi részére több ezer tételre nőtt. Kutatásom során ezen adatbázisból számtalan felvételt georeferáltam és használtam fel a települések belterületének azonosítására.

Katonai célú légifelvételeket jelenleg két helyről, a HM HIM Hadtörténeti Térképtár archívumából (előhívott képek, ún. kontaktmásolatok), illetve a HM Zrínyi Nonprofit Kft. gyűjteményéből (magas költségekkel megrendelhető, eredeti, jó minőségű negatívok) lehet elérni. Kutatásaim során a Hadtörténeti Térképtár – könnyebben hozzáférhető – Bács-Kiskun megyei fotóanyagát használtam (~3000 felvétel) s ezek közül a vizsgálat során fókuszba került helyszínek képanyagát georeferáltam. Sajnos e képek javarészt rossz minőségű kontaktmásolatok, melyeket a térképészeti munkálatok során gyakran felíratoztak, felvágtak, illetve a rajtuk látható katonai objektumokat kimaszkolták. Ennek ellenére a szkennelt képeken számos esetben sikerült középkori településekre utaló nyomokat azonosítani. A BFKH FTFF tájékoztatása szerint várhatóan 2022-23 körül a katonai célú légifotó anyag is felkerül a fentrol.hu adatbázisba, így a polgári célú képekhez hasonlóan azokat is nagy felbontásban, tömegesen lehet majd elérni online felületen.

4.3.5. Műholdképek

A kutatás kezdetén látható volt, hogy a kereskedelmi forgalomban elérhető nagy (1 méter alatti) felbontású műholdképek beszerzése megyényi, országrésznyi nagyságú területre rendkívül költséges. A települések felderítéséhez a felszínborítás változása miatt több időszak képanyagára van szükség, amely tovább növelné a szükséges pénzügyi keretet. A Google Inc. által 2001-ben kiadott Google Earth alkalmazás, mely egy alapvetően szabadidős, ismeretterjesztő célra készült műholdkép katalógus (*geobrowser*), korlátozott mértékben lehetőséget biztosít jó minőségű, 1 méter alatti felbontású, georeferált műholdfelvételek (RGB és pankromatikus) vizuális elemzésére. Fontos kiemelni, hogy ezen alkalmazásban nincs lehetőség térinformatikai programmal való összekapcsolásra, valamint a spektrális hullámhosszak vizsgálatára, klaszteranalízisre. Vizuális elemzéssel azonban jelentős mennyiségű régészeti jelenséget, köztük településmorfológiai jellemzőt lehet rajtuk megfigyelni. A bőséges képi adatbázis megfelelő átfedést biztosít a különféle forrásból (Landsat, Maxar Tech., CNES/Airbus stb.) származó felvételek között, s így nagyobb valószínűséggel lehet köztük olyan felvételt találni, amely a településkutatási szempontból optimálisabb körülmények mellett készült. E műholdképek (s a fentebb már említett archív és jelenkori légifelvételek) mintázatainak (helyes) értelmezéséhez azonban szükség volt terepi ellenőrzésekre, melyeket Bács-Kiskun megye területén az elmúlt években végeztem el civil

múzeumbarátok segítségével. Ezek során a felvételeken látható mintázattípusokat terepbejárással, fémkeresős kutatással, geofizikai vizsgálattal hitelesítettem.

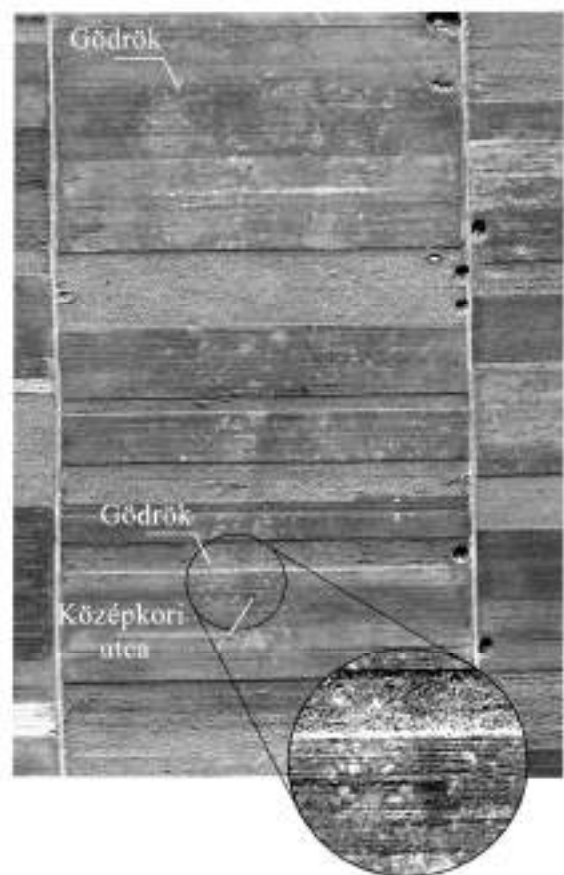
A vegetációs időszakban (tavasszal-nyáron) készült felvételeken a növénytípusok jeleiből (crop-mark) elméletileg lehet következtetni az egyes házak, telkek, utcák, templomfalak helyére (SZABÓ M. 2018). A gyakorlat azonban árnyaltabb képet mutat. A csapadék mennyisége és eloszlása, a talaj, illetve a szántóföldi művelés módja, a parcellák elhelyezkedése stb. erőteljesen befolyásolja a növényzettel fedett területekről készült fotók használhatóságát (SZABÓ M. 2018). Tapasztalataim alapján a Google Earth-ben elérhető, függőleges tengelyű műholdfelvételeken a növényzet jelei kevésbé tükrözik a települések szerkezetének jellemzőit. Ezért a vegetációs időszakban inkább drónról, vagy kisrepülőgépről készült, ferde tengelyű fotókat használtam a középkori települések feltérképezésére (PÁNYA I. 2019).

Településmorfológiai szempontból jóval könnyebben használhatónak bizonyultak a vegetációs időszakon kívül, szántott felszínekről készült műholdfelvételek, melyeken a talajelváltozások, elszíneződések (angolul soil-mark) jelezték az egykori települések helyét (PÁNYA I. 2021D) (**12. ábra**). Miután a szántóföldeket felszántották, előkészítették vetéshez, viszonylag hosszú ideig fedetlenek maradnak. Az ilyen időszakokban elvégzett terepi vizsgálatok során rendszeresen meg lehet találni az egykori faluhelyeken a középkori házak szétszántott, elaprózódott, a szántás által elterített törmelékét. E házak a késő középkorban leggyakrabban cölöpös-fonott szerkezetű, agyaggal tapasztott falakból álltak. A pusztulás után a fa elkorhadt (illetve elhordhatták), így az épületek helyén csupán összerogyott, agyagos halmok maradtak. E kiemelkedéseket a 19-20. századtól meginduló intenzív földművelés szétterítette. Egy-egy középkori ház agyagos maradványai gyakran több tíz négyzetméteres felszín fednek be, s a magasból jól kivehetőek, mivel a környező (homokos, löszös) talajtól eltér a színük. A szántott felszínekről készült fotókon többnyire nagyméretű elmosódott foltok, széles sávok figyelhetők meg, melyekből következtetni lehet az adott település utcáira, házsoraira és szerencsés esetben a jelentősebb épületeire (templom, udvarház, monostor, vár stb.). Az egykori, újkorban elbontott kőből/tégeléből épült templomok felásott, visszatöltött helyét általában nagy felületen világos színű kő, vakolat és téglatörmelék borítja, melyet a szántás folyamatosan átforgat, és évről-évre elterít. Az évtizedekig-évszázadokig használt utcák az agyagos anyagú házakkal ellentétben, többnyire sötétebb sávként rajzolódnak ki a felvételeken. Az egykori élettér nyomai leglátványosabban akkor látszanak, ha a talaj és az épületek maradványainak színe, jellege jelentősen eltér. Például a Duna menti síkság sötét, folyami hordalékból álló talaján a középkori házak világos (szürke/sárga) agyag maradványai rendkívül jól kitűnnek (**13. ábra**). Ezzel szemben a Duna-Tisza közti Homokhátság homokos, világos felszínén már kevésbé kivehetőek a talajjal keveredett világos színű épülettörmelékek. Legjobb eséllyel abban az esetben lehet a települések foltjait vizsgálni, ha az egybefüggő, nagyméretű, azonos időben művelt/vetett/szántott parcellákon terül el. A különböző időszakokban (tavasszal/nyáron/ősszel) készült képeken egy-egy település esetenként jobban kirajzolódik, így szinte minden házhely szigetszerűen elkülönül egymástól és az utca vonalától. Máskor azonban különböző időjárási tényezők (pl.: csapadék) és mezőgazdasági beavatkozások eredményeként az elpusztult épületek nyomai összemosódnak, s a sötét színű talajon nagyméretű, összefüggő szürkés foltként jelennek meg.

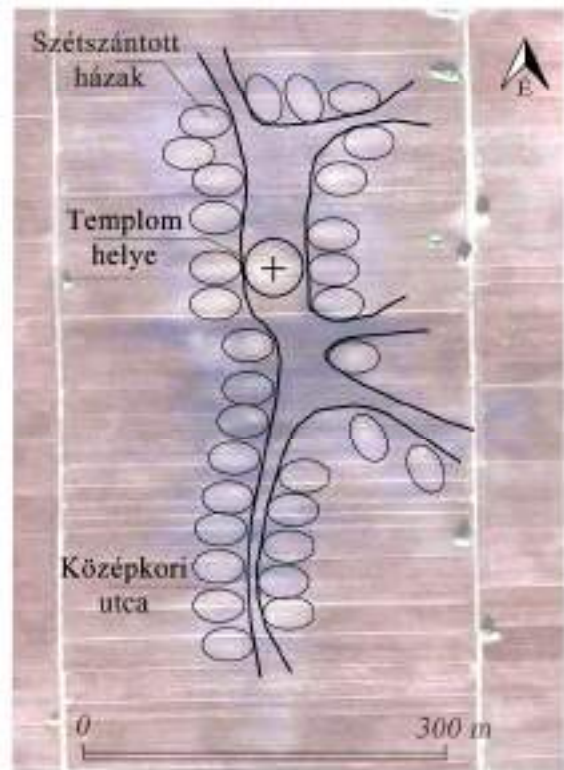
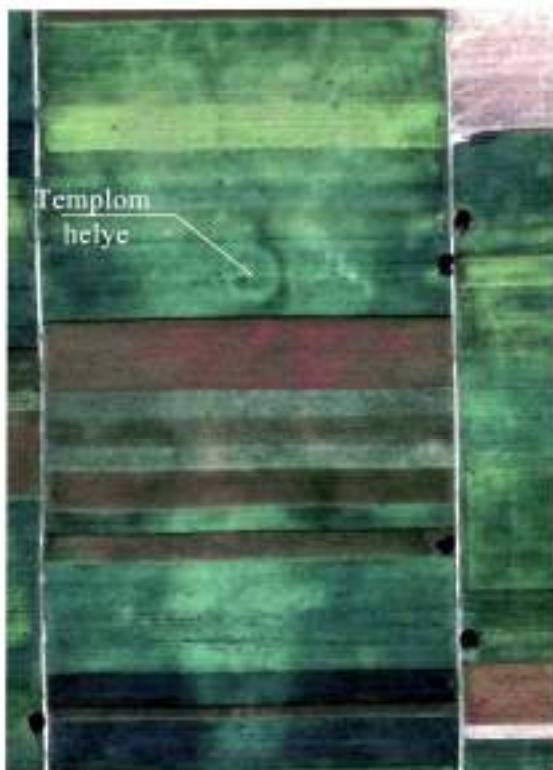
2016. márc.

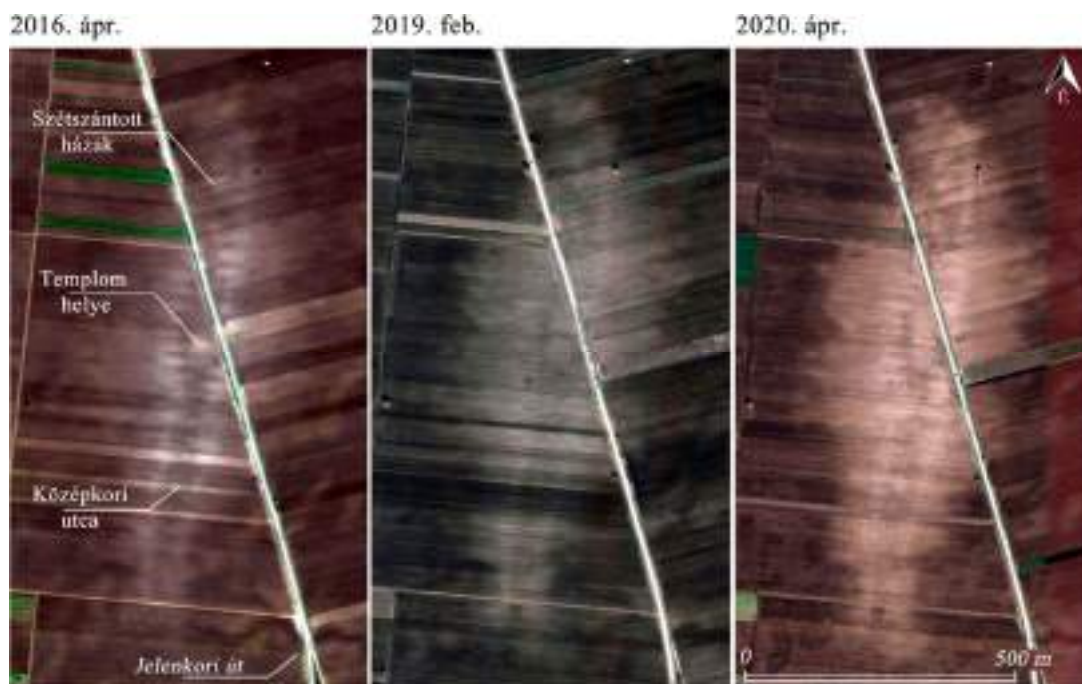
2017. júl.

2020. aug.

12. ábra Középkori település szétszántott területe műholdfelvételeken (Bácsújfalu/Selenc SRB, Google Earth, PÁNYA I. 2021)

13. ábra Elpusztult orsós szerkezetű középkori település nyomai szántott felszínen (Kiszács/ Kisač SRB dél, Google Earth műholdfelvételei alapján saját szerkesztés, PÁNYA I. 2021)

4.4. Terepi kutatások

4.4.1. Archív régészeti adatok

A terepi munka előtt fontos a korábbi régészeti kutatások során, illetve különféle egyéb úton (mezőgazdasági tevékenység, házak bontása stb.) előkerült régészeti leletanyag felkutatása. A 20. század közepéig elterjedt gyakorlat volt, hogy régészeti tárgy felbukkanása esetén nem a helyi gyűjteményt keresték fel, hanem a Magyar Nemzeti Múzeumot értesítették. Előfordult, hogy a megyék szélein elhelyezkedő településekről a szomszédos megye egyik múzeumába kerültek leletek, így például Bács-Kiskun megye keleti felén előkerült tárgyakból jutott a szegedi Móra Ferenc Múzeumba is.

Fontos kiemelni, hogy a régészeti leletek mellett szükség van az azokhoz kapcsolódó adattári anyagok, közlemények összegyűjtésére és kiértékelésére is. A régészeti munkálatok jelentései a múzeumok régészeti adattárában találhatóak meg, továbbá törvényi előírás ezen jelentések egy-egy példányának megküldése a Magyar Nemzeti Múzeum központi régészeti adattárának. Számos esetben előfordult, hogy a múzeumok néprajzi és történeti adattáraiba kerültek különféle, régészeti – településtörténeti anyagok. Ugyancsak kiemelt jelentőségűek a múzeumi fotótárak. Az ezredforduló utáni években országosan a digitális fotózás terjedt el. Ezt megelőzően azonban üvegnegatívra, majd a 20. század közepétől celluloid negatívra készültek az ásatások, leletmentések és helyszíni szemlék felvételei. Ezek felhasználásával pontosabb rekonstruálhatók az egykori kutatások helyszínei, illetve a feltárt jelenségek.

4.4.2. Terepbejárás

A terepbejárás fogalmát Méri István alkotta meg 1954-ben, s ennek módszertani háttérét a Régészeti Kézikönyvben adta közre (BANNER J. ET AL. 1954). Méri gondolatai hosszú évtizedeken keresztül általánosan elfogadottnak számítottak. Jankovich Bésán Dénes 1993-ban megjelent, a felszíni leletgyűjtés módjáról és szerepéről szóló munkájában elismerte, hogy a terepbejárás tervezésének/elvégzésének módja nem változott a kézikönyv kiadása óta (JANKOVICH BÉSÁN D. 1993). Látványos fejlődést az informatika, a GPS technológia és a térinformatika elterjedése hozott (STIBRÁNYI M. 2017B). A számítástechnika megjelenésével a terepi munkák tervezése, a gyűjtött adatok elemzése és megjelenítése korszerűbbé vált.

A terepbejárás – Jankovich szavaival élve – a „*talajfelszín szemrevételezése, tanulmányozása útján állapítja meg a régészeti jelenségek helyét és elterjedését, és ezt összevetve a múzeumi és szakirodalmi adatokkal, továbbá a környezet geomorfológiai vizsgálatával, meghatározza a régészeti lelőhely határait, a felszín alatt rejtőző régészeti jelenségeket és azok korát*” (JANKOVICH BÉSAN D. 2011 17.). Végezhető extenzív és intenzív módon. Előbbi egy adott – általában régészetileg kevésbé ismert – terület bejárását, s a lelőhelyek tömeges felkutatását jelenti. Utóbbi kisebb terület, általában egyetlen lelőhely aprólékos vizsgálatát, határainak, jellegének, korszakainak megismerését, pontosítását takarja. E módszer hagyományosan az adott lelőhelyen kijelölt mintaterület négyzethálós vizsgálatát jelenti, melynek során 5*5/10*10/20*20 méteres négyzetekben gyűjtenek felszíni leleteket, és elemzik azok intenzitását (JANKOVICH BÉSAN D. 2011). A régészeti korú anyag felkutatása mellett fontos az egykori település domborzatának, kitettségének, földrajzi adottságainak elemzése is. Ezekből és a felszíni leletekből a terepen nagyjából meghúzhatók az egykori belterület sűrűsödési pontjai, a házak helyei (PUSZTAI T. 2011).

A terepbejárás hagyományosan a vegetációs időszakon kívüli hetekre-hónapokra korlátozódott (tavasszal március-május, ősszel szeptember-november). Az időjárás változása, a telek enyhébb hőmérséklete miatt a gyakorlatban a téli hónapokra is kihúzódik a terepi kutatásra alkalmas időszak.

Stibrányi Máté szerint a terepbejárás a régészetben kevésbé megbecsült tevékenységnek számított a térinformatika megjelenése előtt (STIBRÁNYI M. 2017B). Ennek oka az lehetett, hogy a felszínről begyűjtött szórvány tárgyak nem képeztek egységet, ugyanis az ismétlődő szántóföldi művelés folyamatosan elmozdította az eredeti helyéről (és kontextusából) a felszínközeli leleteket, így ezekből csak a lelőhely létezésére és korszakaira lehetett következtetni.

A terepi kutatás elsődlegesen a szántóföldeken végezhető nagy hatásfokkal, ugyanis az évről-évre bekövetkező szántás-tárcsázás-talajlazítás folyamatosan hozza a felszínre (s ezáltal különféle mértékben roncsolja) a régészeti leleteket. A gyepfelszínnek, rétek a zárt növénytakaró miatt alig vizsgálhatók szabad szemmel. Ezeken a kutatás a kopott, földes területekre, illetve a vakondtúrásokra, útbevágásokra korlátozódhat. A különféle jellegű és sűrűségű aljnövényzettel rendelkező erdőkben az előbbiekhöz hasonlóan kevés sikerrel lehet régészeti leletanyagot gyűjteni. Végezetül meg kell említeni a beépített területeket (ipari létesítmények környezete, települések belsősége), melyeket hagyományos értelemben vett terepbejárással nem lehet kutatni. Települések esetében az udvarok, illetve a kiskertek felszíne árulkodhat a lelőhelyek meglétéről. Jó példa erre Jánoshalma belterületének északnyugati fele (ún. Epreskert környéke), ahol a középkori/török kori (egykor Bodrog vármegyéhez tartozó) Csószapa/Jankovác helyén szinte minden jelenkori kertben sikerült leletanyagot gyűjteni (PÁNYA I. 2020B). Ugyanígy a Mohácsi-szigeten, Dunafalva belterületén is meg lehetett találni a középkori Felszekeső nyomait a telkek végében található kiskertekben (KJM. RÉG. AD. 2017.5821).

A Duna-Tisza közí, magyarországi mintaterületeken a középkori és a kora újkori településhálózat elemeinek vizsgálata során extenzív és intenzív bejárások történtek (Adattári jelzeteiket lásd a **2. mellékletben**). Előbbiek során a történeti források (leírások, oklevelek, történeti térképek, légi- és műholdképek) alapján új lelőhelyek azonosítása, majd terepi hitelesítése zajlott. Többnyire rövid, előre megtervezett kutatásokról van szó, melyek célja a forrásból megismert jelenség, objektum helyének felderítése és a helyszín korszakainak meghatározására alkalmas leletanyag begyűjtése volt. Utóbbiak esetében egy-egy már ismert helyszín mélyreható vizsgálata zajlott. A Jankovich Bésan által leírt intenzív módszertől eltérően itt nem négyzethálós kutatásra, hanem különféle roncsolásmentes eljárások (földradar, magnetométer, távérzékelés) bevonására, illetve fémkereső műszeres felderítésre került sor (JANKOVICH BÉSAN D. 2011).

A disszertációhoz kapcsolódó terepi munkálatok a középkori települések helyének, valamint jelentősebb épített örökségének (templom, udvarház, kolostor stb.) azonosítását célozta meg.

A helyszínek vizsgálata több lépcsőben, különböző évszakokban, eltérő felszínfedettség mellett zajlott az alábbiakban bemutatásra kerülő geofizikai, közösségi régészeti és távérzékelési módszerekkel.

4.4.3. Geofizika

A régészettudományban a roncsolásmentes vizsgálati módszerek a 20. század végétől terjedtek el. Előnyük, hogy költséghatékony módon, földmunka nélkül lehet a földben rejlő jelenségeket vizsgálni. Disszertációmhoz kapcsolódóan a középkori települések épített örökségeit (templom, monostor, palánkvár) vizsgáltam a Várkapitányság Zrt., valamint a Szegedi Tudományegyetem Természeti Földrajzi és Geoinformatikai Tanszékének munkatársai és hallgatói bevonásával (PÁNYA I. – ROSTA SZ. 2019, 2022). A munkálatok célja egyrészt a középkori épületek jellegének, kiterjedésének és állapotának megállapítása volt **(6.3. melléklet)**. Másrészt az eredmények alapján javaslat készült helyi védettségre, települési és/vagy megyei értéktárba felvételre, valamint a megyei örökségvédelmi hatósággal való egyeztetés után számos hely védettséget kapott. Ez a látványos, tájképi jelentőségű halmok esetében *ex lege* védelmet (kunhalom), földben rejtőző, ép részletekkel rendelkező épületek esetében pedig kiemelt régészeti lelőhely minősítést jelentett.

4.4.4. Községi régészet

A múzeumbarátok, civil segítők a múzeumok megalakulása óta támogatják anyagilag és/vagy önkéntes munkájukkal az intézmények munkáját. A 2010-es évektől kezdve a múzeumok „holdudvarában” megjelentek a civil fémkeresősök, akik a régészeti kutatásokban és a lelőhely topográfiai munkálatokban kívánták segíteni a régészek munkáját. A kezdeti bizalmatlanság ellenére a 2020-as évekre országosan általánosan elfogadottá vált ez a külföldön, Nyugat-Európában évtizedek óta működő együttműködési forma.

A Duna-Tisza közti településkutató programot elindító Kecskeméti Katona József Múzeum az elsők között alakította ki Bács-Kiskun megyei fémkeresős múzeumbaráti körét. Ezzel nagyjából egy időben jött létre a szentendrei Ferenczy Múzeum és az orosházi Nagy Gyula Területi Múzeum civil segítőkiből álló csoportja (RÁCZ T. Á. 2019, 2021).

A civilek a kezdetek óta elsősorban önkéntes fémkeresős lelőhely-felderítésben segítettek, azonban idővel a tevékenységek köre kibővült a terepbejárással, leletmentő és tervásatásokon való aktív részvétellel, később a leletek tisztításával és rendezésével. Ez rendkívül sok előnnyel járt, hiszen a korábban körülményesen megszervezhető (munkaerő igényes) munkálatok szervezett keretek mellett könnyebben tervezhetővé és kivitelezhetővé váltak. Országosan nőtt a régészeti lelőhelyek száma, robbanásszerűen emelkedett az azokról bekerült leletek mennyisége. A korábban nagyrészt ásatásokból és terepbejárásokból gyarapodó gyűjtemények országosan ezres nagyságrendű leletanyaggal növekedtek az évek folyamán.

A Kecskeméti Katona József Múzeumba a 2011-től eltelt időszakban nagyjából 20.000 db régészeti korú tárgy került be, melynek legnagyobb része a megyei középkorkutató program keretében vizsgált helyszínekről származik. A Múzeumot támogató mintegy 30-35 civil személy több száz új lelőhelyet derített fel, és számtalan ásatásban, célzott fémkeresős kutatásban segédkezett (PÁNYA I. 2017A, 2017B, 2017C, PÁNYA I. – ROSTA SZ. 2015, 2019).

4.4.5. Távérzékelés

REPÜLŐGÉPES FOTÓZÁS

A magyarországi régészeti célú légifotózás „atyja”, Neogrady Sándor úgy vélekedett, hogy a „*légifényképezésnek az archeológia segédeszközei közé való bekapcsolásának olyan jelentősége van, mint a csillagászatban a távcső feltalálásának...*” (NEOGRÁDY S. 1950). A hazai régészeti kutatásokban viszonylag későn, a 20. század utolsó harmadában indult el a kisrepülőgépes célzott régészeti légifelvétel, szemben például Angliával, ahol a második világháború idejétől kezdődően fotózták a régészeti lelőhelyeket (ERDÉLYI B. – SÁGI K.

1984). Kutatásom szempontjából említésre méltó a Pécsi Légitérészeti Téka anyaga, mely kezdetben Otto Braasch nyugalmazott német katonai repülőtiszt szabadidőben kisrepülőgépről készített felvételeit tartalmazta, majd később Szabó Máté (légi)régész felvételeivel bővült. Vásárlás útján több száz, vegetációs időszakban, növényzettel (gabonával) fedett helyszínekről készült felvétel került a Kecskeméti Katona József Múzeum tulajdonába.

DRÓNOS FOTÓZÁS

A dróntechnológia fejlődésével a légitérészet is megújult, s a korábban drága, sok tervezést és előkészítést igénylő kutatóutak jóval egyszerűbben kivitelezhetővé váltak a mindennapokban (SZABÓ M. 2018). A drónok használatával lehetőség nyílt az elpusztult középkori települések gyakoribb fotózására a vegetációs időben és azon kívül. Jó példa erre az Áporka külterületén létezett Daj falu esete, melynek utcáját és két oldalán sorakozó házhelyeinek nyomait Google Earth alkalmazással műholdképen sikerült azonosítani (5.1 melléklet). A település több földrészletre terjed ki, s a vetésforgó miatt lehetővé vált az egyes részeinek megfigyelésére szántott, illetve növényzettel fedett időszakban (14. ábra).

14. ábra Áporka – Daj falu helyének tavasszal és nyáron készült képeinek összehasonlítása (saját készítés)

A dróntechnológia további haszna, hogy a helyszínekről készített felvételekből légifelvétel adatbázis készíthető, így akár több éven keresztül nyomon lehet követni a település helyének művelését, és a földben rejtőző épített örökségi elemek állapotát.

Végezetül a légifelvételek felhasználhatók a lelőhelyek felszínének felmérésére, digitális felszínmodell (DSM – Digital Surface Modell) készítésére. Munkám során az Agisoft Metashape foto3d alkalmazást, valamint egy DJI Mavic 2 Pro drónt használtam alacsony magasságú (100 m alatti) felvételek összeillesztésére, és ortofotó, valamint felszínmodell létrehozására. A képek egy-egy helyszínről földi illesztőpontokkal, illetve azok nélkül készültek. Előbbi (RTK gps használata mellett) néhány cm pontosságú modellt eredményez. Utóbbi esetben ugyan nincs földi korrekcióval számolt illesztőpont, azonban a drón beépített gps vevőegységével egy néhány méter pontosságú koordináta íródik az elkészült képbe. Ebből az Agisoft Metashape már előállíthat egy légifelvétel mozaikot, valamint egy alakilag pontos, azonban néhány méteres (x, y, z irányú) hibával terhelt felszínmodellt, mely utólagos georeferálással előbbihez hasonlóan használható a középkori település belterületének felszínalakítási elemzésére.

4.5 Térinformatikai adatbázis

Az előző pontokban említett írott és képi források, valamint a terepen gyűjtött adatok térbeli értelmezése, feldolgozása és megjelenítése megyei, vagy régiós szinten a hagyományos, „papíralapú” módszerekkel nem végezhető el. A megoldást egyértelműen a térinformatika, pontosabban egy történeti földrajzi kutatásokhoz fejlesztett, egyedi térinformatikai rendszer alkalmazása jelentheti (PÁNYA I. 2017A, 2017C). Ez a környezet nem csupán egy megjelenítő, térképkészítő felület, hanem egy „olvasztótégely”, melyben lehetőség van a térképek, felszínmodellek, légifelvételek, határleírások, határpercek adatainak elemzésére, a települések topológiai és topográfia viszonyainak modellezésére. Továbbá ez a rendszer lehetővé teszi a hatékony, alacsony költségvetésű, célzott terepi kutatások megtervezését és lebonyolítását is.

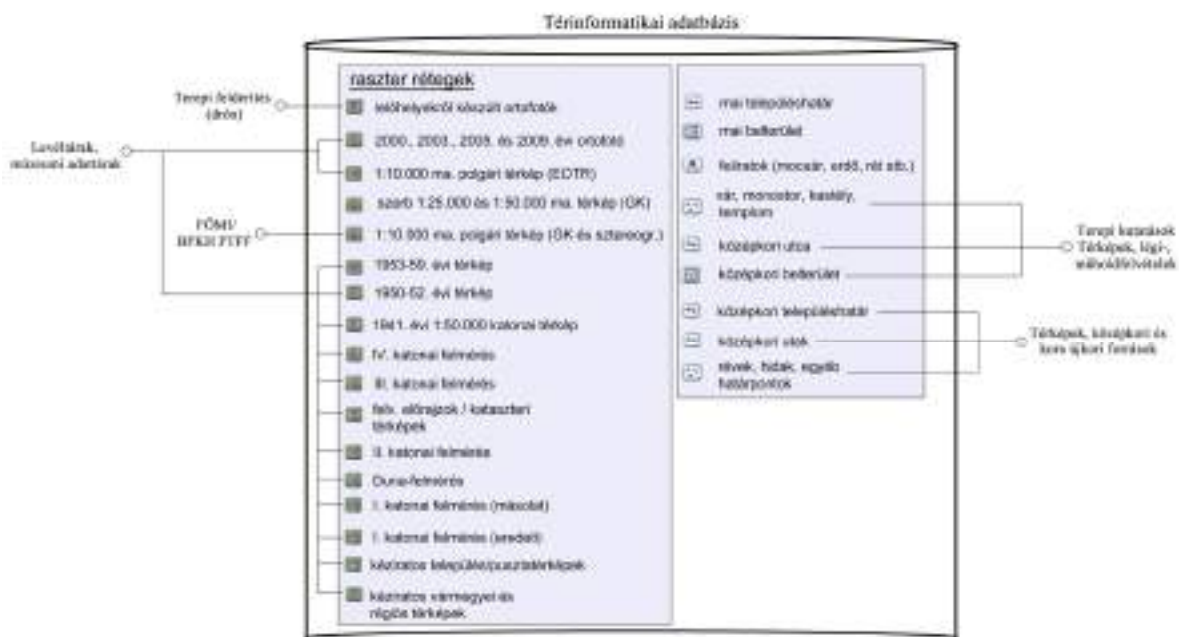
A rendszer kezdetben Esri ArcGis 9.3, később 10.1/10.7, valamint a Global Mapper 12 és 17 térinformatikai alkalmazással készült. Alapját vektoros és raszteres adatok képezték (**15. ábra**). A vektoros információhalmaz magában foglalja a jelenkori településhatárokat, utakat (dűlőút, mellékút, főút), belterületeket, folyókat és tavakat.

A térinformatikai adatbázis kiemelten fontos elemei az egyedileg elkészített raszteres adatok (légifelvételek, kéziratos/nyomtatott térképek), melyek egyidejű rugalmas használata a térinformatikai munkálatok során elengedhetetlen volt. A hatékony térinformatikai munkálatokhoz szükség volt a fájlok méretének és minőségének, illetve a tárhely igényüknek az optimalizálására. Az adatbázis tervezése során az Earth Resource Mapping (Er Mapping) Ltd. nevű ausztrál szoftverfejlesztő cég által nagyméretű légi- és műholdfelvételek tárolásához 1998-ban kifejlesztett ecw (Enhanced Compression Wavelet) formátumra esett a választás.³ E formátum előnye, hogy rendkívül hatékonyan tömöríti a raszteres adatokat (1:2-től – 1:100-as arányig), alacsony az erőforrásigénye, kisebb sebességű számítógépeken is gyorsan megnyithatók, nagyíthatók-kicsinyíthetők a nagyméretű (több 10 vagy 100 GB méretű) állományok is. Hátránya, hogy ún. veszteséges eljárással (lossy compression) csökkenti a raszterek méretét, így a képminőség kisebb tömörítésnél is csökken.

Az adatbázisba került térképek és légifelvételek mindegyike ecw formátumra lett átalakítva. A formátum jelentőségét mutatja, hogy például az I. katonai felmérés szerbiai Bácskát ábrázoló mozaikja ecw-ben 244 Mb, az eredeti – tömörítetlen – Tiff állományban pedig 3.6 Gb (15x kisebb). A Gauss-Krüger és sztereografikus vetületű 1:10.000 ma. topográfiai térképek Bács-Kiskun megye területét lefedő mozaikja (135.000 x 169.000 pixel felbontásban) eredetileg (Tiff formátumban) 64 Gb, tömörített ecw állományként pedig alig 2.6 Gb (25x kisebb!).

³ <https://www.hexagongeospatial.com/products/power-portfolio/compression>, 2021. november 10.

A kutatás során begyűjtött egyéb képi- és térképi adatok jpeg állományként kerültek eltárolásra. A teljes adatmennyiség – a kiváló tömörítést biztosító ecw ellenére is – meghaladta a 200 GB terjedelmet.

15. ábra A kutatás során létrehozott térinformatikai adatbázis felépítése (saját szerkesztés)

4.6. A településhálózat rekonstrukciója

A fentebbiekben szó volt arról, hogy a komplex, történeti földrajzi – településtörténeti – topográfiai kutatásokhoz mely írott, térképi, képi adatokra van szükség, illetve ezek ellenőrzésére, pótlására, kiegészítésére mely terepi módszereket lehet/kell igénybe venni. A felsorolt adatforrások és módszerek alkalmazása azonban országonként (Magyarország, Szerbia), helyszínenként (beépített, ill. pusztában fekvő), időszakonként (vegetációs időben, azon kívül) eltérő sorrendben, időzítéssel, hatásfokkal végezhető el. Az általam kidolgozott módszertan elemeit Bács-Kiskun megyei helyszíneken alkalmaztam és ellenőriztem, így vizsgáltam az esetleges akadályokat, nehézségeket. Következőkben röviden áttekintem az általam elvégzett rekonstrukciós folyamat főbb lépéseit.

Előljáróban fontos kiemelni, hogy e folyamat nem lineáris, azaz a munkafázisok egymással párhuzamosan és különböző intenzitással zajlottak. Belátható, hogy az összes – különböző hazai és külföldi gyűjteményekben őrzött – történeti forrás összegyűjtése rendkívül sok időt és energiát kíván, ezért e fázist szakaszolva, kellő előkészítéssel lehetett elvégezni. Ehhez hasonlóan a terepi kutatások (helyszíni szemlék, légifelvételések, terepbejárások, műszeres felderítések) is tervezést igényeltek és mezőgazdasági műveléstől függően, különböző időablakokban lehetett lebonyolítani.

Gyakran előfordult, hogy egy térképen, légifelvételen, vagy oklevélben, szakirodalomban szereplő adat a gyűjtés utáni első kiértékeléskor részlegesen, vagy semmilyen módon nem volt értelmezhető. Újabb adatok és módszerek bevonásával azonban számos problémás információ háttérre fény derült. Jól mutatja ezt a fentebb már említett középkori (Bodrog vármegyei) Nyavalyád > török kori Navolas (Nyavalyás) esete (lásd 4.1.2. fejezetet). A defterek paleográfiai vizsgálata azonban csupán a Káldy-Nagy Gyula által félreolvasott név helyes alakját adta meg, a település földrajzi fekvésének tisztázásához további forrásokra volt szükség (KÁLDY-NAGY GY. 2008). A kérdéses terület (Gara – Dávod – Hercegszántó – Bácsszentgyörgy) középkori okleveleinek áttekintése során több olyan közvetett és közvetlen bizonyíték került elő, amely alapján egyértelműen a mai Gara nyugati-délnyugati határában kell keresnünk Nyavalyád falut (FÓTI M. – PÁNYA I. 2022).

4.6.1. Adatgyűjtés és térinformatikai adatbázis létrehozása

Első lépésként a fentebb említett írott/képi/térképi forrásokra kiterjedő felderítés és gyűjtés indult el, majd ezekből elkezdődött a térinformatikai rendszer alapjának felépítése. E rendszer teremtette meg a vizuális elemzés lehetőségét, illetve a terepi vizsgálatok tervezését és nyomon követését, eredményeinek megjelenítését. Összehasonlításképpen Engel többször említett, CD-ROM-on kiadott térinformatikai adatbázisa lényegében egy statikus adathalmaz, mely az alkalmazott keretrendszer miatt (CartoMap) bizonyos fokú adatimportot lehetővé tett, azonban összességében a kutatók számára csupán vizuális elemzésre volt alkalmas. A 4.5. pontban felvázolt térinformatikai rendszer skálázható, tetszőleges mennyiségű és jellegű raszteres és vektoros adattal bővíthető, s az információk összevetésétől a publikációs célú ábrák készítéséig többféle igényt kiszolgál. Ezt azért fontos kihangsúlyozni, mivel a történeti és történeti földrajzi kutatásokban a térinformatika többnyire megjelenítő eszköz. Jelen módszertannak azonban az egyik legfontosabb alap eleme, mely a teljes kutatási folyamat során intenzív használatban volt.

Kiemelendő, hogy a digitalizált raszteres adatok (történeti térképek, légifelvételék) esetében a használathoz tömeges georeferálásra volt szükség. A szelvényenként elérhető térképeknél további munkafázisokat kellett beiktatni, az egyenként georeferált rasztereket körbe kellett vágni, EOVI vetületbe kellett transzformálni, majd egyetlen, összefüggő állománnyá kellett alakítani. Az I-II. katonai felmérések esetében e lépéseket kiegészítette egy utólagos térbeli pontosítás, mely növelte e két térképezés hasznosíthatóságát (lásd 4.3.1. és 4.3.2. fejezeteket). Összességében elmondható, hogy a disszertációhoz kapcsolódó adatgyűjtés és előkészítés során olyan, egyedülálló raszteres adatállományok jöttek létre, melyek ilyen formában

máshonnan nem beszerezhetők, s rendkívül jó rálátást biztosítottak a mintaterületek újkori viszonyaira. A nagyobb (megyei és régiós), illetve a kisebb (település/járás/kistérség) méretű térképek együttes használatával képet alkothattam egy-egy helyszín elmúlt 300 évről. Egyes területeken a viszonylagos adathiány miatt 10-12 időszakról lehetett képi/térképi adatot egymással fedésbe hozni. Akadtak azonban olyan régiók, amelyekről több raszteres forrás maradt fenn, s ez az „adatbőség” 30-40 időkeresztmetszetet biztosított a 18. század elejétől napjainkig terjedő időszakból. A történeti források és a téradatok együttes vizsgálatával lehetőség nyílt az újkort megelőző, középkori és kora újkori időszak víz-, út- és településhálózatának rekonstrukciójára.

4.6.2. Település adattár

Az adatgyűjtéssel párhuzamosan elkezdődött a lakott helyek és puszták vármegyék szerinti névsorának összeállítása, és adataiknak a 4.1.1. fejezetben leírtak szerinti szétválogatása, rendszerezése. Az adatok összevetése, *kritikai szemléletű ellenőrzése* tette lehetővé, hogy a különböző neveken ismert falvak névváltásait nyomon lehessen követni. Erre példa a Mohács-sziget északi csúcsán, a Vajas (mai Baracscai-Duna/Ferenc-csatorna) mellett létezett révhely (révtelepülés), melynek latin névalakja Páliport (azaz Páli-rév), azonban a forrásokban Vajas, illetve időnként Mátyusháza néven is előfordult (PÁNYA I. 2020A). Sajnos számos esetben a hézagok miatt nem lehet egy-egy település névváltását igazolni, így a településlistában bizonyosan maradnak kettőződéses, külön néven szereplő, valójában azonos falvak (**3. melléklet**).

Az adattár segítségével lehetett az azonos nevű falvak forrásait elkülöníteni. Szemléletes példa a szentekről elnevezett települések esete. Bodrog vármegyében Szentgyörgy nevű településből 5, Szentkirályból 4, Szentpálból, Szentdemeterből és Szentivánból 2-2 létezett. A legtöbb gondot a Szentgyörgy nevű helységek elkülönítése, illetve a rájuk vonatkozó, sokszor csupán említés szintű adatok szétválogatása okozott. Dombay Ernő tanulmányában 4 ilyen nevű települést feltételezett (DOMBAY E. 1965). A középkori magyar és a török kori forrásanyag egybevetése alapján azonban 5 Szentgyörgyöt lehetett Bodrog vármegye különböző pontjain azonosítani (*Csanádszentgyörgy* – Érsekcsanád határában, *Töttös- v. Mezőszentgyörgy* – Csávoly határában, *Baracskaszentgyörgy* – Hercegszántó és Bács-szentgyörgy határában, *Vízmellékszentgyörgy* – Kupuszina [Szerbia] határában, *Nagyszentgyörgy* – Sztapár [Szerbia] határában).

4.6.3. Közigazgatástörténet

Az adattár fejlesztésével, feltöltésével párhuzamosan elkezdődött a vármegyék történeti összefoglalásának megírása (Solt vármegye: PÁNYA I. 2017B, 2017C, Bodrog vármegye: PÁNYA I. 2019, 2021C). A cél nem egy minden részletre kiterjedő vármegyei monográfia elkészítése, hanem a főbb történeti események, és azok településhálózatra gyakorolt hatásainak, valamint a közigazgatás szempontjából fontos adatok összegyűjtése volt. Fontos kiemelni, hogy a mintaterületként kiválasztott Solt, Bodrog és Bács vármegyék ilyen jellegű történeti összefoglalása az itt bemutatott kutatásig nem készült el. Korszerű, mélyreható adatgyűjtésen alapuló, történeti földrajzi tanulmány a szomszédos Csongrád, Torontál, Temes, Szerém, Valkó, Krassó vármegyékről sem áll rendelkezésre.

A disszertációban vizsgált három vármegye területén igen nagyszámú – ismert és ismeretlen helyű – elpusztult középkori településről van tudomásunk, lényegében jóval többről, mint amennyi lakott hely ma létezik a mintaterületeken. A fentebb említett települési adattár és a megyetörténet elkészítése lehetőséget adott arra, hogy a helységek pusztulásairól és ismételt benépesüléseiről képet kapjunk. A településhálózat fejlődése kapcsán számtalan kisebb, helyi hatású villongást, hatalmaskodást, illetve viszonylag kevés, de nagy területre kiható és nagyhatású eseményt lehet a három mintaterület idővonalán elhelyezni. Utóbbiak bővebb bemutatására e disszertáció keretében nincs lehetőségem. A módszertan megértése

szempontjából azonban szükséges néhány gondolat erejéig kitérni ezen eseményekre, s a mintaterületekre gyakorolt hatásukra.

Tatárjárás

Az Árpád-kori Magyar Királyság legnagyobb katasztrófája az 1241–42. évi mongol betörés. Egészen a közelmúltig az invázióról javarészt írásos forrásokat ismertünk, azonban a 21. század első két évtizedében – főleg a nagyberuházásokhoz kapcsolódó megelőző feltárásoknak, valamint a fémkereső műszeres önkéntesek tevékenységének köszönhetően – jelentősen megszaporodtak a közvetlen tárgyi bizonyítékok. A Kecskeméti Katona József Múzeum dr. Rosta Szabolcs régész vezetésével az elmúlt években intenzíven vizsgálta a tatárjárás során elpusztult településeket (ROSTA SZ. – PÁNYA I. 2022). A legújabb eredmények árnyaltabb képet mutatnak a mongolok magyarországi hadjáratáról: egyrészt sok ponton igazolják a kortársak (Spalatói Tamás, Rogerius) leírásait a pusztításokról, másrészt az egyre tömegesebben előkerülő leletek felhasználásával következtetni lehet a helyi történésekre (szükségeződítéssel körülvett templomok ostromai, tömeges népirtás) is (ROSTA SZ. – PÁNYA I. 2018, PÁNYA I. – ROSTA SZ. 2019, GALLINA ZS. ET AL. 2021). Településföldrajzi szempontból a tatárjárás talán leglátványosabb eredményei a késő középkori iratokban tömegesen előforduló Duna-Tisza közti lakatlan földek (terrák, praediumok), amelyek egy része 50-100 évvel a katasztrófa után is lakatlan volt (lásd 3.2. és 3.3. fejezeteket).

Pusztásodás

A késő középkorban bekövetkező település pusztásodásról jóval szerényebb mennyiségű közvetlen adatot sikerült begyűjteni. Fontos, hogy ez a jelenség nem azonos a valamilyen hadi-, vagy természeti esemény miatt bekövetkezett pusztulással. E folyamat a 14. századtól Európa szerte kimutatható, azonban lefolyása, háttere kapcsán országonként eltérő vélemény fogalmazódott meg. Tringli István szerint hibás az az elképzelés, hogy egy 14. századi válság, valamiféle agrárkrízis okozta a települések fokozatos elnéptelenedését (TRINGLI I. 2001). Ehelyett véleménye szerint a jelenség a késő középkorban megváltozott gazdálkodási viszonyokkal hozható kapcsolatba. Tringli két csoportba sorolta a pusztákat: egyikbe az ún. önálló puszták (praediumok) tartoztak, melyeknek önálló határa volt, a másikba pedig azon lakatlan földterületek, melyek a velük szomszédos lakott területhez tartoztak. Utóbbiak gyakran föld, azaz latinul terra néven fordulnak elő az iratokban (TRINGLI I. 2001). A mintaterületek vizsgálata során nagyszámú közvetlen és közvetett adat került elő a pusztákról. Előbbire példa a Bodrog vármegyei Timak (mai Garától dél-délnyugatra) esete: 1413-ban üresen állt, mivel lakói elhagyták (*possessionis Tymak, que incolis foret destituta*), azonban egy évre rá birtokosa, Bátmonostori Töttös László újratelepítette, és a mohácsi vészig lakott maradt (1413: DL 88109, ZO VI. 225., 1414: ZO VI. 299.). Utóbbihoz főleg a terepi és adattári kutatásokból lehet példákat kiemelni. A Solt vármegyei Daj falu területének helyszíni azonosításakor Árpád-kori (11-13. századi), valamint 14. század végi és 15. század eleji érme és cseréptöredékek kerültek elő. A település a begyűjtött adatok és leletek alapján az Árpád-korban alakult ki, s a tatárjárás idején néptelenedett el. Később, igen hosszú „pusztai szendergés” után, a 14. század végén települt újra. Néhány emberöltővel később, 1450 előtt azonban ismét lakatlanná vált, és innentől pusztaként használták (1461: DL 65331, 1515: DL 101487).

Mohácsi csatát követő hadi események

Ide sorolhatók 1526 szeptemberétől 1541-ig bekövetkezett kisebb-nagyobb hadmozdulatok. Az alföldi, azon belül a Duna-Tisza közti településhálózaton nagy nyomot hagytak a mohácsi csatát követően kivonuló török hadak dúlásai. Ezt követően több hadi esemény történt (1528. évi Szeged elleni, valamint az 1529. évi Bécs elleni hadjárat, Cserni Jován délvidéki mozgalmának pusztításai), melyeknek helyi eseményei javarészt feltáratlanok. A felsorolt események közül az 1528. évi idején valószínűleg a Bácska középső és keleti felét érintették.

1529 tavaszán a Duna-Tisza közén menetelő török sereg felperzselte a Solt vármegyei (Solt)Vadkertet, Kisköröst, Akasztót és (Duna)Tetétlent, majd haladt tovább (Duna)Haraszti irányába (PÁNYA I. – ROSTA SZ. 2015). Az ellenséges sereg valószínűleg a mai 53-as út nyomvonalát követve haladt Buda felé. Ezzel párhuzamosan a törökökhöz átpártolt rác sajkások pusztították a Duna menti településeket. Ennek hírére, a harapófogóba került Kalocsa-Sárköz népe menekülni kezdett. Sajnos ebből az időszakból szórványos források maradtak fenn, azonban a kisebb esemény-mozaikok összeillesztésével alsó (falusi, mezővárosi) és középszinten (vármegyei) is rekonstruálhatjuk a történések hatását. A mohácsi csatát követő években a hadjáratok során települések sokasága pusztult el, a magyarság lélekszáma rendkívüli mértékben lecsökkent (lásd 3.1. és 3.3. fejezetek). Ugyanakkor számos „gyűjtőtelepülés” alakult ki: a Duna mentén felduzzadt (Duna)Pataj, Foktó, Fajs lakossága az oda beköltöző környékbeli lakók miatt. A pusztulás mellett a belső migráció útvonalainak, célhelyeinek, valamint a táji és a települési kontinuitásnak a vizsgálata/bizonyítása rendkívül fontos.

Tizenöt éves háború (1591–1606)

A 16. század első felében bekövetkezett pusztításokat számtalan település átvészelte. A század közepén és második felében bizonyos mértékig helyre is állt a középkori település struktúra. Solt vármegye jelentős részébe visszatért az élet. Az 1590-es évektől kezdődő háborús időszak azonban a mohácsi csata utáni évekhez hasonló eredményt hozott. A krími tatárok dúlásai miatt falvak és mezővárosok tömege néptelenedett el. Számos település lakossága elvándorolt, s rövidebb-hosszabb ideig vissza sem tértek lakóhelyükre: Uszód, (Duna)Vecse lakói a Csallóközbe, Solt népe a szomszédos (Duna)Földvárra menekült. A Homokhátság központi és északi részén létezett kun és magyar falvak sora azonban végleg elpusztult (*Peszér, Baracs, Mizseszállása, Lajosszállása, Jakabszállása, Pálkaszállása*) (ROSTA SZ. 2014, PÁNYA I. 2017C, a Kecskemét környéki pusztításokról lásd Wathay Ferenc énekeskönyvét NAGY L. 1976). Bodrog és Bács vármegyében a szórványosan megmaradt magyarságra kisebb hatással voltak a törökök és az őket támogató krími tatár csapatok hadműveletei (Szeremlén a Duna árterébe költözött, Bátmonostora elnéptelenedett).

Török elleni visszafoglaló háború (1683–1699)

A 17. század utolsó évtizedeiben zajló háborús események a középkortól lényegesen eltérő településhálózatot értek. Solt vármegye területén főként a Duna mentén maradtak meg kisebb-nagyobb falvak. Az újkori peres iratokban fennmaradt tanúvallatásokban számtalanszor említik a magyar és rác tanúk, hogy „*Buda megvétele előtt/után*” hogyan alakult a sorsuk, mely szigeten/erdőben bujdostak stb. (BÁRTH J. 1997). Bodrog és Bács vármegyében a délszláv lakosság egy része is elmenekült a császári csapatok előretörésével párhuzamosan, így a kora újkorban kialakult településhálózat egy jelentős része elpusztult.

Rákóczi szabadságharc (1703–1711)

A három mintaterület sorsát a kuruc harcok idején nagyban meghatározta a magyar–rác viszony. A fejedelem nem tudta a felkelők oldalára állítani a Bácskában élő délszlávokat, s a kieleződő feszültség polgárháborús állapotokat eredményezett a Duna-Tisza közén. Hol a kurucok dúlták fel a rácok településeit, hol pedig a rácok rohanták le a Duna menti – felszabadító háború idején kivéreztetett – magyar „szigeteket”. Ennek hatására számos települést hagytak el örökre lakói, például Solt vármegyében, Bács szomszédságában Varajtot, illetve Dunaszentbenedek és Uszód között Karát (BÁRTH J. 1974).

4.6.4. Belterületek felderítése

A faluhelyek topográfiai azonosítását nehezíti, hogy napjainkig viszonylag kevés régészeti kutatás zajlott a Duna-Tisza köze Magyarországhoz tartozó részén (BONDÁR M. 2017). Jól érzékelteti ezt, hogy az észak-bácskai (Bodrog vármegyei) Bácsborsód 77,52 km²-es területén

mindössze 15 régészeti lelőhelyről van tudomásunk, s ebből csupán egyetlen egy középkori faluhely. A szomszédos Gara 59,96 km²-es határában 8 lelőhelyet ismerünk összesen, melyek közül egyik sem középkori település. Mindkét helységben legalább 2-3 elpusztult középkori faluhelyet feltételezünk, azonban további kutatásokra van szükség azok fekvésének pontos meghatározása. Összehasonlításképpen a 114,48 km² területű (Solt vármegyei) Kecelen 222 (tehát négyzetkilométerenként közel 2 db) lelőhelyről van adatunk, melyek között szerepel a település határában létezett (ismert) összes középkori falu. Ennek oka, hogy a város történeti monográfiájához Biczó Piroska szisztematikus terepbejárást és adatgyűjtést végzett Kecel közigazgatási területén (BICZÓ P. 1984).

A bevezetőben szó volt arról, hogy Észak-Szerbiában, illetve azon belül a Bácska területén sem történtek intenzív, szisztematikus topográfiai kutatások, ezért az ott létezett középkori településhálózat legnagyobb része mai napig felderítetlen. Szekeres László szabadkai régész középkori faluhelyekre kiterjedő ásatásainak és terepbejárásainak zöme az egykori Csongrád vármegyéhez tartozó Szabadka – Zenta környéki területekre, azaz a Bácska északkeleti részére terjedt ki (SZEKERES L. 1982). Ezért a Bácska nyugati és déli feléről, azaz Bodrog és Bács vármegyék vidékéről igen kevés kézzel fogható adat áll rendelkezésünkre. E területeken a településhálózat topográfiai rekonstrukciója során alapvetően az írott forrásokra, térképekre és műholdképekre támaszkodhatunk.

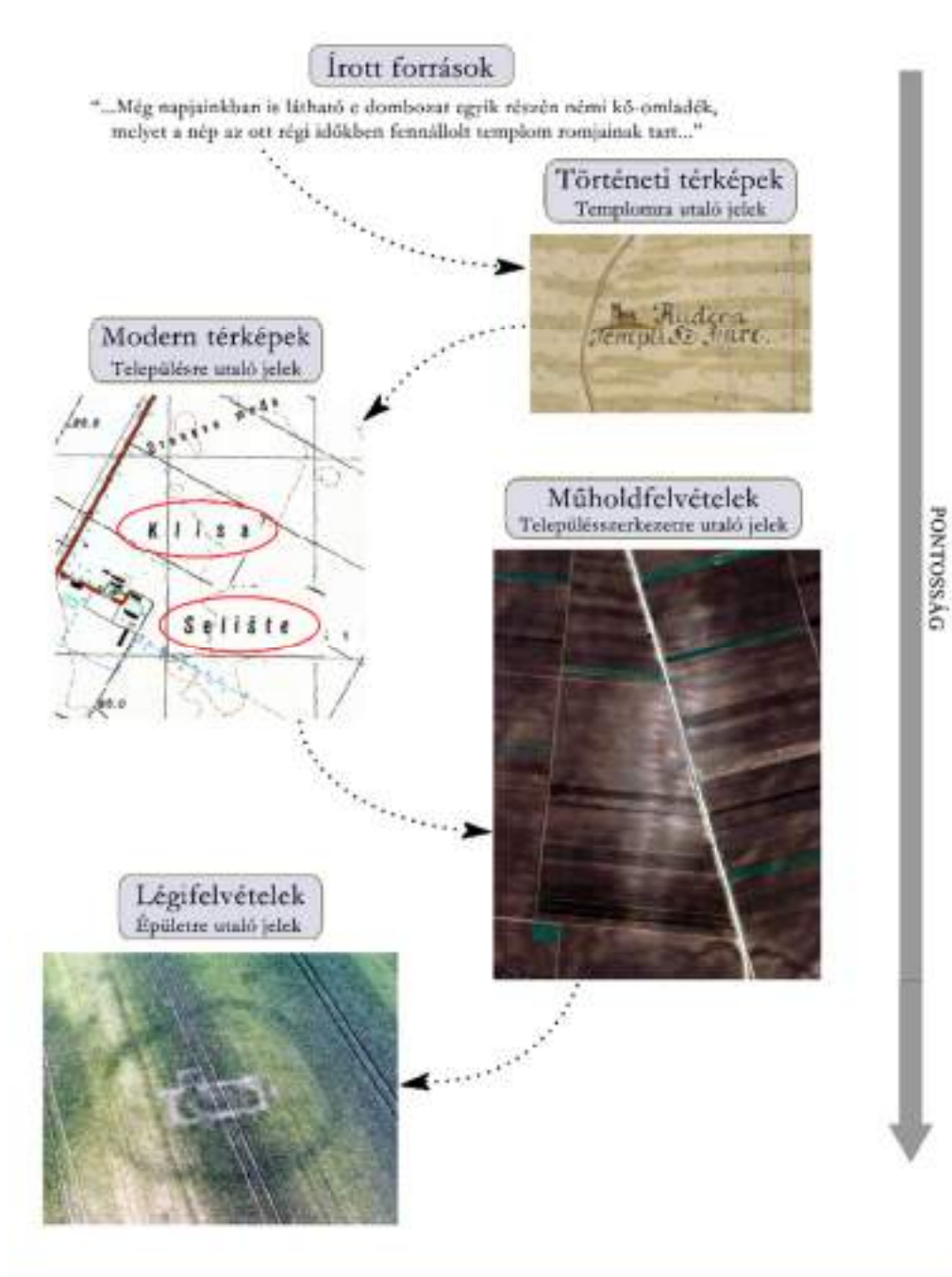
A települések vizsgálatának fontos eleme az alaprajz, a térbeli rend vázlatos felmérése (erről részletesen az 5.3. fejezetben lesz szó). A kontinuos helységek esetében gyakran észrevehetőek az ősi vonások telek- és utcaszerkezetben. Módszertani szempontból mérföldkő volt a Bács-Kiskun megyei településkutatásban a középkori településmagok felderítésére indított mintaprojekt (leírását és eredményeit lásd KKJM Rég. Ad. 2017.5673). Ennek előzménye volt Kustár Rozália régész Dávodon és Hecegszántón végzett – településrendezési tervhez kapcsolódó – adattári és terepi kutatása, mely során azonosította mindkét falu ősi településmagját. E vizsgálatok ösztönözték a Kecskeméti Katona József Múzeumot a munka folytatására, és a teljes megyére való kiterjesztésére. A program keretében történt meg a megye 119 településének történeti kutatása, s számos esetben sikerült igazolni a helységek valamilyen jellegű folytonosságát. Továbbá sok esetben meghatározható volt a helységek késő középkori- kora újkori településközpontja, s így lehetőség nyílt azok régészeti lelőhelynek nyilvánítására. E program hatására meggyeszerűen megnőtt a településmagokhoz kapcsolódó régészeti vizsgálatok száma, s egyre több bizonyító erejű 11-17. századi lelet került elő a kontinuos települések védelem alá került részeiről.

Fontos kiemelni, hogy a mai települések belterülete alatt található, épületekkel fedett településmagok felderítése csupán vázlatos rekonstrukcióra ad lehetőséget. A nyílt területen, a szántóföldi művelés alatt álló pusztában jóval több eszközzel (drón, műholdkép, fémkereső műszer, földradar, magnetométer stb.) és módszerrel (terepbejárást, feltárás, távérzékelés stb.) lehet a vizsgálatok elvégezni. Optimális esetben az eredmény is jóval tisztább, értelmezhetőbb, mint egy többszörösen felülrétegzett, épületekkel, parkokkal és közművekkel fedett településmag esetében.

A 4.1. fejezetben szó volt az írott forrásokról, melyekből településenként egy-egy adattár készült. Ezek alapján lehetett az adott helység idővonalát vázlatosan megrajzolni, s jobb esetben lehetőség nyílt a rövidebb-hosszabb szakadások meghatározására. Utóbbiak lehettek hadjáratok miatti (évekig vagy évtizedekig tartó) költözések, teljes elnéptelenedések. Igen gyakori jelenség az Alföldön, hogy az egykori falvak írott anyagainak nagy része eltűnt, elpusztult az idők folyamán. Emiatt a települések időrendjében egy-egy szórványos adat között nem ritkán 50-100-150 éves időbeli „lyukak” tátonganak. Ezek a forráshiányos időszakok másodlagos adatforrásokból, például a középkori falvak területéről származó numizmatikai anyagokból (*érmek, zsetonok, posztó- és textilplombák*) és egyéb régészeti leletekből (*cseréptöredékek, üvegtárgyak stb.*) származtatott adatokkal tölthetők ki. Természetesen a régészeti leletekből nem lehet család- és birtoktörténeti kérdéseket megválaszolni, azonban az anyag összetételéből számos településtörténeti és földrajzi

jellemzőre lehet következtetni: meddig lakhatták az adott települést, milyen volt annak térbeli kiterjedése, fekvése, volt-e piaca/vására/temploma/udvarháza/vára.

Folyamatszinten a belterületek felderítése a történeti térképek, a légi- és műholdfelvételek georeferálásával és kiértékelésével, valamint az írott forrásokkal való egybevetésével kezdődik. Ezek után lehet a középkori telepnyomok helyét azonosítani (16. ábra). A pontos eredményhez szükség van a nyílt, beépítetlen területen ellenőrző bejárásra, illetve roncsolásmentes felmérés elvégzésére, melyek alapján meghatározhatjuk a lelőhely kiterjedését, korszakait, főbb jellemzőit (utca/templom/monostor/udvarház stb.). A múzeumbarátok, civil fémkeresősök e ponton csatlakoznak a kutatáshoz és elsősorban leletek gyűjtésével segíthetik a kutatásokat.

16. ábra A település belterület felderítésének sémája (saját szerkesztés)

4.6.5. Településhatárok rekonstrukciója

E munkafázis minden esetben a középkori források feldolgozásával kezdődött. Az okleveles adatok vizsgálatának – a fordítást követő – első lépése a határleírás szövegének aprólékos

Az elméleti vázlat a szöveg értelmezésében, az egyes hibák kiszűrésében lehet igen hasznos. Gyakran előfordul, hogy a leírásokban különféle módon határozták meg a távolságokat (pl.: fél nyíllövés/medie sagitte, jó távolság/bonum spatium, egy holdnyi szántóföldnyi távolság/ad longitudinem unius Jugeris terre stb.). Másrészt változatos – és sok esetben rendkívül félrevezető – az irányok megadása. A főbb égtájak mellett előfordul a köztes irányok (*délnyugat/inter meridiem et occidentem, délkelet/inter meridiem et orientem*) említése. Mivel akkoriban a nap állásához viszonyították az irányokat, elég nagy szórást feltételezhetünk azokban. A keleti éppúgy lehetett valójában északkeleti, mint délkeleti, és a délkeleti is lehetett a valóságban inkább déli vagy keleti. Néhány iratban előfordul az északi és a déli irányok felcserélése. 1339-ben a Bodrog vármegyei Asszonyfalva (Apatintól északra) határának leírásában az északi irányt a dél egyik szinonimájával (*australis*) fejezték ki (1339: DL 76600, ZO I. 566-567.). A szöveg szerint a határ egyik részén északról haladtak a bejárást végzők dél felé (*a parte australi versus meridiem vergentem*). 1344-ben a mai Hercegszántó keleti felén létezett Dústelek és Hölgytelek határát jegyezték le, s az asszonyfalvi példához hasonlóan itt is délnek (*australem*) nevezték az északi irányt (1344: DL 87162, DL 87551, DL 87556, AO XXVIII 174.). A felsorolt példák mutatják, hogy a lefordított középkori, földrajzi leírást tartalmazó iratok értelmezése, kritikai elemzése különös odafigyelést igényel.

The map illustrates the geographical layout of the Vanna wetland and its surroundings. Key features include:

- Towns and Villages:** Páris, Bakaes, Halmos, Sorokszentmárton, Szentlíván, Gyöngyös.
- Natural Features:** Kamillásvölgy, Bácsmárkhalom, Gyöngy-szeg, Zsóka-tó, Árokfal, Csomoklya-fő, Kőrös-Szeg, Óker-fő, Hát, Nagy-völgy, Gyulaegyház, Pacsér, Hosszúházi.
- Roads and Paths:** Indicated by solid red lines and dashed grey lines.

A vázlat elkészítését követte az adatok térinformatikai környezetben történő vizsgálata. Ennek során a történeti térképek, középkori és újkori határleírások tartalmát térképre vetítettem. Ez után terepi ellenőrzéseket is végeztem a kutatás szempontjából érdekes és jelentős

tereppontoknál, kettős- és hármas határjeleknél. Sajnos az újkori tájformálás miatt a szövegekben említett rétek, vizenyős területek, tavak, mocsarak, erdők, jellemző egyes fák (hagyásfák), határárkok, határhalmok, hányások, illetve az azokra állított határkövek (bálvány) legnagyobb része eltűnt. Elmondható, hogy amíg az intenzív mezőgazdasági művelés a középkori települések belterületét – roncsolva – feltárja, láthatóvá és kutathatóvá teszi, addig a határjeleket, határformákat a legtöbb esetben eltünteti.

Összefoglalva a fentebbieket, a kutatásom során két fő téren alkalmaztam újításokat. Egyrészt a szakirodalomból elérhető, feldolgozott, közölt adatok felhasználása mellett nagy hangsúlyt fektettem az eredeti, írott/képi/térképi adatok intenzív gyűjtésére. A szakirodalmi áttekintésből látható, hogy az általam vizsgált mintaterületeken, illetve azok szomszédságában fekvő (egykori hódoltsági) régiókban nem, vagy csak korlátozott mértékben folytan ilyen jellegű vizsgálatok.

Az írott források terén kiemelt figyelmet szenteltem a közöletlen, latin nyelvű oklevelek felderítésére, fordítására és elemzésére. Ez a folyamat kiemelkedően sok eredeti, középkori adatot eredményezett, mely a 14-16. századi viszonyok rekonstruálásában rendkívül fontos volt. Újítás a korszerű, településföldrajzi szemléletű megyetörténeti összefoglalás és az ahhoz kapcsolódó települési adatbázis elkészítése is, mely lehetővé tette a települések életútjának, közigazgatási változásainak nyomon követését.

A módszertan lényeges eleme a téradatok tömeges előkészítése, georeferálása, mozaikolása, egyedi raszteres fedvények, valamint az ezeket összefogó térinformatikai adatbázis létrehozása. A korábbi kutatások során – jelen ismereteim szerint – nem készült célzottan a történeti földrajzi – topográfiai munkálatokra, mindennapi használatra tervezett térinformatikai rendszer. A jelen munka keretében kialakított adatbázis és keretrendszer többcélú: egyrészt az archív téradatok megjelenítésére, elemzésére, másrészt a terepi vizsgálatok tervezésének és eredményeinek kiértékelésére szolgál. Továbbá alkalmas az előbb említett folyamatok során összegyűlt adatok szintézisére, a települések belterületének és külterületi határainak rekonstrukciójára.

5. Eredmények

Következőekben a disszertáció témáját adó módszertani kutatás eredményeit foglalom össze négy pontban. Elsőként a mintaterületeken megfigyelt különféle mértékű és jellegű kontinuitást tekintem át. Ezt követően a településhatárok rekonstrukciója során megfigyelt jelenségeket, nehézségeket mutatom be, majd a települések belterületeinek topográfiai vizsgálatát összegzem különféle példákon keresztül. Végezetül – terjedelmi okokból – a mintaterületek közül Bodrog vármegye területén végzett úthálózat rekonstrukcióra térek ki.

5.1. Táji és települési kontinuitás

A hódoltság kapcsán gyakran elhangzik, hogy a társadalom, az épített örökség, a településhálózat stb. terén nagymértékű változás, pusztulás, átalakulás történt a 16. századtól a 17. század végéig tartó másfél évszázad alatt. Ha tágabb nézőpontból vizsgáljuk a Duna-Tisza köze történelmét, akkor láthatjuk, hogy már 1526 előtt (Nándorfehérvár elvesztése után) elkezdődött egy romlási folyamat, amikor Bács vármegye déli felét elérték az első török betörések (lásd 3.3. fejezetet). Ezt követően 1711-ig (tehát közel kétszáz évig) változó intenzitással zajlottak kisebb-nagyobb hadjáratok, s velük párhuzamosan spontán és tervezett népmozgások. Kétségtelen, hogy a másfél évszázados oszmán uralom volt a legnagyobb hatással a Magyar Királyság déli és középső felének településeire, azonban az 1541 előtt lezajló török-magyar harcok, valamint az 1686 utáni felszabadító háborúk és az azt követő Rákóczi szabadságharc cselekményei is erősen kihatottak azokra. A helyzetet jól érzékelteti az, hogy számtalan Duna-Tisza közti település 1526 után teljesen elnéptelenedett ([Duna]Tetétlen, [Solt]Vadkert, [Solt]Szentimre, illetve Baja és Czoborszentmihály [Zombor] közötti térség falvai és mezővárosai), s a török közigazgatás megszervezésekor népesültek be újra, délszláv lakókkal (FÓTI M. – PÁNYA I. 2022). Hasonló történt a 17-18. század fordulója körüli időszakban: számos helység lecsökkent népességgel és komoly áldozatokkal megélte a Buda visszavételének időszakát, azonban az azt követő évek eseményeinek nem bírtak ellenállni, és elnéptelenedtek (pl.: a Solt vármegyei Bátya szomszédságában fekvő Varajt és a Dunaszentbenedek melletti Kara).

Az átalakulások, népmozgások, közigazgatási átszervezések mellett azonban megfigyelhetőek a folytonosság, az állandóság kisebb-nagyobb, illetve többé-kevésbé tartós jelei is. Bárh János a 18. századi kalocsai-sárközi migráció kapcsán megfogalmazta a *táji kontinuitást*, mint társadalmi jelenséget (BÁRTH J. 1974, a kontinuitás további változatait lásd BAKÓ F. 1982-83). Ennek lényege, hogy ha el is néptelenedik egy-egy település, azonban a szűkebb környezetében megmaradnak lakott helyek (pl.: a hontalanná vált lakosok egy-egy védettebb helyre menekülnek rövidebb-hosszabb időre), akkor a helyi/régiós emlék- és tudásanyag – határnevek, határvonalak és pontok, tulajdonosok, szokások, jelentősebb események stb. – fennmarad. Ez a jelenség az elpusztult települések helyének és határainak tovább élésében alapvető fontosságú. A kontinuitás nemcsak táji, hanem települési szinten vizsgálható, modellezhető. Utóbbi esetében – ha a népesség oldaláról nézzük – a folytonosság megmaradhatott az eredeti (magyar) népesség teljes/részleges fennmaradásával. Továbbá bizonyos fokú kontinuitásról akkor is beszélhetünk, ha az anyagi/épített javak (házak, telkek, utcák stb.) maradtak fenn, azonban az eredeti, középkori magyar lakosság helyére egy új népesség költözött. A Duna-Tisza közti települések vizsgálata alapján négy, egymástól jól elkülöníthető csoportba soroltam a településeket a folytonosságuk jellege alapján.

5.1.1. Kontinuus, helyben maradt települések

A középkortól az újkorig – kisebb-nagyobb megszakításokkal – lakott, az ősi településmag valamilyen mértékben kimutatható a mai település szerkezetében. Történeti térképekből lehet következtetni az archaikus településformákra (utca, telekrendszer, templom). A helyi források, köztük az egyházaknál őrzött historia domus és/vagy protokollum tartalmazhat

olyan információkat, amelyek közvetve, vagy közvetlenül megerősítik a település helyben maradását. Emellett a régészeti kutatások szolgálhatnak egyértelmű bizonyítékkal a középkori–kora újkori–újkori folytonosságra.

Ide sorolható Dömsöd (1492: BARTFAI SZABÓ L. 1938 414., DL 3022, A dömsödi ref. szent eklézsia protokolluma, 1773), Tass (PÁNYA I. 2017A), Solt (PÁNYA I. 2017C), Dunapataj, Ordas, Uszód (LABODA ZS. – MAJOR J. 1956), Fajszt (PÁNYA I. 2017A), Kalocsa (BÁRTH J. 1974), Foktő. A sajátos sorsú Szalkszentmárton is ide tartozik, melynek mai faluhelye lényegében Szentmártonnal azonos. A tizenöt éves háború után a tőle nyugatra létezett Szalk megmaradt lakóival egyesülve jött létre a mai település (MAJSAI K. 1987).

Bár a folytonos település fogalom azt sugallja, hogy az adott helység lényegében az újkorig szakadatlanul lakott volt, a valóság jóval árnyaltabb képet mutat. Főleg a nagyobb hadjáratok (tizenöt éves háború, visszafoglaló harcok, Rákóczi szabadságharc stb.) idején „futottak” el a helységek lakói. Esetenként a közeli, népesebb településre (Dunapataj, Solt, Fajszt, Foktő, Kecskemét, Nagykőrös, Cegléd), vagy távolabbi, biztonságosabbnak ítélt vidékekre (Tiszántúl, Felvidék) költöztek. Utóbbira példa a Csallóközbe menekült (duna)vecsei (Solt vm.) család esete: a férj és a feleség is Vecséről származott, azonban az asszony a menekülés közben elhunyt. A férj újra megnősült, azonban új felesége a veszélyek miatt nem akart visszatérni Vecsére. Végül a férj egyedül volt kénytelen visszaköltözni a Duna menti faluba (DÜMMERTH D. 1982 228., „bizonyos Takács Lőrinc nevű jobbágy felesége meghalván a menekülésben, Thurzó Szaniszló csallóközi falujában, újra nősült. Ez az új asszony pedig most, hogy a menekülés véget ért, nem akarja az urát Vecsére követni, mert csak azzal a feltétellel ment hozzá, hogy az Alföldre nem viszi többet – nyilván a töröktől való félelme miatt. Takács Lőrinc tehát most egyedül jött vissza Vecsére.”). A fennmaradt forrásokból kiderül, hogy egyes családok, személyek nem akartak visszaköltözni a rossz közbiztonság, a végváriak, kóborló hajdúk teremtetten létbizonytalanság miatt. Sokan azonban nemcsak a birtokjogaikat tartották fenn a távolból, hanem várták azt a nyugalmasabb időszakot, amikor újra megülhetik egykori falujukat.

Előfordult, hogy egy-egy csoport néhány évet töltött távol lakhelyétől, egy másik menekült csoport pedig évtizedekig várt, mire újra visszatért. Jó példa erre Solt mezőváros, melynek lakói a tizenöt éves háború utolsó éveiben a szomszédos – a Duna másik oldalán fekvő – Földvárra költöztek, majd az ott székelő török katonaság engedélyével tértek vissza 1618 körül, közel másfél évtized távollét után (PÁNYA I. 2017A). A hartaiak jóval tovább vártak, a 15 éves háború idején legnagyobb részük valószínűleg (Duna)Patajra tette át székhelyét, majd valamikor a 17. század közepén próbálták feléleszteni elhagyott településüket (1605: SZAKÁLY F. 1995, 1666: RÁDAY LEVÉLTÁR, C/64-1, 56. SZ. IRAT „HARTAI LEVELEK”).

A történeti és a néprajzi irodalomból is ismerünk különféle menedékhelyeket. A Felső-Kiskunság és Solt vármegye szomszédos településeinek (Kunszentmiklós, korábbi nevén Tatárszállás, Fülöpszállás, Szabadszállás, valamint Tass, Dömsöd, Dab, Apostag, Vecse, Szalkszentmárton stb.) lakói a Ráckevétől délre található nagy területű Somlyó-szigeten húzták meg magukat a visszafoglaló háborúk idején (FENYVESI L. 1984, 1987). Egy 19. századi utazó szerint a „kövér fűtől, szelíd és erdei fáktól sűrűsített berkeiben hajdan ama' háborús idők alkalmával számos falukból kibujdosottak kerestek menedéket. Ugymondják, hogy egyszer 17 helység lakosi bujkáltak vala itt; nevezetesen, midőn Budavára több ízben ostromlatván, minden féle ellenség török, német, lengyel 'stb. zsarolta e' boldogtalan vidéket, mit az ekkoráig fennmaradt sirdombok, keresztek 's egyéb épületek némelly mohosult romjai ... hihetővé tesznek...” (BOGNÁR J. 1843 59-60.; FENYVESI L. 1987).

A kora újkor végén – újkor elején elszlávosodó Bácska magyar lakossága megőrizte a 20. századig az egykori menekülések emlékét. (KJM Népr. Ad. 68.65 Fehér Zoltán: Történeti mondák, „Mikor a török szedte a fiatalokat, a nép odamenekült a Terengóba, mert az csupa víz volt. Olyan vízirózsa levelet tartottak a fejük fölé, mint a János Vitéz-be vót, hogy ne lássák őket. Csak akkor gyűttek elő, mikó harangoztak, hogy a török elment.”).

A kontinuos települések esetében a belterület a legtöbb esetben változatlan maradt a középkor és az újkor között eltelt időszakban. Hasonló figyelhető meg a települések határainál, azonban erről bővebben a következő fejezetben lesz szó.

5.1.2. Kontinuos népességű, de helyét változtató települések

E helységek lakossága eredeti lakhelyét felhagyta és egy másik, általában igen közeli helyre költözött, ahol közössége továbbra is megmaradt az eredeti nevén. A Duna mentén számos ilyen esetet ismerünk. Egyes falvak a török hódoltság idején, mások pedig a 18-19. század folyamán változtattak helyet. Ide sorolható Bogyiszló (BÁRTH J. 1980) és Szeremle (BÁRTH J. 1989, GULYÁS L. SZ. ET AL. 2020, PÁNYA I. ET AL. 2020, lásd **5.3. és 6.6. mellékletet**).

5.1.3. Kontinuos helyű, de népességcserén átesett települések

E csoportba azon helységek kerültek, melyek eredeti népessége elköltözött/eltűnt, s helyükre hosszabb-rövidebb kihagyás után a kora újkorban, vagy az újkorban magyar/német/szlovák/délszláv lakosság érkezett. Solt vármegyében több ilyenről van tudomásunk (Kiskőrös, magyarok helyére > szlovákok, Öregcsertő és Öregcsertő – Csorna, Géderlak, Szakmár > magyarok). A Dusnok – Jánoshalma vonaltól délre a 16. század közepére teljesen kicserélődött a népesség. Arról azonban, hogy a beáramló balkáni (rác-vlah) lakosság eredetileg hol lakott, kevés adatunk volt. A török adójegyzékekben több helyütt említenek vándorló, sátorozó népcsoportokat, melyek valószínűleg a régi, magyar települések külterületén éltek, és időnként továbbálltak egy másik pusztára (KÁLDY-NAGY GY. 2008). A balkániak zöme azonban állandó településeken, faluközösségi rendben élt, és mezőgazdasággal, gabona- és gyümölcstermesztéssel, szőlészettel, pásztorkodással egyaránt foglalkozott, emellett malmokat használt és halászott (MÁTÉ G. 2018, FENYVESI L. 1985, KÁLDY-NAGY GY. 2008). Tolna megyei kutatások eredményei alapján úgy tűnik, hogy ott a szlávok nem az elpusztult, elhagyott magyar faluhelyekre, hanem annak környezetébe települtek. (Nagyobb településeknél jellemzően folytonosság mutatható ki, a délszlávok egyszerűen beköltöztek a korábbi magyar lakosság helyére.) Arra is vannak adatok Tolnából, hogy a hadjáratok során elpusztult belterületeket a település határában belül, más, jobban védhető, rejtettebb helyszín(ek)en újították meg (MÁTÉ G. 2018).

Bodrog vármegyében a nagyobb helységek (mezővárosok), például Apáti (Apatin, Szerbia), Baja, Czoborszentmihály (Sombor, Szerbia), és Szabadka (Subotica, Szerbia) esetében biztosan tudjuk, hogy a balkáni eredetű beköltözők az egykori magyar település belterületét foglalták el és használták tovább (BLAZOVICH L. 1999, KÁLDY-NAGY GY. 2008). A kisebb falvakról kevesebb ismerettel rendelkezünk. Régészeti kutatások és az írott, illetve térképi források alapján Hercegszántón, Dávodon, illetve a Baja melletti Kákonyon bizonyosan a középkori belterületen éltek délszlávok a 17–18. század fordulóján (BÁRTH D. 1999). A defterek alapján hasonlóra következtethetünk Béreg, Küllöd és Monostorszeg esetében is (KÁLDY-NAGY GY. 2008, FÓTI M. – PÁNYA I. 2022). Bács vármegyében Bács (Bač, Szerbia), Futak (Futog, Szerbia) és Titel (Titel, Szerbia) belterületére bizonyosan beköltöztek a balkáni népelemek.

Összességében elmondható, hogy az elpusztult falvak, mezővárosok mellett ezen csoport a második legnagyobb a három mintaterületen. Az idesorolt települések határainak, határelemeinek nevének legnagyobb része már nem magyar, hanem a beköltözők által adott (többnyire szláv/német). Középkori határaik a Dusnok – Jánoshalma vonaltól délre szinte kivétel nélkül feledésbe merültek. Történeti és térinformatikai kutatás alapján az újkori határaik nem illeszkednek a középkori településekhez, ezért egyértelműen 17–18. századi eredetűek lehetnek.

5.1.4. Elpusztult, elhagyott települések

Eddigi ismereteink szerint ez a legnépesebb csoport az összes közül. Pusztulásuk ideje igen tág határok között változhat. Ide sorolhatók a tatárjárás idején elnéptelenedett, a késő

középkori pusztásodás során elhagyott (Áporka - Daj), a hódoltsági időszakban (Dunatétlen – Tetétlen, Bátmonostor - Bátmonostora), s az azt követő, felszabadító harcokkal teli időszakban lakatlanná vált falvak és mezővárosok (Harta – Nagyharta), illetve a 18. században felhagyott települések (Dunaszentbenedek - Kara).

A legtöbb jelenleg ismert helység egyértelműen a török terjeszkedés áldozata lett. Ez azonban nem jelentette azt, hogy területük gazdátlanul, műveletlenül maradt. Számtalan forrás bizonyítja, hogy a Duna-Tisza közén elhagyott, lakatlan falvak egykori gazdáinak egy része időnként „hazajárt”, s gondozta egykori telkét, földjeit – részben annak reményében, hogy egyszer újra visszatérhessen. Bárh János találóan „pusztai szendergésnek” nevezte azt az állapotot, melynek keretében különféle bérlők, vagy az adott település máshova költözött lakói használták az egykori települések határát és belterületét. Utóbbin, az egykori telkeken gyakran növényeket termesztettek, így amolyan külső kertként, illetve a ridegen tartott állatok szállásaként tekintettek rájuk (lásd Nagyharta esetét az 5.2.1. pontnál). A telek kifejezés, mely hagyományos értelemben vett „házhely, porta” jelentésű volt, a falvak pusztulása után a teljes faluhely – mely lényegében telkek csoportjából állt – elnevezése lett (BÁRTH J. 2001A-B, Fejértói telek > Fehértó falu egykori helye).

Egy-egy település elnéptelenedése után, épp a létbizonytalanság miatt sokan nem akartak visszatérni falujukba. A birtokhoz fűződő jogaik fenntartása azonban továbbra is fontos volt. A vissza-visszajárás eredményeként, ha egy település huzamosabb ideig lakatlan is volt, annak jogi keretei, határai, birtokviszonyai, az egyes haszonvételi lehetőségek (víz, malom, legelő, erdő stb.) ismerete a népemlékezetben megmaradt. Jól mutatja ezt Akasztó esete, mely a mohácsi csatát követő időszakban, az 1526 őszi lezajlott török kivonuláskor, vagy az 1529. évi Bécs elleni hadjárat idején néptelenedett el, azonban a közeli Patajról folyamatosan látogatták, kezdetben valószínűleg szántották is, majd később – ahogy az a többi Duna-Tisza közí pusztá esetében is bekövetkezett – rideg állattartásra használták. Bárh János szavaival élve közel két évszázadig tartott Akasztó „szendergése”, majd valamikor a 18. század első harmadában népesült be újra. Határát még az újbóli megülése előtt vizsgálták, s részletesen feljegyezték (1726: BOROSY A. – SZABÓ A. 2000, a település határának rajza MNL PML PMU 210). A szöveg tartalma és kifejezésmódja egyértelműen mutatja azt, hogy a határt a hódoltság korában is a leírtak szerint tartották számon. A közel kétszáz év alatt a pusztai emberek – pásztorok, rideglegények, csikósok – figyelték a hadmozgásokat és a terület illetéktelen használóit. Akasztó határvonala – sok környékbeli elnéptelenedett településhez hasonlóan – lényegében „megkövült”, kisebb-nagyobb változásokkal megtarthatta a 16. század eleji, békebeli képét.

5.2. Településhatárok vizsgálata

Engel Pál mutatott rá arra, hogy a topográfiai vizsgálat során a településhálózat elemeit nem pontszerű objektumoknak, hanem – ahogy az a valóságban is van – határokkal rendelkező sokszögeknek célszerű tekinteni (ENGEL P. 1997). A sokszögeket határoló vonalakat azonban helységenként/tájegységenként különböző pontossággal lehet meghatározni. Az előző fejezetben tárgyalt táji és települési kontinuitás szorosan kapcsolódik a külterületi határok rekonstrukciójához, ezért néhány gondolat erejéig kitérek rá.

Fontos megjegyezni, hogy a középkori – kora újkori időszakban a településhálózat felépítése és jellege jelentősen eltért az újkortól. Ma a helységek egyértelmű határral leírható, belterülettel rendelkező sejtjei a településhálózatnak. Az Európai Unióban ezen egységek adminisztratív szempontból 2003-ig NUTS 5 (Nomenclature of Territorial Units for Statistics, azaz Statisztikai Célú Területi Egységek Nomenklatúrája), majd azt követően LAU 2 (Local Administrative Units, azaz helyi közigazgatási egységek) szintnek feleltek meg. Mindegy, hogy egy vagy több részből áll a belsőségük, illetve az is csupán részletkérdés, hogy a külterületüknek vannak-e különálló részei (exklávék – enklávék, pl.: a Bács-Kiskun megyei,

középkorban Solt megyei Fajszt és Foktót esetében). Mai értelemben tehát az egy, vagy több területegységből álló települések a körülményektől függetlenül egy-egy sejtet jelentenek.

18. ábra A mintaterületeken megfigyelhető kontinuitás térbeli kiterjedése (saját szerkesztés)

A középkori és a kora újkori helyzet ettől jelentősen eltért: településföldrajzi értelemben léteztek lakott (falvak, mezővárosok és városok) és lakatlan sejték (puszták/prédiumok). Utóbbiak ugyanúgy rendelkeztek egyértelmű határral, mint az előbbieket, azonban közigazgatási értelemben nem voltak önállóak, hanem valamely lakott helység tartozékaiként léteztek. Időben e két csoport között lehetett átjárás, például egy tatárjárás idején, a 13. század közepén elnéptelenedett falu válhatott egy másik település pusztájává, majd később be is népesülhetett és ismételen (önálló) faluként létezhetett tovább. Ugyanakkor valamilyen változás hatására egy helységet elhagyhattak lakói, s így egy közeli szomszédosa tartozékává válhatott. A középkori – kora újkori településhálózat topográfiai pontosságú meghatározása

épp e változékonyság miatt komoly kihívás. Az időbeli változások nyomon követését segíti a módszertani áttekintésnél (lásd 4.6. fejezetet) bemutatott történeti adatbázis, melyből (a rendelkezésre álló adatok függvényében) lehet következtetni a települések lakottságára, esetenként kiterjedésére, határaitra is.

Az előző fejezetben tárgyalt táji és települési kontinuitás jelenségek a belterületek mellett a településhatárok megmaradásában is nagymértékben közrejátszottak. A mintaterületek alapos vizsgálata során kiderült, hogy az előbbieken különböző helyeken és mértékben figyelhetők meg a három vármegye területén. Solt és Bodrog vármegye határvidékén húzható meg egy nagyjából Kelet-Nyugat irányú vonal, melytől északra a táji és települési kontinuitást is ki lehet mutatni **(18. ábra)**. Tőle délre azonban a települési kontinuitás néhány magyarlakta településtől ([Érsek]Csanád, Szeremle) eltekintve nem számottevő, valamint a táji kontinuitás is csupán változó mértékben bizonyítható egyes területeken. E választóvonal Jánoshalmától déli irányban, Szabadka felé hosszabbítható meg, ahonnan kelet felé haladva éri el a Tiszát. Utóbbi szakasz behatóbb vizsgálata kívül esett a disszertáció keretein, azonban a mintaterületekről begyűjtött adatok alapján következtetni lehetett annak körülbelüli vonalára. Ha nemzetiségi szempontból vizsgáljuk a kontinuitást, láthatjuk, hogy nem teljesen esik egybe a 17. századi nyelvhatár és az általam felvázolt vonal. Ennek az az oka, hogy a magyarlakta településeken élők különböző mértékben kapcsolatban maradtak a környékbeli (délszlávok által) lakott és lakatlan települések területével. Ez gyakran több tíz kilométeres „holdudvart” jelent, melyen belül béreltek (árendáltak) és birtokoltak területeket, ismerték a táj topográfiáját, birtokviszonyait, helyi magyar és délszláv elnevezéseket. Ezt igazolják a 18. század elején, a hódoltság után lezajlott perek, melyekben egy-egy vitás terület kapcsán nemcsak helyieket, hanem környékbeli magyarokat és délszlávokat egyaránt megkérdeztek (lásd BÁRTH J. 1974, 1980, 1984, 1997, 2001B). A fentebb említett vonaltól északra helyezkedtek el a Duna-Tisza köze jelentősebb magyar „szigetei”: a Duna mentén Pataj, Kalocsa, Uszód, Bátya, Fajsz, Foktő, a Homokhátság közepén Halas, tőle keletre pedig a Tisza partján fekvő Szeged. Utóbbi két település nagy területre kiterjedő rideg állattartása miatt valószínűleg jóval nagyobb térségre hatott. Feltételezhető, hogy a Szabadka környéki puszták határai a magyar gazdák által folytatott legeltető gazdálkodás miatt öröklődhettek át az újkorra.

Összefoglalva a fentieket elmondható, hogy a hódoltság idején, a folyamatosan magyar lakosságú településeken élő „öslakosok”, illetve a tágabb környékből (elpusztult helységekből) beköltöző magyarok kollektív tudásának nagy szerepe volt a települési és a táji kontinuitás megőrzésében, azaz a határnevek, -pontok és -vonalak fenntartásában. Következőekben a fentebb felvázolt vonaltól északra és délre fekvő területeket mutatom be a kontinuitás és a településhatárok rekonstrukciója szempontjából.

5.2.1. Solt vármegye

A vármegye területén főleg a Duna mentén maradtak meg lakott helyek a hódoltság idején. Kivételt csupán néhány szerencsésebb sorsú település, például a Homokhátság peremén fekvő Izsák(egyháza), valamint a tőle észak-északnyugatra elterülő (a török időkben Solt megyéhez kapcsolt) kiskun települések, Fülöpszállás, Szabadszállás és Kunszentmiklós képeztek.

A vármegye belső határainak fennmaradását e maroknyi megmaradt település lakossága biztosította. Jól mutatják ezt a Solt és (Duna)Pataj közötti terület határviszonyai. Az említett két mezővárosba áramlott a környék falusi lakosságának legnagyobb része a 16–17. században, s onnan művelték egykori lakóhelyük földjeit, kaszálóit, legelőit, gyümölcsöseit, s tartották fenn egykori faluhelyükön a régi telküket. Példa erre a már említett (Nagy)Harta, melynek magyar lakói a 16. század első felétől a 17. század második feléig többször „elfutottak”. A tizenöt éves háború idején hosszabb időre felhagyták falujukat, azonban visszatértek oda a 17. század elején. A század második felében, az 1660-as években végleg elköltöztek a közeli (Duna)Patajra. Az egykori faluhelyen azonban megmaradtak a telkeik, pusztai kertek és állattartó telepek formájában. A 18. századi térképeken az egykori falu

helyét igen beszédes módon, „Pajai szállások” (az első katonai felmérésen *Sallaschen nach Pataj*) néven találjuk meg. A 18. században Nagyhartá területét még számontartották, azonban soha többé nem népesült be ismét. A lakatlan pusztát a svábokkal újraterelített (Kis)Hartá községhez csatolták. Az új, németajkú falu külterülete a hozzákapcsolt további pusztákkal és pusztarészekkel (Nagyhartá. Szüle, Ölle, Vejte, Bojár, Mikla, Kéthalom, valamint Tetétlen déli és Szentkirály északi része) hatalmasra növekedett, s ezért Harta a mai napig Bács-Kiskun megye egyik legnagyobb kiterjedésű községe (**19. ábra**). Sajnos a 19. századi tájformálás, az úrbérrendezés és a dűlők kialakítása, majd a 20. század második felében lezajlott tagosítások miatt Harta külterülete nagymértékben átalakult. Az egykori puszták határjelei eltűntek, illetve a határvonalak mentén haladó dűlőutakból mára kevés maradt fenn. A rendelkezésre álló kéziratos térképek alapján azonban nagy pontossággal meg lehet határozni a mai Hartát alkotó egykori „elődök” kiterjedését és sarokpontjait.

A Hartáról leírtak Solt vármegye középső és északi részén létezett településekről is elmondhatók (Dömsöd, Tass, Szalkszentmárton, Dunavecse, illetve Izsák, utóbbi határa kapcsán lásd GYÖRFFY GY. 1956). A megye déli, Dusnok-Hajós-Császártöltés környékére eső felén a 16–17. századi társadalmi változások, a magyarság fokozatos eltűnése és a délszláv lakosság beáramlása miatt a táji kontinuitás alacsonyabb mértékű. Az egykor színtiszta magyarok lakta Sárközbe a 16. század második felében érkeztek délszlávok, s lassanként szláv többségű lett Sükösd, Nádudvar, Hajós(szentgyörgy), Dusnok (KÁLDY-NAGY GY. 2008). A hódoltság idején még magyar többségű Bátya a 17. század végére elegyes magyar-szláv település lett, a környezetében azonban (református) magyar települések (Bogyiszló, Dalocsa, Foktő, Fajsz, Varajt, Szentbenedek, Uszód, Lak, Kalocsa) sorakoztak a Duna mentén. E magyar nyelvű szigetek közelében a legtöbb település és pusztá határa megmaradt a népemlékezetben (lásd Dusnoknál D. SZABÓ K. 1992).

Az említett körülményeknek köszönhetően Solt vármegye területén a középkori – kora újkori határok jelentős része élt a köztudatban a 18. század elején. A század folyamán megindult a korábban lakatlanná vált területek birtokjogainak rendezése és a benépesítése, mely az egyházi és világi birtokosok érdekkellentétei miatt birtokperek sokaságát eredményezte (BÁRTH J. 1974, lásd még a határok kapcsán STIBRÁNYI M. 2017A). A határrekonstrukció szempontjából a terjedelmes, rengeteg részletet tartalmazó peres iratok rendkívül fontos források (4.1.3. fejezet). A módszertani áttekintés során szó volt arról, hogy az újkor hajnalán jelentős mértékben fejlődött a térképészet, így a különféle birtokügyekhez már szabatos felmérések, birtoktérképek és különféle vázlatok készültek (4.3.1. fejezet). Emellett számtalan egyéb – vízügyi/postaügyi/úrbéri stb. – térkép keletkezett, melyeken gyakran feltüntették a puszták és települések korabeli határait. Témánk szempontjából e jól georeferálható, térinformatikai környezetben vizsgálható források kiemelten fontosak. A középkori – kora újkori – újkori határleírások és a 18-19. századi kéziratos térképek összevetése során kiderült, hogy az utóbbiakon ábrázolt határok legnagyobb részét megegyeznek a középkori oklevelekben szereplőkkel. Természetesen kisebb-nagyobb eltérések megfigyelhetők, ezért a térképek adatai is kellő kritikával kezelendők.

Solt vármegyében a települési és a táji kontinuitás meglete ellenére számos kérdés maradt megválaszolatlan: Dunavecse keleti határában létezett Cser(e)g faluról maradt fenn irat (1364: DL 5177, 1516: BALÁZS G. ET AL. 2007 81-84.), azonban a 18. században már sem a nevét, sem pedig a határát nem ismerték. A Kiskörös területébe olvadt Szücs(i) déli széleit sem ismerjük, ugyanis csupán olyan térkép maradt ránk, melyen Körös részeként ábrázolták (MNL OL S12 D13 No0136, MNL OL S70/0014). A legnagyobb bizonytalanság a megye déli, Kalocsa környéki aprófalvas részén érzékelhető. Nádudvar nyugati felén, az újkorban Kül-Bogyiszlóként ismert területen, melyen a középkorban Szentistván, Adács, Pókaháza/Borjúháza létezett, nem maradt fenn forrás e falvak határáról.

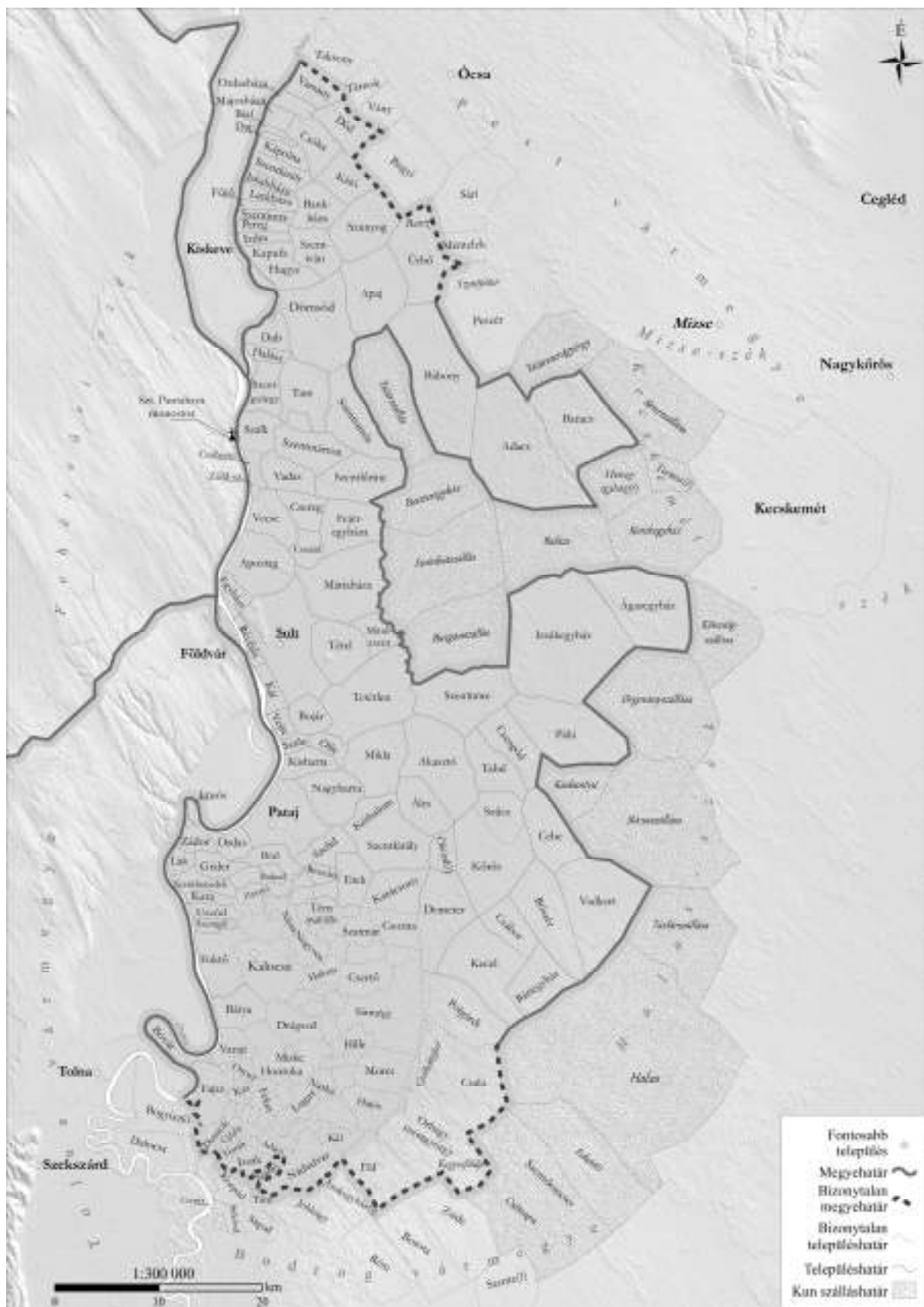
Számos pusztá nevét ismerjük késő középkori iratokból. Ezek közé tartozik a mai Hajós környékén létezett Nyárág (1455: DL 88299, DL 88300 - *N(y)aragh*), a mai Dunatetétlen körül létezett Deren/Derény (1382, 1408, 1438: DL 6964 - *Deren*), valamint a Solt tágabb

keleti szomszédságában létezett Tölcs, Mindszent és Kétegyház (1421: DF 273784 - *Tulch, Mendzenth, Ketheghaz*). E puszták neve a jelenkorra nem maradt fenn, pontos elhelyezkedésüket nem ismerjük. Feltehetőleg részben Árpád-kori eredetű, a tatárjárás idején elnéptelenedett településekről lehet szó, melyek a késő középkorban lakott falvak tartozékaiként léteztek. Annak ellenére, hogy Solt vármegyében a táji (és sok esetben a települési) kontinuitás is kimutatható, számtalan pusztá neve és határa feledésbe merült, így nem lehet rekonstruálni a pontos kiterjedésüket és (ha volt) egykori belterületük helyét.

Összességében elmondható, hogy azokon a területeken, ahol a *táji és települési kontinuitást* ki lehet mutatni (Solt vármegye legnagyobb része), ott a 18–19. századi kéziratos történeti térképek óvatos és mértéktartó felhasználásával megrajzolható a 15. század végi – 16. századi településhálózat (**20. ábra**). A középkori forrásokban fennmaradt határjárások a történeti térképek alapján felvázolt kép ellenőrzésére és pontosítására használhatók fel. Természetesen, ezeken a területeken is érzékelhető az iratok pusztulása miatt bizonytalanság, így sok településről és pusztáról nem rendelkezünk kellő mennyiségű topográfiai adattal. Alapvetően a késő középkor – kora újkor határán, a 16. század elején létezett állapotokra lehet a legbiztosabban következtetni. Azon települések emléke, amelyek korábban, a 13-15. században néptelenedtek el, sok esetben elhalványult az újkorra. Jó példa erre a mai Szalkszentmárton területén létezett Petlend (1320: DL 79245), Beledülése (1320: DL 79245) és Billen (1440: DL 80716) prédiumok esete. E három pusztá közül előbbi kettő sem a kora újkori, sem az újkori iratokban, illetve helynevekben nem volt ismert. Billenről is csupán egy határviszály kapcsán hallunk a 17. századból (1658: BOROSY A. 1998), később már nem említik.

19. ábra Harta mai közigazgatási területén létezett középkori települések (saját szerkesztés)

20. ábra Solt vármegye 16. század eleji település- és határviszonyai (saját szerkesztés, PÁNYA I. 2017C)

5.2.2. Bodrog és Bács vármegye

Számos igen részletes középkori határleírás maradt fenn Bács és Bodrog vármegyei helységekről, melyek alapján – elméletileg – mozaikosan rekonstruálható lehet a 14–16. századi táj és a településhálózat (3.2.–3.3. fejezetek). Ezen iratok földrajzi adatai virtuálisan felvázolhatók, s így az egyes települések és puszták topológiájáról, szomszédsági viszonyairól rendkívül értékes adatokhoz jutunk (4.6.5. fejezet). Az említett két vármegye esetében a térinformatikai alapú topográfiai rekonstrukciót több körülmény nehezíti. Alábbiakban ezeket röviden összefoglalom:

Táj változása

A tágabb értelemben vett (magyarországi és szerbiai) Bácskában a középkori magyarság 1526 utáni eltűnésével a kultúrtáj lassan átalakult: egy része elvadult, más részét a betelepülő balkáni lakosság formálta a saját igényeire. Ezt követően a 18. századi (vegyes, német-magyar-szlovák stb.) betelepülések után, a népesség gyors növekedésével indult el a környezet újabb, nagymértékű megváltoztatása (vízrendezések, lecsapolások, halmok elhordása, erdők kiirtása). A Bácska legnagyobb része ma intenzíven művelt művi táj, mely a Kárpát-medence egyik legkevesbé erdősült része. Természetközeli, kevésbé bolygatott részei jobbra a Duna menti sávban találhatók. A középkori iratokból ismert erdők, mocsarak, rétek, határdombok stb. azonosítása a történeti térképek alapján csupán részlegesen lehetséges.

Határnevek eltűnése

Komoly problémát jelent a középkori és újkori határnevek (toponímiák) közötti eltérés. Az 5.1. fejezet elején említett Dusnok – Jánoshalma vonaltól dél felé haladva (részleges) táji kontinuitás csupán a Duna mentén, a Mohácsi-szigetig tapasztalható (PÁNYA I. 2020A). Bács és Bodrog vármegyék történeti áttekintéséből kiderült, hogy a legdélebbi (elegyes) magyarlakta települések a Duna mentén (Szond, Bökény) maradtak fenn a 16. század második feléig. A század végére azonban ezek a közösségek is elköltöztek, vagy beolvadtak az egyre gyarapodó szláv néptömegbe, s így a nyelvhatár jóval északabbra tolódott. A folyó menti utolsó magyar sziget a bátai apát egykor jobb sorsot látott birtoka, Szeremlén mezőváros volt, mely a 16. század végére jelentéktelen faluvá zsugorodott (PÁNYA I. – MORDOVIN M. – NAGY B. 2020, BÁRTH J. 1989). A szeremlénieknek (illetve a szekcsői és bátai magyaroknak) köszönhető, hogy a Mohácsi-sziget északi részén és annak környezetében határnevek egész sora maradt fenn az újkorig, melyből részlegesen, de rekonstruálható volt a sziget környékének középkori topográfiája (PÁNYA I. 2020A, 2021A, 2021B). A Mohácsi-szigettől délre, a Duna menti sávban a magyarság 16. század első harmadában bekövetkezett eltűnése miatt igen kevés középkori magyar határnév maradt meg a 18. századra (Vajas, lásd PÁNYA I. 2021A, 2021B, Égett erdő, lásd FÓTI M. – PÁNYA I. 2022). A szegedi náhije 1570-es defterében is találunk néhány érdekes példát: Hót-Duna Aposnál Bodrog megyében (Szondtól/Sonta északra, Szerbia), Vajas-halastó Budinofcse mellett Bács megyében (Bogyán/Bođani Szerbia), Mortova-, Solmos-, Rég-, Nyárló-halastó Mosorinnál Bácsban (Mozsor, Mošorin, Szerbia), Egrös-, Vár-, Foka-tó Zsablyák mellett Bácsban (Zsablya/Žabalj, Szerbia), Szabó Márton sziget Zombornál Bodroiban (Zombor/Sombor, Szerbia) (KÁLDY-NAGY GY. 2008, PÁNYA I. 2019). Az adójegyzékből azonban az is látható, hogy a középkori nevek mellett megjelentek már új, a rác-vlah beköltözők által hozott településnevek: Iszlokra Nagybaracska mellett, Izvidar Zombor (Sombor, Szerbia) mellett. Hasonló figyelhető meg a Duna-Tisza közének déli részén: Duga bara és Mucsla halastavak Paflovcsé mellett (Palánka/Bačka Palanka környékén, Szerbia), Plavna, Korotna, Zsotrog halastavak Plavna mellett (Plavna, Szerbia), Pavlatiste, Zibora halastavak Zsablyák mellett (Žabalj, Szerbia), Takcsin és Talacska halastavak Kuzsdin mellett (Kač, Szerbia) (KÁLDY-NAGY GY. 2008). Ezek jelentős része a 18–19. századi kéziratos térképek alapján térben jól azonosítható.

A folyótól keletebbre a helynevek délszláv nevekre cserélődése Jánoshalma vonalától megfigyelhető. Jól mutatja ezt a mai Kéleshalom területén (Jánoshalmától északnyugatra)

létezett Kegyesföldje középkori határleírása, melynek színmagyar nevei a hódoltság idején feledésbe merültek, és helyükön a 18–19. századi térképeken néhány újkeletű magyar név mellett délszláv toponímiákat találunk (1488: DL 67332 és 1507: DL 67339, Fiashalom, Kapoczhalom, Kegyesíkjá, 18. század: MNL OL S11 702, Okrugli hát, Perecsin hát, Naduboki dul, Zabilim pizkem). Hasonlót figyelhetünk meg Csávoly – Felsőszentiván – Bácsbokod környékén, ahol a középkori Szentgyörgy és Mátéháza birtokok határleírásában (1500-1520 k.: DL 83011) szereplő magyar elnevezések (Csúcsoshegy, Alsóhajnalhegye, Fajdas, Keresztvölgy, Tót Balázs hegye) kivétel nélkül eltűntek, helyükbe a kéleshalmi példához hasonlóan délszláv nevek kerültek (Vuity- és Pestality-dűlő, Popisana greda). Általánosságban elmondható, hogy a Duna menti sávtól eltérően a bácskai síkságon lényegében nem maradt meg bizonyíthatóan középkori határnév. Ha találunk is erről a területről középkori határleírást, többnyire nem lehet összekapcsolni a magyar elnevezéseket a török kori/újkori szláv nevekkal. A középkori források tartalma, a korabeli tájra vonatkozó adatok azonban lehetőséget teremtenek arra, hogy nagyvonalakban meghatározhatók legyen a tereppontok (halmok, völgyek, patakok stb.) és az eredeti határvonalak. Így lehetett a fentebb említett mátéházi-szentgyörgyi határt leíró iratban szereplő Szinta/Szenta- és a mellette haladó Kereszt-völgyet azonosítani a mai Bokodi-Kígyós-csatornával és annak Csávoly környéki mellékágával.

Településnevek kicserélődése

A határnevek mellett a települések elnevezései is nagymértékben átalakultak a hódoltság idején. A 16. századi defterekben számos helység neve kisebb-nagyobb torzulással (esetleg tükörfordítással) szerepel, azonban igen sok helységnél teljesen új, délszláv neveket találunk (1. táblázat).

Középkori név	Török kori név	Újkori név
Apáti	Opatin	Apatin
Csajol	Csávól	Csávoly
Bácskuta	Baskút	Vaskút
Czoborszentmihály	Szonbor	Zombor
Csomoklya	Csonopla	Csonoplya
Déd	Dolna/Gorna Davidova	-
Erdőmeg	Prekaja	-
Hájszentlőrinc	Szenlőrincs	Godecsovo
Márki	Markofcse	Merkopnye
Tatárrév	Odzsak-i Tatar („Tatár csapat”)	-
Tárnok(monostor)	Catal kilisa („Villás templom”)	Csátalja
Veresegyház	Csirilna Csrkva („Vörös templom”)	Cservenka

1. táblázat Bodrog vármegyei települések nevének változása a 16. század első harmadától a 18. századig (FÓTI M. – PÁNYA I. 2022)

A településnevek lecserélődése a 17. században folytatódott. Példa erre a középkorban jelentős Bodrog vármegyei Hájszentlőrinc mezőváros, melyet a 16. században még Szenlőrincs falu néven (tisztán szláv lakossággal) találunk meg a török defterekben, később azonban nem szerepel a forrásokban. A közelmúltban végzett topográfiai, térinformatikai és adattári kutatások alapján derült ki, hogy a 16-17. század fordulóján nevet váltott. Valószínűleg a településen élő közösség a saját vezetőjéről (Godeč nevű primikürjéről) keresztelte át Godecsovo (~Godeč faluja) alakra (PÁNYA I. 2021, FÓTI M. – PÁNYA I. 2022). A helység azonban a 17. század második felére lakatlanná vált, s a pusztán csupán a szentlőrinci társaskáptalan romjai jelezték, hogy ott egykor jelentős település létezett (ÖStA HKA KS L14 6: *Locus Templi Antiqui*; MNL OL S11 No 221.).

Bodrog vármegyéből számos kora újkori eredetű, szláv alapítású/lakosságú települést ismerünk, mely valószínűleg – jobbára középkori előzmény nélkül – a 17. században keletkezett, majd rövidebb-hosszabb idő után lakatlanná vált. Nevük a hájszentlőrinci példához hasonlóan egyértelműen férfinévi eredetű (Ivanovoszelo > Iván férfinévből, Bratyevity > Branislav férfinévből, Mironity > Miron férfinévből, Radunovity > Radu férfinévből).

A felvázolt körülmények ellenére bizonyos fokú határrekonstrukcióra van lehetőség Bodrog és Bács vármegye esetében is. Terjedelmi korlátok miatt itt e kettő közül csupán előbbi határviszonyait mutatom be. Ha térképen ábrázoljuk Bodrog vármegye középkori településeit és pusztáit, valamint az okleveles forrásokból ismert középkori határszakaszokat, jól látszik, hogy a teljes megyének csupán kis részéről áll rendelkezésre hódoltság előtti adat (**21. ábra**). Fontos megjegyezni, hogy igen nagy mennyiségű feltáratlan irat található a Magyar Nemzeti Levéltár gyűjteményében, melyek behatóbb vizsgálatára a disszertáció kapcsán nem volt mód. Az MNL DL és DF jelzeteiből a 15. század közepétől a 16. század első feléig tartó közel száz évnyi időszak iratainak legnagyobb részéről nem készült regeszta. Ezen iratok átvizsgálása még további földrajzi adatokat tartalmazó forrásokat eredményezhet, melyekkel tovább pontosíthatók Bodrog vármegye közigazgatási viszonyai. Azt is figyelembe kell venni, hogy az ismert oklevelek többsége nem a birtoktestek teljes határát tartalmazza. A legtöbb esetben egy-egy határper kapcsán a szomszédos település(ek) felé eső valamely vitás szakasz sarokpontjait, jellemző határformáit stb. rögzítették írásban. A határleíró oklevelek elemzése során derült ki, hogy több esetben nem települést, hanem egy egybefüggő – több pusztából és településből álló – uradalmi birtoktest határait tartalmazzák. Erre példa a Bodrog és Bács vármegye határán létezett, óbudai apácák tulajdonában álló szondi uradalom, mely a Dunától mélyen benyúlt kelet felé az ártéri síkságra (1430-1450: DL 34985, lásd még a bátmonostori uradalom Mohácsi-szigeten fekvő részének leírását 1438: ZO VIII. 617., DL 80636). A szondi forrás nem egy hagyományos értelemben vett (hiteles, pecséttel ellátott) oklevél, hanem valószínűleg a terepi vizsgálat alatt/után készült határvázlat, fogalmazvány Szond mezőváros és a hozzá kapcsolódó uradalom tartozékainak külső határáról. A benne szereplő leírás a Duna menti területről viszonylag részletes, azonban az uradalom északi, keleti és déli sarokpontjait csupán nagyvonalakban adja meg („X” uradalmi település az adott ponton határos „Y” szomszédos településsel). Azt megtudjuk belőle, hogy az apácák mezővárosa és annak tartozékai nagyjából hol helyezkedtek el és milyen volt a topológiájuk a környezetükhöz képest, az uradalom belső tagolódásáról azonban sajnos semmilyen adattal nem rendelkezünk (C. TÓTH N. 2004). Bodrog vármegye déli peremének településeiről azonban rendkívül értékes forrás, mivel ezen kívül nem maradt ránk (ismert) középkori határleírás e vidék földrajzi viszonyairól.

Fontos kiemelni, hogy a középkori oklevelek alapján rekonstruált településhatárok számos ponton fenntartással kezelendők. Egyrészt a korabeli szövegekben szereplő távolságok és irányok bizonytalanok (lásd 4.1.1. és 4.6.5. fejezeteket). Másrészt e fejezet elején bemutatott tényezők miatt a középkori tereppontok, határvonalak változó mértékben feleltethetők meg a mai tájelemekkel, településhatárokkal. A **21. ábrán** vastagabb vonallal jelzett határokat sok esetben rendkívül részletes oklevél alapján lehetett felvázolni, a birtokok pontos kiterjedését/alakját/területét azonban még ennek ellenére sem lehet pontosan meghatározni. A vékonyabb vonallal jelzett (feltételezett) határokat olyan oklevelek alapján lehetett (nagyvonalakban) meghúzni, melyek több-kevesebb topológiai információt hordoznak. Ezen ábra tehát alapvetően szemléltető jellegű, melynek tartalmát – éppen a bizonytalanságok miatt – nem célszerű összevetni az újkori térképeken szereplő, hiteles település- és pusztahatárokkal.

Van azonban egy lehetőség, mellyel – közvetett módon – igazolni lehet a középkori és újkori határok közötti lényeges különbséget. Ha a középkori Bodrog vármegye szűkebb környezetében létezett 18. századi birtoktestek határait és az ismert középkori települések

belterületének helyét összevetjük, jól látható, hogy előbbieket nem az utóbbiakhoz igazodnak (22. ábra). Számtalan helyszínt ismerünk, melynél a középkori településen áthalad az újkori határvonal, s gyakran maga a romos templom, vagy annak helye az egyik nevezetes határpont. Jó példa erre a Gara és Bácsszentgyörgy határán álló Gradina (délszláv „*váracska, erődített hely*”) nevű magaslat, melyen az elmúlt időszakban végzett kutatások alapján egyértelműen a középkori (Egyházas)Kajánd település temploma állt (6.3. melléklet). E falut egykori magyar lakói 1526 után elhagyták, s helyükre az adóösszeírások szerint a török hódoltság első felében délszláv népesség költözött be. Egy másik példa a mai Katymártól délre, Őrszállás (Stanišić, Szerbia) és Bajmok (Bajmok, Szerbia) között létezett Sári falu (török korban rác lakossággal Gorna, azaz Felső Sára, FÓTI M. – PÁNYA I. 2022). A 17. században lakatlanná vált helységet a 18. század második felében az udvari kamara mérte fel más bácskai pusztákkal együtt (a teljes mappát lásd ÖStA HKA KS L14). A térképészek az egykori templomát a pusztá délnyugati határán – rendellenesnek tűnő helyen – ábrázolták (ÖStA HKA KS L14 9: *Locus Templi*). Természetesen előfordulhattak olyan települések, melyek belterülete és temploma a közigazgatási határ szélén helyezkedtek el. Az azonban a Duna-Tisza közti adatok ismeretében igen ritka, hogy a középkorban a lakott falu temploma képezte a határt a szomszédos birtok felé. A kajándi és a sári példa is tükrözi, hogy a 16–18. században beköltöző délszláv népesség átalakította az egykori Bodrog vármegye településszintű közigazgatását. Lényegében újraosztották a területeket, számos, rövidebb-hosszabb ideig délszláv lakossággal létező település a hódoltság második felére jelentéktelenné vált, területüket feldarabolták, és az újonnan formálódó településekhez kapcsolták.

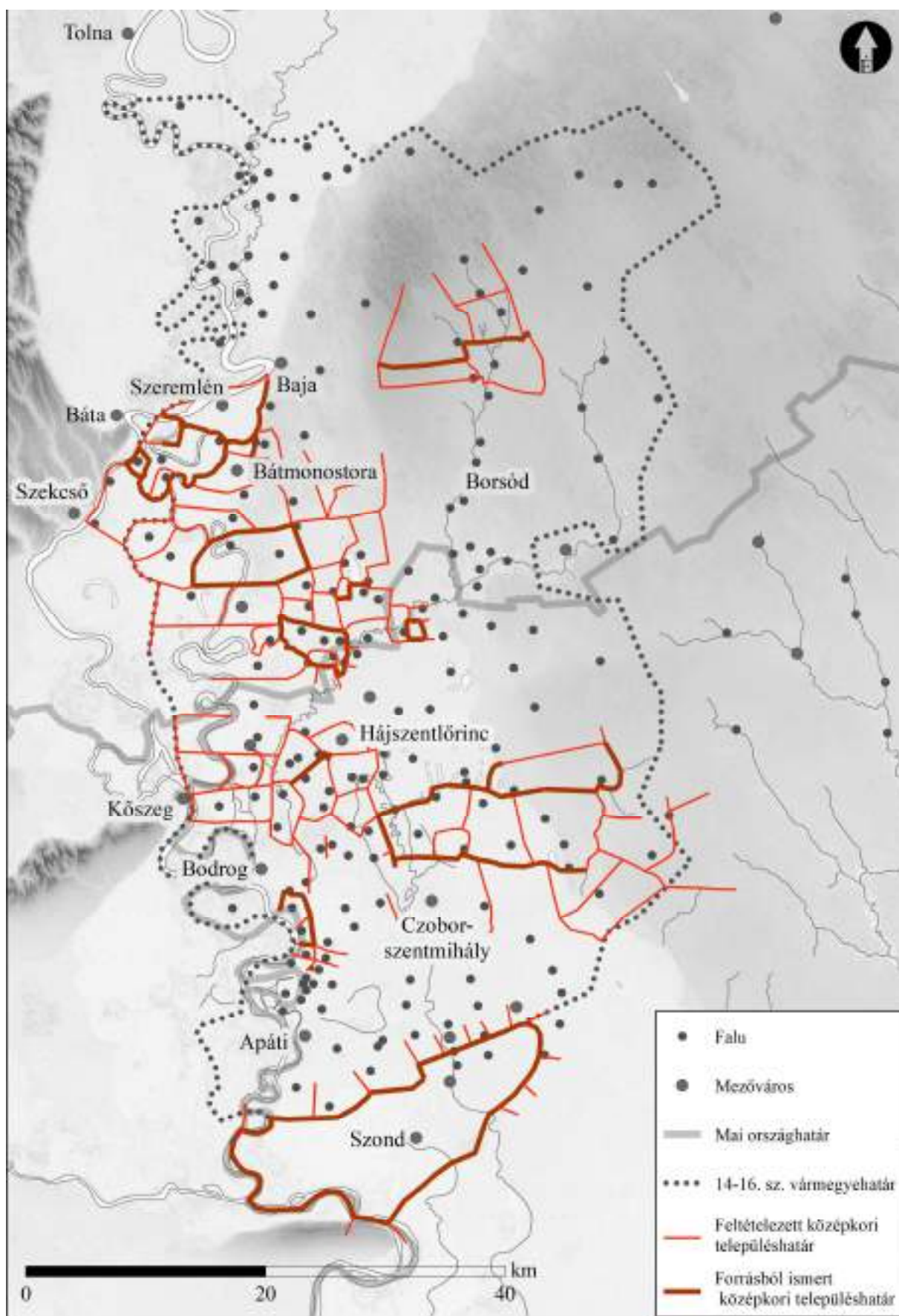
E jelenség nem egyedülálló, a Kárpát-medencéből a középkortól az újkorig számos helyről ismerünk erre példákat. Cegléd környékén tucatnyi, tatárjárás idején elnéptelenedett falu területét hasították fel két, három, négy részre, s csatolták a szomszédos, újrászerveződő-újranépesedő falvakhoz. Hídvégi Lajos jegyezte meg, hogy aki „*a középkori faluk történetét kutatja, számolnia kell a kettévágott településekkel.... A fél faluk összeillesztését, ha megtettük, feleletet kapunk arra a nagyon fontos kérdésre, hogy mekkora volt a kiterjedése egy Árpád-kori falunak.*” (HÍDVÉGI L. 1994). Az elmúlt években Bács-Kiskun megye északi részén, Lajosmizse területén végzett régészeti topográfiai munkák igazolták, hogy a mai várost alkotó késő középkori, kun népességű Lajos(szállása) és Mizse(szállása) falvak eredetileg egyenként legalább 3-4 korábbi, Árpád-kori templomos falu részeiből, területeik újraosztásával alakulhattak ki. Így nem meglepő, hogy szinte mindegyik előzmény templomának nyomait a későbbi Mizse és Lajos falvak újkori határán lehet megtalálni.

Stibrányi Máté Fejér megye településeinek kutatása során arra jutott, hogy a középkori határok jelentős része „megkövült”, a török kor végén nem történt meg a lakatlan területek újraosztása, hanem a korábbi határokat újították meg. Ennek ellenére számos helyen megtalálta a határon álló templomokat, melyek – a fentebb bemutatott Duna-Tisza közti példákhoz hasonlóan – egy korábbi, tatárjárást követő, 13–14. századi újraosztás eredményeként veszítették el önállóságukat és tagozódtak be az újonnan létrejött településhálózatba (STIBRÁNYI M. 2017A). Szatmári Imre Békés megye régészeti topográfiai kutatása során figyelt fel arra az elpusztult Árpád-kori templomra, mely a mai Gyula és Szabadkígyós határán állt. Terjedelmes tanulmányában arra a következtetésre jutott, hogy a valamikor az Árpád-kor végén néptelenedhetett el, s a 13–14. században darabolhatták fel a környékbeli falvak javára (SZATMÁRI I. 1996). A sort még hosszan lehetne folytatni példák bemutatásával, az azonban egyértelműen látszik, hogy a Kárpát-medencében egy-egy pusztulás után nem egyedülálló jelenség a korábbi közigazgatás sejtjeinek feldarabolása. Azt azonban szem előtt kell tartani, hogy a Bodrog vármegyében megfigyelt, a középkori magyarság helyére beköltözött délszláv lakosság valószínűleg a legtöbb esetben nem a korábbi határok mentén osztotta fel a tájat. A középkori faluhelyek és az újkori határok egymásra vetítéséből inkább arra következtethetünk, hogy a korábbi rendtől függetlenül, egyszerűen a saját érdekeik/szempontjaik szerint osztották újra a birtokokat. Ezt erősíti az is,

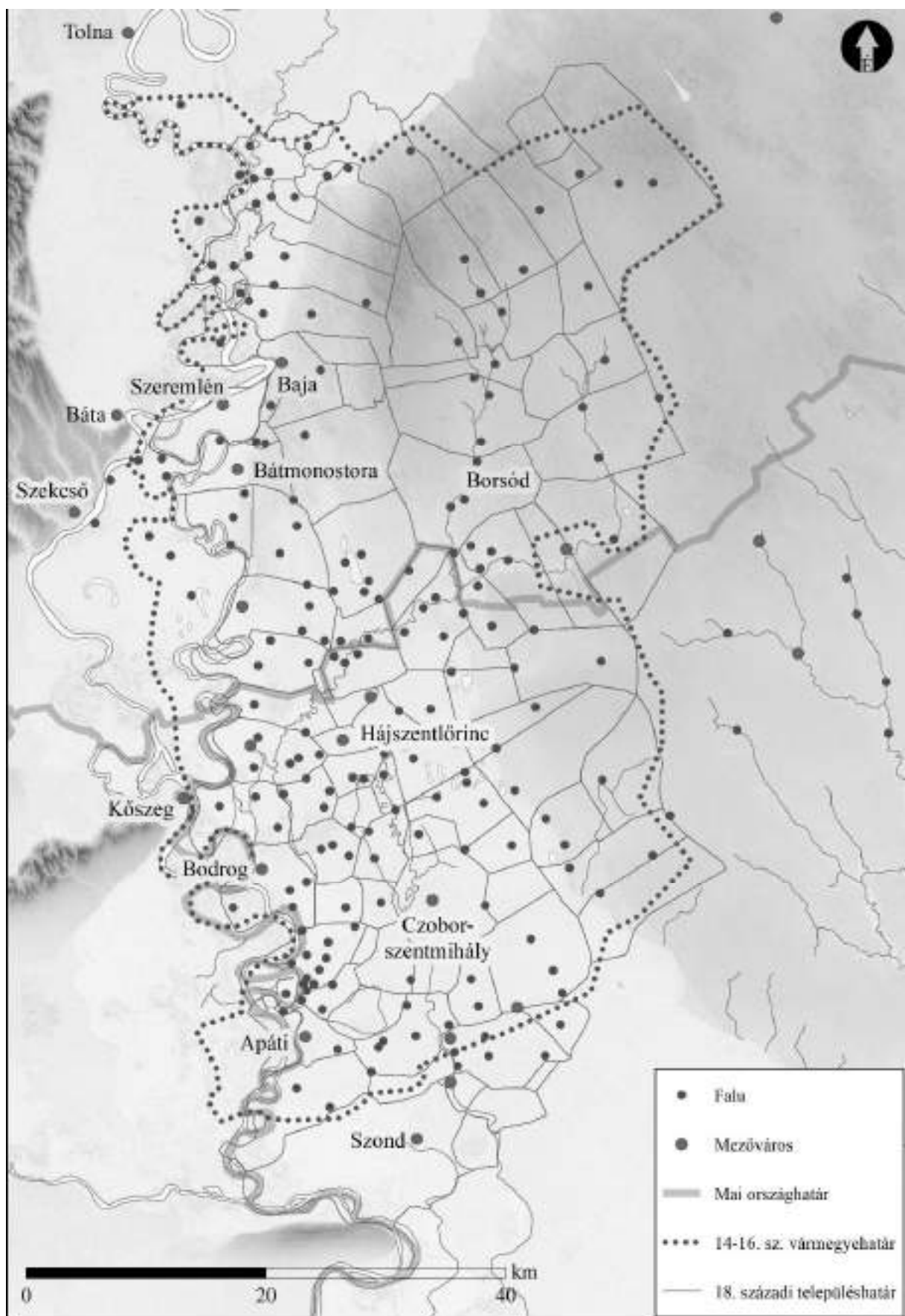
hogyan az eredeti, magyar település- és határnevek tömegével tűntek el a 16–17. században, s ezzel párhuzamosan a helyükre délszláv nevek kerültek.

A bizonytalanságok ellenére Bodrog vármegye néhány részén nyomokban érzékelhető a középkori határok (részleges) továbbélése. Például a mai Csávoly és Bácsbokod között (a középkori Mátéháza és Szentgyörgy falvak helyén) feltételezhető a középkori és az újkori határok részleges átfedése. Valószínűleg a középkori Bátmonostora mezőváros nyugati határai nagyvonalakban azonosak a mai Bátmonostor faluével. Szond mezőváros nyugati, a Dunai ártérben húzódó határa közelítőleg megfelel az újkorinak. Felmerül a kérdés: ezen helyszíneken milyen okok miatt maradtak fenn nyomokban a határok? Csávoly és Bokod környékén a Duna menti magyarság hatásáról lehet szó. A folyó mentén élő, földszükében lévő lakosság előszeretettel bérelt bentebb, a hátsági és a bácskai területeken földeket, ahol földművelést és állattenyésztést is folytattak. Valószínű, hogy a magyarság ideiglenes, szállástartó jelenléte miatt rögzülhettek bizonyos határok a 16. század közepére szintisztán délszlávok által lakott észak-bácskai területeken (BÁRTH J. 1974). Bátmonostora esetében a 16. század végéig (tizenöt éves háborúig) megmaradt magyar lakossága, majd azok kihalása/elköltözése után a szomszédos Szeremlén mezőváros (mai Szeremle) szívós, kitartó népessége öröközhette tovább a helyneveket és a határokat az utókornak. Szond kapcsán Bács vármegye történeti áttekintésében szó volt arról, hogy egyike volt azon Duna menti helységeknek, melyekben szórványos magyarság élt a 16. század közepén és a második felében (3.3. fejezet). E példák tükrözik, hogy a népemlékezet, a táji kontinuitás rendkívül fontos a település- és határnevek fennmaradásában, végső soron pedig a középkori állapotok rekonstrukciójában.

Összességében elmondható, hogy Bodrog és Bács vármegye középkori településeinek határviszonyairól jóval bizonytalanabb rekonstrukció készíthető, mint Solt vármegyéről. Ennek egyértelmű oka a táji és települési kontinuitás hiánya. A népesség kicserélődése, a toponímák megváltozása miatt nagyfokú topográfiai bizonytalanság érzékelhető. Emiatt a viszonylag gazdag középkori okleveles anyag csupán részleges településhálózat- és határrekonstrukcióra használható fel.

21. ábra Bodrog vármegye területéről ismert középkori határleírások áttekintő vázlata (saját szerkesztés)

22. ábra Bodrog vármegye egykori területén kialakult 18. századi településhatárok (saját szerkesztés)

5.3. Belterületek vizsgálata

„Mezővárosnak a vásáros helységeket hívom, a város elnevezés ugyanis, ahogy az ilyen helységeket Magyarországon a vásárok miatt hívják, igazában nem illeti meg őket. A latinoknál az oppidum és urbs szavak ugyanazt jelentik. Ki nevezné azonban az effajta házsört városnak?” (TIMON S. 1767 18.)

A történeti és földrajzi szakirodalomban általánosan elfogadott, hogy a Magyar Királyság legtöbb települése a késő középkorban szalagtelkes (soros-utcás) felépítésű lehetett egykor (SZABÓ I. 1969, MAKSAY F. 1971). Ezt azonban alapvetően a Kárpát-medence nyugati, északi és keleti felén fekvő, kisebb-nagyobb megszakításokkal a középkor óta lakott településeknél lehet az újkori településalaprajzból igazolni. Ezért is kiemelkedő Blazovich László és Kubinyi András településföldrajzi – morfológiai munkássága. Előbbi az Alföld déli felén fekvő településekkel (Békés, Csomorkány, Gyula, Hódmezővásárhely, Makó, Szeged), utóbbi pedig az Alföld északi felén elhelyezkedő helységekkal (Eger, Gyöngyös, Miskolc, Nyírbátor, Ráckeve) foglalkozott behatóbban (KUBINYI A. 1985, BLAZOVICH L. 2000, 2002). Fontos megjegyezni, hogy Kubinyi András többször hangsúlyozta a régészet szerepét a települések szerkezetének – építészetének vizsgálatában (KUBINYI A. 1985). E munkák – bár egyértelműen előremutatók – a településhálózat gerincét adó apró, közép és óriásfalvakra, valamint a városias funkciót ellátó kisebb-nagyobb mezővárosok tömegére nem terjedtek ki.

A Kárpát-medence középső és déli, török hódoltság idején elpusztult részén főként a szórványosan fennmaradt iratokból és a kisebb-nagyobb ásatásokból ismerünk település-szerkezeti adatokat (PÁNYA I. 2022E). A disszertációhoz kapcsolódó vizsgálat egyik fő eredménye az, hogy a különféle településtípusok méretéről, elhelyezkedéséről, belső felépítéséről, illetve az adattári/terepi kutatások által az időbeli változásaikról is számtalan új adatot ismerhettünk meg. Fontos, hogy az adatok mennyiségi növekedése mellett minőségileg is igen jelentős előrelépés történt.

Solt, Bács és Bodrog vármegyék területén összesen 182 település szerkezetéről lehetett írott forrásokból, kéziratok és nyomtatott térképekről, valamint légifelvételről morfológiai adatot gyűjteni (**23. ábra**). Ezek közül 63 orsós felépítésű szalagtelkes, 78 pedig egyszerű soros/utcás szalagtelkes morfológiájú falu vagy mezőváros volt. 41 esetben nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy az adott helység a felépítését tekintve a szalagtelkes típuson belül melyik változathoz tartozhatott. Előfordulnak egyedi alaprajzú, általában valamilyen természeti képződményhez – egyedi alakú magaslatához, folyóhoz, tómederhez – igazodó, különleges szerkezetű települések. Ha az egyes vármegyék szerint vizsgáljuk az eredményeket, látható, hogy a településszerkezeti adatok egyenetlenül oszlanak meg a mintaterületen (**2. táblázat**).

Vármegye	Becsült 16. század eleji településállomány (db)*	Ismert alaprajz (%)		Ismeretlen alaprajz	Alaprajz típus		
		db	%		soros/utcás	orsós	bizonytalan szalagtelkes
Solt	172	55	32,0	117	36	1	18
Bodrog	194	27	13,9	167	10	4	13
Bács	300	100	33,3	200	32	58	10
Összesen					78	63	41

*Adattári és régészeti kutatás alapján itt csupán a 15. század második felében lakott települések szerepelnek.

2. táblázat Településtípusok megoszlása a mintaterületeken (saját szerkesztés)

Solt vármegye területéről négy településről maradt fenn településszerkezetre vonatkozó (közvetlen/közvetett) adatot tartalmazó irat:

Ágasegyháza: 1525. évi birtokmegosztásából egy egyutcás, szalagtelkes szerkezetű település bontakozik ki (1525: DL 86568).

Kecel: birtokmegosztásában utcás települést írnak le (1474: DF 280216).

Szentdemeter (Kecel határában): birtokmegosztásában szalagtelkes települést írnak le (1495: DL 37256).

Solt: birtokmegosztásában háromutcás települést írnak le (1422: ZSO IX. 120., DF 221425, részletes bemutatása a **4. mellékletben**).

Légi- és műholdfelvételek alapján 55 településből 36 esetben szalagtelkes (soros-utcás), 1 esetben pedig orsós alaprajzot lehetett egyértelműen kimutatni. A fennmaradó 18 település esetében egyértelműen azonosítható volt a belterületek helye, azonban nem dönthető el, hogy előbbiek közül mely csoportba tartozik. Az elmúlt években végzett topográfiai kutatások során számtalan további település belterületét lehetett terepbejárással nagyvonalakban meghatározni. A pontos szerkezetük eldöntésére azonban nem volt lehetőség. Többségüknek hosszan elnyúló formája van, mely alapján feltételezhető a leggyakoribb egyutcás (1-2 házsoros) alaprajz (**5. melléklet**). Egyelőre nem ismert az oka annak, hogy a pontosan meghatározható alaprajzú falvak és mezővárosok között miért gyakoribb a szalagtelkes (soros-utcás) változat.

Bodrog vármegye területéről három településről maradt fenn településszerkezetre vonatkozó (közvetlen/közvetett) adatot tartalmazó irat:

Bakacs: 1405-ben említették a település utcáját (1405: DL 10161).

Rég: Zombortól északra létezett. A török korban neve megváltozott Karakoria alakra (FÓTI M. – PÁNYA I. 2022). A település 1407. évi birtokfelosztásában említették utcáját (1407: DL 9021).

Szentlászló: 1347-ben kelt okiratban a település utcáját említik (1347: AOkm. V. 36., DL 3898).

Légi- és műholdfelvételek alapján 27 településből 10 esetben szalagtelkes (soros-utcás), 4 esetben orsós alaprajzot lehetett egyértelműen kimutatni (**6. melléklet**). A fennmaradó 13 település esetében azonosítható volt a belterületek helye, azonban nem dönthető el egyértelműen, hogy előbbiek közül mely csoportba tartozik. A vármegye magyarországi területein végzett terepbejárásokon a Solt vármegyeihez hasonlóan a hosszan elnyúló településformákat lehetett megfigyelni. Az azonban világosan látszik, hogy – a kis számú egyértelmű példa ellenére – itt az orsós szerkezetű települések száma magasabb.

Bács vármegye területéről négy településről maradt fenn településszerkezetre vonatkozó (közvetlen/közvetett) adatot tartalmazó irat:

Boldogasszonyteleke: 1410-ben említették a település észak-déli irányú utcáját (1410: DL 9661)

Cserög: 1410-ben említették a település észak-déli irányú utcáját (1410: DL 9661)

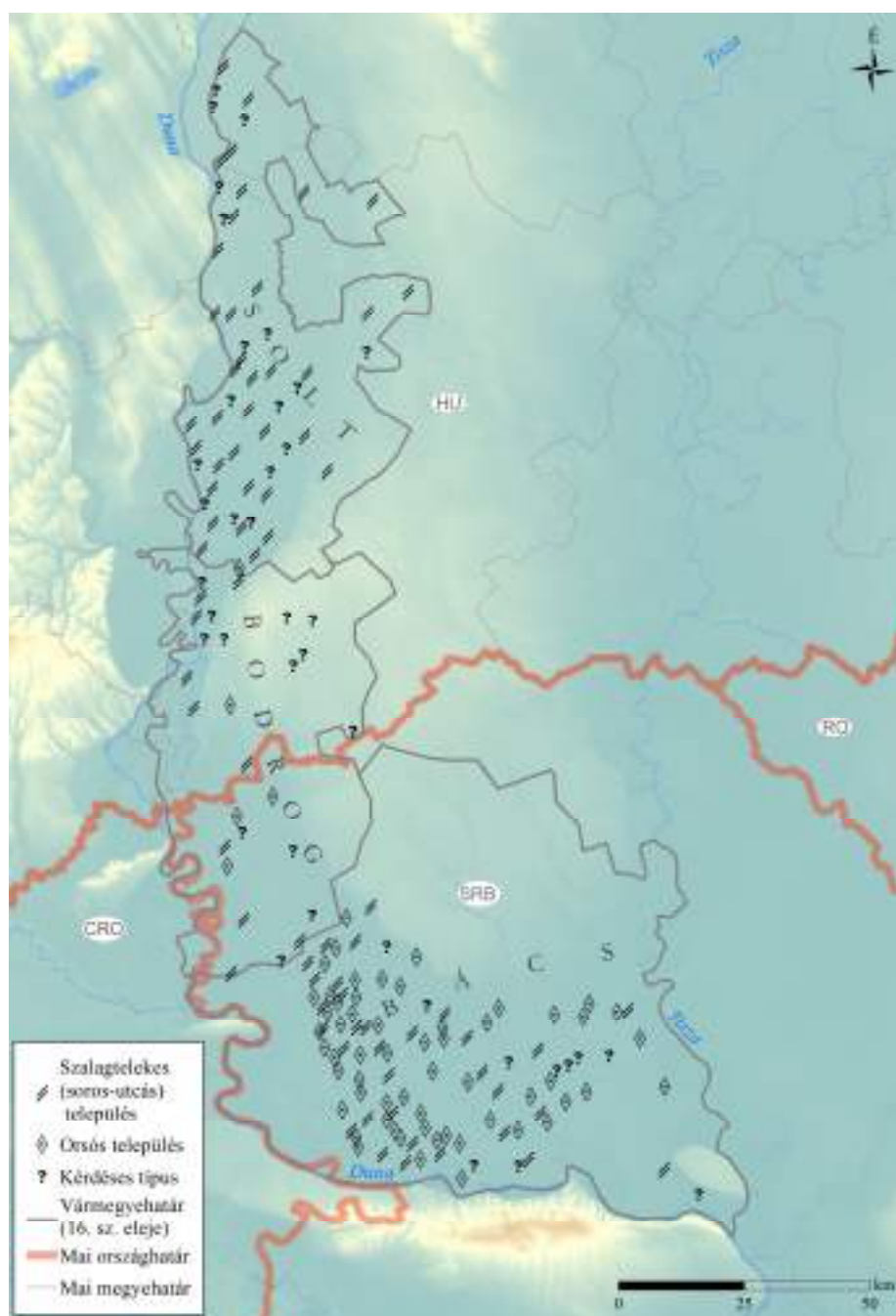
Keresztúr: 1410-ben említették a település kelet-nyugati irányú utcáját (1410: DL 9661)

Veléfalva: 1410-ben említették a település kelet-nyugati irányú utcáját (1410: DL 9661)

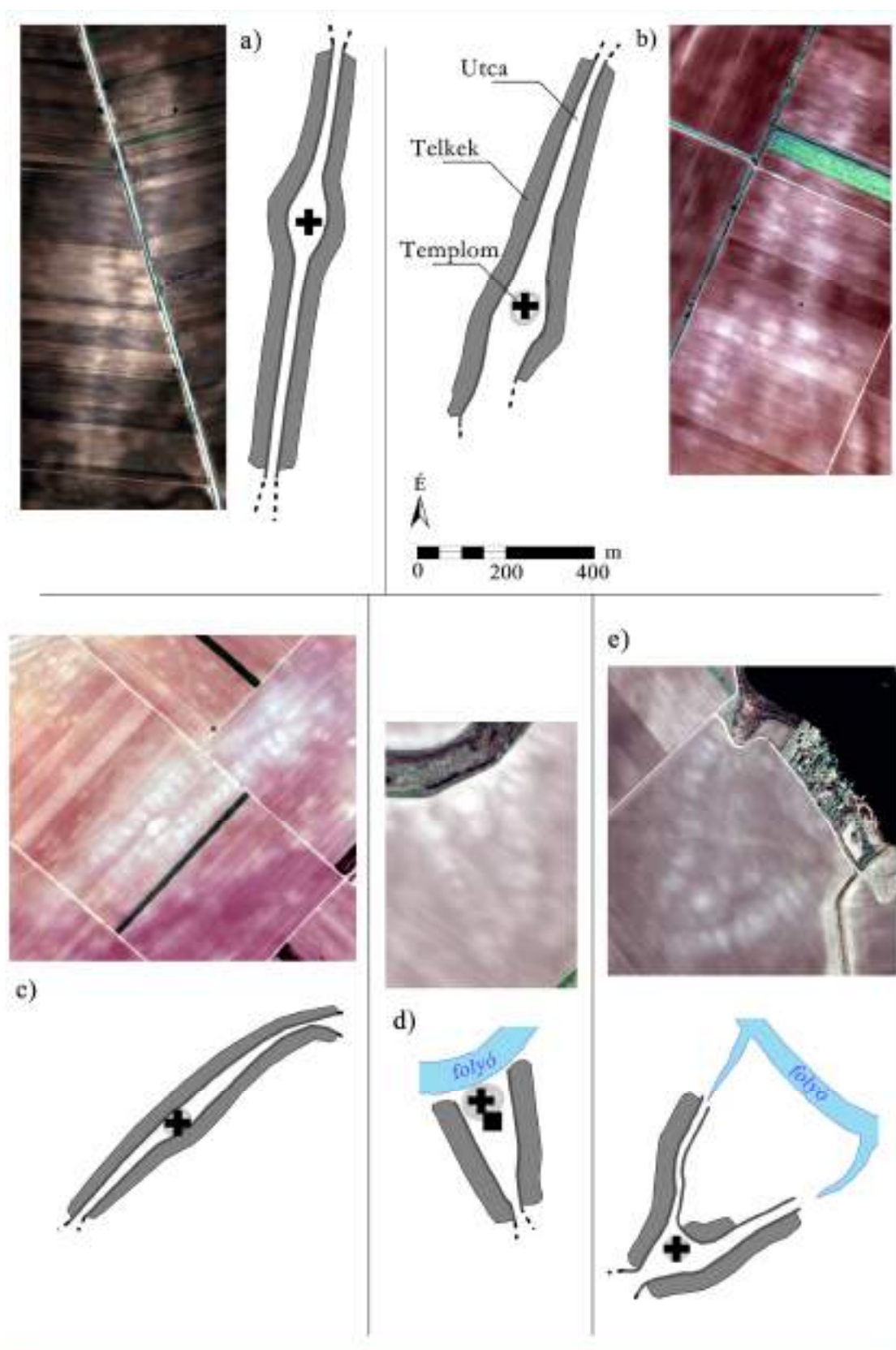
Bács vármegye területén az előbb említett két vármegyéhez képest nem történtek terepi munkálatok. A települések helyének azonosítása solti és észak-bodrogi tapasztalatok alapján adattári kutatással, térinformatikai és távérzékeléses vizsgálattal zajlott. A gazdag forrásanyagnak és műholdfelvételnek köszönhetően összesen több egykori helységet sikerült

felderíteni, mint a két másik vármegyéről összesen. Ennek oka egyrészt az, hogy a vármegye területének legnagyobb része a Duna sötét színű hordalékával fedett szántó, melyet nagyméretű, egybefüggő táblákon, intenzíven művelnek. Ezen a középkori és kora újkori (világos-szürkés színű) településnyomok kiválóan látszanak. Másrészt a szerbiai Bácskáról igen nagy mennyiségű és optimális időszakban készült műholdfelvétel érhető el a Google Earth műholdkép-katalógusban (angolul *geobrowser*).

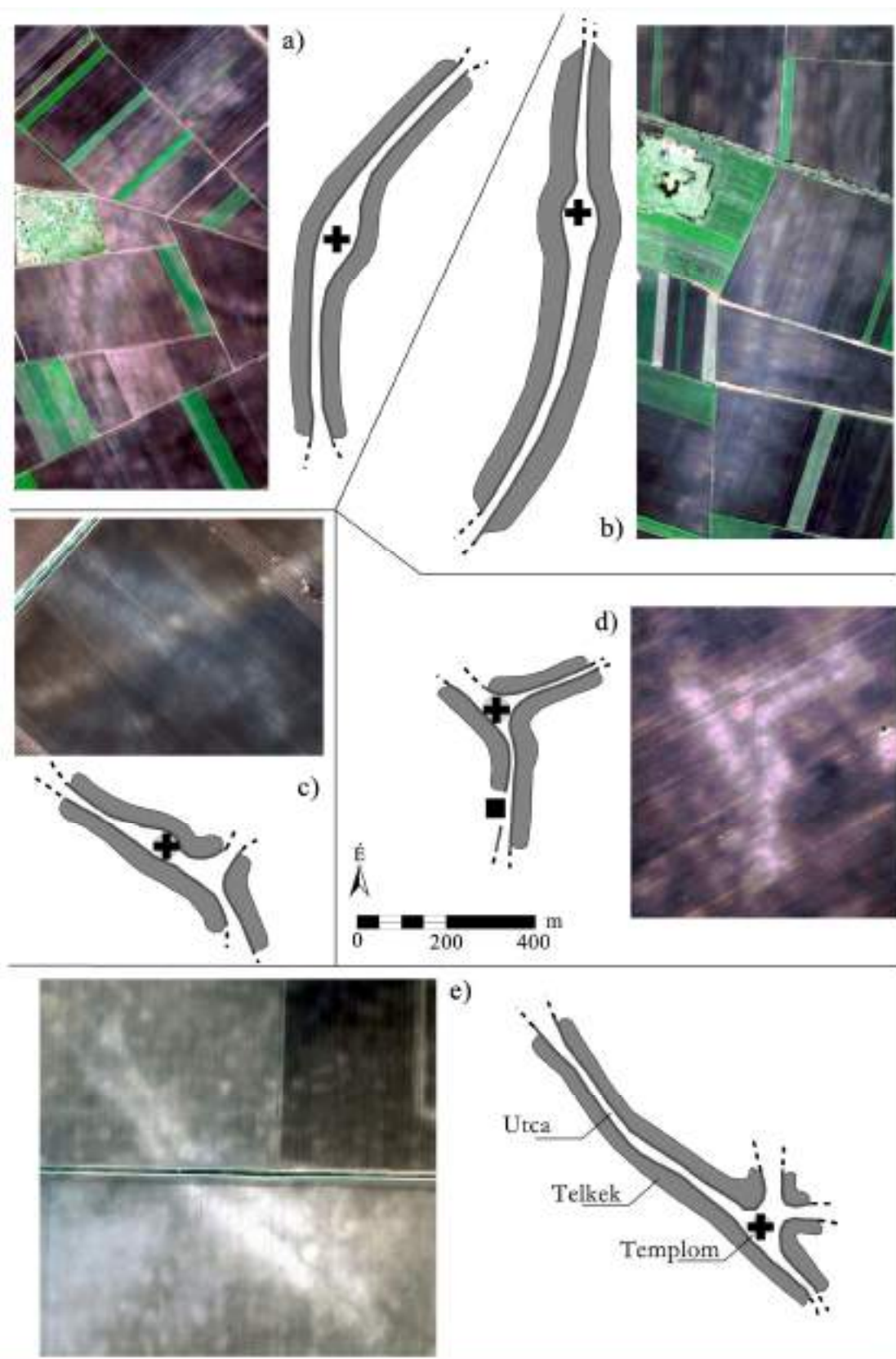
Műholdfelvételek alapján a felderített 100 Bács vármegyei településből 32 esetben szalagtelkes (soros-utcás), 58 esetben pedig orsós alaprajzot lehetett egyértelműen kimutatni (**24-25. ábrák**). A fennmaradó 10 település esetében egyértelműen kivehető a felvételeken a település belterületének foltja, azonban nem dönthető el, hogy előbbieik közül mely csoportba tartozik. Jelenleg nem ismert az oka annak, hogy miért az orsós településforma a leggyakoribb.

23. ábra Solt, Bodrog és Bács vármegye ismert morfológiájú középkori települései (saját szerkesztés)

24. ábra Középkori települések belterületei műholdfelvételeken (PÁNYA I. 2021) (a) Kiszács/Kisač (SRB) dél, b) Sóné/Ravno Selo (SRB) dél, c) Boróc/Obrovac (SRB) nyugat, d) Bácsföldvár/Bačko Gradište (SRB) nyugat, e) Nádálja/Nadalj (SRB) észak (Google Earth))

25. ábra Középkori települések belterületei műholdfelvételeken (PÁNYA I. 2021) (a) Liliomos/Lalić (SRB) északkelet, b) Veprőd/Kruščić (SRB) délkelet, c) Boróc/Obrovac (SRB) délkelet, d) Szilberek/Bački Brestovac (SRB) dél, e) Militics/Srpski Milić (SRB) dél (Google Earth))

A településszerkezeti megfigyeléseket többféle körülmény nehezíti. A Solt vármegyei Tass keleti határában létezett Szenttamás falut például részben fedi az egykori Lenin Tsz (Keresztes-pusztai major) épületegyüttese, így csupán a faluhelyet lehetett azonosítani, a felépítéséről nincsenek pontos adataink. Szenttamás sok más hasonló helyzetű faluval együtt a fentebbi táblázat ismeretlen alaprajzú helységeihez lett sorolva. A Tass nyugati felén, a Duna partján létesült Vasmű üdülőteleptől délre létezett Szentgyörgy falut részben fedi a védgát, részben pedig elmosta a kelet felé oldalazó Duna. A körülmények ellenére korlátozott mértékben lehetőség nyílt a faluhely a kutatására, s ennek során igazolódott, hogy feltételezhetően ez is egy soros-utcás település volt. Szentgyörgy ezért a bizonytalan szalagtelkes falvakhoz lett számítva. A kontinuos Solt vármegyei Fajszt esetében kétségtelen, hogy a mai templom és az attól nyugatra fekvő terület lehetett a középkori településmag. A 18. század végétől a 19. század második feléig bekövetkezett tűzvészek és árvizek miatt azonban a belterület képe teljesen átalakult. Az egykori szabálytalan vonalvezetésű utcák helyét egy szabályos, sakktáblás alaprajzú utcahálózat vette át (**5.10. melléklet**). Fajszt éppen ezért a bizonytalan szalagtelkes csoporthoz lett sorolva. Az ismeretlen alaprajzú települések feltűnően nagy száma annak is köszönhető, hogy jelenleg igen sok település pontos helye nincs felderítve. A topográfiai kutatások előrehaladásával várhatóan egyre jobban csökkenni fog ezen csoportba, illetve a bizonytalan szalagtelkes kategóriába sorolt települések mennyisége.

A településszerkezeti adatok legnagyobb részét távérzékeléssel, vegetációs időn kívül készült légifelvételek és műholdképek elemzése alapján lehetett begyűjteni. Fontos kiemelni, hogy a mezőgazdaságilag művelt felszínekről alacsony és nagy magasságból készült felvételek kritikával kezelendők. A falvak/mezővárosok szerkezete, kiterjedése időben folyamatosan változott, telkeket beépítettek, illetve felhagytak. Természeti katasztrófák (villámcsapás, vihar) miatt éppúgy megsemmisülhettek házak, mint ahogy a középkori iratokban oly gyakran szereplő (gyújtogatással, rombolással járó) hatalmaskodásokban. A légifelvételeken a szántással megbolygatott település több építési periódusa is látható. Ezért vizuális elemzéssel nem lehet megállapítani, hogy a szétszántott házhelyekből mennyi volt lakott egy adott időszakban. A régészeti feltárás már választ adhat erre, azonban kistérségi/vármegyei szinten ennek kivitelezése hatalmas költségekkel járna. Sok évnyi-évtizednyi mezőgazdasági művelés (és a vele járó felszín erózió) a sekély jelenségeket képes teljesen elpusztítani, s a szántás csupán a házak építő- és leletanyagát teríti szét évről-évre. A magyarországi területeken végzett terepbejárások során gyakran tapasztalható volt, hogy a levegőből jól látszó házhelyek a valóságban szétszántott, több tízméteres törmelékes foltok, melyekben keverednek az egykori épületek paticsfalainak apró darabokra tört részei, valamint a telepjelenségei (szemetesgödrök kő-, csont- és cserépanyaga, fémtárgyak stb.). Ezek esetében a költséges régészeti feltárás nem minden esetben eredményezne pontos időrendi adatokat.

A felsorolt bizonytalanságok ellenére a települések legfőbb jellemzőit, alap morfológiai jegyeit – utca, telkek/házsorok iránya és száma, templom, udvarház helye – optimális esetben nagy pontossággal le lehet olvasni a távérzékeléssel készült felvételekről. Fontos, hogy a vegetációs időben készült felvételeken előtűn(het)nek azon jelenségek is, amelyek szántott felszínen nem, vagy alig látszanak, mivel a növények képesek jelezni (pl.: alapok, árkok, gödrök, vermek, pincék stb.). A komplex, több adatforrásra (terepbejárás, földradaros kutatás stb.) épülő vizsgálat növeli a megfigyelések pontosságát.

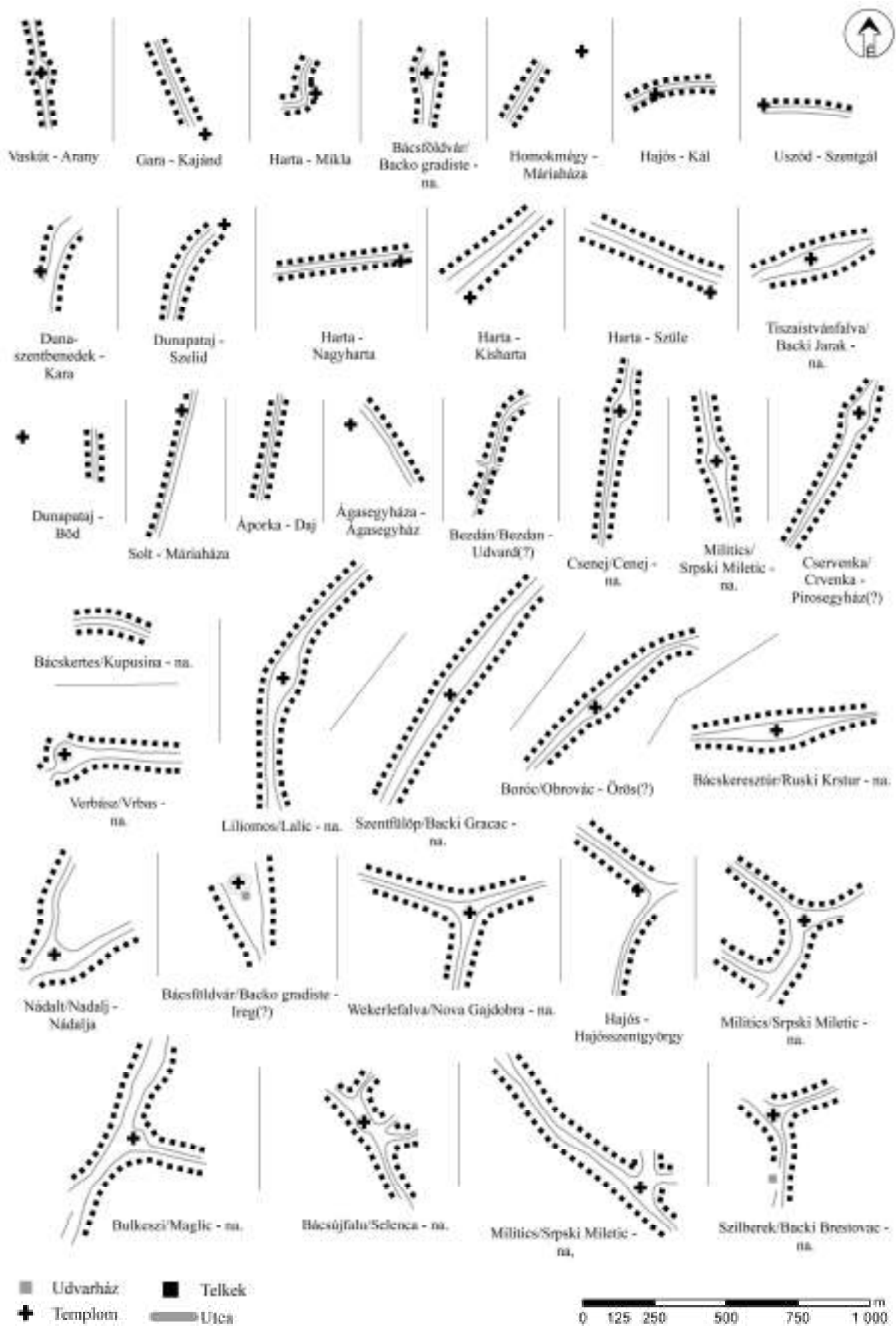
UTCASZERKEZET

Blazovich László a dél-alföldi települések morfológiai elemzése kapcsán kiemelte, hogy az utca kettős jelentésű volt a késő középkorban és a kora újkorban. Egyrészt jelentette a falu főutcáját, másrészt összefoglaló neve lehetett az utcák-közök-sikátorok által körülvett háztömböknek, városnegyedeknek. A török hódoltság idején a török adószedők által *mahalle* néven említett városrészek, negyedek lényegében ugyanennek feleltek meg (BLAZOVICH L.

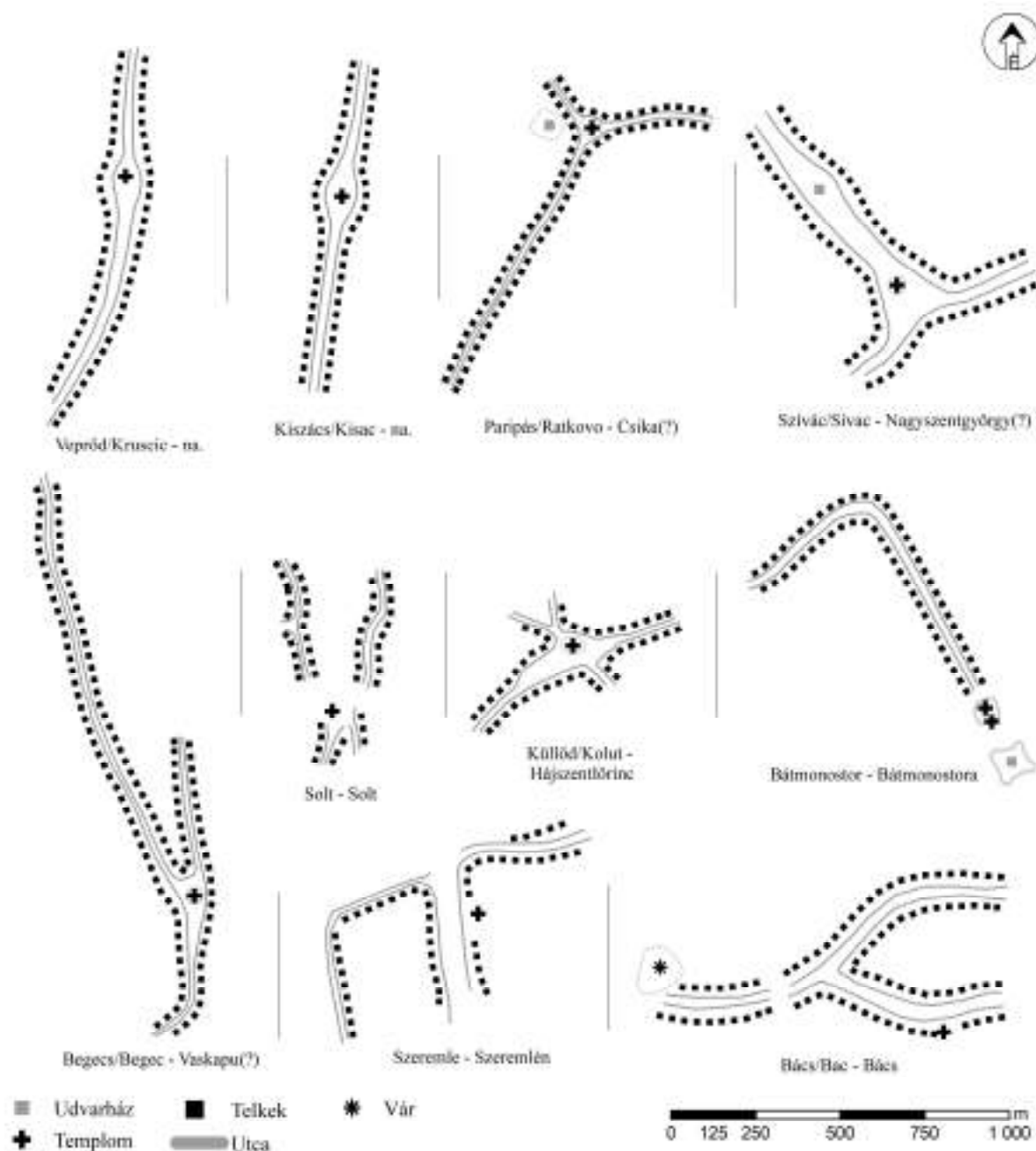
2000, 2002). Az utcának a nagyobb mezővárosokban és városokban utcabírója vagy utcakapitánya volt, aki intézte az adók beszedését és az egyéb helyi ügyeket.

A fejezet elején ismertetett kutatási eredmények alapján egyértelműen kitűnik, hogy az utcás településforma (illetve annak különböző változata) egyeduralkodó a vizsgált három vármegyében. Fontos azonban kitérni arra, hogy egy-egy településen ez milyen módon jelenik meg. A Kubinyi András és Blazovich László által vizsgált észak- és dél-alföldi helységek többsége többutcsás, összetett felépítésű város, vagy mezőváros. Ezzel szemben Solt, Bodrog és Bács vármegyékben az egyszerűbb, többnyire egyutcsás településformák voltak többségben (**26-27. ábrák**). A kisebb falvaknál átlagosan 200 méter hosszúságú utca figyelhető meg, melyre egy, vagy két sor telek fűződött fel. A közepes, átlagosnak mondható falvak 250-500 méteres utcával rendelkeztek, többnyire két házsorral, az óriásfalvak utcájának mérete pedig 500-700 méter körül mozgott. E számok a távérzékeléses és a terepi megfigyelések alapján körvonalazódtak, a településföldrajzi - történeti szakirodalomban ilyen adatokkal nem találkozunk. Pontosabb értékeket a teljes Duna-Tisza köze komplex vizsgálata után lehetne meghatározni. Ha a mezővárosokat vesszük szemügyre, jól látható, hogy az óriásfalvakhoz hasonlóan javarészt egy-két-három utcából álltak. A Bodrog vármegyei Bátmonostora 'L' alakú utcája mintegy 1100 méter hosszan nyúlik a település keleti végén állt monostortól nyugati irányba (**6.1 melléklet**). A szintén Bodrog megyei Hájszentlőrinc orsós szerkezetű belterülete jóval rövidebb, mintegy 700 méter hosszú (**6.2. melléklet**). Bács vármegye névadója és központja, Bács mezőváros több utcából állhatott: a nyugati mintegy 300 méter hosszú utca a vár alól húzódott kelet felé, ahol egy egykori vízfolyásnál kétfelé ágazott, s az északi utca 500-600 méter hosszan, a déli pedig nagyjából 300 méter hosszan terült el. Pontos adatokat régészeti megfigyelések adatai alapján lehetne becsülni, az azonban a történeti térképek alapján egyértelműen látszik, hogy Bács a fentebb említett (monostorral, ispotállal, erődített udvarházzal rendelkező) főúri központ, Bátmonostora méretéhez hasonló lehetett (**6.1. és 7. melléklet**). A mai Szeremle keleti felén létezett Szeremlén mezőváros a domborzati adottságok miatt jóval összetettebb szerkezetű lehetett, belterülete valószínűleg több kisebb utcából állt össze (**6.6. melléklet**).

Az utcákról a középkorból közvetett említéseket ismerünk, s ezeket az 5.4. fejezetben, illetve a **8. mellékletben** az úthálózat kapcsán mutatom be. A török kori adójegyzékekből számos településnél találunk városnegyedekre, ún. mahalléra utalást (VASS E. 1979). 1548-ban Kalocsán Nagy utca és Kis utca városnegyedet (*mahalle-i Nagy és Kis ucsa*) említenek. E két utca közül a Nagy valószínűleg a mai Szent István király útnak, a Kicsi pedig a Hunyadi utcának, illetve az ott létezett telkeknek feleltethető meg (VASS E. 1979, **5.18. melléklet**). Ugyanebben az évben (Duna)Patajon vették jegyzékbe a Tós, Csapó és Középutca (*mahalle-i Tós, Közép és Csapó ucsa*) városnegyedeket. A második neve minden bizonnyal az ott élő posztókészítőkre utalt (lásd NAGYBÁKAY P. 1963). 1570-ben a felduzzadt (tisztán magyar lakosságú) Fajszon említették az Árpád, Nagy és Alsó utca városnegyedeket (KÁLDY-NAGY GY. 2008). Ugyanekkor a népességcserén átesett Zomborban (középkori nevén Czoborszentmihály) feljegyezték Muszliheddin hodzsa, Haszán szerbölük (*csapatparancsnok*), valamint Hüsrev Hodzsa városrészét (KÁLDY-NAGY GY. 2008). Valószínűleg Zombor a török hódítás előtt egy három utcás (három városnegyedből álló) település lehetett, mely a magyar lakosság eltűnése után is fennmaradhatott. Hasonlót lehet feltételezni Bácsán, ahol a 16. század második felében hat városnegyedet írtak össze (*Mahalle-i Cami'-i Şerif-i hassa - a nemes dzsámi negyede, Mahalle-i Cami'-i 'Ali beğ - Ali beğ dzsámijának negyede, Mahalle-i Mescid-i Kılıççı - a kardkészítő mecsetének negyede, Mahalle-i Mescid-i Keçeci Mehmed - Mehmed városnegyede, Mahalle-i Eski Mahkeme, Mahalle-i Mahmud Paşa - Mahmud pasa negyede*) (HEGYI K. 2002, **7. melléklet**).

26. ábra A mintaterületen azonosított falusias településformák (saját szerkesztés)

27. ábra A mintaterületen azonosított mezővárosi településformák (saját szerkesztés)

A fenti példák a kivételek közé tartoznak, ugyanis a török adminisztráció nem minden esetben jegyezte fel a többutcás, tagolt települések részeinek/utcáinak neveit. Jó példa erre Solt mezőváros, melyről Blazovich Lászlónak az volt a véleménye, hogy egyetlen utcája volt csupán (BLAZOVICH L. 2000, 2002). Erre abból következtetett, hogy az 1548. évi defterben „egy tagban” írták össze az adózó férfiak neveit (KÁLDY-NAGY GY. 2008). Ez azonban hibás következtetés, mivel Solt mezőváros középkori településszerkezetét viszonylag pontosan rekonstruálhatjuk egy 15. századi birtokmegosztó oklevél alapján (1422: ZSO IX. 120., DF 221425, PÁNYA I. 2017C, leírását bővebben lásd **4. melléklet**). Az irat vizsgálatából kiderült, hogy a helység három magaslatra települt, s létezett egy keleti, egy középső és egy nyugati utcája. A török hódoltság idején a népessége megnövekedett s – bár nagyvonalakban megtartotta hármastagolódását – telkei felaprózódtak, szerkezete halmazosabbá vált az újkor elejére (MNL PML pmu 292). Valamilyen oknál fogva a településre érkező török adószedők nem vették figyelembe a helység belső felépítését, és egyetlen hosszú listában írták össze a

lakókat. Lehetséges, hogy a település belső igazgatása az összeírás idején nem működött, s nem voltak Solton a fentebb említett utcabírók/kapitányok. E példa is mutatja, hogy a belterületek belső felépítésének vizsgálatát komplex módon, régészeti, adattári, néprajzi stb. források alapján célszerű elvégezni.

Az utcák és városnegyedek kapcsán fontos kitérni a megosztott településekre. Akadnak olyan falvak is, melyek szegekre/zugokra tagolódtak. Erre példa a Bodrog vármegye déli (Bács vármegyével határos) felén létezett Egyedűjfalu, ahol egy 1450-es irat szerint Kápolnazug (*Capolnazwgk*) és Monostorzug (*Monostorzwgk*) településrészeket tartottak számon (1450: DL 14340). A késő középkori és kora újkori, főként török iratokban számos helyen találkozhatunk a Kis-/Nagy-, Alsó-/Felső- (Nagyküllőd és Kisküllőd) és egyéb jelzőkkel (Érsek-, Somos-, Töttös- és Vízmellékiszáka) képzett településnevekkel. Valószínű, hogy ezek egy része egymáshoz közeli településrészekre vonatkozott. A Bodrog vármegyei Páli esete jól tükrözi, hogy ezen több részből álló települések sok esetben az eredeti faluhely feldarabolásával keletkeztek. A Bátmonostor északi, Baja felé eső határában létezett Páli megosztásakor így jött létre Páli, valamint a falu belsőségének kihatásával Kispáli (későbbi nevén Pongrác) (1320: ZO I. 183., DL 76269).

Összefoglalva a fentieket elmondható, hogy a hódoltsági területeken létezett elpusztult, valamint a ma is létező, kontinuos települések középkori és kora újkori szerkezetére, jellemzőire számos forrás alapján következtethetünk. A legtöbb morfológiai adat alapvetően a távérzékeléses vizsgálatokból származik, azonban – ahogyan a fenti példák is tükrözik – ismerünk néhány közvetett és közvetlen forrást is a települések belső felépítésére vonatkozóan.

HALMAZOSODÁS

A középkori településtörténeti kutatás két nagy alakja, Maksay Ferenc és Szabó István egyetértett abban, hogy a Magyar Királyság halmazos településforma ritkább volt, mint a soros-utcás változat. Szabó 60-80% körül határozta meg előbbieket mennyiségét (SZABÓ I. 1969), Maksay szerint azonban arányuk még ennél is magasabb volt (MAKSAY F. 1971). Ezzel szemben a mintaterületeken gyűjtött adatok alapján úgy tűnik, hogy a halmazos forma alig-alig fordult elő a késő középkor végén – kora újkor legelején.

A török terjeszkedés kezdetén elpusztult települések légi- és műholdfelvételein egy „megkövült”, hódoltság előtti állapot figyelhető meg. Halmazosodást egy-egy település valamely részén meg lehet ugyan figyelni, de azt nem lehet a felvételekről eldönteni, hogy a domborzat (vagy más tényező) miatt alakult ki a zsúfoltabb, rendezetlenebb településrészlet. Ásatás nélkül azt sem lehet megállapítani, hogy a fentről szabálytalan elrendezés mennyi idősíkot, építési fázist tartalmaz. A levegőből élénk táruló település két dimenzióban látható: a szántással bolygatott felszínen a 15. század végén elpusztult ház, illetve a tőle néhány tíz méterre felépült, majd a török betörések idején lerombolt/leégett új épület keltheti azt a képzetet, hogy a helység adott része sűrűbb beépítésű volt. Ezért fontos, hogy a keltezéshez behatóbb régészeti kutatásra (fémkereső műszeres vizsgálat, illetve ásatás) van szükség. Ha tehát van is nyoma a látszólagos halmazoknak, valószínű, hogy azok egy (jelentős) része a terepadottságoknak és a település épületeinek többszöri megújításának köszönhető.

A kontinuos, illetve a hódoltság idején/végén elpusztult falvak és mezővárosok esetében megfigyelhető a halmazosodás. A 16. század első felében, a mohácsi csatát követő bizonytalan években elindult a népesség beáramlása védettebb helységekre. Jól mutatja ezt a Duna mentén sorakozó kisebb-nagyobb „gyűjtő” települések lakosságszámának alakulása. A 16. század második felében a középkorban jelentős (Duna)Pataj mezőváros népességét megközelítette Fajsz és Foktő is (KÁLDY-NAGY GY. 2008). Lényegében hasonló folyamat játszódhatott le a Három Város (Cegléd, Nagykőrös, Kecskemét) esetében is (NOVÁK L. 1986, KANALAS I. 2016). Blazovich László szerint a telekaprozódás lehet a halmazosodás kiváltó oka (BLAZOVICH L. 2002). E két jelenség lényegében összekapcsolható, hiszen a beköltöző

idegen népesség, illetve a helyi lakosság – ha a belterület mérete meg is növekedett – idővel rákényszerült a nagyobb méretű (egész) telkek felosztására.

A hódoltság területén számos más példát ismerünk a halmazosodásra. Farbaký Péter például Ároktó és Mezöcsát kapcsán jegyezte meg a 16–17. századi településszerkezeti átalakulást, melynek során a középkori (soros-utcás) szerkezet halmazosra változott (FARBAKY P. 1981). A Méri István által a nagykunsági Túrkeve határában feltárt Móric falut a török hódoltság első felében lakták, s a legkésőbbi fázisban, a település déli felén bizonyíthatóan kialakult egy szabálytalan, halmazos rész (PÁLÓCZI HORVÁTH A. 2006).

Kutatásaim során középkori forrásokban nem találtam nyomát a halmazos településszerkezet említésének. Légi/műholdfelvételek elemzése során sem került elő olyan példány, amelyen bizonyosan halmazos szerkezetű település szerepel. Feltételezhető azonban, hogy a Solt megye sárközi részein (Kalocsától délre) létezett aprófalvak között előfordulhattak halmazfaluk. A Sárköz szigetein, magaslatain rendszerint egymástól kis távolságra alakultak ki aprófalvak, melyek terjeszkedését, méretét, szerkezetét erősen behatárolta az adott szárazulat mérete és alakja. Ezen típus létezésének igazolására azonban további terepbejárásokra van szükség.

TEMPLOMOK

A középkori helységek legfontosabb épülete a templom volt, mely többnyire kőből, téglából, illetve esetenként paticsból (tapasztott sövényfal) épült. Aradi Csilla a Somogy megyei templomkutatásai kapcsán hívta fel a figyelmet arra, hogy az *„egyháztopográfiai kutatások egyháztörténeti szempontból hozzájárulnak az egyházszervezet szerkezeti és térbeli sajátosságainak jobb megismeréséhez (pl. a plébániaszervezet területi elhelyezkedése, a központi helyekkel való kapcsolata stb.), települtörténeti szempontból pedig a középkori település- hálózat rekonstrukciójának elengedhetetlen elemei.”* (M. ARADI CS. 2016 5.). Bács-Kiskun megyében az igen alapos somogyi, valamint a tolnai (K. NÉMETH A. 2015A-B) kutatásokhoz hasonló egyháztopográfiai vizsgálatok az ezredforduló utáni első évtizedig elmaradtak. A korábban lezajlott munkálatok részben templomásatások, részben helyszíni szemlék, terepbejárások voltak. A két világháború között Szabó Kálmán kecskeméti múzeumigazgató több templomot feltárt, de azok dokumentációi elvesztek, csupán a könyvében közreadott alaprajzokat ismerjük (Szabó K. 1938). Az elmúlt évtizedekben végzett ellenőrzések során azonban kiderült, hogy az épületek felépítését kisebb-nagyobb ásatásai alapján javarészt pontatlanul határozta meg. Fél évszázaddal Szabó Kálmán kutatásai után Biczó Piroska vázlatosan összefoglalta Bács-Kiskun megye középkori egyházi épületeit, azonban módszeres kutatásra, bejárásokra, adattár készítésére nem került sor (BICZÓ P. 1987). A közelmúltban a Kecskeméti Katona József Múzeum Rosta Szabolcs régész vezetésével (a szerző közreműködésével) fogott hozzá a templomok módszeres felderítéséhez a megye területén (ROSTA SZ. 2014, ROSTA SZ. – PÁNYA I. 2022).

Fontos kiemelni, hogy a templomkutatás jelenleg az adattári gyűjtések mellett a topográfiai felderítésre, valamint a légirégészeti és földradaros alaprajzi vizsgálatra terjed ki. A középkori egyházi igazgatás, a plébániahálózat (azon belül a plébániahatárok), az anyaegyházak és a filiáliák térbeli rendjének meghatározása várhatóan a kutatás következő fázisában történik meg.

A középkori egyházi közigazgatás legalsó szintje a plébánia, illetve az egyházközség volt. Előbbi bizonyos fokú egyházigazgatási mentességgel (latinul exemptio) bírt, továbbá a saját területén kizárólagos tizedszedési joggal rendelkezett (KUBINYI A. 1999, HEGYI G. 2018). Utóbbi gyakran capella néven szerepel a középkori iratokban, s nem volt önálló papja, tizedet sem szedhetett, joga többnyire csak misetartásra korlátozódott (M. ARADI CS. 2016).

I. (Szent) István király a 11. században még csupán minden tíz falunak írta elő egy közös használatú templom felépítését (ZÁVODSZKY L. 1904, II. törvénykönyv 1. cikkely *„Tíz falu építsen egy templomot, amelyet két telekkel s ugyanannyi rabszolgával lássanak el, lóval és kancával, hat ökörrel és két tehénnel, 30 aprómarhával. Ruhákról és oltártakarókról a király*

gondoskodjék, papról és könyvekről a püspök.”). Jankovich Miklós szerint 1061 után, az utolsó pogánylázadás leverését követően, I. (Szent) László uralkodása idején alakulhatott ki az egyházmegyék középkori kiterjedése (JANKOVICH M. 1959). Könyves Kálmán előírta, hogy a temetőket kizárólag a templomok környezetében hozhatták létre, továbbá misét is csak felszentelt helyen tarthattak (ZÁVODSZKY L. 1904 208., I. törvénykönyv 68. cikkely „A misék tartásáról - A misét csakis felszentelt helyeken lehessen tartani, s másutt csakis valamely kényszerítő ok esetén, de ilyenkor is (csak) sátorban vagy valamely tiszta helyen, de csupán út vagy utazás alkalmával engedjék meg ez a szükség (-megoldás), nem pedig vadászat kedvéért – és semmiképpen sem hordozható oltár nélkül.” I. törvénykönyv 73. cikkely „A temetőkről - A keresztények temetkezési helyei csak a templomok körüli térségekben lehessenek.” II. törvénykönyv 35. cikkely „A sátorban való misemondás eltiltása - Senki se merészeljen egyházon kívül – sátorban vagy valamely házban – misét mondani vagy hallgatni, csupán a király és a püspök és azok az ispánok és apátok, akik olyan sátorral vagy ehhez hasonlóval rendelkeznek, ami kizárólag istentisztelet céljára készült, és ezt is csak olyankor (legyen szabad), amikor úton vannak.”). Kálmán rendelete ellenére a temetkezési jog az egyházi hierarchiában nem járt „automatikusan”, azt csupán az egyház beleegyezésével lehetett megszerezni. Jelenleg nem ismerünk olyan templomos települést, ahol bizonyíthatóan nincs temető az épület körül, tehát az adott helyi egyháznak nem volt joga a helyi halottak elhantolásához. E példák érzékeltetik, hogy a térképekről, forrásokból, illetve a terepi vizsgálatokból megismert „templom” egy gyűjtőfogalom, a behatóbb vizsgálat nemcsak az elhelyezkedéséről, méretéről, alaprajzáról és építési stílusáról, hanem az egyházi jogállásáról is árulkodhat.

A templomok száma az Árpád-kortól folyamatosan gyarapodott és a Bács-Kiskun megyei kutatások alapján a legtöbb késő középkori településen állt egyház a 16. század első harmadában. M. Aradi Csilla a Somogy megyei kutatásai kapcsán rámutatott arra, hogy a templomos helyek száma több tényezőre vezethető vissza, s ezek közé tartozik a népsűrűség és a birtokos személye. Előbbi kapcsán a terepi kutatások különös eredményt hoztak. Rosta Szabolcs homokhátsági vizsgálatai során néhány kivételtől eltekintve minden késő középkori településen azonosított templomot. A hiányokat többnyire a földmunkákkal érintett, roncsolt helyszíneken lehetett megfigyelni (ROSTA SZ. 2014).

A Duna menti (Solt, Bodrog és Bács vármegyei) településeken – bár a település- és a népsűrűség nagyobb volt, mint a Homokhátságon – nagy számban fordulnak elő templom nélküli helységek. Valószínű, hogy egyes egyháztalan helységek egyházzal valamilyen szomszédos plébániához tartozhattak. Jól példázza ezt egy 1487-ből származó birtokösszeírás Bodrog vármegyéből. Ebben egymástól különböző távolságra fekvő, egyetlen uradalomhoz tartozó települések lakott/lakatlan telkeit és egyéb jellemzőit, például a templomát/kápolnáját írták össze (1487: DL 72048, ZO XI. 337.):

Csente (Chenthe) - 8 lakott telek, egy felszentelt sírkápolna (*capellam sepulturam dedicatam*)

Tótfalu (Thothfalw) - 20 lakott és 2 elhagyott telek

Negyven (Neghwen) – 5 lakott és 2 elhagyott telek

Belküllőd (Belkywlewd) – 11 lakott és 4 elhagyott telek, egy felszentelt sírkápolna (*capellam sepulturam dedicatam*)

Avató (Awatho) – 10 lakott, 16 elhagyott telek

Vanna (Wanna) – 40 lakott és 18 elhagyott telek, egy torony nélküli, kőből épült templom (*unam ecclesiam lapideam sine turri*)

Keresztes (Kerezthes) - 5 lakott és 8 elhagyott telek

Battyán (Batyán) – 8 lakott és 8 elhagyott telek, egy torony nélküli kőtemplom (*unam ecclesiam lapideam absque turri*)

Szentfalva (Zenthfalva) – 26 lakott és 4 elhagyott telek, egy felszentelt sírkápolna (*capellam sepulturam dedicatam*)

Az összeírásban szereplő kilenc településből négy esetében nem említettek semmilyen egyházi épületet, két esetben jegyezték fel templomot, három esetben pedig sírkápolnát. Utóbbi valószínűleg egyházzogi szempontból nem önálló plébánia volt, s a mérete is kisebb lehetett, mint az átlagos templomoké. A Duna-Tisza közti források pusztulása, és a hiányos régészeti topográfia miatt jelenleg nem tudjuk, hogy a fentebb hivatkozott iratból kiolvasható arányokhoz képest milyen volt az egyházi lefedettség a mintaterületen. Általánosítani nem lehet, azonban tájegységenként bizonyosan léteztek különbségek: a homokhátsági, nagy kiterjedésű településeken szinte minden településen épült egyház a mohácsi csatát megelőző időszakban, a Duna menti aprófalvas területeken (Solt vármegye > Kalocsai-sárköz, Bodrog vármegye > Czoborszentmihály [mai Zombor] északi előtere) azonban gyakori lehetett a templom nélküli település.

Néhány településen két épületről is tudunk: az Érsekcsanád melletti, egykor Bodrog megyei Szentgyörgy faluban egy kő- és egy paticsfalú templom állt (ANDRÁSI R. – WILHELM G. 2017), illetve a szintén Bodrog vármegyei Valferen is egy paticsfalú és egy kőépületet említenek a 15. század elején (1429: ZO VIII. 374–376., DL 80202).

A legtöbb esetben a templom helye a település belterületének középső részén volt megfigyelhető. Előfordulnak azonban rendhagyó esetek, ahol a templom a belterülettől több száz méterre épült fel. A Dunapataj melletti Bőd falutól nyugatra, mintegy 260 méterre létezett a falusi plébániatemplom. Ennek oka az, hogy a település Árpád-kori, szórt, tanyás szerkezetű elődje nagyobb területet foglalt el, s a templom (a körülötte kialakított temetővel) az akkori viszonyok között, egy alkalmas, központi elhelyezkedésű magaslaton kapott helyet. A 13–14. századtól átalakult a település képe, a korábbi szórt felépítést felváltotta egy szabályos, egyutcás, két házszoros belterület. Az új, észak-déli tájolású késő középkori településmag azonban a régi templomtól messzebb, a környék legmagasabb, árvizektől védettebb pontján alakult ki (**5.5. melléklet**).

Összefoglalva a fentebbieket elmondható, hogy a temetők és a templomok felderítése a nagyfokú településpusztulás miatt (akár településföldrajzi, akár morfológiai, vagy egyháztopográfiai szempontból nézzük) kiemelten fontos része a középkori településtopográfiai kutatásnak. Fentebb szó volt arról, hogy a mintaterületeken lezajlott terepi/adattári/térinformatikai vizsgálatok látványos eredményt hoztak a települések terén, számtalan falu és mezőváros helyét és szerkezeti jellemzőjét lehetett nagy pontossággal meghatározni. A mennyiségi és minőségi előrelépés az egyházak azonosításában is kimutatható, azaz a korábbiakhoz képest nagyságrendekkel több épületről rendelkezünk pontos, hely- és alaprajzi adatokkal.

5.4. Úthálózat

A topográfiai rekonstrukció kapcsán alapvetően a települések belterületei és a határaik meghatározása, feltérképezése volt az elsődleges cél. A források elemzése során azonban sorozatosan kerültek elő a településeket összekötő, különböző jelentőségű utakra vonatkozó adatok. Gyakoriak a helyi jelentőségű, az iratokban gyakran mindenféle megjelölés nélkül feltűnő dűlőutak. Számunkra ezek kevésbé érdekesek, hiszen a határvonalak sokszor csupán keresztezték őket, de a haladási irányukról nem tudunk meg egyebet. Ennél lényegesen fontosabbak azok az útvonalak, melyek kapcsán az írnok feljegyezte mely helységeket kötik össze. Leggyakrabban ezek is egyszerű földes/füves utak voltak, azonban néhány esetben találkozhatunk a királyi út fogalmával. Ezek a korabeli főutak, nevükből ítélve a király által (országjárásra vagy hadba vonulásra) is használt közlekedési folyosók lehettek.

A disszertációhoz kapcsolódóan Solt és Bodrog vármegyék úthálózatának rekonstrukciója készült el, Bács vármegye feldolgozása a kézirat lezárását követően is folytatódik (Solt úthálózatát lásd **8. mellékletben**). Terjedelmi okokból itt csupán Bodrog vármegye útviszonyainak bemutatására van lehetőség, azonban az alábbi példák jól tükrözik a módszertan lényeges elemeit. (Az alábbiakban bemutatott utak, révek és hidak számozásának és betűjeleinek feloldása a **9. mellékletben** található.) Az úthálózat rekonstrukciója során számos korszerű, az elmúlt évtizedekben megjelent szakirodalom nyújtott módszertani segítséget (ASHTON, M. 1985). Szilágyi Magdolna Dunántúlra kiterjedő vizsgálataiból főleg az utakra vonatkozó források értelmezéséhez, illetve az úttípusok csoportosításához lehetett párhuzamokat találni (SZILÁGYI M. 2012, 2014A, 2014B, 2016, 1. távolsági utak; 2. országos jelentőségű utak; 3. regionális utak; 4. helyi utak).

Bodrog vármegye nyugati határát legnagyobb részt a Duna képezte, mely kereskedelmi és hadi szempontból is fontos közlekedési útvonal volt a középkor folyamán. E légvonalban 85, a folyó kanyarulatait számolva pedig megközelítőleg 140 km hosszú szakaszon hét átkelőről rendelkezünk írott forrásokkal. Bajától északra, mintegy 20 kilométer széles sávban egyedül a tolnai révről vannak megbízható, ám töredékes adataink (GLÓSZ J. – V. KÁPOLNÁS M. 1992). A mohácsi csata előtt közvetlenül Szapolyai János Szegedről a Solt vármegyei Dusnokra lovagolt, hogy onnan – vélhetően a tolnai réven át – átjusson a királyhoz. Az esős idő miatt azonban nem tudott átkelni a mocsarakon, s a vesztes csata hírére visszatért Szegedre (PÁNYA I. 2017, BÁNLAKY J. 1928).

Bajától nyugatra, Bál falunál létezett egy átkelő, mely valószínűleg Szék (mai Bátaszék) felé teremtett kapcsolatot (A). Tőle délre működött a nagy forgalmú Batai-Szeremléni rév a Duna főágán (B). Ettől keletebbre Kispáli falu szomszédságában vezetett út a Mohácsi-szigetre a Páli révnél (E), majd onnan a Felszekcső-Szekcső közötti révhez (F). A sziget déli végén Küllődnél létezett a következő átkelő (D). A gyászos végű mohácsi csata előtt Tomori Pál itt kelt át csapataival a Dunán (SZALAY L. 1857, „*Tomori Pál Kellődnél költézik az Dunán és siet a királyhoz. Terek Bálint is Kellődnél költézik az Dunán és siet a királyhoz.*”). Ettől mintegy tíz kilométerre délkeletre feküdt a bodrogi rév (C). Végül a vármegye délnyugati szélén, Apátitól délnyugatra, Szondtól nyugatra működött a Tölgyrév (G). Érdekességgént érdemes megemlíteni a beszédes nevű Tatárrév települést, mely Czoborszentmihálytól északnyugatra feküdt a Mosztonga vízfolyásnál. Előbbiektől eltérően csak a nevében volt „rév”. Valószínűleg csupán az 1241-es tatárjárás idejének egyik eseményét őrizte meg a Tatárrév elnevezés (1404: DL 29219; 1520: DF 259637, érdekes, hogy Bács vármegyében is létezett egy Tatárrév nevű település, lásd CSÁNKI D. 1894).

A Duna mindkét oldalán jelentős utak vezettek. Nyugaton a római időkből fennmaradt Limes út haladt, mely a középkor folyamán is fontos hadi- és kereskedelmi folyosó volt (VISY Zs. 2000, LÓKI R. – SZABÓ M. 2011, CZÖVEK A. 1999, PÁNYA I. 2022). Nyomvonala Budától Mohácsig lényegében a folyót követte. A legújabb kutatások alapján a Mohácstól dél felé tartó szakasza a mai M60-as út nyomvonalán haladt Lánycsók-Nyárad-Majs-Eszék irányába (GLASER L. 1929). Keleti oldalán, a folyó balpartján is létezett egy útvonal, mely az ártéren

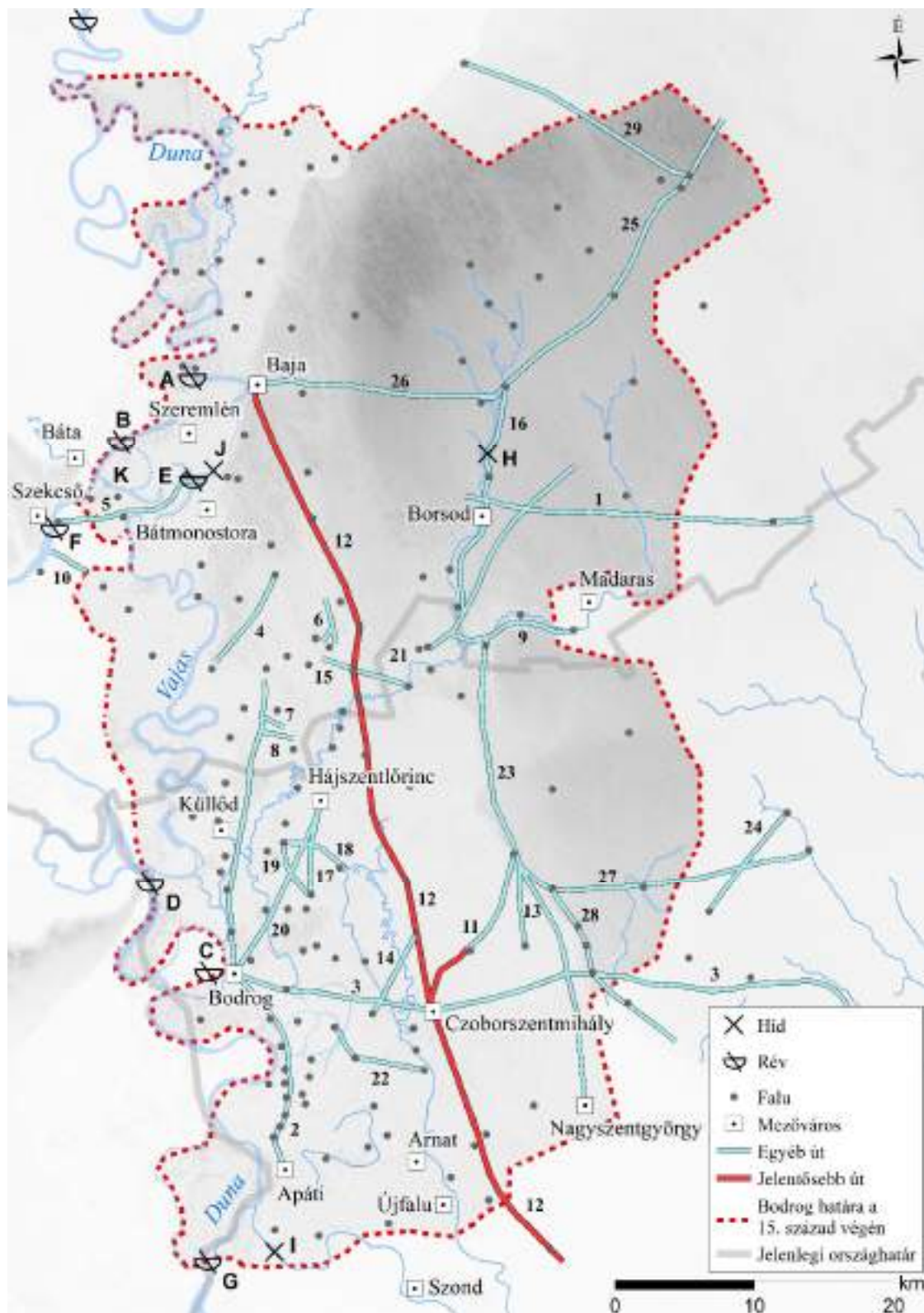
kialakult településeket kötötte össze (2.). Ez Magyarországon nagyvonalakban a mai 51. sz. út, Szerbiában az országhatártól Bezdánig a 15. századi út csapását követhette. Blazovich László térképén ezt jelölte a megye észak-déli főútként (BLAZOVICH L. 1998). Ezzel párhuzamosan, a folyótól változó távolságra haladt egy másik útvonal, melynek szakaszait különféle elnevezésekkel találjuk meg az iratokban. Zombor és Rég között királyi útként, Rég és Kakat, illetve Kajánd és Gara között egyszerűen „útként” emlegették (12.). Északi, Bajától Pest felé tartó szakaszáról nem került elő okleveles említés. Valószínű, hogy a Solt vármegyei Orbágysszentgyörgy (mai Hajós-Pincefalu) magasságáig nagyjából az 51-es út nyomvonalát követte (BLAZOVICH L. 1998, PÁNYA I. 2017C). Dél felé Czoborszentmihálytól Bácsra át Futak, illetve a mellette fekvő péterváradai gázló irányába haladt. Ezen út tehát hadi szempontból is kiemelkedő lehetett, ugyanis Futak és Pétervárad fontos gyülekező hely volt a déli hadjáratok idején (1458: THALLÓCZY L. – ÁLDÁSY A. 1907, 1526: DL 82731, a mohácsi csata előtt Tomori Pál dörgedelmes leveleivel a péterváradai gázló mellett fekvő Futakra parancsolta Bács és Bodrog vármegye nemességét.). Emellett uralkodóink közül többen adtak ki okleveleket Futakon, mely jelzi a mezőváros közlekedésföldrajzi jelentőségét is (I. Ulászló: DL 13747; V. László: DL 97799). Az út jelentőségét egy török kori forrás is bizonyítja. A mohácsi csatát követően a török sereg Budára vonult, majd átkelt a pesti oldalra. Ott a sereg kétfelé vált: a ruméliai hadtest Ibrahim fővezérrel az élén Kecskemét-Félegyháza-Szer mau Pusztaszer)-Szeged útvonalon haladt délkelet felé, a sereg másik része pedig a szultán vezetésével menetelt a Duna mentén, a folyót kísérő úton Baja-Czoborszentmihály-Pétervárad érintésével (PÁNYA I. 2017C). Bajától délre a települések legnagyobb része ekkor pusztult el, és később sem települt újra. Az útvonal továbbra is használatban maradt, azonban a Czoborszentmihály (korabeli délszláv nevén Szonbor, későbbi Zombor) és Baja közötti szakaszon a 16. század derekán a szigetvári, egri és gyulai végváriak miatt nem lehetett biztonságosan közlekedni. A török vezetés ezért az útvonal felügyeletére Gara és Aranyas (mai Vaskúttól délre) falvakba katonaparasztokat telepített (WICKER E. 2008, HEGYI K. 2007). Fennmaradt töredékes források alapján lehetséges, hogy – Blazovich véleményével szemben – ez lehetett a „magasabb rendű” út a középkorban, illetve a kora újkorban is. Nyomvonala mai napig használatban van, Magyarországon Baja és Bácsszentgyörgy között az 5506. számú, Szerbiában pedig a Rasztina és Zombor közötti műút foglalja el a helyét. Érdekes, hogy Czoborszentmihálytól északra ezen útba kapcsolódott be egy másik királyi út, mely észak-északkeleti irányból érkezett a Telecskai-löszplató irányából (lásd az adattárban a 11. és 23. számú tételeket). Források hiányában nem tudjuk, hogy honnan érkezett, talán Szeged-Szabadka útvonal lehetett.

A vármegye kelet-nyugati irányú útvonalai közül háromról van biztos adatunk. Északon Mátyusegyháza és Szentgyörgy területén vezetett keresztül a Szeged-Baja közötti út (26.). Ennek nyomvonala részben megegyezhetett a mai 55. sz. főúttal. Tőle délre Szabadka-Kunbaja-Büked érintésével haladt az ún. „kálizút” a Duna irányába, s valószínűleg Szeremlennél érte el a folyót (1). A vármegye déli felén Bodrogról tartott keleti irányba (Czoborszentmihály érintésével?) Becsére egy másik jelentős út (3.).

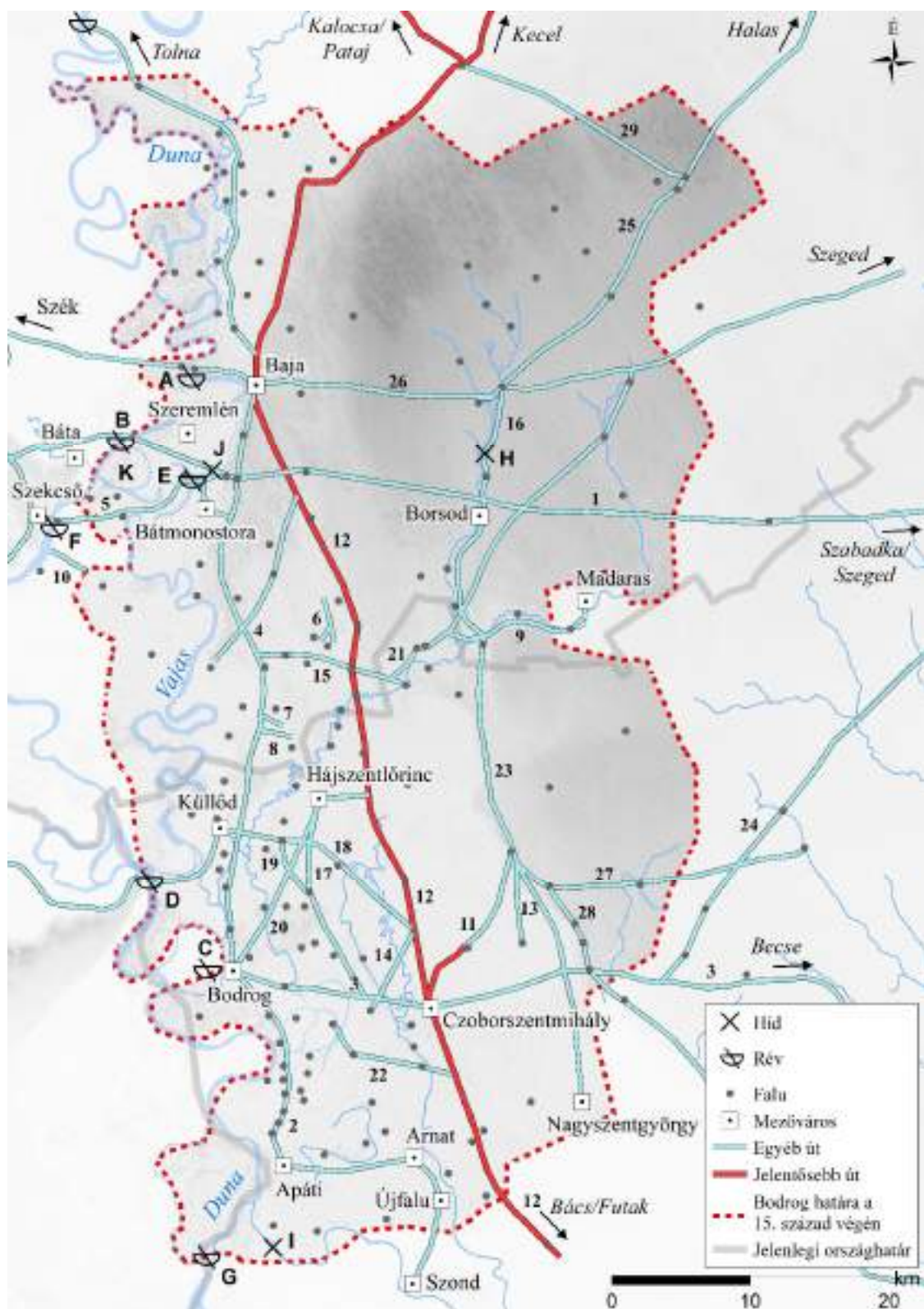
Összességében a vármegye 29. térképén is ábrázolható útjáról maradt fenn középkori adat (28. ábra). A vármegye és környezetének településviszonyai alapján ezt a vázlatos képet számos ponton ki lehet egészíteni, az egyes útszakaszokat egy-egy jelentős csomópont irányába meg lehet hosszabbítani (29. ábra). Fontos kiemelni, hogy a vármegye útviszonyairól az itt bemutatott adatok csupán áttekintést adhatnak. A szomszédos kun területek, Solt, Csongrád és Bács vármegyék út- és településadatainak egyesítésével tágabb összefüggéseiben vizsgálható a Duna-Tisza köze déli részének közlekedési rendszere (különféle rangú utak, vámok, révek és hidak).

Témánk szempontjából különösen fontos, hogy az Alföld, azon belül pedig a Duna-Tisza köze középkori úthálózatának rekonstrukciója csupán részlegesen, kisebb-nagyobb területeken készült el topográfiai pontossággal. Kubinyi András és Blazovich László műveiben az Alföld úthálózatát és településhálózatát bemutató térképeiken nagy vonalakban

meghatározták a fontosabb közlekedési folyosókat (KUBINYI A. 2000, BLAZOVICH L. 2002). E próbálkozások azonban alapvetően adattári vizsgálatra épültek, s emiatt földrajzi szempontból rendkívül pontatlanok voltak. Ehhez kapcsolódóan fontos kiemelni Rosta Szabolcs már többször említett doktori kutatását, melynek keretében a Homokhátság úthálózatát a 18. századi térképek térinformatikai elemzésével és a középkori falvak célzott terepi vizsgálata alapján vázolta fel (ROSTA SZ. 2014).

28. ábra Írott forrásokból ismert utak Bodrog vármegye 16. század eleji területén (saját szerkesztés)

29. ábra Írott források alapján ismert úthálózat lehetséges kiegészítése Bodrog vármegye 16. század eleji területén (saját szerkesztés)

6. Összefoglalás

Engel Pál szerint, aki „...*huzamosan foglalkozott a középkori Magyarország történeti földrajzával, minduntalan kénytelen tapasztalni, milyen hiányosan és rosszul ismerjük azoknak a tájaknak a topográfiáját, amelyek a 16–17. század folyamán tartósan török uralom alatt álltak. Minél korábban kezdődött és minél tovább tartott a török hódoltság állapota, annál nagyobb a tájékozatlanságunk.*” (ENGEL P. 1996 5.). Engel idézett, az ezredforduló előtt megjelent sorai jól tükrözik a középkori Magyar Királyság topográfiája körüli bizonytalanságokat. Az azóta eltelt, nagyjából egy emberöltőnyi időszak alatt azonban a történet-, földrajz- és régészettudományban is komoly fejlődés történt. Az adatgyűjtéstől az elemzésen át az eredmények megjelenítéséig korszerű eszközök és módszerek sokasága érhető el a mai kor kutatói számára. A távérzékelés, a dróntechnológia, a térinformatika, valamint a források egyre gyorsuló digitalizálása és online közzététele újabb és újabb ajtókat nyitnak meg a történeti földrajzzal és topográfiával foglalkozók előtt. Engel gondolatai azonban e fejlődés ellenére is érvényesnek tekinthetők, mivel a középkori Magyar Királyság igen jelentős részéről, a rövidebb-hosszabb ideig török hódoltság alá tartozó középső és déli területeiről nem készült korszerű, topográfiai elemzés. A szakirodalmi áttekintésben bemutatott gyengeségei és hibái ellenére a mai napig Engel 2001-ben megjelent, térinformatikai alapú térképes adatbázisa az egyetlen topográfiai mű, mely a késő középkori Magyar Királyság egészét tartalmazza (ENGEL P. 2001).

Kutatásaim során az Engel által körvonalazott „topográfiai homály” eloszlása, a középkori település- és határviszonyok felderítése érdekelt. Arra voltam kíváncsi, hogy milyen módszerekkel lehet meghatározni a török hódoltság előtti időszakban létezett mezővárosok, falvak és puszták külterületének kiterjedését. Továbbá az foglalkoztatott, hogy milyen módon lehet a települések belterületét térben lehatárolni, milyen szerkezeti formák jellemzőek a kiválasztott mintaterületeken, s végezetül, van-e mód a felépítésük és fontosabb jellemzőik (utca, házak, templom/monostor/udvarház/vár/malom stb.) meghatározására. Munkám során egy *egyedi módszertan* kialakítására törekedtem, mely a különböző társtudományoktól – néprajz-, régészet-, történettudomány – átvett eljárások és adatforrások alapján választ adhat középkori települések topográfiai kérdéseire.

A szakirodalom vizsgálatából kiderült, hogy hazánkban az Engel által említett *topográfiának* tudományáganként különböző a jelentéstartalma. A földrajztudomány berkeiben, azon belül is a *történeti földrajzban* többségében a forrásokban gazdag újkori időszak lakott helységeiről találunk részletes topográfiai–morfológiai elemzéseket, a 18. század előtti időszakról sem települési, sem kistérségi/megyei/régiós szinten nem készültek adattári/terepi munkán alapuló művek. A földrajzi szemléletű munkákban a levéltári (írott és képi) források hiánya miatt többnyire letisztult, makroszintű modellekkel, vázlatokkal találkozunk. A kutatások súlypontja a 18-19. századtól napjainkig terjedő, alapvetően jó forrásadottságú időszekekre tolódtott el, s az elemzésekben a középkori és kora újkori primer (adattári, levéltári) források helyett többnyire az újkori, kiadott szakanyagok élveznek elsőbbséget (JANKÓ F. 2005a, SZILÁGYI ZS. 2013). A *történettudományban* a topográfia leginkább a primer forrásokból származó leírásokban nyilvánul meg, s a térképi ábrázolás (a történeti földrajzhoz hasonlóan) letisztult, többnyire makroszintű. A levéltári adatok magas szintű ismerete és használata mellett azonban e tudományágon belül kevésbé fejlődött ki a téradatok elemzése és feldolgozása. A forrásokon alapuló topográfiai rekonstrukcióhoz ritkán kapcsolódik helyszíni adatgyűjtés, terepbejárás, légifelderítés stb. A szó szoros értelmében vett helyrajzi kutatásokra a legjobb példákat a *régészettudomány* eredményei között találjuk. Kiemelkedik ezek közül a Magyarország Régészeti Topográfiája (MRT) című projekt, melynek keretében az elmúlt évtizedekben elkészült néhány megye komplex, minden régészeti korszakra – köztük a 11-17. századra – kiterjedő helyrajzi adattára. E program jelentőségét mutatja, hogy az intenzív terepi vizsgálatok mellett sor került az írott források, a kéziratós térképek és különféle szakirodalmak elemzésére. Fontos kiemelni, hogy utóbbiak a kisebb-nagyobb leállásokkal

évtizedek óta zajló MRT projekt egyedi jellemzői, nem általánosak a régészeti kutatásokban. Általánosságban a régészet a tárgyi műveltség sokrétű vizsgálatában, az élőhelyek, lelőhelyek időrendjének meghatározásában jeleskedik. A primer források felkutatása, elemzése, valamint a közigazgatás vizsgálata nem jellemző e stúdiumra. Összességében elmondható, hogy a legpontosabb topográfiai rekonstrukciót az említett három tudományág (földrajz-, történet- és régészettudomány) eszközei és adatforrásai együttes felhasználásával, széleskörű adatgyűjtéssel és terepi ellenőrzéssel érhetjük el.

Kutatásaimat éppen ezért a kezdetektől interdiszciplináris módon igyekeztem elvégezni. A módszertanhoz a *történettudományból* alapvetően a primer források vizsgálatát, egyebek mellett a középkorkutatásban oly fontos latin nyelvű, 11–16. századi iratok használatát kölcsönöztem. Munkám során több ezer oklevelet vizsgáltam át, s ezek közül több száz – legnagyobbreszt közöletlen – irat fordíttatását és topográfiai szemléletű elemzését végeztem el. A középkori iratok közül elsődlegesen a földrajzi szempontból hasznosítható, településekre és a tájra vonatkozóan közvetlen adatot tartalmazó iratok feldolgozására került sor. A különféle, birtok- és családtörténeti iratok mélyreható elemzésére – a rendelkezésre álló idő szűkössége és az erőforrások hiánya miatt – nem volt lehetőség. Fontos kiemelni, hogy a Duna-Tisza közén ilyen jellegű és mértékű, több vármegyére kiterjedő, topográfiai célú forrásfeltárás nem történt (a különféle célú és jellegű forrásfeltárásra és kiadásra lásd GYÁRFÁS I. 1873, 1883: kun szállásterület, benne a Kiskunság, KAPOCS N. – KÖHEGYI M. 1980, 1983: Szeremle és Katymár környéke, UDVARDY J. 1992: kalocsai káptalani levéltár szórvány iratai). A középkori mellett kiemelten fontos a kora újkori forrásanyag vizsgálata. Ennek elemzését nagyban nehezítette a digitalizálás elmaradottsága, illetve az anyag töredékes volta. Egy-egy vármegye iratanyagát jellemzően több megyei és országos levéltár gyűjteményéből kellett összegyűjteni (Solt vármegye: Ráday Levéltár, MNL Pest Megyei és Bács-Kiskun Megyei Levéltára, valamint az MNL Országos Levéltára). Fontos megemlíteni a Kecskeméti Katona József Múzeum és a Bölcsészettudományi Kutatóközpont közös projektjét, melynek keretében megvalósult a zombori náhije, azaz a korábbi Bodrog vármegye szűkebb környezetéről fennmaradt török adóösszeírások kritikai topográfiai vizsgálata (FÓTI M. – PÁNYA I. 2022).

Végezetül fontos kiemelni a *régészettudomány* módszereit. A szakirodalmi áttekintésből is kiderült, hogy sem a történettudomány, sem a földrajztudomány nem rendelkezik módszertannal a pusztában (erdőben, gypen, szántón stb.), illetve a beépített területeken található faluhelyek/középkori településmagok kutatására. A topográfiai rekonstrukció szempontjából azonban kulcsfontosságú a *terepi azonosítás*, a helyi sajátosságok, terepformák, településalaprajz, épületek helyének stb. mélyreható vizsgálata.

Mintaterületként három, egymás szomszédságában fekvő vármegyét választottam. Bács, Bodrog és Solt vármegyék a Magyar Királyság azon vármegyéi közé tartoznak, melyeknek – mint az a szakirodalmi áttekintésből is kiderült – meglehetősen alacsony a történeti, földrajzi és régészeti kutatottsága. A 19–20. századi történeti földrajzi vizsgálatok homlokteréből mindhárom vármegye kimaradt. Éppen ezért tartottam szükségesnek a történetük rövid áttekintését. Úgy vélem, hogy vármegyék jelentősebb eseményeinek, a településekre kiható fontosabb közigazgatási, politikai, gazdasági változások ismerete lényeges a helységek életútjának, megyén belüli jelentőségének megismeréséhez.

Az MRT, valamint a régészeti alapokra épülő hazai történeti földrajzi vizsgálatok szellemisége, jellege ösztönzőleg hatott a disszertációban bemutatott Duna-Tisza közti kutatásokra (STIBRÁNYI M. 2015, K. NÉMETH A. 2015A-B, ROSTA SZ. 2014, PÁLÓCZI HORVÁTH A. 2022). A kezdetektől látszott azonban, hogy az említett munkák csupán a *magyarországi területek* vizsgálatában segítenek. A határon túli térség (történeti nevén a Bácska) elemzésében új megoldások kidolgozására volt szükség.

A disszertáció elején számos kérdést fogalmaztam meg, melyekre a lehetőségekhez mérten válaszokat is adtam. A következőkben ezeket röviden összefoglalom.

Az első kérdés arra vonatkozott, hogy milyen módszerrel vázolható fel az elpusztult települések külterületi határa. Az egyértelműen látszik, hogy azokon a területeken, ahol a *táji és települési kontinuitást ki lehet mutatni* (Solt vármegye legnagyobb része), ott a 18–19. századi kéziratos történeti térképek óvatos és mértéktartó felhasználásával megrajzolható a legtöbb késő középkori – kora újkori (15. század végi – 16. század eleji) lakott település és lakatlan pusztá határa (**30-31. ábra**). A középkori forrásokban megmaradt határjárások a történeti térképek alapján megrajzolt kép pontosítására használhatók fel. Természetesen, ezeken a területeken is érzékelhető a források pusztulása miatt bizonytalanság, így sok településről és pusztáról nem rendelkezünk kellő mennyiségű topográfiai adattal.

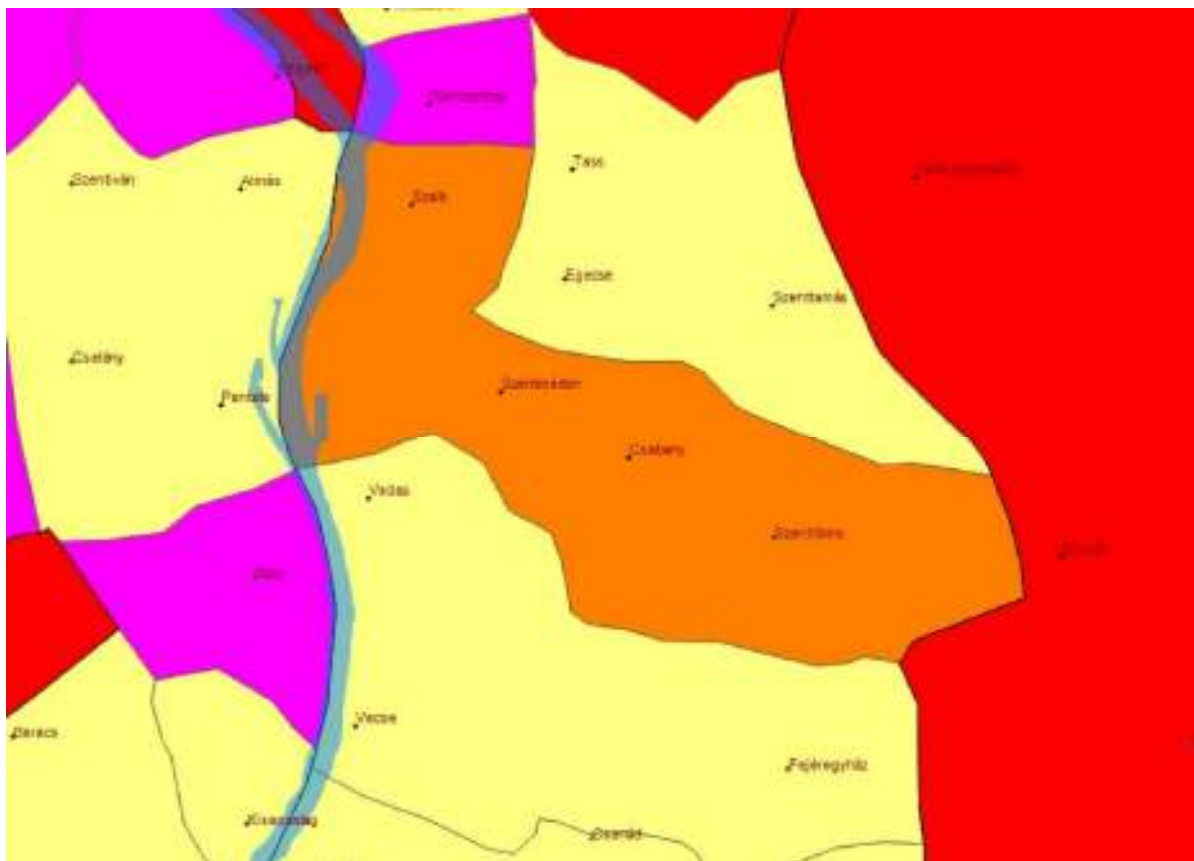
Azokon a területeken, ahol a *táji kontinuitás nem mutatható ki, vagy nagyon kis mértékű* (Bodrog legnagyobb, Bács vármegye teljes területe), ott a települések és puszták középkori határait az előbbihez képest alacsonyabb pontossággal rajzolhatjuk meg az eredeti, középkori oklevelek adatai alapján. Ennek ellenére Bodrog vármegye területén Engel Pál térképénél jóval pontosabban lehetett rekonstruálni a középkori és kora újkori viszonyokat (ENGEL P. 2001, FÓTI M. – PÁNYA I. 2022). A 16. század első harmadában bekövetkezett társadalmi átalakulások hatására, a magyarság hirtelen eltűnésével a középkori forrásanyagban szereplő határ- és településnevek a hódoltság idején régióként részlegesen vagy teljesen feledésbe merültek. Helyükre a beköltöző szlávok (illetve kisebb részben vlahok és törökök) által adott helynevek kerültek. A két időszak helynévanyaga között ezért kevés, vagy semmilyen kapcsolat nem mutatható ki. Az újkori kéziratos térképeken ezen, új beköltözők által megőrzött határviszonyokat örökölték meg, melyek azonban a középkori és az újkori források összevetése alapján nem azonosak a középkori határokkal. A vizsgálatok alapján úgy tűnik, hogy a Duna-Tisza köze déli felén a 16–17. században beköltözött balkáni népesség a középkori települések és puszták területét a középkortól eltérő módon kezelte, lényegében újraosztotta.

A második kérdés a középkori települések belterületeinek felderítésére, és fontosabb jellemzőinek meghatározására vonatkozott. A *nyílt terepen fekvő, beépítetlen belterületek* esetében a régészeti terepbejárás, távérzékelés (műholdfelvételek, archív és jelenkori légifotók, alacsony magasságban készült drónfelvételek), valamint a fentebb már említett 18–19. századi kéziratos térképek nyújtanak információt a középkori települések helyéről. Településszerkezeti adatokkal ezek közül többnyire a műhold- és a légifelvételek szolgálhatnak. A tapasztalatok azt mutatják, hogy főként a szántott/tárcsázott, vegetációs időn kívüli időszakban készült felvételek a legalkalmasabbak a morfológia vizsgálatára. Fontos azonban, hogy az így megfigyelt utcák, házhelyek a belterület „maximumát” jelzik, azaz azt a területet, amelyet hosszú évtizedek során beépítettek (és időnként [f]elhagytak). Önmagában ezek számba vétele nem alkalmas arra, hogy a népességre, településméretre következtessünk. A település főbb szerkezeti jellemzőit azonban vizuális elemzéssel megállapíthatjuk. Pontosabb eredményhez azonban terepi kutatásokra is szükség van, melyek során a domborzat, illetve az egyéb tájjelemek együttes vizsgálatára is sor kerülhet.

A *beépített területeken fekvő középkori települések* kutatását az épületek, mai infrastrukturális elemek nagyban nehezítik, ezért a terepi vizsgálat ezen helyszínek esetében igen korlátozott megfigyelésekre ad lehetőséget. A középkori okleveles adatok, illetve a 18–19. századi térképek alapján azonban sok esetben lehet következtetni a folytonos részletekre, középkori településmagokra, ősi főutcákra, a belterület kiterjedésére stb.

Bács és Bodrog vármegyék esetében megfigyelhető volt, hogy a távérzékeléses adatok alapján megtalálható ugyan egy-egy faluhely, azonban az írott adatok hiányában, a határok hódoltságkori eltolódása/feledésbe merülése miatt nem lehet egyértelműen megállapítani a belterületek hovatartozását, középkori nevét. Ez főleg a sűrűn lakott vidékeken okoz gondot, ahol a falvak és mezővárosok egymáshoz közel (1-2 km) feküdtek.

Gyakori jelenség a nevek feledésbe merülése mellett a helységek „terjeszkedése”. Főleg Solt vármegye déli, valamint Bács és Bodrog egész területén ismerünk példákat olyan településekre, melyek közigazgatási területe a török időkben megváltozott, és elpusztult szomszédos birtokokra is kiterjedt.

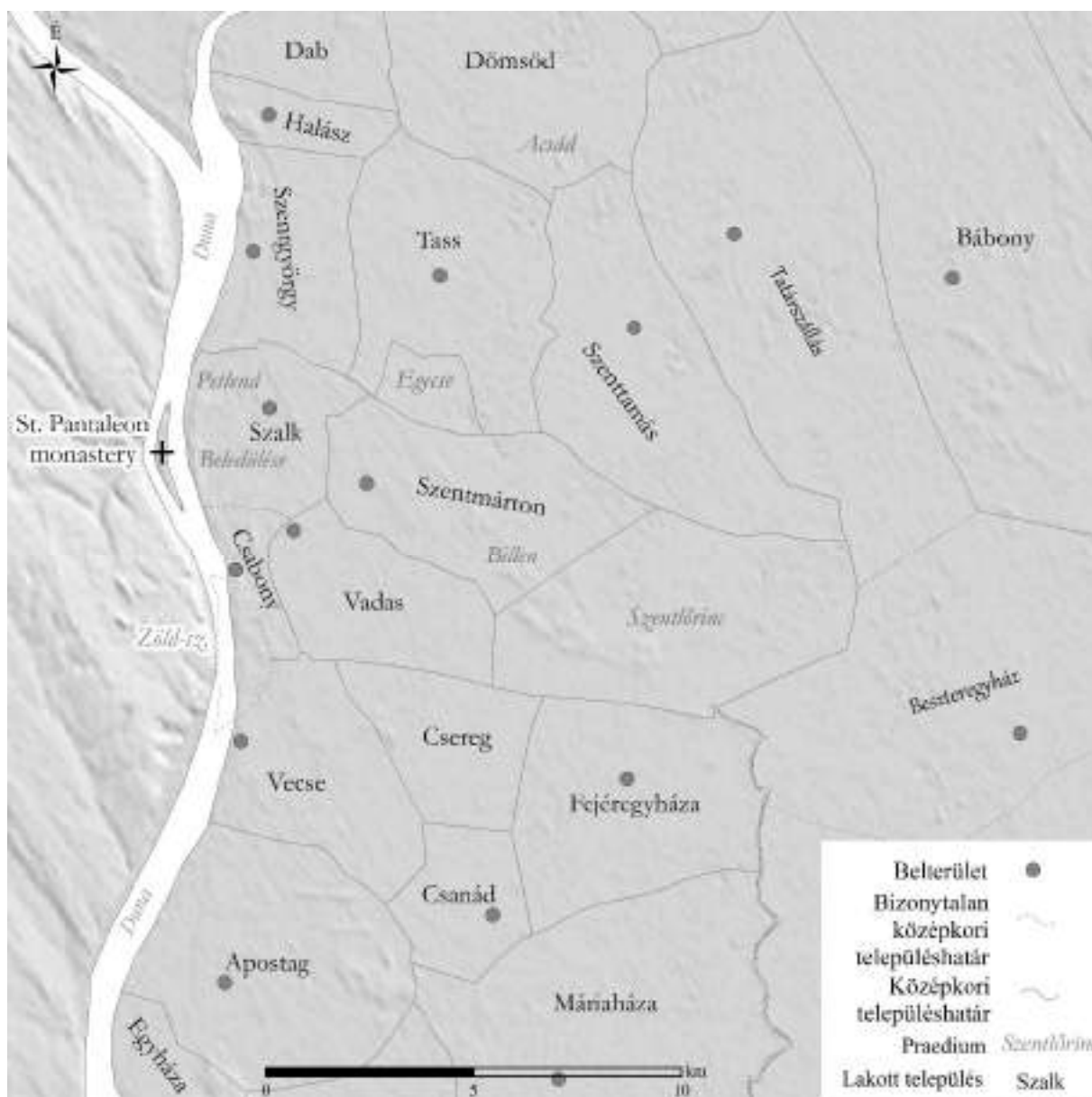
30. ábra A Dunavecse és Tass közötti terület 16. század eleji birtokviszonyai Engel Pál térképén (ENGEL P. 2001)

A harmadik kérdés arra vonatkozott, hogy észlelhető-e szabályosság, különbség a mintaterületeken a morfológiai típusok földrajzi elterjedésében. A vármegyék eredményeinek összevetés során kitűnt, hogy az észak-déli irányban, megközelítőleg 300 km hosszan kiterjedő mintaterületeken *jelentős eltérés* mutatkozik a településformák terén. Solt vármegyében a terepen és a beépített helyszíneken azonosított belterületeken kizárólag soros-utcás településformát lehetett megfigyelni. Orsós, illetve halmazos formáról – jelen ismereteim szerint – nincs adat. Bodrog vármegye területén szintén a soros-utcás forma az uralkodó, azonban vannak szórványos adatok orsós alaprajzú falvakról és mezővárosokról. Délebbre, Bács vármegyében az ismert felépítésű települések több, mint fele orsós, a maradék pedig soros-utcás elrendezésű.

Fontos kiemelni, hogy a morfológiai típusok itt bemutatott térbeli eloszlása a Kárpát-medence ezen területén korábban a településföldrajzban, történettudományban és a régészetben nem volt ismert. E jelenség hátterének megfejtésére további kutatásokra lesz szükség a Duna-Tisza közén, illetve az Alföld többi részén.

A negyedik kérdés a települések folytonosságának kimutatására, illetve a középkori-kora újkori és a jelenlegi belterület közötti kapcsolatra vonatkozott. *Interdiszciplináris kutatáson alapuló adatbázis* kialakítására van szükség, mely alapján megszerkeszthető a települések idővonala, illetve megfigyelhetők a falvak, mezővárosok pusztulásai, költöztetései. Fontos a nagy településpusztulási hullámot okozó nagyobb kataklizmák (1526 - mohácsi csata utáni

török kivonulás, 1529. évi török hadjárat, tizenötéves háború, 17. századi hadjáratok, valamint az utolsó felszabadító háborúk) hatásainak településszintű nyomon követése. Emellett szükséges a helyi hagyományok, helytörténeti irodalom és a korábbi régészeti kutatások eredményeinek összevetése, hogy az adott település előzményéről rendelkezésre áll-e már megbízható, bizonyító erejű adat.

31. ábra A Dunavecse és Tass közötti terület 16. század eleji településhálózata (PÁNYA I. 2017C, saját szerkesztés)

Az ötödik kérdés a továbblépés lehetséges irányaira vonatkozik. Úgy vélem, hogy Solt, Bodrog és Bács vármegyék vizsgálata során szerzett tapasztalatok alapján a Duna-Tisza köze további vármegyéire, valamint a hódoltság egészére ki lehet terjeszteni a kutatást. A Tisza menti Csongrád vármegye északi felén, ahol a magyarság kisebb-nagyobb közösségekben – Solt vármegyéhez hasonlóan – túlélte a háborús időszakokat, a határok és a határnevek jelentős része fennmaradt a jelenkorig. Csongrád vármegye déli felén, Szegedtől délre azonban a Bodrog és Bács vármegyéknél megfigyel romlási folyamat ment végbe, a népesség, az épített örökség és a közigazgatás terén is. Békés és Csanád vármegyékben valószínűleg számolhatunk a továbbélő magyarság miatt táji kontinuitással, tehát a határok is jó eséllyel

rekonstruálhatók a 18. századi térképek alapján (SZATMÁRI I. 1996). Délebbre, Temes, Torontál, Krassó vármegyékben a Bács és Csongrád vármegye kapcsán elmondottak lehetnek érvényesek. A Duna nyugati oldalán, Baranya vármegye területén régióként változó mértékben tűnt el a magyarság a hódoltság idején (SUDÁR B. 2020, SUDÁR B. – VARGA SZ. 2020). A vármegye történetének és a települések adattárának elkészítése után derülne arra fény, hogy mely vidékeken mutatható ki a táji/települési kontinuitás, illetve melyeknél nem. Baranya vármegye esetében valószínűleg nem egy észak-déli választóvonal rajzolódna ki, mint Solt vagy Csongrád vármegyénél. Ehelyett egyes részei a hadjáratok, társadalmi változások miatt kevesebb, mások pedig több kontinuitást mutathatnak a középkortól az újkorig. Valkó és Szerém vármegyék esetében a Bács, Temes, Torontál, Krassó vármegyékénél feltételezhető igen alacsony, lényegében a településnevek egy részére korlátozódó kontinuitással lehet számolni.

A felsorolt vármegyék a Magyar Királyság déli felén helyezkedtek el. A török által elfoglalt, a hódoltságba bekebelezett középső országrészben elhelyezkedő vármegyék esetében több helyen elkészültek a településtörténeti – történeti földrajzi – topográfiai művek, melyek változó módszertannal/pontossággal/szemlélettel vizsgálták az adott régió középkori településhálózatát (STIBRÁNYI M. 2015, K. NÉMETH A. 2015A-B, ROSTA SZ. 2014, PÁLÓCZI HORVÁTH A. 2022). Ezen munkák alapján, a disszertációban leírt módszertannal képet lehetne alkotni a hódoltság további részeinek településhálózatáról, illetve a helységek morfológiájáról. Ehhez természetesen a módszertant szükséges az adott tájegységhez igazítani, a helyi sajátosságokra, egyediségekre összpontosítani a források feltárása és a módszerek alkalmazása során. A felvidéki, dunántúli, valamint tiszántúli és erdélyi területeken is ismerünk elpusztult településeket, azonban ezek száma, a kontinuus településekhez viszonyított aránya meg sem közelíti a Bodrog/Bács/Csongrád vármegyékben felderített települések mennyiségét. Előbbi területeken jóval nagyobb mennyiségben fordulnak elő kontinuus helységek, melyek kisebb-nagyobb megszakításokkal az Árpád-kor óta lakottak lehetnek.

A hatodik kérdés a kutatás eredményeinek társadalmi/gazdasági hasznára vonatkozik. Úgy vélem, hogy a dolgozatban felvázolt módszertan alkalmas lehet meglévő adatbázisok, így például a bevezetőben említett, a közelmúltban az interneten elérhetővé tett Engel-féle digitális adattár kiegészítésére, pontosítására. Ennél azonban célszerűbb, s azt gondolom, hogy időszerűbb lenne egy új, a disszertációban bemutatott mélységű, Kárpát-medencére kiterjedő topográfiai rekonstrukció elvégzése. E munka folytatása, részletesebb változata lehetne a Magyarország Nemzeti Atlasza projekt keretében megjelent köteteknek. A könyvtárak, iskolák, egyetemek számára előnyös lenne nyomtatott változatban elérhetővé tenni, így a civil érdeklődők mellett a közoktatásban is bárki számára hozzáférhető lenne. Az adatok folyamatos gyarapodása, az egyre pontosabb rekonstrukció miatt azonban létjogosultsága van egy online, a Mepar (mepar.mvh.allamkincstar.gov.hu), illetve a Fentről (fentrol.hu) példájára felépített térképes adatbázisnak, melyet a kutatásban résztvevő partnerintézmények és szakemberek (ökológusok, régészek, történészek, földrajzszakosok, néprajzszakosok) adataival megadott időközönként frissíteni, bővíteni lehetne.

A topográfiai adatbázis használhatósága érdekében az egyes települések rekordjaihoz hozzá lehetne kapcsolni a Hungaricana.hu oldalon található DL-DF adatbázist, illetve az Adatbázisokonline.hu oldalra feltöltött kora újkori iratokat. Így a helytörténeti kutatást, vagy célzott földrajzi, szociológiai, történeti vizsgálatot végző kutatónak nem kellene ismételtelen elővennie a szakirodalmi áttekintésben említett (sok szempontból elavultnak tekinthető) adattárakat, hanem azonnal az eredeti forráshoz jutna. Ugyanez vonatkozik a történeti térképekre, melyek jelenleg georeferálatlanul érhetők el a Hungaricana.hu Térképtár szekciójában. Egy kiegészítő munkafázis keretében a kéziratos térképek térbeli illesztése elvégezhető lenne, így a kutatók, érdeklődők nemcsak írott adatokhoz, hanem térképekhez is

hozzáférhetnének. Továbbá lehetőségük lenne online felületen egymásra vetíteni a különböző úrbéri, vízügyi, peres stb. térképeket.

A kutatás során felmerült a vizsgálatok időbeli kiterjesztése. A célkitűzéseknél szó volt arról, hogy az általam kidolgozott módszertan a 14–18. század közötti időszak vizsgálatát hivatott szolgálni. A 11–13. századi időszak egyrészt az írott források hiánya, másrészt az országosan hiányos régészeti topográfiai kutatások miatt rendkívül körülményes. Az Árpád-kori településhálózat jellege nagyban eltér a késő középkortól: míg utóbbi jóval koncentráltabb, a települések erős szabályosságot, tudatos/tervezett felépítést (telekrendszer) tükröznek, addig előbbi szabálytalanabb, szórt, tanyás jellegű. A gyér forrásanyag, s az abból kinyerhető kevés korai településnév nem, vagy csak részlegesen párosítható a nagy területen szóródó Árpád-kori telepek sokaságával. Egy jövőbeli intenzív régészeti topográfiai kutatás kellő mennyiségű adattal szolgálhatna az államalapítástól a tatárjárásig (1241) eltelt két és fél évszázad topográfiájának rekonstruálásához.

7. Summary

According to Pál Engel, anyone “who has worked extensively on the historical geography of the medieval Kingdom of Hungary has constantly experienced how incomplete and poorly we know the topography of the landscapes that were under the Ottoman rule for a long time during the 16th and 17th centuries. The earlier the Turkish occupation began and the longer it lasted, the greater our topographical ignorance” (P. ENGEL 1996 5.). Engel's quoted lines, published before the turn of the millennium, reflect the uncertainties surrounding the topography of the medieval Kingdom of Hungary. But in the three decades or so since then, there have been major developments in the fields of history, geography, and archaeology. From data collection and analysis to the visualization of results, there is a range of state-of-the-art tools and methods available to today's researchers. Remote sensing, drone technology, geospatial information technology, and the ongoing digitization and online publication of written sources are opening new doors for those working in historical geography and topography. However, Engel's ideas are still valid despite these developments, as no modern topographical analysis has been carried out for a very significant part of the medieval Kingdom of Hungary, the central and southern areas that were under Turkish occupation for a shorter or longer period. Despite the weaknesses and errors described in the literature review, Engel's 2001 geospatial map database is still the only topographic work covering the whole of the late medieval Kingdom of Hungary (P. ENGEL 2001).

In my research, I was interested in dispelling the “topographical obscurity” outlined by Engel, and in exploring the medieval settlement and boundary relations. I was curious to find out how to determine the extent of the outskirts of the market towns, villages, and wastelands that existed before the Turkish occupation. I was also interested in the ways of spatially delimiting the interior of the settlements, in the structural forms of the selected sample areas, and, finally, in the possibility of identifying their structure and their main features (streets, houses, church/monastery/manor house/castle/mill, etc.). In my work, I aimed to develop a unique methodology that can answer topographic questions of medieval settlements based on procedures and data sources adopted from different co-disciplines (ethnography, archaeology, history).

The examination of the literature has shown that in Hungary the topography mentioned by Engel has different meanings depending on the discipline. In geography, and in historical geography in particular, we find detailed topographic-morphological analyses of the settlements of the modern period, which are rich in sources, whereas no works based on archival and fieldwork have been produced on either the settlement or the sub-regional/county/regional level for the period before the 18th century. In geographical publications, due to the lack of archival sources, we mostly find simplified, macro-level models and sketches. The focus of research has shifted to the modern period, which is basically well-sourced. In the analyses, instead of primary (archival) sources from the Middle Ages and the early modern period, priority is usually given to published data from the modern period (F. JANKÓ 2005a, ZS. SZILÁGYI 2013).

In historiography, the topography is mainly expressed in descriptions from primary sources. Map representation (as in historical geography) is simple, mostly at the macro level. However, in addition to the high level of knowledge and use of archival data, the analysis, and processing of spatial data within this discipline is less developed. Topographic reconstruction based on written sources is rarely accompanied by field data collection, field surveys, aerial reconnaissance, etc.

The best examples of topographic research are to be found in archaeology. One of these is the Archaeological Topography of Hungary (MRT) project, which has produced a complex topographical database for all archaeological periods, including the 11th-17th centuries, for several counties in the last decades. The importance of this program is demonstrated by the fact that, in addition to intensive fieldwork, written sources, manuscript maps, and various

literature have been analyzed. It is important to underline that this interdisciplinarity is unique to the MRT project, which has been ongoing for decades. In general, archaeology excels in the study of material culture and the chronology of habitats and sites. The search for and analysis of primary sources and the study of administration are not typical of this discipline. Overall, the most accurate topographic reconstruction is achieved by using the tools and data sources of the three disciplines (geography, history, and archaeology) in combination, with extensive data collection and field survey.

That is why I have always tried to conduct my research in an interdisciplinary way. For my methodology, I borrowed from historiography the study of primary sources, including the use of Latin documents from the 11th and 16th centuries, which are so important in medieval studies. In the course of my work, I examined thousands of documents and carried out translations and topographical analyses of hundreds of charters, most of which are still unpublished. Of the medieval documents, the main focus was on those that were geographically useful and provided direct information on settlements and the landscape. Due to the limited time and resources available, it was not possible to carry out an in-depth analysis of the various documents relating to the history of estates and families. It is important to point out that no topographical source research of this kind and scope covering several counties has been carried out on the Danube-Tisza Interfluvium Region (for the various purposes and types of charter research and publication, see I. GYÁRFÁS 1873, 1883: the area of the Cuman districts, including the area of modern Kiskunság, N. KAPOCS – M. KŐHEGYI 1980, 1980: the area around Szeremle and Katymár villages, J. UDVARDY 1992: the scattered documents of the Chapter Archives of Kalocsa).

In addition to the medieval period, the study of early modern written sources is of particular importance. The analysis of this material has been greatly hampered by the lack of digitization and the fragmentary nature of the material. The documentary material of a single county had to be collected from the collections of several counties and national archives (Solt County: Ráday Archives, MNL Pest County Archives, Bács-Kiskun County Archives, and the MNL National Archives). It is important to mention the joint project of the Katona József Museum of Kecskemét and the Humanities Research Centre (BTK – Bölcsészettudományi Kutatóközpont), which carried out a topographical study of the surviving Ottoman tax censuses from the Nahie of Zombor area (M. FÓTI – I. PÁNYA 2022).

Finally, it is important to highlight the methods of archaeology. The literature review has shown that neither historiography nor geography has a methodology for the study of village sites/medieval settlement cores in the wilderness (forest, grassland, ploughland, etc.) or in built-up areas. However, field identification, in-depth study of local features, landforms, settlement layout, building locations, etc. are key to topographic reconstruction.

I have chosen three neighboring counties as sample areas. The counties of Bács, Bodrog, and Solt are among the counties of the Kingdom of Hungary which, as the literature review has shown, are relatively poorly researched in terms of history, geography, and archaeology. All three of these counties were left out of the focus of historical-geographical studies in the 19th and 20th centuries. For this reason, I thought it necessary to briefly review their history. I believe that knowledge of the major events in the counties and the major administrative, political and economic changes that affected the settlements is essential for understanding the life of the localities and their significance within the county.

The ideas of the MRT and the Hungarian historical-geographical studies based on archaeology inspired the research on the Danube-Tisza Interfluvium Region area presented in this dissertation (M. STIBRÁNYI 2015, A. K. NÉMETH 2015A-B, SZ. ROSTA 2014, A. PÁLÓCZI HORVÁTH 2022). However, from the beginning, it was clear that these works only help in the study of the Hungarian areas. New solutions were needed for the analysis of the cross-border area (historically known as Bácska).

At the beginning of the thesis I formulated a number of questions, to which I gave answers as far as possible. These are briefly summarised below.

The first question was about the method of outlining the outskirts, and the borders of deserted settlements (DMV – Deserted Medieval Village). In the areas where the landscape (sometimes municipal) continuity can be demonstrated (the largest part of Solt County), the careful and moderate use of historical manuscript maps can be used to draw the boundaries of most of the late medieval - early modern (late 15th - early 16th century) inhabited and uninhabited (deserted) settlements (**Figures 30-31.**). Boundary investigations that have survived in medieval sources can be used to refine the image drawn from historical maps. Of course, there is also uncertainty in these areas due to the destruction of written sources, so we do not have enough topographic data on many settlements and deserted villages.

In the areas where the landscape continuity cannot be detected or is small (the largest area of Bodrog, the whole area of Bács County), the medieval boundaries of the inhabited and uninhabited settlements can be drawn with lower accuracy based on the data of the original medieval charters. As a result of the social transformations that took place after the Battle of Mohács (1526), in the first third of the 16th century, with the sudden disappearance of the Hungarians, the medieval settlement borders and the names of the settlement names disappeared partially or completely by region during the Ottoman occupation. The names of the Hungarians were replaced by the place names brought by the moving Slavic (and Vlach and Turkish) inhabitants. Therefore, little or no relationship can be detected between the toponyms of the two periods (Late Middle Ages and Early New Age). On the modern manuscript maps, we can see the boundary conditions preserved by this new Balkan population. However, based on a comparison of medieval and modern sources, these are not identical to medieval settlement boundaries. Based on the investigations, it seems that in the southern part of the Danube-Tisza Region, the Balkan population, who moved in the modern age, did not take over, did not use, or preserve the medieval Hungarian administration, and the boundaries of inhabited and deserted settlements.

The second question concerned the exploration of the interior, built-in areas of medieval settlements, and the investigation of its major features. In the case of undeveloped interiors in open areas, remote sensing (satellite imagery, archive, and contemporary aerial photography, low altitude drone imagery), and the 18–19. century manuscript maps provide information on the location of medieval settlements. Settlement structure data can mostly be obtained from satellite and aerial photographs. Investigations have shown that aerial and satellite images taken during the plowed period outside the growing season are the most suitable for the study of deserted settlement morphology. It is important, however, that the streets and houses thus observed indicate the “maximum” of the inner area of the settlements, that is, the area that has been built for many decades (and sometimes abandoned). The summary of these is not suitable for inferring the population and the size of the settlement. However, the main structural features of the settlement can be deduced by visual analysis. The exact determination of the settlement morphology also requires field research, during which the topography and other landscape elements can be examined together.

The research of the medieval settlements located in the built-up areas is greatly hampered by the buildings and today's infrastructural elements, therefore the field study allows for very limited observations in these places. However, based on medieval charter data and modern (18–19th century) maps, in many cases, it is possible to deduce continuous details, medieval settlement cores, ancient main streets, the extent of the settlement interior, etc.

In the case of Bács and Bodrog counties, it could be observed that although a village can be found based on remote sensing data, due to the lack of written medieval sources, the affiliation, and medieval names of the built-in, inner areas of settlements cannot be established due to the shifting / falling into the oblivion of borders. This is especially a problem in densely populated areas, where villages and market towns were close to each other (1-2 km). In addition to forgetting names, their “expansion” is a common phenomenon. We know of examples of settlements in the southern part of Solt County, as well as in the whole

area of Bács and Bodrog Counties, the administrative area of which extended to neighboring estates that deserted in the Ottoman period.

Figure 30. The area between Dunavecse and Tass at the beginning of the 16th century on the map of Pál Engel (ENGEL P. 2001)

The fourth question concerned the demonstration of the continuity of settlements and the relationship between the Middle Ages and the present built-in interior. It is necessary to create a database based on interdisciplinary research. With this dataset, the timelines of the settlements can be constructed, and the destruction and relocation of villages and market towns can be observed. It is important to monitor the effects of the major cataclysms that caused a great wave of settlement depopulation (the Ottoman destruction after the Battle of Mohács in 1526, the Ottoman campaign of 1529, the Long Turkish War, the military campaigns of the 17th century,

and the last liberation wars) at the settlement level. In addition, it is necessary to compare local traditions, local history literature, and the results of previous archaeological research to see if reliable, probative data is available on the history of the given settlement.

Figure 31. The settlement network of the area between Dunavecse and Tass at the beginning of the 16th century (PÁNYA I. 2017C, own editing)

counties were located in the southern part of the Kingdom of Hungary. In the case of the counties occupied by the Ottomans and located in the central part of the country, the historical-topographical works of the settlements were completed in several places, which examined the medieval settlement network of the given region with varying methodology, accuracy, or approach (M. STIBRÁNYI 2015, A. K. NÉMETH 2015A-B, SZ. ROSTA 2014, A. PÁLÓCZI HORVÁTH 2022). Based on these works, the methodology described in the dissertation could form a better and more accurate picture of the settlement network of other parts of the occupation and the morphology of the localities. In addition, the presented methodology may be suitable for the study of the medieval settlement network that existed in the territory of the Kingdom of Hungary, Transylvania, and the Partium.

On the one hand, it is necessary to adapt the methodology to the given region, to focus on local peculiarities and uniqueness when exploring the sources and applying the methods. We also find destroyed settlements in the western and northern and eastern parts of the Kingdom of Hungary, but their number does not approach the values of the deserted settlements of Bodrog, Bács, and Csongrád Counties.

The sixth question concerns the social and/or economic benefits of research results. By preparing the medieval topography of the occupied territories, it would also be possible to refine Engel's database mentioned in the introduction, which was recently made available on the Internet. However, it is more expedient than this, and I think it would be timelier to carry out a new topographic reconstruction of the Carpathian Basin with the depth presented in the dissertation. The continuation of this work could be a more detailed version of the volumes published within the framework of the National Atlas of Hungary project. It would be beneficial for libraries, schools, and universities to publish it in printed form so that it would be accessible to anyone in public education. However, due to the continuous growth of the data and the more and more accurate reconstruction, there is a need for an online map database, which could be updated and expanded with the data of the partner institutions and experts participating in the research at specified intervals.

To make the topographic database usable, the DL-DF charter database on hungaricana.hu and the early modern documents uploaded to adatbazisokonline.hu website could be added to the records of the individual settlements. Thus, a researcher conducting local history research or targeted geographical, sociological, and historical research would not have to retrieve the above-mentioned (in many respects obsolete) repositories but would immediately obtain the source. The same applies to historical maps, which are currently available in the Map Library section of hungaricana.hu. Within the framework of an additional work phase, the spatial fitting, and georeferencing of the manuscript maps could be performed, so that researchers and interested parties would have access not only to written data but also to maps. In addition, they would be able to project on a network of different archive maps.

During the research, in addition to the spatial, the temporal extension of the studies was raised. The methodology I developed was designed to examine the medieval – early new age settlement network. An 11–13th century period is extremely difficult due to the lack of written sources. This is partly because the nature of the Árpáadian Age settlement network is very different from that of the late Middle Ages: while the latter is much more concentrated, the structure of the settlements is regular, the former is more irregular, and scattered. The sparsely written sources, and the few early settlement names that can be extracted from them, cannot be or only partially matched with the multitude of Árpáadian Age settlements scattered over a large area. Taking these factors into account, the Árpáadian Age settlement network drawn by Györffy could be made much more accurate from the existing 11–13th-century data and the predictive settlement network models.

8. Köszönetnyilvánítás

Köszönöm témavezetőimnek, dr. Nagy Gábornak és dr. Bajmócy Péternek a dolgozat megírásában nyújtott segítségét. Hálával tartozom munkatársamnak és kutatótársamnak, dr. Rosta Szabolcsnak a dolgozat létrejöttében és az ahhoz kapcsolódó kutatás elvégzéséhez biztosított támogatásáért.

Köszönöm dr. Pálóczi Horváth Andrásnak, dr. K. Németh Andrásnak, Wilhelm Gábornak, dr. Gulyás László Szabolcsnak, hogy a kutatás során szakmai tanácsokkal segítettek.

Ezúton is köszönetemet fejezem ki dr. Jankó Annamáriának, a HM HIM Hadtörténeti Térképtár nyugalmazott vezetőjének, valamint munkatársainak, Hegedüs Ábelnek és Csákvári Kristófnak az adattári kutatásban nyújtott segítségükért. Megköszönöm Gyenesei Józsefnek és Szabó Bencének, a Bács-Kiskun Megyei Levéltár, Schramek Lászlónak és Kiss Anitának, a Pest Megyei Levéltár munkatársainak az adattári kutatásokban nyújtott önzetlen segítségüket. Köszönöm Stevan Mackovicnak, a Szabadkai Városi Levéltár igazgatójának, hogy a földrajzi távolság ellenére támogatta a dolgozathoz kapcsolódó kutatómunkámat.

Külön köszönettel tartozom Borbás Benjáminnak, hogy a középkori, kora újkori és újkori latin források fordítását elvégezte, s szakmai tanácsaival segített azok feldolgozásában.

Hálával tartozom Fóti Miklósnak a kora újkori török adatok rendelkezésemre bocsájtásáért. Köszönöm Brian K. Robertsnek, hogy cikkeim, tanulmányaim elolvasásával, tanácsaival, illetve könyveivel segítette a kutatómunkámat.

Köszönettel tartozom a Kecskeméti Katona József Múzeum holdudvarában tevékenykedő múzeumbarátoknak, Tóth Györgynek, Rácz Nándornak és Bernátnak, Greman Istvánnak, Szabó Zsoltnak, Dömötör Józsefnek, Petrov Attilának, Kaszur Lászlónak, Kovács Antalnak és még sokan másoknak a középkori falvak kutatásában nyújtott segítségükért.

Végezetül köszönöm Páromnak, hogy bátorítása mellett rengeteg szakmai tanáccsal is ellátott, valamint hálával tartozom kétéves kislányomnak, Pannának, hogy időnként felhívta a figyelmemet a kutatás közbeni pihenés fontosságára.

9. Irodalomjegyzék

Rövidítések jegyzéke

HKA – Hoffkammerarchiv, Bécs

HM HIM – HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténeti Térképtára, Budapest

KFL – Kalocsai Főszékesegyházi Levéltár, Kalocsa

KJM Népr. Ad. – Kecskeméti Katona József Múzeum Néprajzi Adattára, Budapest

KJM Rég. Ad. – Kecskeméti Katona József Múzeum Régészeti Adattára, Budapest

KK – MNL OL Királyi Könyvek (Libri Regii)

MNL OL – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest

MNL PML – Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára, Budapest

MNL BKML – Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltára, Kecskemét

OSZK – Országos Széchényi Könyvtár, Budapest

ÖStA HKA – Österreichisches Staatsarchiv Hoffkammerarchiv, Bécs

Forráskiadványok

AOKM I. – NAGY I. 1878: Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. I. (1301–1321). – MTA, Budapest, 1878 p.

AOKM III. – NAGY I. 1883: Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. III. (1333–1339). – MTA, Budapest, 652 p.

AOKM IV. – NAGY I. 1884: Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. IV. (1340–1346). – MTA, Budapest, 682 p.

AOKM V. – NAGY I. 1887: Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. V. (1347–1352). – MTA, Budapest, 660 p.

AO VI. – KRISTÓ Gy. 2000: Anjou-kori Oklevéltár. VI. 1321–1322. – Budapest–Szeged, 438 p.

AO XXII. – PITI F. 2012: Anjou-kori Oklevéltár. XXII. 1338. – Budapest–Szeged, 534 p.

AO XXIII. – PITI F. 1999: Anjou-kori Oklevéltár. XXIII. 1339. – Budapest–Szeged, 490 p.

AO XXV. – SEBŐK F. 2004: Anjou-kori Oklevéltár. XXV. 1341. – Budapest–Szeged, 586 p.

AO XXVIII. – ALMÁSI T. 2010: Anjou-kori Oklevéltár. XXVIII. 1344. – Budapest–Szeged, 638 p.

ÁÚO I. – WENZEL G. 1860: Árpádkori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus I. 1001–1235. – MTA, Pest, 406 p.

ÁÚO IX. – WENZEL G. 1871: Árpádkori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus IX. 1272–1290. – MTA, Pest, 584 p.

ÁÚO XI. – WENZEL G. 1873: Árpádkori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus XI. – MTA, Pest, 620 p.

BOROSY A. 1987: Pest–Pilis–Solt Kiskun vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1638–1711. V. – Pest Megyei Levéltár, Budapest, 360 p.

BOROSY A. 1994: Pest–Pilis–Solt Kiskun vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái, 1712–1740. Új sorozat V. – Pest Megyei Levéltár, Budapest, 316 p.

BOROSY A. 1998: Pest–Pilis–Solt vármegye közgyűlési iratainak regesztái. Igazságszolgáltatási iratok I. 1589–1660 - Pest Megyei Levéltári Füzetek 27. – Pest Megyei Levéltár, Budapest, 334 p.

BOROSY A. 2001: Pest–Pilis–Solt vármegye közgyűlési iratainak regesztái. Közigazgatási és politikai iratok I. 1618–1670 - Pest Megyei Levéltári Füzetek 33. – Pest Megyei Levéltár, Budapest, 340 p.

BOROSY A. – KISFALUDY K. – SZABÓ A. 1999: Pest–Pilis–Solt vármegye közgyűlési iratainak regesztái. Igazságszolgáltatási iratok II. 1661–1720 - Pest Megyei Levéltári Füzetek 29. – Pest Megyei Levéltár, Budapest, 172 p.

- BOROSY A. – KISS A. 2004: Pest-Pilis-Solt vármegye közgyűlési iratainak regesztái. Közigazgatási és politikai iratok IV. 1731–1740. Pest Megyei Levéltári Füzetek 36. – Pest Megyei Levéltár, Budapest, 382 p.
- BOROSY A. – SZABÓ A. 2000: Pest-Pilis-Solt vármegye közgyűlési iratainak regesztái, Igazságszolgáltatási iratok. III. 1721–1740, Pest megyei levéltári füzetek 32. – Pest Megyei Levéltár, Budapest, 436 p.
- BOROSY A. – SZABÓ A. 2002: Pest-Pilis-Solt vármegye közgyűlési iratainak regesztái. Közigazgatási és politikai iratok II. 1671–1716 - Pest Megyei Levéltári Füzetek 34. – Pest Megyei Levéltár, Budapest, 239 p.
- CD IV/2 – Fejér, G. 1829: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Tomi IV. Vol. 2. – Buda, 528 p.
- CD IV/3 – Fejér, G. 1829: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Tomi IV. Vol. 3. – Buda, 560 p.
- HO VIII. - NAGY I. 1891: Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius VIII. – Franklin Társulat, Budapest, 474 p.
- KAPOCS N. – KÖHEGYI M. 1980: Szeremle középkori oklevelei a Zichy okmánytárban. – Türr István Múzeum, Baja, 130 p.
- KAPOCS N. – KÖHEGYI M. 1983: Katymár és környékének középkori oklevelei a Zichy-okmánytárban. – Türr István Múzeum, Baja, 213 p.
- ZO I. – NAGY I. – NAGY I. – VÉGHELY D. 1871: A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeo. I. – Pest, 632 p.
- ZO III. – NAGY I. – NAGY I. – VÉGHELY D. 1874: A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeo. I. – Budapest, 652 p.
- ZO IV. – NAGY I. – NAGY I. – VÉGHELY D. 1878: A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeo. IV. – Budapest, 650 p.
- ZO V. – NAGY I. 1888: A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeo. V. – Budapest, 618 p.
- ZO VI. – NAGY I. 1894: A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeo. VI. – Budapest, 640 p.
- ZO VIII. – KAMMERER E. 1895: A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeo. VIII. – Budapest, 724 p.
- ZO X. – KAMMERER E. 1907: A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeo. X. – Budapest, 514 p.
- ZsO IX. – BORSA I. 2004: Zsigmondkori oklevéltár IX. (1422), Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok 41. – Magyar Országos Levéltár, Budapest, 528 p.

Szakirodalom

- ABEL, W. 1943: Die Wüstungen des ausgehenden Mittelalters. Ein Betrag zur Siedlungs- und Agrargeschichte Deutschlands. – Quellen und Forschungen zur Agrargeschichte. Bd. 1. 200 p.
- ABEL, W. 1965: Désertion rurale: bilan de la recherche allemande. – Villages désertés et histoire économique, XIe–XVIIIe siècles. (Les Hommes et la Terre XI.) pp. 515–532.
- ANDRÁSI R. – WILHELM G. 2017: Egy titokzatos templom nyomában. – Határtalan régészet 2017/1. pp. 60–63.

- APRÓ E. 2011: Bács-Bodrog vármegye székhelyei és székházai – Bács-Kiskun megye múltjából 25., pp. 87–104.
- ASTON, M. 1985: Interpreting the Landscape: Landscape Archaeology and Local History. – Routledge, London, 168 p.
- B. HUSZÁR É. 2002: Heves megye elpusztult falvainak történeti topográfiája. In: *Historia est...* - Írások Kovács Béla köszöntésére. pp. 189–278.
- B. HUSZÁR É. 2008: Heves megye mai területén lévő települések területi kontinuitása. In: *Memoria Rerum – Tanulmányok Bán Péter tiszteletére.* pp. 83–96.
- BAK B. 1997: Magyarország történeti topográfiája. A honfoglalástól 1950-ig – MTA TTI, Budapest, 183 p.
- BAK B. 2005: Magyarország történeti topográfiája. A honfoglalástól 1950-ig. In: BELUSZKY P. (szerk.): *Magyarország történeti földrajza I–II.* 462 p.
- BAKÓ F. 1982–83: A kontinuitás és migráció szerepe a palóc centrum népességének kialakulásában – *Agria 19. (Az Egri Múzeum Évkönyve - Annales Musei Agriensis)* pp. 325–374.
- BALÁZS G. – KISS A. – SCHRAMEK L. 2007: Mohács előtti oklevelek a Pest Megyei Levéltárban. – Pest Megyei Levéltár, Budapest, 160 p.
- BALÁZS KOVÁCS S. 2006: A Tolna megyei Sárköz és rokon településeinek kapcsolatrendszere a 17–20. században. – *A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve 28.* 171–204.
- BANNER J. – LÁSZLÓ GY. – MÉRI I. – RADNÓTI A. (szerk.) 1954: *Régészeti Kézikönyv 1. Gyakorlati régészet.* – Tankönyvkiadó, Budapest 443 p.
- BARTA G. 1995: Az elfelejtett hadszíntér. 1526–1528 (Megjegyzések a török-magyar szövetség előtörténetéhez) – *Történelmi szemle, 37. évf. 1. sz.* pp. 95–107.
- BÁLINT A. 1962: A középkori Nyársapát lakóházai. – *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1960–1962.* pp. 39–115.
- BÁNKUTI I. 1957: Az Alföld népének harca a török hódítók ellen a mohácsi csata után. 1526–1527. – *Acta Universitatis Szegediensis. Történelem.* 11. pp. 3–30.
- BÁNKÚTI I. 1997: Pest–Pilis–Solt vármegye a Rákóczi korban I. – *Pest Megye Monográfia Alapítvány, Budapest,* 439 p.
- BÁNLAKY J. 1928: A magyar nemzet hadtörténelme. – Budapest, elektronikus verzió: <http://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Banlaky-banlaky-jozsef-a-magyar-nemzet-hadtortenelme-2>, 2021. április 1.
- BÁRÁNY A. 2017: A kereszténység védőbástya 1526 őszén. In: PÓSÁN L. – VESZPRÉMY L. – BODA J. – ISASZEGI J. (szerk.): *Őrzők, vigyázatok a határra! Határvédelem, határőrizet, határvadászok a középkortól napjainkig,* pp. 293–318.
- BÁRTFAI SZABÓ L. 1938: Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1599-ig. – Budapest 642 p.
- BÁRTH D. 1999: A hercegszántói egyház vizitációja 1767-ben. – *Cumania 16.* 311–334.
- BÁRTH J. 1974: Migráció és kontinuitás egy Duna melléki táj népesedéstörténetében. – *Cumania 2.* pp. 285–329.
- BÁRTH J. 1980: Sorsokat láttató vallomások. – *Dunatáj. III. évf. 2. sz.* pp. 45–52.
- BÁRTH J. 1984: Földművelés és állattartás Bácska északi határvidékén a 18. században – *Cumania 8.* pp. 175–322.
- BÁRTH J. 1989: Szeremlei vallomások. – *Cumania 11.* pp. 335–422.
- BÁRTH J. 1996: Szállások, falvak, városok. A magyarság települési hagyománya. – *Kalocsai Múzeumbarátok Köre, Kalocsa,* 302 p.
- BÁRTH J. 1997: Migrációs adatok a Duna-Tisza közti határperekben. – *Cumania 14.* pp. 5–40.
- BÁRTH J. 2001A: Településtörténeti és népesedéstörténeti változások a Duna-Tisza közén a magyar újjászületés századában (XVIII. század). In: BÁRTH J. (szerk.): *Ezer év a Duna-Tisza közén - A kecskeméti Katona József Múzeum Közleményei 10.* pp. 53–63.

- BÁRTH J. 2001B: A halasi határperek történeti-néprajzi tanulságai. In: Ö. KOVÁCS J. - SZAKÁL A. (szerk.): Kiskunhalas története 2. Tanulmányok Kiskunhalasról a 18-19. századból, pp. 389–422.
- BÁRTH J. 2005: Kétvízközi népismeret - Tanulmányok a Duna-Tisza közéről (szerk. ROMSICS I.) – Kalocsai Önkormányzat, Kalocsa 1239 p.
- BBVTE 1885-1917 – Bács-Bodrogh Megyei Történelmi Társulat Évkönyve. – Zombor
- BECSEI J. 1983: Békéscsaba, Békés, Gyula és tanyavilágának településmorfológiája. – Akadémiai Kiadó, Budapest, 207 p.
- BELLOSICS B. 1907: A Bácska telepítése történetéből, Uránia - Népszerű tudományos folyóirat 1907/10., pp. 411–417.
- BELLOSICS B. 1911: Hol feküdt Pandúr község? – Bács-Bodrogh vármegyei Történelmi Társulat Évkönyve 1911., pp. 26–32.
- BELUSZKY P. 2001: A Nagyalföld történeti földrajza. – Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 274 p.
- BELUSZKY P. 2005-2008 (szerk.): Magyarország történeti földrajza I-II. kötet. –Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 462 és 436 p.
- BELUSZKY P. – FRISNYÁK S. – GÁL Z. – GYÖRI R. – HAJDU Z. – RÁCZ L. – SZILÁGYI ZS. 2008: Mi a történeti földrajz és kik a történeti földrajzosok? Kerekasztal-beszélgetés. – Korall 31. pp. 5–22.
- BELUSZKY P. – BAJMÓCY P. – JANKÓ F. 2021: Települési múlt. In: KOCSIS K. (főszerk.): Magyarország Nemzeti Atlasza pp. 102–107.
- BENKŐ E. 1980: A középkori Nyársapát. – Studia Comitatusia 9. pp. 315–424.
- BÉL M. 1982: Bács-Bodrog megye. – Bács-Kiskun megye múltjából 6., pp. 71–92.
- BERESFORD, M. 1954: The Lost Villages in England. – Lutterworth, London 445 p.
- BERESFORD, M. 1958: Medieval England. An Aerial Survey. – Cambridge University Press Cambridge, 274 p.
- BERTA A. 2017: Ludasi-tó természetvédelmi rezervátum régészeti topográfiai munkálatainak előzetes eredményei. In: BENKŐ E. – BONDÁR M. – KOLLÁTH Á. (szerk.): Magyarország régészeti topográfiája - Múlt, jelen, jövő pp. 67–90.
- BICZÓ P. 1984: A keceli határ régészeti emlékei. – Bárh János (szerk.): Kecel története és néprajza. pp. 19–62.
- BICZÓ P. 1987: Adatok Bács-Kiskun megye középkori építészetéhez. – Múzeumi kutatások Bács-Kiskun megyében 1987. pp. 71–80.
- BLAZOVICH L. 1985: A Körös-Tisza-Maros-köz középkori településrendje - Dél-Alföldi évszázadok 1. – Békés és Csongrád Megye Tanácsa, Békéscsaba – Szeged, 208 p.
- BLAZOVICH L. 1996: A Körös-Tisza-Maros-köz települései a középkorban - Dél-Alföldi évszázadok 9. – Szeged, 363 p.
- BLAZOVICH L. 1998: Az Alföld 14–16. századi úthálózatának vázlata. In: BLAZOVICH L. (szerk.): Tanulmányok Csongrád megye történetéből 26., pp. 51–62.
- BLAZOVICH L. 1999: Az alföldi mezővárosok etnikai képe a 14–16. században. In: Acta Universitatis Szegediensis: acta juridica et politica, (55) 1-34. pp. 31–41.
- BLAZOVICH L. 2000: Dél-alföldi városok a 14-16. században. In: KOLLÁR T. (szerk.): A középkori Dél-Alföld és Szer. Dél-Alföldi évszázadok 13. pp. 17–40.
- BLAZOVICH L. 2002: Városok az Alföldön a 14-16. században - Dél-Alföldi évszázadok 17. – Szeged, 268 p.
- BOGDÁN I. – MAKSAI F. 1967: Királyi öl és királyi hold. – Agrártörténeti szemle 1069/1-2., pp. 106–110.
- BOGNÁR A. 1978: Pesty Frigyes helynévtárából. I. Jászkunság. – Katona J. M. Könyvtár-Verseghy F. M. Könyvtár, Kecskemét-Szolnok, 406 p.
- BOGNÁR A. 1984: Pesty Frigyes kéziratos helynévtárából Hont vármegye és kiegészítések. – Pest Megyei Művelődési Központ, Budapest, 384 p.
- BOGNÁR J. 1843 Csepel. – Tudománytár, 7. évf. 14. k. pp. 50–62.

- BONDÁR M. 2017: A topográfia előzményei és kezdetei. A topográfia a Régészeti Intézetben. In: BENKŐ E. – BONDÁR M. – KOLLÁTH Á. (szerk.): Magyarország régészeti topográfiája – Múlt, jelen, jövő, pp. 103–124.
- BORI I. 1996: Szerémi György emlékirataiból. – Forum Könyvkiadó, Újvidék, 114 p.
- BORSA I. 1990: A megyei levéltárak és a megyék középkori oklevelei – Somogy megye múltjából - Levéltári évkönyv 21. pp. 3–14.
- BÓNA I. 1995: Az Árpádok korai váraitól. – Ethnica, Debrecen 135 p.
- BUKUROV, B. 1978: Backa, Banat i Srem. – Matica srpska, Novi Sad 141 p.
- BUSBECQ, O. G. de 1582: Itinera de Contantinopolitanum et Amasianum, Antwerpen 167 p.
- BUZÁS G. – KÖNIG F. – PÁNYA I. 2019A: Középkori templomok nyomában Bács-Kiskun megyében II. – Várak, kastélyok, templomok 2019/4., pp. 16–19.
- BUZÁS G. – KÖNIG F. – PÁNYA I. 2019B: Középkori templomok nyomában Bács-Kiskun megyében I. – Várak, kastélyok, templomok 2019 április, pp. 14–17.
- BUZÁS G. – PÁNYA I. – VARGA SZ.: Pillantás egy középkori templom felszereléséibe, Archeologia – Altum Castrum online magazin, <https://archeologia.hu/pillant-as-egy-kozepkori-templom-felszereseibe>, 2021. november 7.
- C. TÓTH N. 2004: Szond. (Egy dél-alföldi mezőváros a középkorban). In: KOVÁCS GY. (szerk.): "Quasi liber et pictura". Tanulmányok Kubinyi András hetvenedeik születésnapjára. pp. 589–600.
- C. TÓTH N. 2010: A világi igazgatás Magyarországon a Zsigmond-korban, különös tekintettel Veszprém megyére. – A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 22. pp. 319–344.
- C. TÓTH N. – HORVÁTH R. – NEUMANN T. – PÁLOSFALVI T. 2016: Magyarország világi archontológiája, 1458–1526. I. Főpapok és bárók – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 360 p.
- C. TÓTH N. – HORVÁTH R. – NEUMANN T. – PÁLOSFALVI T. – W. KOVÁCS A. 2017: Magyarország világi archontológiája 1458–1526. II. Megyék. – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 616 p.
- CHOLNOKY J. 1929: Magyarország földrajza. – Danubia Könyvkiadó, Budapest, 167 p.
- CRAWFORD, O. G. S. 1953: Archaeology in the Field – Phoenix House, London, 280 p.
- CRUSIUS, M. 1584: Turcograeciae libri octo. – Basel 600 p.
- CZAGÁNYI L. 2000: Bugyi község története I. – Bugyi Nagyközségi Önkormányzat, Bugyi 955 p.
- CZIRÁKY Gy. 1893: A duna-földvári vár ostroma és bevétele 1705-ben. – Schwarz Nyomda, Dunaföldvár 35 p.
- CZÖVEK A. 1999: Topográfiai adatok a limes Fadd menti szakaszához. – A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve 21 pp. 133–149.
- CSAPÓ T. 2017: Település-morfológiai kutatások Mendöl Tibor óta napjainkig, – Településföldrajzi közlemények pp. 17–26.
- CSAPÓ T. – LENNER T. 2013: Tatabánya településföldrajza. In: FRISNYÁK S. – GÁL A. (szerk.) Kárpát-medence: természet, társadalom, gazdaság Szerencs - Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézet, Bocskai István Gimnázium, pp. 289–303.
- CSAPÓ T. – LENNER T. 2015: Székesfehérvár településfejlődése és funkcionális morfológiája. – Településföldrajzi tanulmányok 4 (2015) pp. 112–131.
- CSÁNKI D. 1894, 1897: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. II-III. – MTA, Budapest, 874 és 708 p.
- CSENDES L. 1980: A légifénykép tartalmi értéke – Földrajzi Közlemények 1–2. pp. 76–84.
- CSIZMADIA A. 1972: A szekszárdi prediálisok és utódaik a feudális korban In: PUSKÁS A. (szerk.): Tanulmányok Tolna megye történetéből 3. pp. 5–48.
- CSUKOVITS E. 1997: Sedriahelyek – megyeszékhelyek a középkorban. – Történelmi szemle 1997/3-4 pp. 363–386.
- D. SZABÓ K. 1992: Dusnok történeti földrajza. – Cumania 13. pp. 165–242.

- DÁVID G. – FODOR P. 2005: „Az ország ügye mindenek előtt való”: A szultáni tanács Magyarországra vonatkozó rendeletei (1544–1545, 1552). – MTA TTI, Budapest 841 p.
- DM 2006 – A Duna-mappáció, a Duna folyó magyarországi szakaszának térképei (1819–1833) az osztrák határtól Péterváradig. – Médiatér Kft., Pécs, DVD-ROM
- DOMBAY E. 1965: Bodrog megyei "Szent György" helységek az 1520–22. évi tizedjegyzékek tükrében. – A bajai Türr István Múzeum kiadványai 12. pp. 5–13.
- DÓKA K. 1996: A XVIII-XIX. századi kéziratok térképek forrásértéke. In: KISS L. (szerk.): Helytörténeti könyvtárosok II. országos tanácskozása (Sopron, 1995. július 26–28.), pp. 79–120.
- DÓKA K. 1998: Kalocsai főegyházmegye. Egyházlátogatási jegyzőkönyvek katalógusa 1. – Budapest p.
- DÖVÉNYI Z. 2012: Prinz Gyula, az utolsó magyar „geopolihisztor” – Természetföldrajzi Közlemények a Pécsi Tudományegyetem Földrajzi Intézetéből 1. pp. 5–13
- DRASKÓCZY I. – SOÓS I. 1991: Középkori oklevélpublikációk Magyarországon 1945–1990 között. Bibliográfia. – Levéltári Közlemények 62. pp. 9–55
- DUDKOVÁ, V. – ORNA, J. – VAŘEKA, P. 2008: Hledání zmizelého. – Archeologie zaniklých vesnic na Plzensku, Plzeň 88 p.
- DÜMMERTH D. 1982: A magyar köznemesi társadalom élettörténetéből: A Tetétleni-Földvár család sorsa és birtoklása az Árpád-kortól a XIX. század küszöbéig – Levéltári közlemények 53. pp. 207–263.
- ENGEL P. 1995: Egy bacsikai jobbágynévsor 1525-ből. – Történelmi szemle, 1995, 37. évf. 3. sz., pp. 353–365.
- ENGEL P. 1996: A temesvári és moldovai szandzsák törökkori települései 1554–1579 - Dél-Alföldi évszázadok 8. – Csongrád Megyei Levéltár, Szeged, 196 p.
- ENGEL P. 1997: A Drávántúl középkori topográfiája: a történeti rekonstrukció problémája – Történeti szemle 1997/3-4., pp. 297–312.
- ENGEL P. 2000: A török dúlások hatása a népességre: Valkó megye példája. – Századok 134., pp. 267–321.
- ENGEL P. 2001: Magyarország a középkor végén. digitális térkép és adatbázis a középkori Magyar Királyság településeiről, CD-ROM – Térinfo Bt., Budapest
- ENGEL P. 2021: Magyarország a középkor végén. – Internetes változat: <https://tti.btk.mta.hu/images/kiadvanyok/engel2020/Engel2020.zip>
- ERDÉLYI B. – SÁGI K. 1984: A magyarországi régészeti légi fényképezés története és a Szent György-hegyi kolostorrom – A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 17. pp. 273–280.
- ÉLESZTŐS L. 2001: A millenniumi helytörténeti mozgalom - a századforduló helytörténeti kézikönyvei. In: KOMLÓSI J. (szerk.): Helyismereti könyvtárosok VII. országos tanácskozása (Székesfehérvár, 2000. július 26–28.) pp. 43–62.
- ÉRI I. 1969: Veszprém megye középkori településtörténeti vázlata. – A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 8. pp. 198–216.
- ÉRI I. 1973: Középkori településtörténeti atlasz és adattár elkészítéséről. In: ÉRI I. (szerk.): A magyar középkor kutatóinak nagyvázsonyi találkozója (1971. május 6–8.) elhangzott előadások, hozzászólások. pp. 137–147.
- ÉRI I. – BÁLINT A. 1959: Muhi elpusztult középkori falu tárgyi emlékei (Leszih Andor ásatásai). – Régészeti Füzetek II/6. 95 p.
- ÉRI I. – KELEMEN M. – NÉMETH P. – TORMA I. 1969: Veszprém megye régészeti topográfiája. A veszprémi járás - Magyarország régészeti topográfiája 2. – Akadémiai Kiadó, Budapest, 340 p.
- FARBAKY P. 1981: Településszerkezeti vizsgálatok a Mezőségben (Ároktő és Mezőcsát). – A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 19. pp. 38–49.

- FAZEKAS A. K. 2018: Árpád-kori kincsek Kecskemét belvárosából. – *Hírös Históriák* 2018/1. pp. 10–11.
- FAZEKAS A. K. 2021: 2021-es régészeti kutatások Kecskemét belvárosában. – *Hírös históriák* 2021/4. pp. 22–28.
- FEDELES T. 2013: Pécs középkori helyrajza. In: FEDELES T. (szerk.): Pécs város topográfiája a kezdetektől a 20. század elejéig. pp. 67–98.
- FEHRING, G. P. 2000: *Die Archäologie des Mittelalters. Eine Einführung* – WBG, Darmstadt 243 p.
- FEKETE NAGY A. 1941: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában IV. – MTA, Budapest, 415 p.
- FENYVESI L. 1985: Az igali portya és a körmendi kótyavetye balkáni tanulságai. – *Magyar és török végvárak (1663-1684) - Studia Agriensia* 5., pp. 199–218.
- FENYVESI L. 1984: A Duna-mellék és a Kiskunság pusztulása Buda ostromai idején (1683-1687). – *Discussiones Neogradienses* 4. pp. 86–103.
- FENYVESI L. 1987: A Kiskunság a török időkben. In: *A Jászkunság kutatása 1985.*, pp. 215–301.
- FLACH, P. 1974: *Zur Entstehungsgeschichte der Deutschen Pfarrei und Pfarrkirche von Baja: sowie der anderen Pfarreien, Kirchen, Kapellen, Friedhöfe und Statuen der in der nordwestlichen Batschka Ungarn befindlichen Stadt* – München 112 p.
- FODOR F. 1935: Történelmi és települési földrajz – *Földrajzi Közlemények* pp. 289–295.
- FÓTI M. – PÁNYA I. 2022: Bodrog vármegye településhálózatának rekonstrukciója a török defterek alapján: A zombori és a bajai náhije települései 1578-ban. – MTA BTK, Budapest, 170 p.
- FRAKNÓI V. 1874: *Monumenta Hungariae Historica* 3. *Monumenta Comititalia regni Hungariae* 1. 1526–1536. – MTA, Budapest 652 p.
- FRAKNÓI V. 1879: A szekszárdi apátság története. – Franklin társulat, Budapest, 80 p.
- FRISNYÁK S. 1982: Történeti földrajz – Szabolcs-szatmári szemle 1982/2., XVII. pp. 53–61.
- FRISNYÁK S. 1985: Történeti földrajz. – Szabolcs-Szatmár megyei Pedagógus Továbbképző Intézet, Nyíregyháza, 390 p.
- FRISNYÁK S. 1990: Magyarország történeti földrajza. – Tankönyvkiadó Vállalat, Budapest, 213 p.
- FRISNYÁK S. 1996: A Kárpát-medence történeti földrajza. – Nyíregyháza, 388 p.
- FRISNYÁK S. 2000: Az Alföld történeti földrajza I-II. – Nyíregyházi Főiskola Földrajzi Tanszéke, Nyíregyháza, 510 p.
- FÜGEDI E. 1938: Nyitra megye betelepülése. – Budapest, 70 p.
- FÜGEDI E. 1967: Székesfehérvár korai története a város alaprajzában. In: KRALOVÁNSZKY A. (szerk.) *Székesfehérvár évszázadai* 1. Az államalapítás kora. István Király Múzeum Közleményei A. sorozat 13. sz., pp. 27–34.
- GALLINA ZS. – GULYÁS GY. – KOTÁN D. – PÁNYA I. – ROSTA SZ.: Tatárjárás Tázláron. In: Szakál Aurél (szerk.): *Halasi Múzeum* 5. Emlékkönyv a Thorma János Múzeum 145. évfordulójára, pp. 25–44.
- GÁBOR GY. 1908: A megyei intézmény alakulása és működése Nagy Lajos alatt. – Grill K., Budapest 243 p.
- GERRARD, C. 2003: *Medieval Archaeology. Understanding Traditions and Contemporary Approaches* – Routledge, London & New York 320 p.
- GLASER L. 1929: Dunántúl középkori úthálózata. – *Századok* 63–64. pp. 257–285.
- GLÓSZ J. – V. KÁPOLNÁS M. (szerk.) 1992: Tolna mezőváros monográfiája. – Tolna város Önkormányzata, Tolna, pp. 91–174.
- GULYÁS L. SZ. 2011: Jobbágyi migráció és személynévadás a 16. század eleji Bács és Bodrog megyében. – *Helynévtörténeti Tanulmányok* 6. pp. 175–195.

- GULYÁS L. SZ. – PÁNYA I. – BORBÁS B. 2020: Paléopénzfizetés Szeremlénnél. Adalék a középkor végi borkereskedelem történetéhez. – Wosinsky Mór Múzeum évkönyve XLII. pp. 69–90.
- GYÁRFÁS I. 1873: A jász-kúnok története 2. Kr. u. 884–1301. – Kecskemét, 498 p.
- GYÁRFÁS I. 1883: A jász-kúnok története 3. 1301–1542 – Szolnok, 820 p.
- GYÖRFFY I. 1913: A fekete-körös völgyi magyarság. Településföldrajzi tanulmány. – Földrajzi Közlemények 10., Budapest pp. 451–552.
- GYÖRFFY I. 1921: Kunhalmok és telephelyek a karcagi határban. – Föld és Ember 1, pp. 9–62.
- GYÖRFFY I. 1926: Hajdúböszörmény települése. – Föld és Ember 6. pp. 177–210
- GYÖRFFY I. 1935: Telekformáink. – Földrajzi Közlemények LXIII. pp. 226–231.
- GYÖRFFY I. 1942: Magyar nép, magyar föld. – Turul Szövetség Könyv- és Lapterjesztő Kft., Budapest, 477 p.
- GYÖRFFY I. 1943: Magyar falu, magyar ház. – Turul Szövetség Könyv- és Lapterjesztő Kft., Budapest, 231 p.
- GYÖRFFY GY. 1956: A tihanyi alapítólevél földrajzinév-azonosításaihoz. In: Pais Emlékkönyv. pp. 407–415.
- GYÖRFFY GY. 1963: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. – Akadémiai Kiadó, Budapest, 907 p.
- GYÖRFFY GY. 1987: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza II-III. – Akadémiai Kiadó, Budapest, 646 p.
- GYÖRFFY GY. 1990: A magyarság keleti elemei. – Gondolat Kiadó, Budapest 324 p.
- GYÖRFFY GY. 1998: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza IV. – Akadémiai Kiadó, Budapest, 714 p.
- GYÖRFFY J. – ZENTAI L.: Györffy György kartográfiai munkássága. – Geodézia és kartográfia 2021/1. pp. 12–18.
- H. BALÁZS É. 1939: Kolozs megye kialakulása. – Egyetemi Nyomda, Budapest, 65 p.
- HAGGRÉN, G. – ROSENDAHL, U. 2016: Archaeology on Medieval Village Sites. From Wharram to Mankby. In: HARJULA, J. – HELAMAA, M. – HAARALA, J. – IMMONEN, V. (eds.): Mankby - A Deserted Medieval Village on the Coast of Southern Finland. AMAF XXII. Helsinki pp. 73–88.
- HAJDÓK I. – KÖHEGYI M. 1976: Nagybaracska földrajza és története 1848-ig – Bajai Türr István Múzeum, Baja, 280 p.
- HARVEY, P. D. A. 1985: Mapping the village: the historical evidence In: HOOK, D. (szerk.): Medieval villages, pp. 33–46.
- HATHÁZI G. 1996: Besenyők és kunok a Mezőföldön. – Zúduló sasok. Új honfoglalók - besenyők, kunok, jászok - a középkori Alföldön és a Mezőföldön (Gyulai katalógusok 2. pp. 49–56.
- HATHÁZI G. 2000: Halas kun székközpont és magyar mezőváros a középkorban. – Ö. KOVÁCS J. – SZAKÁL A. (szerk.): Kiskunhalas története 1. Tanulmányok Kiskunhalasról a kezdetektől a török kor végéig, pp. 169–302.
- HEGEDÜS A. 1984: Bácskai és bánati jobbágylevelek (1676–1848). – Forum Könyvkiadó, Újvidék 225 p. 382.
- HEGEDÜS L. 1997: Kelet-Tolna települései (1500–1686). – Tolna Megyei Levéltári Füzetek 6. pp. 115–208.
- HEGYI G. 2018: A plébánia fogalma a 14. századi Erdélyben. – Erdélyi Múzeum 2018/1. pp. 3–31.
- HEGYI K. 2002: A török Bács. – In: (Gazdasági- és társadalomtörténeti kötetek. BUZA J. – DRASKÓCZY I. – J. ÚJVÁRY ZS. – FODOR P. – PÁLFFY G. – TÓTH I. GY. (szerk.): Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. pp. 200–212.
- HEGYI K. 2001: Magyar és balkáni katonaparasztok a budai vilajet déli szandzsákjaiban. – Századok 135/6. pp. 1255–1311.

- HEGYI K. 2007: A török hódoltság várai és várkatonasága I–III. – MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1631 p.
- HEREPEI J. 2004: Kolozsvár történeti helyrajza. Sajtó alá rendezte és az utószót írta: Sas Péter. – Művelődés. Kolozsvár, 717 p.
- HIDVÉGI L. 1994: Sírok a határon. Középkori határjelek Cegléd és vidékén. In: Novák László (szerk.): Néprajzi tanulmányok Ikvai Nándor emlékére I. (Studia Comitatus 23. Szentendre, 1994) pp. 233–242.
- HOLDSWORTH, D. W. 2003: Historical Geography: New Ways of Imaging and Seeing the Past. – Progress in Human Geography 27. 4. pp. 486–493.
- HORVÁTH L. 1973: Tass község története. – Tass Községi Tanács VB, Tass, 328 p.
- HORVÁTH L. 1995: Pest-Pilis-Solt vármegye kialakulása és működése 1659-ig. – Pest megyei levéltári füzetek 24. 225 p.
- HORVÁTH R. 2007: Középkori oklevelek publikálása Magyarországon 1991–2004 között (Szöveggözlések és regeszták). – Levéltári Közlemények 78. pp. 3–34.
- HOSKINS, W.G. 1955: The Making of the English Landscape. – Hodder & Stoughton, Leicester, 304 p.
- ICZKOVITS E. 1939: Az erdélyi Fehér megye a középkorban. – Sylvester Irodalmi és Nyomdai Intézet, Budapest, 88 p.
- ILA B. 1963: Történeti földrajz, In: BORSA I. – BOTTLÓ B. – ILA B. (szerk.): 5. Történeti segédtudományi alapismeretek II. pp. 87–112.
- IVÁNYI I. 1885: Bács vármegye összeírása 1699. évről. – A Bács-Bodrog Megyei Történelmi Társulat Évkönyve 1885/2. pp. 25–31.
- IVÁNYI I. 1913: A Bács vármegyei telepítések áttekintése. – A Bács-Bodrog Megyei Történelmi Társulat Évkönyve 1913/1-2. pp. 10–23.
- IVÁNYOSI-SZABÓ T. 1998: Jelentősebb közigazgatási változások a mai Bács-Kiskun megye területén 1848-ig. In: BÁNKÚTI I.: Bács-Kiskun megye múltjából 14. pp. 71–168.
- IVÁNYOSI-SZABÓ A. 2015: A természeti földrajzi környezet. In: IVÁNYOSI-SZABÓ A. (szerk.): A Kiskunsági Nemzeti Park Igazgatóság negyven éve, pp. 107–109.
- JAKÓ Zs. 1940: Bihar megye a török pusztítás előtt. – Budapest, 400 p.
- JAKÓ Zs. 1945: Az elpusztult települések kutatása. Erdélyi Tudományos Füzetek 194. – Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár 20 p.
- JANKOVICH BÉSAN D. 1993: A felszíni leletgyűjtés módszerei és szerepe a régészeti kutatásban. Régészeti Továbbképző Füzetek 4. – MTA Régészeti Intézet, Budapest, 62 p.
- JANKOVICH BÉSAN D. 1976: Adatok a Rinya-völgyi középkori településtörténetéhez – Somogy megye múltjából - Levéltári évkönyv 7. pp. 3–38.
- JANKOVICH BÉSAN D. 2011: Terepbejárás. In: MÜLLER R. (szerk.): Régészeti kézikönyv, pp. 17–28.
- JANKOVICH BÉSAN D. 2020: Tímár Péter: Magyarország középkori településeinek és egyházainak topográfiai adattára I–VI. – Századok, 2020/4. pp. 881–883.
- JANKOVICH M. 1959: Buda-környék plébániáinak középkori kialakulása és a királyi kápolnák intézménye. – Budapest Régiségei 19. pp. 57–98.
- JANKÓ A. 2007: Magyarország katonai felmérései. – Argumentum Kiadó, Budapest, 196 p.
- JANKÓ F. 2005a: Településmorfológiai kutatások – történeti adatkezelés és módszerek. – Földrajzi Értesítő 2005., LIV. évf. 3-4. pp. 365–376.
- JANKÓ F. 2005b: A települések belső szerkezetének vizsgálata: a „Mendöl-módszertől” a szociálgeográfiáig. – Földrajzi Közlemények 129/1-2. pp. 15–30.
- JERNEY J. 1842: A' magyarországi tatárokról, 2. rész. – Tudománytár 11. k. 4. füz., pp. 163–209.
- JUHÁSZ D. 1988: A magyar tájnévadás. Nyelvtudományi értekezések 126. – Akadémiai Kiadó, Budapest 110 p.

- K. NÉMETH A. 2015a: A középkori Tolna megye templomai. – Wosinsky Mór Megyei Múzeum, Szekszárd 287 p.
- K. NÉMETH A. 2015b: A középkori Tolna megye települései - Településtörténeti adattár. – Kézirat, 574 p.
- KANALAS I. 2016: Kecskemét város fejlődésének stratégiai irányai. – Forrás, 2016/7-8. pp. 150–168.
- KARÁCSONYI J. 1896: Békésvármegye története 1-3. – Békésvármegye közönsége, Gyula. 278+606+454 p.
- KATONA T. – KISS K. (szerk.) 1976: Mohács emlékezete. – Magyar Helikon, Budapest, 246 p.
- KÁLDY-NAGY GY. 1985: A budai szandzsák 1546–1590. évi összeírásai. Demográfiai és gazdaságtörténeti adatok, Pest Megye Múltjából 6. – Pest Megyei Levéltár, Budapest 752 p.
- KÁLDY-NAGY GY. 2008: A szegedi szandzsák települései, lakosai és török birtokosai 1570-ben, Dél-Alföldi évszázadok 24. – Csongrád Megyei Levéltár, Szeged, 401 p.
- KÁLNICZKY L. 2004: Csánki Dezső országos főlevéltárnok, főigazgató pályája. – Magyar levéltáros-életpályák a XIX-XX. században - Budapest Főváros Levéltára Közleményei pp. 15–37.
- KISS Á. 1968: A XVII. századi Győr két nevezetes katonája, a két Miskey István. – Arrabona 10. pp. 93–104.
- KLÁPŠTĚ, J. 2011: Investigating rural settlement. In: CARVER, M. – KLÁPŠTĚ, J. (eds.): The Archaeology of Medieval Europe. Vol. 2. Twelfth to Sixteenth Centuries AD. pp. 97–109.
- KOCSIS K. 2006: Adalékok az etnikai térszerkezet változásaihoz a mai Vajdaság területén a 15. és 18. század vége közötti időszakban. – In: Dr. KÓKAI S. (szerk.): A délvidék történeti földrajza pp. 125–134.
- KOIVUNEN, P. 1977: Oravaisensaari och Kainuunkylä - medeltida boplatser i Tornedalen. – Historisk Tidskrif för Finland 4/1977, pp. 427–434.
- KOSZTA L. 2000: Dél-Magyarország egyházi topográfiája a középkorban. In: KOLLÁR T. (szerk.): A középkori Dél-Alföld és Szer. Dél-Alföldi Évszázadok 13. pp. 41–80.
- KÓKAI S. 2006: A Délvidék történeti földrajza. – Nyíregyháza, 314 p.
- KŐFALVI T. 2006: A pécsváradi konvent hiteleshelyi oklevéltára 1254-1526. – Szeged, 452 p.
- KŐHEGYI M. 1993: Adatok Baja 14–17. századi egyháztörténetéhez. In: BÉKÉSI I. – JANKOVICS J. – KÓSA L. – NYERGES J. (szerk.): Régi és új peregrináció II., pp. 159–169.
- KŐHEGYI M. 1998: Adatok és okmányok Madaras történetéhez (1526-1856). – Bács-Kiskun megye múltjából 14. pp. 169–262.
- KŐHEGYI M. 2000: Katymár lakossága a XVIII. század első harmadában. – Bács-Kiskun megye múltjából 16. pp. 97–104.
- KŐHEGYI M. – Solymos E. 2000: Észak-Bácska földrajzi nevei Pesty Frigyes kéziratos Helynévtárában. A bajai Türr István Múzeum Kiadványai 21. – Baja 93 p.
- KREUTEL, R. F. – SPIES, O. (szerk.) 1962: Osman Ağa: Der Gefangene der Giauren. Die abenteuerlichen Schicksale des Dolmetschers Osman Ağa aus Temeschwar, von ihm selbst erzählt. Übersetzt, eingeleitet und erklärt von Osmanische Geschichtsschreiber, Band 4, – Verlag Styria, Graz/Wien/Köln 233 p.
- KRENZLIN, A. 1959: Das Wüstungsproblem im Lichte ostdeutscher Siedlungsforschung. – Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie. pp. 153–169.
- KRENZLIN, A. 1983: Die Siedlungsformen der Provinz Brandenburg. – Colloquium-Verlag, Berlin, 32 p.
- KRSTIĆ, A. 2007: Vreme turske vlasti u Sremu. – In: Srem kroz vekove. Slojevi kultura Fruške gore i Srema, pp. 75–100.
- KRSTIĆ, A. 2014: Bačka pod osmanskim vlašću. In: MIODRAG, M. – VIDOJKO, J. (eds.): Bačka kroz vekove. Slojevi kultura Bačke, pp. 56–86.

- KRISTÓ GY. 1986: Történeti földrajz. In: KÁLLAY I. (szerk.): A történelem segédtudományai. pp. 296–306.
- KRISTÓ GY. 1988: A vármegyék kialakulása Magyarországon. – Magvető Kiadó, Budapest, 641 p.
- KRISTÓ GY. 2003: Fejezetek az Alföld középkori történetéből - Dél-Alföldi évszázadok 20. – Csongrád Megyei Levéltár, Szeged, 188 p.
- KUBINYI A. 1986: A nagybirtok és jobbágysai a középkor végén az 1478-as Garai-Szécsi birtokfelosztás alapján. – A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 18. pp. 197–226
- KUBINYI A. 1985: A középkori Magyarország középkeleti része városfejlődésének kérdéséhez. – Borsodi levéltári évkönyv 5. pp. 7–82.
- KUBINYI A. 1996: A Magyar Királyság népessége a 15. század végén. – Történelmi szemle 1996/2-3, pp. 135–162.
- KUBINYI A. 1999: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. METEM Könyvek 22. – Budapest p. 382.
- KUBINYI A. 2000: Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén. Dél-Alföldi évszázadok 14. – Csongrád Megyei Levéltár, Szeged, 199 p.
- KVASSAY J. 2017: A „félcédulától” a lelőhelyleírásig. Az MRT kötetek előkészítő adatgyűjtési munkafolyamatai. In: BENKŐ E. – BONDÁR M. – KOLLÁTH Á. (szerk.): Magyarország Régészeti Topográfiája. Múlt-jelen-jövő. Budapest 2017, pp. 255–272.
- LABODA Zs. – MAJOR J. 1956: Egy Duna menti falu településtudományi vizsgálata. – Településtudományi Közlemények 8., pp. 55–74.
- LAKOS J. 2008: Csánki Dezső, a történész és levéltáros. In: ERDÉSZ Á. – KATONA Cs. (szerk.): A múlt felfedezői. A Magyar Történelmi Társulat és a Békés Megyei Levéltár 2008. november 7-i konferenciájának anyaga (Gyula, 2008) pp. 98–109.
- LENNER T. 2008: Történeti földrajzi vizsgálatok kisalföldi városokban. Tananyagtár 4. – PTE Természettudományi Kar, Földtudományok Doktori Iskola, 82 p.
- LENNER T. 2011: Zalaegerszeg történeti földrajza. In: CSAPÓ T. – KOCSIS Zs. – PUSKÁS J. – TÓTH G. – ZENTAI Z. (szerk.): A Bakonytól Madagaszkárig. Tanulmánykötet a 65 éves Veress Márton tiszteletére. pp. 217–422
- LENNER T. – CSAPÓ T. 2012: Kaposvár történeti földrajza. A NyME Savaria Egyetemi Központ Tudományos Közleményei XIX. Természettudományok 14. – Szombathely, pp. 91–107.
- LETTRICH E. 1968: Kecskemét és tanyavilága. – Akadémiai Kiadó, Budapest, 125 p.
- LÓKI R. – SZABÓ M. 2011: A Limes-út. In: VISY Zs. (szerk.): A Danube Limes program régészeti kutatásai 2008–2011 között. pp. 101–106.
- M. ARADI Cs. 2016: Somogy megye Árpád-kori és középkori egyházszervezetének rekonstrukciója. Somogy megye középkori templomainak adattára. – Rippl-Rónai MHV Múzeum, Kaposvár 281 p.
- MAJSAI K. 1987: A szalkszentmártoni református templom története és hatása a település életére. – Cumania 10. pp. 251–281.
- MAKSAI F. 1940: A középkori Szatmár megye. – Stephaneum Nyomda, Budapest, 239 p.
- MAKSAY F. 1971: A magyar falu középkori településrendje – Akadémiai Kiadó, Budapest, 237 p.
- MAKSAY F. 1990: Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén I. kötet. – Országos Levéltár, Budapest, 574 p.
- MAKSAY F. 1992: A Magyar Kamara Archívuma (Magyar Országos Levéltár kiadványai, I. Levéltári leltárak 8.) – Országos Levéltár, Budapest, 225 p.
- MÁLYUSZ E. 1922: Turóc megye kialakulása. – Apostol Ny., Budapest, 196 p.
- MÁLYUSZ E. 1994: Népiségtörténet. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 13.). – MTA TTI, Budapest, 157 p.

- MÁTÉ G. 2018: A dél-dunántúli rácok történeti néprajzi kérdései a 17–18. században. – *Ethnographia* 2018/3. pp. 371–390.
- MENDÖL T. 1936: Alföldi városaink morfológiája. – *Tisia* 1/1. pp. 3–44.
- MENDÖL T. 1938: Településtörténet, településföldrajz, történeti földrajz. In: Emlékkönyv Szentpétery Imre születése hatvanadik évfordulójának emlékére. pp. 312–334.
- MENDÖL T. 1963: Általános településföldrajz. – Akadémiai Kiadó, Budapest, 465 p.
- MESTERHÁZY K. 1982: A kéziratok térképek régészeti hasznosítása. Hajdú-Bihari kéziratok térképek – Hajdú-Bihar Megyei Levéltár közleményei 18. pp. 103–107.
- MÉRI I. 1952: Beszámoló a tiszalök-rázompusztai és túrkeve-mórici ásatások eredményéről I. – *ArchÉrt* 79., pp. 49–67.
- MÉRI I. 1954: Beszámoló a tiszalök-rázompusztai és túrkeve-mórici ásatások eredményéről II. – *ArchÉrt* 81., pp. 138–154.
- MIŠIĆ, S. (ed.) 2010: Leksikon gradova i trgova srednjovekovnih srpskih zemalja – prema pisanim izvorima. – Zavod za udžbenike, Beograd, 362 p.
- MOLNÁR A. 2006: A bátai apátság és népei a török korban. – Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest 169 p.
- MONVATHUNG – IPOLYI A. 1887: Rationes collectorum pontificorum in Hungaria. Pápai tizedszedők számadásai. 1281–1375. *Mon. Vat. Hun.* I/1. – Budapest 524 p.
- NAGY I. 1858: Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal. – Pest 436 p.
- NAGYBÁKAY P. 1963: Veszprémi és Veszprém megyei céhpecsétnyomók. – A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 1. pp. 185–219.
- NEOGRÁDY S. 1950: A légifénykép és az archeológiai kutatások. – Térképészeti közlöny pp. 283–332.
- NÉMETH B. 1903: Szigetvár története. – Pécsi Irodalmi és Könyvnyomdai Rt., Pécs 483 p.
- NÉMETH P. 2008: A középkori Szatmár megye települései a 15. század elejéig. Jósa András Múzeum Kiadványai 60. – Jósa András Múzeum, Nyíregyháza, 538 p.
- NIKOLIĆ, V. M. 2012: Srednjovekovni nakit sa nekropola X-XV vek na teritoriju Vojvodine: Bibliografija radova. In: Vojvodanski prostor u kontekstu Evropske istorije zbornik radov, Újvidék/Novi Sad, pp. 61–66.
- NIKOLIĆ, V. M. 2013: Bibliografija radova arheoloških istraživanja srednjovekovnih seoskih naselja IX–XV veka na teritoriji Vojvodine. In: DJURA, H. (ed.): Srednjovekovna naselja na tlu Vojvodine, pp. 115–126
- NOTHOF É. 2017: Az első írásos emléktől a betelepült családok történetéig – Madaras Önkormányzat, Madaras, 147 p.
- NOVÁK L. 1986: A Három Város. – Gondolat Kiadó, Budapest, 400 p.
- NÓGRÁDY Á. 2012: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza - Sáros és Somogy megyék. – Munkabeszámoló, OTKA
- NÓGRÁDY Á. 2014: Sáros megye egyházas települései a 14. század elején. In: *Arcana tabularii*. pp. 415–428.
- OLAHUS, N. 1838: Hungaria - Athila. – K. M. Egyetemi Nyomda, Budapest 108 p.
- PALÁDI-KOVÁCS A. 2008: Magyarország nemzetiségei és etnikai térszerkezete a 18. században. – *Történeti Muzeológiai Szemle* 8., pp. 5–23.
- PAPP GY. – RAJSLI I. 2006: Bácskai helységek Pesty Frigyes 1864. évi kéziratok helynévtárában. – LOGOS-print, Tóthfalu, 240 p.
- PAPP L. 1931: Ásatások a XVI. században elpusztult Kecskemét-vidéki faluk helyén. – *Néprajzi Értesítő* pp. 137–152
- PÁLÓCZI H. A. 1973: Régészeti és demográfiai módszerek Árpád-kori településtörténeti kutatásainkban. In: ÉRI I. (szerk.): A magyar középkor kutatóinak nagyvázsonyi találkozóján (1971. május 6–8.) elhangzott előadások, hozzászólások. pp. 137–147.
- PÁLÓCZI HORVÁTH A. 1976: A Lászlófalván 1969–1974-ben végzett régészeti ásatások eredményei. – *Cumania* 4. pp. 275–309.

- PÁLÓCZI HORVÁTH A. 1986: Régészeti és településtörténeti adatok a kunok letelepedéséhez. (Egy középkori kun falu, Szentkirály feltárásának eredményei). In: NOVÁK L. – SELMECZI L. (szerk.): Falvak, mezővárosok az Alföldön. Villages, county towns in the Great Hungarian Plain. Az Arany János Múzeum Közleményei 4. pp. 215–236.
- PÁLÓCZI HORVÁTH A. 1989: Külső kemencés lakóházak a középkori Szentkirályon. In: NOVÁK L. – SELMECZI L. (szerk.): Építészet az Alföldön. Building technique and style in the Great Hungarian Plain. Az Arany János Múzeum Közleményei 6. pp. 89–106.
- PÁLÓCZI HORVÁTH A. 1990: Agrártörténeti emlékek a középkori Szentkirály faluban. Gazdasági épületek a 4/a. ház beltelkén. – A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1988–1989. pp. 69–94.
- PÁLÓCZI HORVÁTH A. 1992: A középkori falusi lakóház kutatásának új eredményei Szentkirályon. – Múzeumi kutatások Bács-Kiskun megyében 1990. pp. 49–64.
- PÁLÓCZI HORVÁTH A. 1996: Nomád népek a kelet-európai steppén és a középkori Magyarországon. – In: HAVASSY P. (szerk.): Zúduló sasok. Új honfoglalók – besenyők, kunok, jászok – a középkori Alföldön és a Mezőföldön. Kiállítási katalógus. (Gyulai Katalógusok 2). pp. 7–36.
- PÁLÓCZI HORVÁTH A. 2000: Lakóház és telek rekonstrukciója Szentkirályon, egy alföldi késő középkori faluban. In: BENDE L. – LÖRINCZY G. (szerk.): Középkori magyar agrárium. Tudományos ülésszak Ópusztaszeren. pp. 121–149.
- PÁLÓCZI HORVÁTH A. 2002: Szentkirály továbbélése a török korban. In: GERELYES I. – KOVÁCS GY. (szerk.): A hódoltság régészeti kutatása. A Magyar Nemzeti Múzeumban 2000. május 24-26. között megtartott konferencia előadásai. pp. 189–194.
- PÁLÓCZI HORVÁTH A. 2006: Az elpusztult késő középkori falvak morfológiai variáció. – Arrabona 30., pp. 357–390.
- PÁLÓCZI HORVÁTH A. 2020: A Nagykunság népessége a 15-16. században. In: BARNA G. (szerk.): Jászkunsági és kunszentmártoni tanulmányok. A XI. Jászkunság kutatása című konferencia előadásai. pp. 279–291.
- PÁLÓCZI HORVÁTH A. 2022: A Nagykunság és környéke középkori és török kori településtörténete X–XVII. század. – Szolnok, (megjelenés alatt)
- PÁNYA I. 2017A: Történeti Településföldrajzi kutatások Bács-Kiskun megyében 2011–2016. – Településföldrajzi tanulmányok pp. 91–107.
- PÁNYA I. 2017B: A solti szék történeti földrajza. – Történeti földrajzi közlemények pp. 84–95.
- PÁNYA I. 2017C: Fejér megye solti székének történeti földrajza. – Alba Regia 45. pp. 135–180.
- PÁNYA I. 2019: Possibilities and methods for the reconstruction of the settlement structure of medieval Bodrog County. – Banatica 29., pp. 321–352.
- PÁNYA I. 2020A: A Mohácsi-sziget történeti topográfiája. – Történeti földrajzi közlemények 2020/3-4, pp. 105–120.
- PÁNYA I. 2020B: A jankováci palánk története. – Várak, kastélyok, templomok évkönyv pp. 46–49.
- PÁNYA I. 2021A: A Vajas folyó a történeti forrásokban. – Hidrológiai közlöny 101. évf. 2. sz. pp. 72–80.
- PÁNYA I. 2021B: A forgotten tributary of the Danube – The Vajas River. – Geographica Pannonica Volume 25, Issue 3, pp. 194–203.
- PÁNYA I. 2021C: Bodrog vármegye története. – Történeti földrajzi közlemények 2021/1-2. (9. évf.), pp. 27–43.
- PÁNYA I. 2021D: Settlement forms in the territory of medieval Bács and Bodrog County. – Banatica 30, pp 265–299.
- PÁNYA I. 2022: Úttalan utakon – Adatok a késő középkori Bodrog vármegye úthálózatához. In: VARGA SZ. (szerk.): Mohács tágas mezején. Tanulmányok az 1526. évi csata új kutatási eredményeiből. (megjelenés alatt)

- PÁNYA I. – MORDOVIN M. – NAGY B. 2020: Sic transit gloria mundi – Szeremlén mezőváros története. – *Cumania* 29. pp. 23–80.
- PÁNYA I. – ROSTA SZ. 2015: A Dunapataj és Solt közötti terület késő-középkori településhálózatának változása. In: BALOGH CS. – PETKES ZS. – SUDÁR B. – ZSIDAI ZS. (szerk.): ...in nostra lingua Hringe nominant: tanulmányok Szentpéteri József 60. születésnapja tiszteletére, pp. 243–268.
- PÁNYA I. – ROSTA SZ. 2019: Dunapataj-Szentkirály palánkvára 2016-17. évi kutatásának összefoglalása. – *Castrum* 22. évf. 2019/1-2. pp. 157–168.
- PÁNYA I. – ROSTA SZ. 2021: A „kelebiai” Templomhegy kutatástörténete. In: Halasi Múzeum 5. Emlékkönyv a Thorma János Múzeum 145. évfordulójára, pp. 45–60.
- PESEZ, J.-M. 1970: Archéologie du village déserté. *Cahiers des Annales*, n° 27. – Colin, Paris, 208 p.
- PESEZ, J.-M. – LE ROY LADURIE, E. 1965: Le cas français: vue d'ensemble. In: Villages désertés et histoire économique, XIe–XVIIIe siècles. (Les Hommes et la Terre XI.) pp. 127–252.
- PESTY F. 1880: Eltűnt régi vármegyék I. – Athenaeum Nyomda, Pest 936 p.
- PIETERS, M. 1997. Raversijde. A Late Medieval Fishermen's Village along the Flemish Coast. In: DE BOE, G. – VERHAEGHE, F. (eds.): Rural Settlements in Medieval Europe. Papers of the 'Medieval Europe Brugge 1997' Conference. Vol. 6. Institute for the Archaeological Heritage, pp. 169–177.
- PFEIFFER A. 2017: Keresztény–török harcok a Bácska délnyugati részén 1526–1606 között. – *Belvedere Meridionale* 29/2. pp. 85–100.
- PRINZ GY. 1922: Magyarország településformái. Magyar Földrajzi Értekezések III. sz. – Budapest, 11 p.
- PUSZTAI T. 2001: A középkori Mohi mezőváros építészeti emlékei. In: CSERI M. – TÁMOKI J. (szerk.): Népi építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig. pp. 331–364.
- PUSZTAI T. 2011: Elpusztult középkori településeink terepi megismeréséhez. In: KÖVÁRI K. – MIKLÓS ZS. (szerk.): „Fél évszázad terepen” – Tanulmánykötet Torma István tiszteletére 70. születésnapja alkalmából, pp. 109–114.
- RÁCZ GY. 2019: Collectio Diplomatica Hungarica Medieval Hungary online: The online portal of the National Archives of Hungary on medieval charters. – *Archiv für Diplomatik* Vol. 56, No. JG, pp. 423–444.
- RÁCZ T. Á. 2021: Treasure Hunting, Adventure and Science. Community Archaeology Projects in Pest County. An Exhibition Review. In: *Hungarian Archaeology* 2021 őszi pp. 81–83.
- RÁCZ T. Á. 2019: Községi Régészet. Egy új kutatási eljárás születése. – *MúzeumCafé* 2019 pp. 149–157.
- RÉTHEY PRIKKEL M. 2016: Akasztó, Döbrögec: élet és költészet. *Kiskun Helikon* (7.) – Akasztó Községi Önkormányzat, Akasztó, 494 p.
- ROBERTS, B. K. 2012: Landscapes, Documents and Maps: Villages in Northern England and Beyond, AD 900-1250. – Oxbow Books, Oxford, 336 p.
- ROBERTS, B. K. – WRATHMELL, S. 2002: Region and Place - A study of English rural settlement, – English Heritage, London, 203 p.
- ROMSICS I. 2016: A Kalocsai Sárköz települései a XI-XVII. században. – Viski Károly Múzeum, Kalocsa, 155 p.
- ROSTA SZ. 2014: A Kiskunsági Homokhátság 13-16. századi településtörténete. – ELTE, Disszertáció, 378 p.
- ROSTA SZ. – PÁNYA I. 2018: Szanki ellenállók. – *Határtalan régészet* 2018/1. pp. 50–53.
- ROSTA SZ. – PÁNYA I. 2022: Gondolatok a síkvidéki középkori erődítésekről – egy topográfiai kutatási program váratlan hozadéka. – *Archeologia Cumanica* 4. (várható megjelenés 2022 eleje)

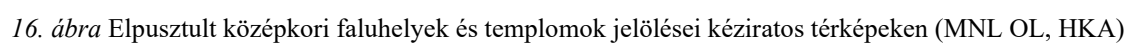
- RÓKAY P. 1991: A szerbek betelepülése Magyarországra a XV. században. In: ZOMBORI I. (szerk.): A szerbek Magyarországon pp. 51–63.
- SÁROSI E. 2013: Landscapes and settlements in the Kecskemét Region, 1300–1700 – CEU, Disszertáció, 421 p.
- SÁROSI E. (szerk.) 2018: Kecskemét (Magyar Vároستörténeti Atlasz 7.). – Kecskeméti Katona József Múzeum, MTA BTK Történettudományi Intézete, Budapest–Kecskemét, 98 p.
- SCHILL T. 2018: A Dunapataji Református Egyházközség története a kezdetektől a 19. század végéig. – "Dunapatajért" Közalapítvány, Dunapataj, 95 p.
- SCHMIDT SABO, K. 2005: Den medeltida byns sociala dimensioner (The Social Dimensions of the Medieval Village). – Riksentikvarieämbetet, Stockholm, 96 p.
- SCHMIDT SABO, K. 2010: The medieval village as a social and spatial structure. In: Archeology and rural landscape: rural settlements in their natural, economical and social environment, Stockholm 2010 pp. 65–74.
- SCHÖN M. 2005: Hajósi sváb népi elbeszélések. – Cumania Alapítvány, Kecskemét, 444 p.
- SCHRAMEK L. P. 2011: Wesselényi Ferenc, Lippay György és Balassa Imre vitája a Pest megyei főispánságról. – Történelmi Szemle LIII. 4. sz., pp. 537–567.
- SCHRAMEK L. P. 2016: Háborús közigazgatás a Rákóczi-szabadságharc frontvonalán. Pest-Pilis-Solt megye esettanulmánya – Hadtörténelmi közlemények 129. évf. 1. sz., pp. 57–91.
- SOMFAI A. 2001: A domborzat és a folyómeder-vándorlás szerepe Győr római kori és középkori településszerkezetének alakulásában. – Falu Város Régió 1. pp. 22–28.
- STANOJEV, N. 1996: Srednjovekovna seoska naselja od V do XV veka u Vojvodini. – Muzej Vojvodine, Újvidék/Novi Sad, 158 p.
- STEPANOVIC, M. 2011: Svetodurđevska crkva u Somboru Povodom 250 godina od završetka gradnje današnjeg hrama 1761–2011. – Srpska pravoslavna Eparhija bačka, Srpska pravoslavna crkvena opština Sombor, Sombor, 140 p.
- STIBRÁNYI M. 2015: Fejér megye középkori templomos helyei, – ELTE, Disszertáció 396 p.
- STIBRÁNYI M. 2017A: A határon álló templomok. A középkori templomos helyek és a településhálózat vizsgálata Fejér megyében. In: BENKŐ E. – BONDÁR M. – KOLLÁTH Á. (szerk.): Magyarország régészeti topográfiája – Múlt, jelen, jövő, pp. 369–386.
- STIBRÁNYI M. 2017B: Gondolatok a 21. századi régészeti lelőhely-azonosításról és a régészeti topográfáról. In: BENKŐ E. – BONDÁR M. – KOLLÁTH Á. (szerk.): Magyarország régészeti topográfiája – Múlt, jelen, jövő, pp. 387–398.
- STOJKOVSKI, B. 2015: Between Habsburgs and Ottomans – Jovan Nenad movement in 1526–1527. In: Medunarodna naučna konferencija: Balkanot, lude, vojni i mir. Materijali od medunarodnata naučna konferencija po povod 65 godini od osnivanja na Institutot za nacionalna istorija (Skopje, 4-5 nov. 2013.), pp. 73–81
- SUDÁR B. 2020: Földvár falu a török korban - The Village of Földvár in the Ottoman Era. – Történelmi Szemle 62 (2020):1, pp. 153–168.
- SUDÁR B. – VARGA SZ. 2020: A mohácsi kistérség települései a 17. század utolsó negyedében. In: HARAMZA M. – KOVALICZKY G. – BERTÓK G. – SIMON B. – GALAMBOS I. – TÜRK A. (szerk.): Eke mentén, csata nyomában – A mohácsi csata kutatásának legújabb eredményei pp. 33–48.
- SVENSSON, E. 2008. The Medieval Household. Daily Life in Castles and Farmsteads. Scandinavian Examples in their European Context. The Medieval Countryside 2. – Brepols, Turnhout, 382 p.
- SZ. SIMON É. – HEGYI K. – DEMETER G. – SUDÁR B. – FÓTI M. – DOROGI I. – NAGY B. – ZÁROS Zs. – KOLLÁNYI L. – KOLLÁNYI P. 2020: Databases of Cadastral Surveys (Tapu Defteris) of Ottoman Hungary and its Frontier Zones (16–17th c.). – Archivum Ottomanicum 37. pp. 259–272.
- SZABÓ I. 1937: Ugocsa megye. – MTA, Budapest, 615 p.

- SZABÓ I. 1954: Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből. – Akadémiai Kiadó, Budapest, 84 p.
- SZABÓ I. 1966: A falurendszer kialakulása Magyarországon (X–XV. század). – Akadémiai Kiadó, Budapest 219 p.
- SZABÓ I. 1969: A középkori magyar falu. – Akadémiai Kiadó, Budapest, 251.
- SZABÓ K. 1938: Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. – Országos Magyar Történeti Múzeum, Budapest 136 p.
- SZABÓ M. 2018: Repülés a múltba - A légirégészet története. – Zimédia Kiadó, Pécs, 184 p.
- SZABÓ Zs. 2010: Crtica iz povijesti naselja Bačke u srednjem vijeku. – Hrvatska riječ, Szabadka/Subotica 68 p.
- SZAKÁLY F. 1975: Források Tolna megye XVII. századi történetéhez. – A Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve 4-5., pp. 259–296.
- SZAKÁLY F. 1979: Honkeresők (Megjegyzések Cserni Jován hadáról). – Történelmi Szemle 1979/2. pp. 227–261.
- SZAKÁLY F. 1981A: Magyar adóztatás a török hódoltságban. – Akadémiai kiadó, Budapest 486 p.
- SZAKÁLY F. 1981B: A gyöngyösi ispotály-per 1667–1678-ban (Adatok a „törökösség” fogalmának értelmezéséhez) – A Heves Megyei Levéltár közleményei 10. pp. 5–26.
- SZAKÁLY F. 1995: Pest–Pilis–Solt megye XVI–XVII. századi dica- és dézsmajegyzékei - Előmunkálatok Pest megye monográfiájához 1. – Pest Megye Monográfia Alapítvány, Budapest, 228 p.
- SZAKÁLY F. 1997: Magyar intézmények a török hódoltságban. – MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 418 p.
- SZAKÁLY F. 2001: A hódolt megye története. In: ZSOLDOS A. (szerk): Pest megye monográfiája II/1., pp. 329–539.
- SZALAY L. 1857: Verancsics Antal összes munkái I. – Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottmánya, Pest, 370 p.
- SZATMÁRI I. 1996: Árpád-kori templom Gyula és Szabadkígyós határvonalán. – Móra Ferenc Múzeum Évkönyve: Studia Archaeologica 2. pp. 353–380.
- SZEKERES L. 1982: Középkori települések Északkelet Bácskában. – Hungarológiai közlemények 14 évf., pp. 1–77.
- SZERÉMI GY. 1857: II. Lajos és János királyok házi káplánja Emlékirata Magyarország romlásáról, 1484–1543. Monumenta Hungariae Historica 2. Scriptores 1. – Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottmánya, Pest. 448 p.
- SZERÉMI GY. 1979: Magyarország romlásáról. – Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 401 p.
- SZILÁGYI M. 2012: Szilágyi Magdolna: Középkori utak a Dunántúlon. Régészeti és történeti kutatásuk módszerei és lehetőségei. – Magyar régészet – online magazin, 2012 nyár
- SZILÁGYI M. 2014A: On the Road: The History and Archaeology of Medieval Communication Networks in East-Central Europe. – Archeolingua, Budapest 250 p.
- SZILÁGYI M. 2014B: Szilágyi Magdolna: Római utak a középkori Dunántúlon. Az utak nevei és szerepük a középkori térszervezésben. – Történelmi Szemle 56:1 pp. 1–25.
- SZILÁGYI M. 2016: Szilágyi Magdolna: A Dunántúl középkori úthálózatának jellegzetességei. Szombathely útcsomóponti szerepe a 13–14. században. In: TÓTH F. – ZÁGORHIDI CZIGÁNY B. (szerk.): Via Sancti Martini. Szent Márton útjai térben és időben. pp. 65–86.
- SZILÁGYI Zs. 2013: A történeti földrajz mint kapcsolattudomány alkalmazása a magyar várostörténet-írásban. – Nagyerdei almanach 2013/1. 4. évf., 6. pp. 183–204.
- SZIRMAY A. 1809–1810: Szathmár vármegye fekvése, története, és polgári esmérete. – Kir. Magyar Universitas, Buda, 410 és 680 p.
- TAKÁCS L. 1987: Határjelek, határjárás a feudális kor végén Magyarországon. – Akadémiai Kiadó, Budapest 227 p.

- TAKÁCS M. 2000: Népvándorlaskor-kutatások Kis-Jugoszláviában, az 1990-es években. In: BENDE L. – LŐRINCZY G. – SZALONTAI CS. (szerk.): Hadak Útján. A népvándorlás kor fiatal kutatóinak X. konferenciája. Domaszék, 1999. szeptember 27–30. szeged, pp. 393–414.
- TAKÁCS M. 2006a: A nemzetépítés jegyében megfogalmazott elvárások. Kutatási célok az észak-balkáni államok középkori régészetében. – *Korall* 24–25. pp. 163–202.
- TAKÁCS M. 2006b: A középkori régészet a Vajdaságban 1918 és 1987 között - Die Archäologie des Mittelalters zwischen 1918 und 1987 in der Woiwodina. In: *Testis temporum, vita memoriae. Ünnepi tanulmányok Pálóczi Horváth András 65. születésnapjára. Studia Caroliensia.* pp. 147–179.
- TAKÁCS M. 2013: A honfoglaló magyar szállásterület déli kiterjedése. In: RÉVÉSZ L. – WOLF M. (szerk.): A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei - Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára. pp. 641–666.
- TAKÁCS M. 2021: *Partes Inferiores.* – Martin Opitz Kiadó, Budapest, 488 p.
- TELEKY J. 1855: Hunyadiak kora Magyarországon. Oklevéltár. XI. – Emich G. Nyomdája, Pest, 585 p.
- THALLÓCZY L. – ÁLDÁSY A. 1907: Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198–1526. – Budapest, 483 p.
- THURY J. 1893: Török-Magyarkori történelmi emlékek, Török történetírók I., MTA, Budapest, 432 p.
- THURY J. 1896: Török-Magyarkori történelmi emlékek, Török történetírók II. – MTA, Budapest, 427 p.
- TIMÁR G. – LÉVAI P. – MOLNÁR G. – VARGA J. 2004: A második világháború német katonai térképeinek koordinátarendszere. – *Geodézia és Kartográfia* 56. pp. 28–35
- TIMÁR Gy. 1996: Királyi sziget. Szigetvár várgazdaságának iratai 1546–1565. Baranya török kori forrásai. – Pécs 484 p.
- TIMÁR P. 2019: Magyarország középkori településeinek és egyházainak topográfiai adattára I–VI. – Szeged, 825 p.
- TIMON S. 1767: *Tibisci Hungariae fluvii notio, Vagique ex parte...* – Typis Academicis, Cassoviae/Kassa 148 p.
- TÖRÖK E. 2014: Felvételi előrajz, kataszteri térkép és birtokvázlat. – *Catastrum*, 1. pp. 14–21.
- TRINGLI I. 2001: Pest megye a késő középkorban. In: ZSOLDOS A. (szerk.): *Pest megye monográfiája II/1.* pp. 75–186
- TRINGLI I. 2009: Megyék a középkori Magyarországon. In: NEUMANN T. – RÁCZ Gy. (szerk.): *Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére.* pp. 487–518.
- TYS, D. – PIETERS, M. 2009: Walraversijde 12th or 13th century–1630. Understanding a Medieval Fishing Settlement along the Southern North Sea (Belgium, Province of West Flanders, Municipality of Ostend). In: SICKING, L. – ABREU-FERREIRA, D. (eds.): *The North Atlantic Fisheries in the Middle Ages and Early Modern Period. Interdisciplinary Approaches in History, Archaeology and Biology, from The Northern World.* pp. 91–121.
- UDVARDY J. 1992: A Kalocsai Főszékeskáptalan története a középkorban. – Magyar Egyháztörténeti Enciklopédiai Munkaközössége, Budapest 151 p.
- Á. VARGA L. — KENYERES I. — TÓTH P. 2009: Az 16-18. századi vármegyei jegyzőkönyvek regesztái, DVD-ROM, – Arcanum, Budapest
- VASS E. 1979: A kalocsai náhije 1548. évi török adóösszeírása. – *Cumania* 6. pp. 7–60.
- VASS E. 1980: Kalocsa környékének török kori adóösszeírásai. – Kalocsa Város Tanácsa, Kalocsa 189 p.
- VASS E. 1989: Török megszállás alatt. In: KÖHEGYI M. (szerk.): *Baja története a kezdetektől 1944-ig.* pp. 159–199.

- VERHULTS, A. 1967: Note pour servir à l'étude archéologique de villages désertés en Belgique. In: L'archéologie du village médiéval. (Centre belge d'histoire rural. Belgisch centrum voor landelijke geschiedenis. Publications n° 6.) pp. 123–132.
- VÉGH A. 2006: Buda város középkori helyrajza 1. Monumenta Historica Budapestinensia 15. – Budapesti Történeti Múzeum, Budapest 354 p.
- VÉGH A. 2006: Buda város középkori helyrajza 2. Monumenta Historica Budapestinensia 16. – Budapesti Történeti Múzeum, Budapest, 368 p.
- VICO, G. 1744: The new science. – Cornell University Press, Ithaca 494 p.
- VISY ZS. 2000: A Ripa Pannonica Magyarországon. – Akadémiai Kiadó, Budapest 146 p.
- WALLNER E. 1961: Dunaföldvár településképe. – Földrajzi értesítő 1961. pp. 67–97.
- NAGY L. (szerk.) 1976: Wathay Ferenc énekes könyve. – Magyar Helikon, Budapest 198 p. és 134 p.
- WEISZ B. 2013: A királyketteje és az ispán harmada: Vámok és vámszedés Magyarországon a középkor első felében. – MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest 542 p.
- WICKER E. 2008: Rácok és vlahok a hódoltság kori Észak-Bácskában. – BKMÖ Múzeumi Szervezete Kecskemét 253 p.
- WICKER E. 2018: 16–17. századi rác-vlah temető Felsőszentiván és Bácsbokod határán („Csávoly–Határ út”). – Cumania 28. pp. 73–96.
- WINKLER G. 1998: Győr városszerkezetének történeti jellegzetességei. In: Tanulmányok Koppány Tibor hetvenedik születésnapjára. pp. 531–544.
- WINKLER P. 1935: A kalocsai és bácsi érseki főkáptalan története alapításától 1935-ig. – Kalocsai Érseki Levéltár, Kalocsa, 110 p.
- WRATHMELL, S. 2012: A History of Wharram Percy and its Neighbours, University of York, York 420 p.
- WRATHMELL, S. 2020: MSRG research priorities. – Medieval Settlement Research 35. pp. 14–15.
- ZÁVODSZKY L. 1904: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. – A Szent-István-Társulat Tudományos és Irodalmi Osztálya, Budapest, 2015.
- ZOLTAI L. 1925: Települések, egyházas és egyháztalan falvak. Debrecen város mai határa külső birtokai területén a XI–XV-ik századokban. – Méliusz Könyvkereskedés Könyvkiadó Vállalat, Debrecen, 82 p.
- ZOLTAI L. 1936: Ismeretlen részletek Debrecen múltjából. – Városi Nyomda, Debrecen, 122 p.
- ZORN A. 1989: Német betelepülések a mai Bács-Kiskun megye területére a XVIII. és a XIX. században. – Bács-Kiskun megye múltjából 10. pp. 325–389.
- ZORN A. 2011: Katymár község válogatott bibliográfiája. – Baja, 73 p.
- ZSOLDOS A. 1998: Visegrád vármegye és utódai – Történelmi Szemle 40. pp. 1–32.

1. melléklet Faluhelyek és templomromok ábrázolása kézíratos térképeken

2. melléklet Terepi kutatások adattári jelentései

(Kecskeméti Katona József Múzeum Régészeti Adattára)

KKJM Adattári azonosító	Jelentés címe / lelőhely jellege és korszaka
2014.4920	Lh. Bejelentés: Géderlak - Lak - középkor, török kor, kora újkor - telep
2014.4921	Lh. Bejelentés: Géderlak - középkori településmag - középkor, török kor, kora újkor - telep
2014.4925	Lh. Bejelentés: Baja - középkori városmag - középkor, török kor, kora újkor - telep
2014.4926	Lh. Bejelentés: Dunapataj - középkori településmag (KÖH:62922) - középkor - templom, késő középkor, kora újkor - telep
2014.4927	Lh. Bejelentés: Dunapataj - Várhegy - középkor - telep, templom, temető
2014.4928	Lh. Bejelentés: Dunapataj - Szelíd középkori faluhely
2014.4944	Lh. Bejelentés: Szabadszállás - Cseh - domb, Balázspusztá (KÖH:81421) - középkor, késő középkor - telep, templom, temető
2014.4945	Lh. Bejelentés: Kunfehértó - Fehértó (KÖH:27529) - középkor - telep, templom, temető
2014.4946	Lh. Bejelentés: Kisszállás - Templomdomb, Csap utca (KÖH:27525-27526) - Árpád - kor - telep, templom, temető
2014.4947	Lh. Bejelentés: Lajosmizse - Mizsei templomrom (KÖH:27713) - középkor - telep, templom, temető
2014.4982	Lh. Bejelentés: Solt - Máriaháza - középkor - telep, templom, temető
2014.4999	Lh. Bejelentés: Dunatétlen - 53 - as út, Tetétleni faluhely - középkor - telep, templom, temető
2014.5007	Lh. Bejelentés: Bácsalmás - Mosztonga II. (KÖH:27337) - késő középkor - telep, templom, temető
2014.5010	Lh. Bejelentés: Bácsbokod - Templom - középkori temető
2014.5015	Lh. Bejelentés: Dunavecse - Csanád - középkori telep, templom, temető
2014.5020	Lh. Bejelentés: Fülöpszállás - Kápolna - halom - középkori telep
2014.5047	Lh. Bejelentés: Szalkszentmárton - Homokszentlőrinc (KÖH:27238) - középkor - telep, templom, temető
2015.5091	Lh. Bejelentés: Nemesnádudvar - Széked - bronzkor, szarmata, Árpád - kor - telep
2015.5092	Lh. Bejelentés: Nemesnádudvar - Pókaháza - Árpád - kor, középkor - telep
2015.5093	Lh. Bejelentés: Nemesnádudvar - Szentistván - őskor, szarmata, Árpád - kor - telep, középkor - telep, templom, temető
2015.5094	Lh. Bejelentés: Nemesnádudvar - Mélyvölgy - térinformatikai és terepi vizsgálat - középkor - telep, templom, temető
2015.5095	Lh. Bejelentés: Nemesnádudvar - Borjúháza - ismeretlen kor - telep
2014.5051	Lh. Bejelentés: Tabdi - Pincehalom (KÖH:85089) - szarmata telep, Árpád - kor - telep, templom, temető
2015.5121	Lh. Bejelentés: Mátételke - Regényi Pál tanya KÖH: 27552 - középkor - telep, templom, temető
2015.5125	Lh. Bejelentés: Gara - Gradina KÖH: 27475 - őskor, szarmata, Árpád - kor - telep, középkor - telep, templom, temető
2015.5144	Lh. Bejelentés: Kisszállás - Tompai faluhely - őskor, Árpád - kor, középkor - telep

2015.5153	Lh. Bejelentés: Mélykút - Kilátó Dél - Árpád - kor, középkor? - templom, temető
2015.5155	Lh. Bejelentés: Öregcsertő - Csorna - középkor - telep, templom, temető
2015.5159	Lh. Bejelentés: Sükösd - Sárköz, Jobbágyi (KÖH: 83593) bronzkor, szarmata, Árpád-kor, középkor - telep
2015.5168	Lh. Bejelentés: Baja - Bál - középkor - telep, templom, temető
2015.5169	Lh. Bejelentés: Kákony és Pandúr falvak térinformatikai vizsgálatáról
2015.5170	Lh. Bejelentés: Baja - Kákony - középkor, kora újkor - telep, templom, temető
2015.5171	Lh. Bejelentés: Baja - Pandúr - középkor - telep, (templom, temető)
2015.5172	Lh. Bejelentés: Harta - Szüle - pusztán végzett terepbejárásról
2015.5173	Lh. Bejelentés: Harta - Szüle (korábban Izikerch) (KÖH: 34092) - Árpád-kor - telep, középkor - telep, templom, temető
2015.5175	Lh. Bejelentés: Harta - Mikla, Nagy - ér kanyarulat II. (KÖH: 86157) - avar szórvány, Árpád - kor - telep, templom, temető
2015.5176	Lh. Bejelentés: Harta - Kisharta - középkor - telep, templom, temető
2015.5191	Lh. bejelentés: Dunavecse, Fejéregyháza Észak
2015.5197	Lh. Bejelentés: Szabadszállás - Aranyegyháza Nyugat - bronzkor, szarmata - telep
2015.5271	Lh. Bejelentés: Szalkszentmárton - középkori településmag - középkor - telep, temető
2015.5272	Lh. Bejelentés: Szalkszentmárton - Szalk falu - középkor - telep
2015.5280	Lh. Bejelentés: Szalkszentmárton - Vadas falu - őskor - szórvány, középkor - telep, templom, temető
2015.5311	Jelentés Hartai, tassi és dunavecsei terepbejárásról
2015.5314	Lh. Bejelentés: Harta - Vejte III. - Árpád-kor - telep
2015.5315	Lh. Bejelentés: Harta - Vejtei- fok - Árpád-kor - telep
2015.5421	Lh. Bejelentés: Tass - Keresztes pusztá, Szenttamás (KÖH: 74587) - őskor, Árpád-kor, közép- és késő középkor - telep
2017.5697	Lh. Bejelentés: Bátya - középkori településmag
2017.5698	Lh. bejelentés: Dunavecse - középkori településmag
2017.5699	Lh. bejelentés: Dusnok - középkori településmag
2017.5700	Lh. bejelentés: Fajsz - középkori településmag
2017.5701	Lh. Bejelentés: Foktó - középkori településmag
2017.5702	Lh. Bejelentés: Izsák - középkori településmag
2017.5703	Lh. Bejelentés: Öregcsertő - középkori településmag
2017.5704	Lh. Bejelentés: Szakmár - középkori településmag
2017.5705	Lh. Bejelentés: Tass - középkori településmag
2017.5732	Lh. Bejelentés: Dunavecse, Csanádpusztán végzett terepbejárásról (KÖH:87289)
2017.5824	Lh. Bejelentés: Török Palánkvár 2016. évi kutatásáról - Dunapataj - Szentkirály (KÖH: 85315)
2017.5828	Lh. Bejelentés: Felsőszentiván, Sóskaalom
2017.5832	Lh. bejelentés: Harta - Mikla, Nagy-ér Kanyarulat II. - Középkor - telep, templom, temető
2017.5837	Lh. bejelentés: Harta - Ér-alatti-dűlő - Középkor, késő középkor - telep, templom, temető

2017.5846	Lh. bejelentés: Kunszentmiklós - Bábonny falu - Középkor, késő középkor - telep, templom, temető
2017.5849	Lh. bejelentés: Lajosmizse - Földeák - Árpád-kor - telep, templom, temető
2017.5856	Lh. bejelentés: Rém - Rém falu - Középkor - telep, templom, temető
2017.5864	Jelentés a Dunapataj - Szentkirályi műszeres lelőhelyfelderítésről
2017.5865	Jelentés Dunapataj - Szentkirályon végzett kutatásról
2017.5879	Lh. bejelentés: Tass - Halásztelek - Középkor - telep
2017.5880	Jelentés Tassi bejárásról
2017.5881	Lh. bejelentés: Tass - Templomhát (KÖH: 27229) - Római kor - sírkő, Középkor - templom, temető, Népvánd.? - telep
2017.5896	Lh. bejelentés: Vaskút - Várhely-dűlő (KÖH: 41189) - Árpád-kor - telep, Középkor-Késő középkor - telep, templom, temető
2017.5902	Lh. Bejelentés: Páhi, Antiqua-fossatum
2017.5903	Lh. Bejelentés: Páhi, Antiqua-fossatum .2
2018.5913	Jelentés a Hajós-Telek, Szellemhegy lelőhely kapcsán végzett kutatásról (Hajós-Régi téglagyár, Hajós-Telek, Nefelejcs u. vége)
2018.5920	Jelentés a dunatetőtleni kutatásról
2018.5921	Jelentés Dunavecse, Csanádpusztán végzett kutatásról
2018.5935	Jelentés az Akasztó-Nadrágsziget, Kígyóshát lelőhelyen végzett bejárásról
2018.5936	Jelentés szeremlei adatgyűjtésről
2020.6196	Jelentés a Páhi, középkori falu területén végzett kutatásokról
2020.6197	Jelentés a Páhi határában végzett komplex régészeti és földtudományos vizsgálatról
2020.6199	Jelentés helyszíni szemléről: Szabadszállás, Aranyegyháza
2020.6200	Jelentés helyszíni szemléről: Szank - Vonat dűlő
2020.6201	Jelentés helyszíni, terepi és térinformatikai kutatásról, Kunpeszér - Nyihogó, Tűzoktelep
2020.6204	Jelentés térinformatikai kutatásról, Fülöpszállás, Balázspusztá
2020.6205	Jelentés adattári/térinformatikai kutatásról és helyszíni szemléről, Harta - Nagyharta
2020.6207	Jelentés helyszíni szemléről, Kisszállás, Tompai templom
2020.6208	Jelentés fémkeresőműszeres kutatásról, Kunbaracs, Dóka - föld
2020.6209	Jelentés adattári gyűjtésről: Baja Magazin (bővített raktár)
2020.6210	Jelentés helyszíni szemléről: Szeremle, Temetőhegy
2020.6213	Jelentés Petrov Attila gyűjtéseiről: Orgovány, Árpád - halom
2020.6214	Jelentés Petrov Attila gyűjtéseiről: Orgovány, Király - tanya É
2020.6215	Jelentés templomok alaprajzi kutatásáról: Dunapataj, Református templom (középkori településrag)
2020.6216	Jelentés templomok alaprajzi kutatásáról: Dusnok Natka
2020.6217	Jelentés templomok alaprajzi kutatásáról: Harta, Mikla (Ér-alatti-dűlő)
2020.6218	Jelentés templomok alaprajzi kutatásáról: Harta, Nagyharta
2020.6219	Jelentés templomok alaprajzi kutatásáról: Harta, Szüle
2020.6220	Jelentés templomok alaprajzi kutatásáról: Homokmégy - Máriaháza (Vén Pál - tanya)
2020.6221	Jelentés templomok alaprajzi kutatásáról: Kiskunmajsa Kőkút (Kőkúti - dűlő)
2020.6267	Jelentés tudományos kutatásról: Akasztó, Nadrágsziget. Templomhát (58439)
2020.6268	Jelentés térinformatikai vizsgálatról: Dunapataj, Bödd pusztá Ny-i része Pankod háta 34099 (templom helyének pontosítása archív adatok alapján)
2020.6269	Jelentés térinformatikai vizsgálatról: Dunaszentbenedek, Kara (67757) (Település szerkezetének vizsgálata archív légifelvétel alapján)
2020.6270	Jelentés középkori emléletről, Érseksanád - Csanád (27454)

2020.6271	Jelentés térinformatikai és terepi kutatásról: Harkakötöny, Pajorkereszt (35991) (Templom erősítésének vizsgálata légifelvétel alapján)
2020.6272	Jelentés térinformatikai és terepi kutatásról: Jászszenzlászló, Templomhalom (31481)
2020.6273	Jelentés adattári kutatásról és terepbejárásról: Kelebia, Olajgyűjtő állomás II. (36220) (templom helyének pontosítása archív adatok alapján)
2020.6274	Jelentés térinformatikai és terepi kutatásról: Kiskunfélegyháza, Bense - tanya (31300) (templom helyének és árkaiknak vizsgálata archív légifelvétel alapján)
2020.6391	Jelentés terepi kutatásról: Bácsalmás, Gradina
2020.6392	Jelentés térinformatikai és terepi kutatásról: Borota, Kápolna-dűlő (templom kerítőárok kutatása légifelvétel alapján)
2020.6393	Jelentés terepi kutatásról: Fülöpjakab, Jakabszállás, Templomrét
2020.6394	Jelentés térinformatikai kutatásról: Nemesnádudvar, Szentistván (templom alaprajz vizsgálat légifelvétel alapján)
2020.6395	Jelentés terepi kutatásról: Lajosmizse, Lajos-Tarnai-föld
2020.6396	Jelentés terepi kutatásról: Orgovány, Pusztatemplom
2020.6397	Jelentés terepbejárásról: Orgovány, Ürögi-tanya
2020.6398	Jelentés adattári és terepi kutatásról: Szakmár, Erek
2020.6459	Jelentés terepbejárásról: Dunapataj, Böddpuszta Ny-i része-Pankod-hátja
2020.6460	Jelentés terepbejárásról és leletmentésről: Dunaszentbenedek, Kara
2020.6461	Jelentés radarműszeres felderítésről: Harta, Szüle
2020.6462	Jelentés radarműszeres kutatásról: Kiskunfélegyháza, Bense-tanya
2020.6463	Jelentés radarműszeres felmérésről: Kiskunmajsa, Kőkúti-dűlő

3. melléklet Részletek Solt és Bodrog vármegye települési adattárából

Orbágszentgyörgy (Solt vármegye)

Orbagh, Orbaagh, Orbágy, Orbaagh, Orbagy, Orbát, Orbád, Zenthgerg, Orbag Zenthgewrgh, Orbagzenthgyewrgh, Orbaghzenthgewrgh, Orbágszentgeorgh, Orbatt szent georgy, Orbath György, Orbath Sz. Györgi, Orbad Szentgyörgy, Orbath György

N: nevének előtagjának eredete ismeretlen. Kodolányi szerint az Orbágy név vízmosás szóra vezethető vissza (talán a magaspartról lecsorgó víz által kialakított völgyekről?)⁴ Nevének utótagját valószínűleg Szent Györgynek szentelt templomáról kapta.

H: a mai Hajós keleti felét, valamint a mai Kéleshalom területét foglalta el.⁵

B: 18. századi határperben Szentgyörgyi telekként említették.⁶

T: a mai Hajósi pincék területén, a Kadar u. és a Csárda sor által körbezárt területen állt.⁷ Egy 1795. évi térképen jelölték a templom romjait.⁸ A templom környékét a helyiek Klostr Kass > Kloster gasse ~ Templom utcácska néven ismerik.⁹

Adattár

Régészeti kutatások alapján az Árpád-kortól lakott volt. Valószínűleg a tatárjárás idején elpusztult. A 14. századtól a 16. század elejéig lakott volt.¹⁰ 1488-ban határjárást végeztek a Bodrog megyei

⁴ Kodolányi 1938 119.

⁵ Báth 1989 444.; Báth 1984 295., 310; KFL.VIII.2.b. No.209., KFL.VIII.2.b. No.213., KFL.VIII.2.b. No.247.

⁶ Báth 1997 13.

⁷ Wicker 2006 64., KJM Rég. Ad. 2015.5206

⁸ KFL VIII.2.a. No.7:3.

⁹ Wicker 2006 64., TJM Rég. Ad. 13.430., KJM Rég. Ad. 2015.5206.

¹⁰ 10 1337: AO XXI. 332., DL 40754; 1355: ZO II. 593-594.; 1384: DL 67297; 1415: ZsO V. 133-134.; 1429: Csánki 1897 347.; DL 12096; 1444: HOKI 408.; 1455: DL 88299, DL 88300; 1457: Csánki 1897 340.; 1463: ZO X. 278.; 1463: DL 81537, ZO X. 279.; 1467: DL 88446; 1517: KFL III.5.a-Nr.57.; 1520: MonRus 495., DL 67340, Weisz 2010 1433.; 1520: MonRus 500., DL 67341; 1520: DF 233515; 1525: DL 259655

Csőszapa és a solti széki Orbágyszentgyörgyhöz tartozó Kegyesföldjén.¹¹ 1507-ben két egyenlő részre osztották Kegyesföldjét.¹² Az 1488-as határjárás a szüksézáví leírás alapján csak nagyvonalakban rajzolható fel a térképre. Annyi azonban biztosnak tűnik, hogy Kegyesföldje határának déli, a Bodrog vármegyei Zsidével és Csőszapával határos részét írta le, s a Fiashalom lehetett Zside – Csőszapa – Kegyesföldje hármashatára. Ennek fényében nagyjából térképre vihető a másik, 1507-es birtokmegosztás is. Az oklevél szerint Kegyesföldjét a Fiashalom és a Kopacshalom (*Kopaszhalom?*) között félúton kellett kettéosztani. (Előbbi talán a kéziratoss térképeken szereplő Szamár-orrú-heggyel, utóbbi pedig a Bokros, vagy Perecsin-háttal lehetett azonos.¹³) A felezőponttól ÉK-i irányban, valószínűleg a mai Kecskés erdőtől északra fekvő, buckákkal körülvett sík terület lehetett az oklevélben említett Kegyesföldje nevű völgy. Tőle É-ÉK-i irányban található a manapság Nagy-Kaszálónak nevezett rét, melyet érintettek a bejárás során. Ez után következett az az út, amely Ny-ÉNy-i irányból tarthatott a rét mellett K-DK-i irányba, Csőszapa érintésével Szentdemeterre. A mohácsi csata utáni időszakból nem ismerjük a sorsát. A török adójegyzékek szerint 1548 és 1582 között biztosan lakták.¹⁴ Eredeti magyar lakossága azonban lassan kihalt, illetve elköltözött, ugyanis 1580-ban és 1582-ben délszláv lakókat írtak össze a településen.¹⁵ Különös, hogy 1570-ben Orbágyszentgyörgy három részben került a török adóösszeírásba: külön szerepelt Orbágy falu, valamint Kékös és Szentgyörgy pusztája, melyet a hajósszentgyörgyiek műveltek ekkor.¹⁶ Előbbi – Orbágy – valószínűleg Orbágyszentgyörgy lehetett. Utóbbiak közül Kékös (a későbbi Kélös ~ Kéles) Kegyesföldjével lehetett azonos, a vele együtt említett Szentgyörgy pusztája talán Orbágyszentgyörgy része lehetett. A 15. éves háború idején valószínűleg elnéptelenedett, az adatok szerint évtizedeken át lakatlan volt.¹⁷ A 17. század utolsó évtizedeiben települt újra, azonban 18. század első éveiben, a kuruc háborúk idején végleg elhagyták lakói.¹⁸

Szentgál (Solt vármegye)

Zenthgal, Szentgal, Szengál

N: a Szent Gálnak szentelt templomáról kaphatta.

H: határait csupán részlegesen lehet 18-19. századi kéziratoss térképek alapján meghatározni.

B: belterülete a Fajszra vezető úttól keletre, az ún. Üllés/Illés-domb környezetében terült el.

T: Templomának és a körülötte fekvő temető nyomain az Üllő/Illés-dombon kerültek elő.¹⁹ A helyi néphagyomány szerint „a törökök ezen a dombon egy üllést tartottak, azaz gyűlést. Vót egy alagút is, ami Kalocsa felé vezetett. Házfalakat, lócsontvázat, szerszámokat találtak itt.”²⁰

Adattár

Régészeti kutatások alapján az Árpád-kortól a 16. századig volt lakott.²¹ 1570-ben említették a Szikali-tavat a falu területén.²² A 15. éves háború idején pusztulhatott el. A 17. században végig lakatlan volt.²³

Tény

Teen, Then, Teny, Tén

¹¹ 1488: Balázs-Kiss-Schramek 2007 64-66.; DF 280109; DL 67332; Dalmady 1900 13.; Köszönöm Kiss Anitának az oklevél fordítását.

¹² 1507: DL 67339; Köszönöm Szaszko Eleknek az oklevél fordítását!

¹³ MNL MOL S11 no702.

¹⁴ Vass 1980 171., 1548: Vass 1979 51.

¹⁵ Wicker 2008

¹⁶ 1570: Káldy-Nagy 2008 110.

¹⁷ 1625: Borovszky 1907 252.; 1638: Borosy 1998 23.; 1657: Borosy 1983 76.

¹⁸ Báth 1981 444., 1670: Borosy 1984 85.; 1697: Borosy 1985 199.; 1698: Borosy 1986 14.; 1699: Borosy 1986 67.; 1700: Borosy 1986 159-160.; Báth 1997 13.

¹⁹ KJM Rég. Ad. 87.624, TIM Rég. Ad. 956/II.

²⁰ Szabó 1973 211., 214.

²¹ KJM Rég. Ad. 87.624; 1422: ZO VIII. 72.; 1424: DL 79929, ZO VIII. 197.; 1447: DL 106509; 1548: Vass 1979 40.

²² 1570: Káldy-Nagy 2008 89-90.;

²³ 1657: Borosy 1983 85.; 1658: Borosy 1983 94.

N: -

H: határait csupán részlegesen lehet 18-19. századi kéziratok térképek alapján meghatározni.

B: Szakmár belterületétől ÉNy-ra, Öregténytől délre létezett.

T: -

Adattár

Régészeti terepbejárások alapján az Árpád-kortól laktak. Kései, 15. századi említéseit ismerjük a hódoltság előtti időszakból.²⁴ A 16. században végig lakott volt, valószínűleg a 15 éves háború idején pusztult el.²⁵ 1548-ban említették itt Bögör halastavat.²⁶ A 17. században végig lakatlan volt.²⁷

Apostag (Solt vármegye)

Apaztag, Apostag, Apastagh, Apostak, Apastak, Apostal, Apostogh, Apostaghbel

N: a görög 'apostol' kifejezésből ered.

H: határait 18-19. századi térképek alapján ismerjük. Mai területén nincs tudomásunk más középkori településről. Valószínűleg az újkori határa megközelítőleg azonos a középkorival.

B: régészeti kutatások alapján a mai település belterülete helyén, a Bajcsy-Zsilinszky utca környezetében létezett.

T: a középkorban mindkét Apostagnak volt temploma. A jobbparti település templomának romja szerepel Dunaföldvár 1775. évi peres térképén „*Rudera Ecclesiae*” (templom romjai) felirattal.²⁸ A balpartinak Árpád-kori eredetű, 12 oldalú temploma volt.²⁹ 1805-ben a leromlott állapotú, és meglehetősen szűk épületet lebontották és helyébe újat építettek.³⁰ Szomorú sorsáról Bednár József így emlékezett meg: „*Magát a kisded egyházat... kellene vizsgálni, tanulmányozni, de nem lehet, mert a tudatlansággal szövetkezett kegyelethiány sok egyebekkel e drága ereklyét is, melyre most büszke lehetne minden apostagi lakos, megsemmisítette.*”³¹ Ötvös János jegyző írja 1860-ban: „*A reformáció előtti időben itt hihetőleg óhitű görög vallásúak laktak, mert a nép közt fennmaradt hagyomány és monda szerint ott, hol most a helyét hitvallásúak temploma van, régen egy görög templom volt, melynek maradványai a mostani templom falába rakattak, s azon ködarabok közt voltak bizonyos szenteket ábrázoló kövek is.*”³²

Adattár

A késő középkorban a Duna két oldalán azonos névvel, ikertelepülésként létezett két falu. A régészeti kutatások alapján a balparti Apostag Árpád-kori eredetű település.³³ A két Apostag a tatárjárás utáni években újraterülpült és a török hódításig lakott volt.³⁴ 1417-ben és 1422-ben említették mindkét Apostagot révükkel és vámukkal.³⁵ A jobbparti volt a jelentősebb a 15. század végéig.³⁶ A török hódoltság elején a jobbparti Nagyapostag elpusztult és az újkorig lakatlan maradt.³⁷ A balparti Apostag szerencsésebb, a 16. századi defterekben, változó népséggel végig megjelenik.³⁸ A 15 éves

²⁴ 1461: ZO X. 189., DL 81796; 1487: DL 19333

²⁵ 1560: Szakály 1995 118.; 1570: Káldy-Nagy 2008 128.; 1583: Szakály 1995 128.

²⁶ 1548: Vass 1979 39.

²⁷ 1622: Szakály 1995 138.; 1626: KFL III.5.a - Nr. 3.; 1629: Szakály 1995 145.; 1634: Szakály 1995 150.; 1639: Borosy 1983 40.; 1648: Borosy 1998 53-54.; 1648: Szakály 1992 566.; 1652: Szakály 1995 161.; 1657: Borosy 1983 76.; 1673: Borosy 1984 128.; 1676: Szakály 1995 198.

²⁸ S12 D08 No0015, Földvár, Baracs és Pázmán vitás határának térképe, Karpe Mihály 1775.

²⁹ Gervers-Molnár 1972 45-46.

³⁰ Patkóné Kéringer 1997 23-24.

³¹ Bednár 1865 443.

³² Horváth M.-Szabó 2000 47-48.

³³ KJM Rég. Ad. 2014.4849

³⁴ 1283: DL 40586; 1332: Nagy 1891 227., Györffy 1987. 418.; 1283, 1330: DL 40586; 1332-37: MonVatHung 255., Ortway 1891 112.; 1400: Kumorovitz 1987 154., ZsO II/1. 1956 52., DL 92162; 1476: ZO XI. 174.

³⁵ 1417: ZsO VI. 342., DF 221030; 1422: ZsO IX. 220.

³⁶ DL 7995

³⁷ 1559: Káldy-Nagy 1977 56.; Káldy-Nagy 1985 442.; Káldy-Nagy 1985 442.; MNL MOL S12 Div VIII No0015

³⁸ 16. sz.: Káldy-Nagy 1985 89.; 1548: Vass 1979 40.; 1559: Káldy-Nagy 1977 171.; 1560: ASZO 305., 309.; 1560: Szakály 1995 35., 39., 41., 44., 54., 59., 118., 127.; 1570: Káldy-Nagy 2008 69-70.

háború idején egy időre elhagyhatták lakói. 1622-ben pusztaként írták össze.³⁹ A 17. század első harmadától ismét benépesült.⁴⁰ 1665-ben Fáy László bejelentette, hogy Gyömrő, Gomba, Pécel, Dán, Dab, és Apostag birtokai elpusztultak s kéri a portaszám csökkentését.⁴¹ Valószínűleg a török hadmozdulatok miatt a település népessége erősen lecsökkent. 1667-től ismét lakott volt.⁴² A török hódoltság végére lakossága erősen lecsökkent s 1686-tól 1695-ig lakatlan.⁴³ Az apostagiak valószínűleg a környék biztonságosabbnak ítélt településeire húzódtak ezekben az években. Néhány évvel később ismét lakott.⁴⁴

Hájszentlőrinc

Hayzenthlewrinch, Hay, Hayzenthleurentz, Sancti Laurencii, S. Laurentii Hoyensis, Eccl. S. Laurencii de Hoy, Sanctus Laurencins de Hay, Haj, Zenthlewrynth, Ecclesie sancti Laurency de Hoy, Zeuthlurench Hay, ecclesie beati Laurencii Haj, sancto Laurencio Haj, possessione eorum Hay vocata, ecclesia de Hayzenthlwrynth, Hayzenthlerincz, ecclesie sancti Laurencii martiris de Hay

N: első fele talán a berek jelentésű Gay – Hay – Áj szláv kifejezésből ered.⁴⁵ Második fele a Szent Lőrinc vértanú tiszteletére szentelt egyházára utalt.⁴⁶

H: határát részlegesen ismerjük egy 1436. évi határleírásból.⁴⁷ Déli szomszédja volt Páka és Szőlős.

B: Küllődtől keletre létezett. Légifelvétel alapján egyértelműen meghatározható a helye és a szerkezete. Az orsós szerkezetű település mintegy 800 méter hosszan terjedt ki K-Ny-i irányban. A központi részén állt a középkori háji társaskáptalan, ahol a Bodrog vármegyei gyűléseket (sedria) tartották.

T: a társaskáptalanban Szt. Lőrinc vértanú tiszteletére szentelt egyháza volt.⁴⁸ 1484 plébánosát említették.⁴⁹ Hiteles helyként működött. III. Béla király első felesége, Châtillon Anna alapította 1173-84 közt. 1233-ban Ugrin kalocsai érsek egyesítette a bodrogi főesperességgel. A 13. sz. második felében hiteleshelyként működött. 1483-ban említették a templom temetőjét.⁵⁰

Adattár

A 12. századtól a 16. század első harmadáig lakott volt.⁵¹ 1273-ban a kunok megostromolták, csak véres harc árán védték meg.⁵² Bodrog sedriahelye.⁵³ A 15. század elejétől 1526-ig mezőváros volt.⁵⁴

³⁹ 1622: Szakály 1995 137.

⁴⁰ 1626: Szakály 1995 68., KFL III.5.a - Nr. 3.; 1629: Szakály 1995 145.; 1635: Szakály 1995 70.; 1639: Szakály 1995 72.; 1647: Szakály 1995 77.; 1657: Borosy 1998 204.; 1661: Szakály 1995 88.; 1662: Borosy-Kisfaludy-Szabó 1999 17.

⁴¹ 1665: Borosy 1883 182.

⁴² 1667: Borosy-Kisfaludy-Szabó 1999 34-36.; 1668: Purjesz 1958 197., Szakály 1995 98., Borosy 2001 270.; 1674: Szakály 1995 189.; 1676: Szakály 1995 196.; 1678: Borosy 1984 207.; 1682: Borosy-Szabó 2002 33.; 1683: Szakály 1995 107.; 1686: Szakály 1995 109.; 1698: Borosy 1986 44.

⁴³ Kosáry 1965 19.

⁴⁴ 1701: KK 26.155-157

⁴⁵ Mályus 1922 32.

⁴⁶ C. Tóth 2019 21.

⁴⁷ 1436: DL 88109

⁴⁸ 1419: Apponyi I. 281.

⁴⁹ 1484: DL 18792, Bándi 1991 131.

⁵⁰ 1483: DF 266141

⁵¹ 1211: Györffy 1963 718.; 1234: MonHung I. 124.; 1255: HO VIII. 62., DL 97856; 1269: DL 86 834; 1287: DL 86866; 1271: AÚO VIII. 356., DL 755, DL 756; 1273: DL 40640; 1280: AÚO XII. 313.; 1282: HOKl. 94., DL 86854; 1291: AÚO XII. 498.; 1290: DL 86870; 1291: DL 86872; 1297: DL 259576; 1305: AO I. 380., DL 40876; 1309: ZO VI. 120., DL 79012, AO II. 352.; 1315: DL 280475, AO IV. 82., 145.; 1320: AO V. 267., DL 1989, AOkm. I. 546.; 1321: DL 76295, AO VI. 132., ZO I. 199., DL 76290; 1330: AO XIV. 18., DL 58463; 1304: ZO I. 108.; 1313: DL 86921; 1314: DL 280475; 1320: DL 8788, DL 8789, ZO I. 179., 183.; 1321: ZO I. 198., AO VI. 114.; 1324: AO VIII. 248., DL 1989; 1329: AO XIII. 311., DL 76431; 1330: AO XIV. 239., DL 79107; 1330: DF 280230, ZO I. 359., 364.; 1331: ZO I. 378.; 1332: ZO I. 382., ZO I. 399.; 1333: AO XVII. 226., DL 87037; 1335: ZO I. 476.; 1337: AO XXI. 332., DL 40754; 1339: DL 87097, ZO I. 561., DL 87093, DL 87095, AO XXIII. 14., 73., 98., DL 87091, DL 87092, AO XXIII. 42., DL 87093, ZO I. 567.; 1340: DL 87111, ZO I. 574., 588.; 1341: DL 87120; 1342: AOkm. IV. 189., ZO II. 37., 38., AOkm. IV. 189., DL 40876; 1345: ZO II. 180.; 1344: ZO II. 133.; 1345: DL 87180, AO XXIX. 237.; 1346: DL 87198, ZO II. 212.; 1347: ZO II. 267.; 1348: DF 259542; 1349: ZO II. 359.; 1351: ZO II. 446.; 1363: DL 5318, Fedeles 2005 117., DL 5238, DL

Piaca volt vasárnapi napokon.⁵⁵ A mohácsi csatát követő időszakban elpusztult, területére délszlávok költöztek.⁵⁶ A 17. században már nem említik az iratokban.

Berjek

Berek, Beryek, Beryeg, Byryeg, Beregh

N: valószínűleg a berek, azaz a vizes lapályokat, folyók mellékét ellepő és sűrű bokrokból, tövisekből, vesszőkből álló cserjés erdőt összefoglaló elnevezésből származik.

H: a mai Béreg település nyugati felén létezett. Középkori határleírása nem ismert.

B: valószínűleg a mai Béreg belterületén terült el.

T: -

Adattár

A 14. század második felétől a 16. század második feléig volt lakott.⁵⁷ Egyike azon kevés bodrogi falvaknak, melyeknek a 16. század második felében is volt magyar lakossága.⁵⁸ 17. században katolikus délszláv lakói voltak.⁵⁹

4. melléklet Solt mezőváros morfológiája

E Duna menti nagyközség azon kevés Duna-Tisza közti település közé tartozik, melynek belterületéről fennmaradt eredeti, középkori leírás, s e forrás lehetőséget ad arra, hogy rekonstruáljuk a középkori Solt mezőváros helyrajzát (1422: ZsO IX. 120., DF 221425). Ez annak fényében különösen fontos, hogy a ma is jelentős kétvízközi településekről (Kecskemét, Kiskunhalas, Kalocsa, Baja, Zombor [Czoborszentmihály], Szabadks) nem ismerünk ehhez hasonló forrást. A kisebb városok és nagyközségek közül eddigi ismereteink szerint Kecelről maradt fenn hasonló irat (1421-24: DF 280216). Kecel azonban a 16. század közepén lakatlanná vált, s csupán az újkor elején, a kalocsai érsekség által települt újra. Következőekben esettanulmányként összegzem a Solt mezőváros belsőségéről rendelkezésre álló adatokat.

Györffy György szerint a Duna menti sáv egykor Árpádnak és leszármazottainak volt a szállásterülete, s egykori birtoklásuk emlékeit őrizhetik az említett településnevek (GYÖRFFY

5218, DL 5156, DL 5157, DL 5158, DL 5105, DL 6482, DL 6483, DL 5362, DL 5363; 1369: DL 5726; 1392: ZO IV. 501.; 1393: ZO IV. 529.; 1396: ZO V. 19., 25.; 1400: ZO V. 171.; 1401: ZO V. 238., ZO V. 239., 248., 253., 269.; 1402: ZO V. 279., 327.; 1407: DL 78820, ZO V. 528.; 1408: ZO V. 561.; 1410: ZO VI. 75.; 1412: DL 9717, ZsO III. 609.; 1413: ZO VI. 282., DL 79172, ZsO IV. 258.; 1414: ZO VI. 299.; 1415: ZO VI. 347., 386.; 1417: ZO VI. 470.; 1419: Apponyi I. 281., ZO VI. 569., DL 87925; 1420: ZO VI. 573., 581., ZO VI. 612.; 1422: ZO VIII. 59.; 1423: ZO VIII. 121., 122.; 1424: DL 79911, ZO VIII. 180.; 1426: DL 11748; 1435: ZO VIII. 562.; 1436: DL 88109; Csánki 1894 190., DL 88109; 1437: ZO VIII. 604.; 1440: ZO IX. 11.; 1447: ZO VIII. 176.; 1448: DL 14164, DL 260358, DL 88231, ZO IX. 183., 186., 223., DL 97882; 1450: DL 88251, ZO XII. 223.; 1451: ZO IX. 299.; 1452: ZO IX. 334.; 1453: ZO IX. 365., 373.; 1454: ZO IX. 442., 476., DL 81150; 1458: ZO X. 20., 44., 83., 90., 92.; 1460: DL 16762; 1461: ZO X. 173.; 1462: ZO X. 219.; 1464: DL 16053; 1466: ZO X. 384., 411.; 1467: ZO X. 421.; 1470: ZO XI. 53., ZO XII. 289.; 1471: ZO XI. 86.; 1472: ZO XI. 120., DL 88539; 1474: ZO XI. 150.; 1477: DL 254668; 1479: DL 18265, DF 254672; 1480: DL 18400; 1482: DL 18727, DL 18681, DL 18729; 1483: DL 18823, DL 18844, DL 18732; 1484: ZO XI. 391.; 1494: DL 88786; 1505: DL 82230; 1506: DL 82243; 1508: DL 82277; 1509: DL 21940, 1509: DL 59983; 1510: DL 89001; 1516: DL 89079, 1516: DL 89079; 1517: DL 47212, DL 89086, 1517: DL 60056; 1525: DL 259655; 1526: DL 89226; 52 1273: HO VI. 191., DL 40640; 1291: DL 40204

⁵³ Csukovits 1997 381.

⁵⁴ 1407: ZO V. 528., Kapocs-Kőhegyi 1980 86.; 1413: ZO VI. 282., DL 79172, ZsO IV. 258.; 1448: DL 88231; 1460: DL 16762; 1464: DL 16053; 1472: DL 88539; 1480: DL 18400; 1482: DL 18681; 1483: DL 18844; 1517: DL 47212

⁵⁵ 1407: ZO V. 528., Kapocs-Kőhegyi 1980 86.; 1413: ZO VI. 282., DL 79172, ZsO IV. 258.; 1472: DL 88539

⁵⁶ 1570: Káldy-Nagy 2008 216.

⁵⁷ 1368: ZO III. 362.; 1400: ZsO II/1. 47-48., DL 87671; 1458: ZO X. 22.; 1472: DL 88539, ZO XI. 119., 120.; 1482: DL 18727; 1501: DL 93692; 1509: DL 71105, Tringli 2008 355.; 1517: DL 23123; 1520: DF 280478

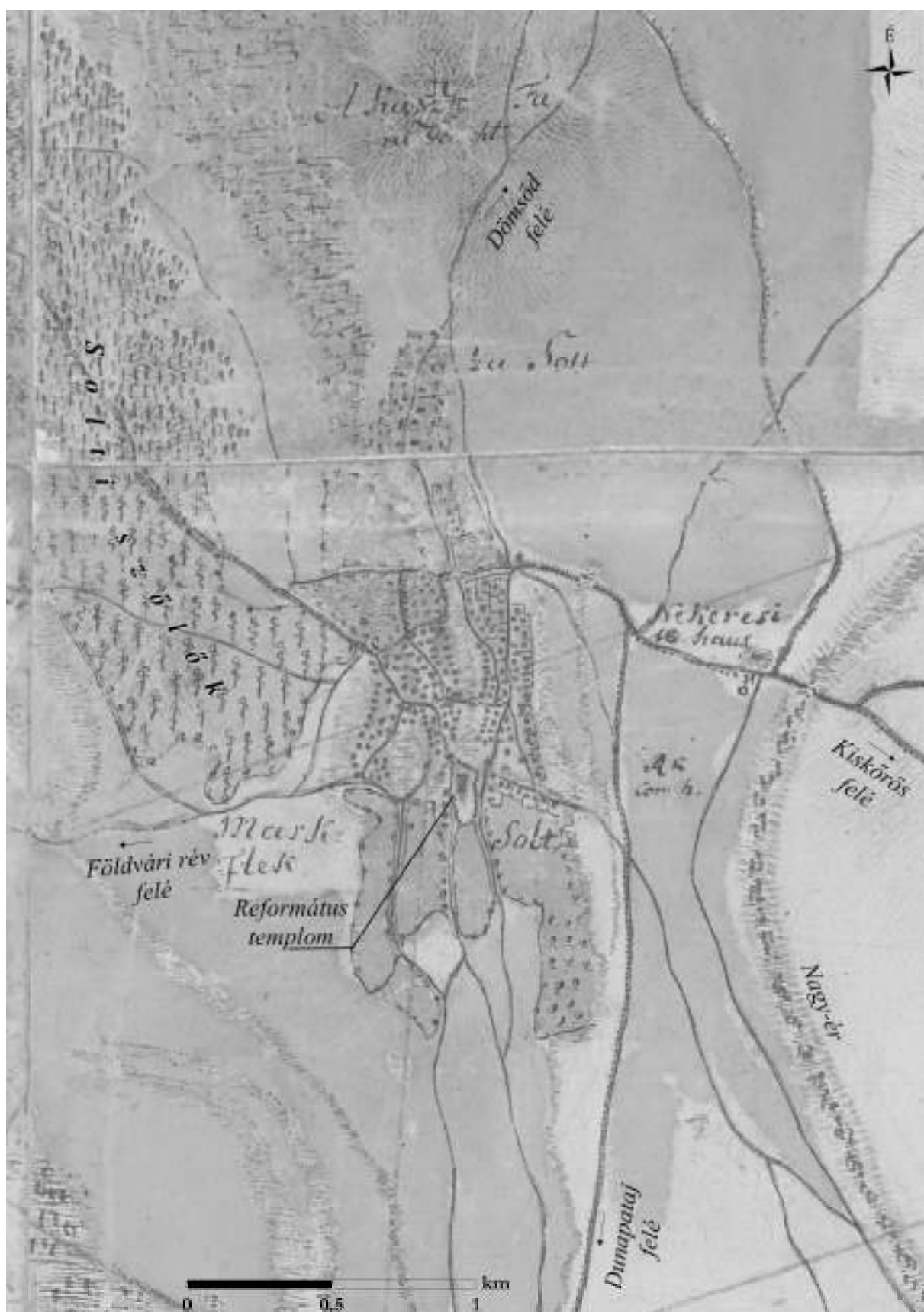
⁵⁸ 1570: Káldy-Nagy 2008 236.

⁵⁹ 1649: Molnár 2004 62.

GY. 1987). Solt a neve alapján a solti szék területén fekvő Fajshoz, Ölléhez (Üllő) és Tasshoz (illetve a pest megyei Üllőhöz és Taksonyhoz) hasonlóan korai, valószínűleg a 10-11. századi eredetű település. A település fontos közlekedési csomópont és közigazgatási központ volt a 14. század elejétől a 16. század első feléig. Érintette a Duna balpartján haladó budai országút („*via publica*”), továbbá ide torkollott több, a Sárköz, a Felső-Kiskunság és a Homokhátság felől érkező út is. A hódoltság idején közigazgatási szerepe gyakorlatilag megszűnt, viszont a közeli rév és a budai országút miatt a felszabadulásig folyamatosan átjáróház volt (a mezőváros részletes történetét lásd PÁNYA I. 2017A). Bél Mátyás 1730-ban megjegyezte, hogy a „*királyi út*” mellett fekvő településnek rengeteg kára származott a háborús időkben az úton átvonuló katonaság miatt (BÉL M. 1982).

A késő középkorban Solton működött a vármegye ügyeit intéző nemesi ítélőszék. Arról nincs adatunk, hogy mely nemes kúriájában, vagy milyen más erre alkalmas épületben tarthatták az üléseket. A sedria működésének napját azonban ismerjük, ez minden második hét hétfőjén volt (CSUKOVITS E. 1997, 1422: DF 221425). A településnek számos birtokosa volt a késő középkorban. Egyrészt a kalocsai érsek hontokai székébe tartozó egyházi nemesek éltek itt. Másrészt, a már említett 1422. évi oklevélből tudjuk, hogy a telkei jelentős részét a solti szék egyik legjelentősebb családjának, a Tetétleni-nemzetségnek tagjai birtokolták (1422: DF 221425, a latin szöveg fordításáért hálával tartozom Borbás Benjáminnak [MNL OL] és Kiss Anitának [PML]).

A középkori település szerkezetéről és környezetéről fennmaradt néhány töredékes adat, melyekből pontosabb képet alkothatunk az egykori székközpontról. Egy 1516-os oklevélben említettek hat solti szőlőskertet, melyből kettőnek a nevét is megadták. Az egyik Beythelmal (*Böjtelmál?*), a másik pedig Waskapw (*Vaskapu*) volt (BALÁZS G. – KISS A. – SCHRAMEK L. 2007, 83.). Előbbi nevében a „mál” szó a délies kitettségű, többnyire szőlőtermelésre használt hegyoldal, lejtő jelentést takarja (Pest megyei példákhoz lásd TRINGLI I. 2001). (A „mál” egész pontosan a mell szó származéka, lásd *hegy lába*, *hegy dereka*, *hegy melle* ~ *málja*.) A Vaskapu pedig neve alapján talán a hegyre vezető egyik útbevágás mellett feketett. Valószínű, hogy a két megnevezett és a többi négy ismeretlen nevű szőlő a településtől északnyugatra fekvő Meleg-hegy déli oldalán terült el. A hegy felső, távolabb eső része ugyanis már (duna)egyházi terület volt. (Csupán feltételezés, hogy a 16. századi Vaskapu név esetleg az újkori „*Nagyszoros*”, illetve annak környékét jelölhette. KJM NÉPR. AD. 571.89 NAGY B.: Adalékok Solt nagyközség földrajzi neveihez 1989) A szőlőtermesztés később, a török korban is fennmaradt, az 1570-es defter szerint a környékbeli településekhez képest Solton magas adót fizettek a must és bor után (KÁLDY-NAGY GY. 2008). Hogy milyen mennyiségű és minőségű lehetett az itteni bor? Bél Mátyás 1730-ban megjegyezte a solti járásról, hogy a gabonája kiváló, azonban a „*szőlő számára sem rossz ez a vidék, amelyen azt termesztik is. Bőségesen hoz ugyanis bort, de az sem nem nemes, sem el nem tartható. Tehát alig fizeti vissza a befektetett munkát, mivel a bor nem tud beérni. Emiatt van, hogy e vidék lakosai kevesebbet foglalkoznak szőlőműveléssel.*” (BÉL M. 1982).

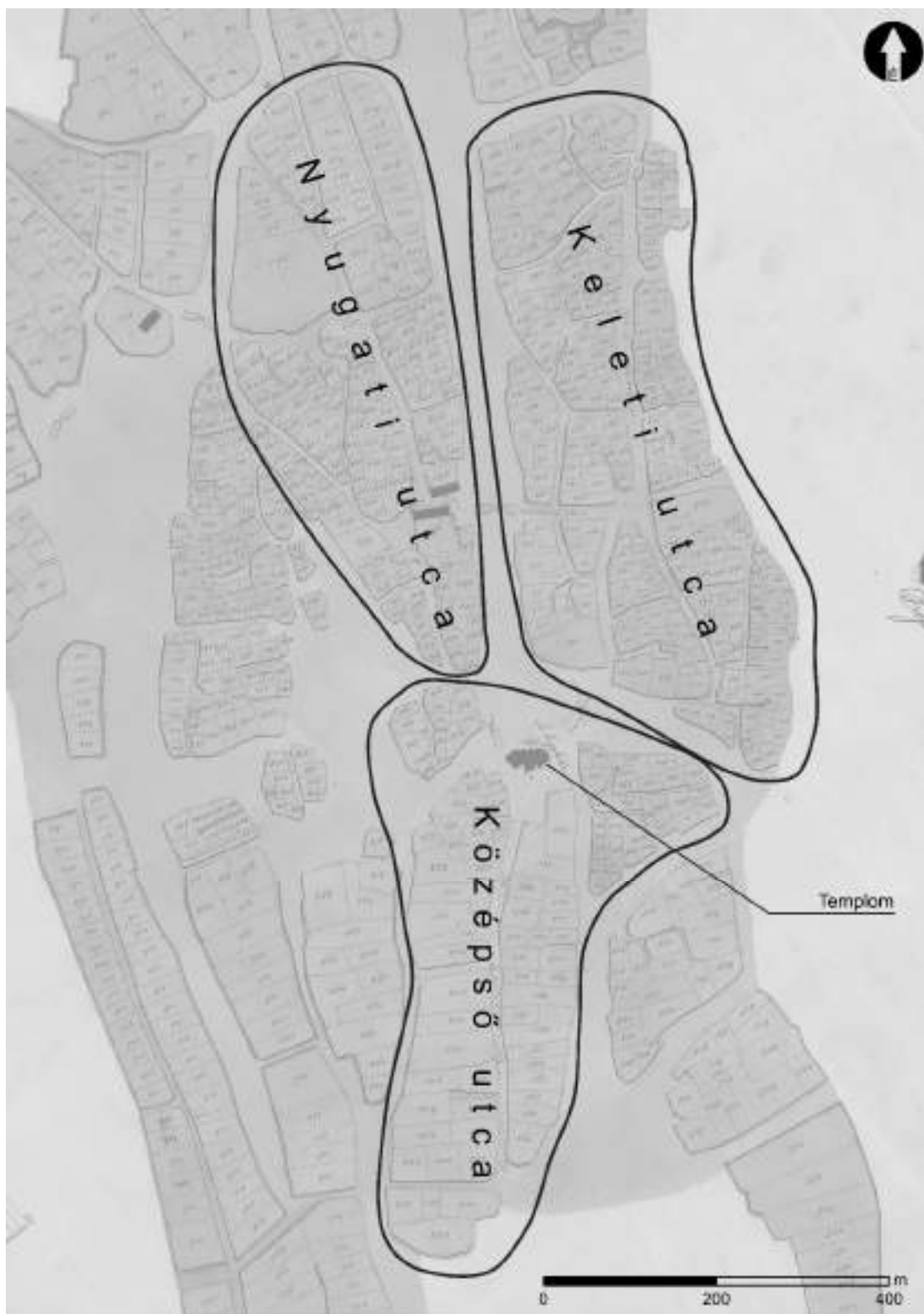
Solt ábrázolása az I. katonai felmérés eredeti szelvényén (HM HIM BIXa 527)

A középkori település helyrajzáról a már említett, 1422-ből származó oklevélből ismerünk további érdekes részleteket. A forrás egy hétköznapi, örökléshez és birtokmegosztáshoz kapcsolódó családi vitát, pontosabban annak lezárását tartalmazza. Thetethlen-i János fia

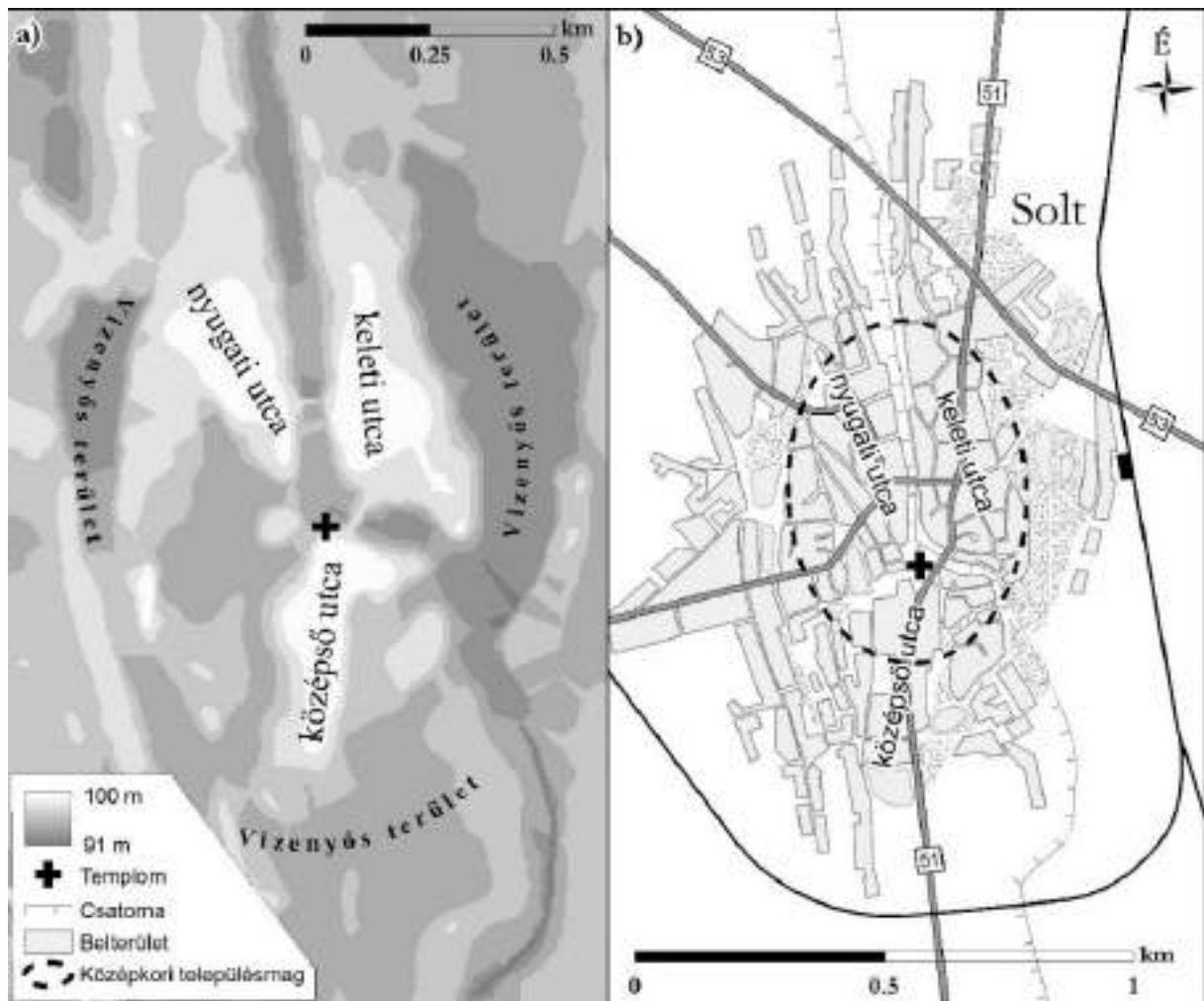
Mihály, másrésről atyafia, Thetethlen-i Kelemen minden egymás közti peres ügyüket bírák előtt kívánták rendezni. Ennek során a kalocsai egyház képviselői kiszálltak Solt mezővárosba, hogy a megbékélt családtagok között felosszák a település egyes részeit. Az irat szerint a „*Solth birtokon fekvő gyakran említett birtokrészek pedig elkülönítés útján a következőképpen lettek egymástól elválasztva. Először is ugyanazon birtok közepén fekvő utcájánál épült, a templom közelében lévő jobbágytelkét, ahol most Tamás szabó (sartor) lakik, hasonlóképpen a kelet felőli utcát, ugyanazon templom mellett Péter fia Miklós jobbágytelkétől kezdve, s azt is magában foglalva, s déli irányban kilenc házat számlálva egészen Zenthkyrali Lőrinc telkéig, mely utóbbi telket egymás közt két részre osztják, hasonlóképpen két jobbágytelket a kert mögött kelet felől a főntebbi részen, amelyekben jelenleg Balogh György és Tholdi Lőrincz lakik, az említett Kelemennek és az ő utódinak rendelték örök birtoklásra. Hasonlóképpen egy szintűgy a középső utcán lévő, a templom mellett található jobbágytelket, melyben most András deák lakik, hasonlóan egy nyugat felőli másik utcában András deák említett telkével szemközt három házhelyet egészen Buzas Tamás telkéig, ugyanazon nyugati utcában lévő, hasonlóképpen Mihály kovács (faber) telke melletti három házhelyet észak felől, egy további másik kelet felőli utcában, az említett Zenthkyrali Lőrinc háza mellett déli irányban lévő hasonlóképpen három jobbágytelket, a gyakran mondott Lőrinc házhelyének fele részét pedig, továbbá azon kert mögött, ugyanattól keleti irányban található két telket az alsóbb rész felől, melyekben Bethes Kozma és György lakik, az említett Mihálynak és az ő összes utódjának rendelték, hogy mindörökre birtokolják azokat.*”

Az 1422. évi oklevélből megtudjuk, hogy a településnek volt egy keleti (*platea a parte orientali*), egy nyugati (*platea a plaga occidentali*) és egy ún. középső utcája (*medio platearum*), amelyen a templom is állt. A 18. századi térképeken a település nyugati oldalán, a feltételezett nyugati utca környékén csatlakozik a belterülethez a földvári révtől jövő út. A keleti és a középső utcát hosszában, É-D-i irányban szelte át a már említett királyi út, a mai 51-es út elődje. Ha a leírást összevetjük, és szemügyre vesszük a mai település központi részét, látható három, egymástól jól elkülönülő, vízerekkel elválasztott É-D-i irányú magaslat. Valószínű, hogy e három magaslaton kereshetjük az oklevélben említett utcákat. A középső, a többitől délebbre elhelyezkedő hát északi végén áll a református templom, melyről tudjuk, hogy középkori eredetű, így minden bizonnyal azonos az oklevélben említett egyházzal (BOROSY A. – KISS A. 2004). Ha a fentiek alapján megvizsgáljuk Solt 19. században készült kéziratos belterületi térképét, jól elkülöníthetjük a középkortól az újkorig folyamatosan lakott utcák területét a maiaktól (MNL PML pmu 292). Az azonban egyértelműen látszik, hogy főként a nyugati és a keleti magaslaton a telkek rendkívül zsúfoltan helyezkedtek el ebben az időszakban. E jelenség magyarázata a késő középkorig nyúlik vissza. A 15. századi Solton a Magyar Királyságban általánosnak számító 1 királyi hold, azaz 12 királyi öl (37,51 m) széles és 72 öl (225,07 m) hosszú telkeket lehet feltételezni (öl = angol fathom, BOGDÁN I. – MAKSAY F. 1967, MNL OL E 117 Fasc. 114. No. 1., 1 királyi öl = 3,136 m, 1 királyi négyzet öl = 3,596 m², 1 királyi hold = 864 királyi öl = 0,84 ha = 8442,38 m², lásd még KUBINYI A. 1986). Ez a település utcájára nyíló, keskeny és hosszán elnyúló telekforma volt, azonban léteztek szélesebb és rövidebb változatok is. Pálóczi Horváth András Kecskemét melletti, szentkirályi feltárásán kb. 24 öl széles és 36 öl hosszú (szintén 1 hold méretű) telkeket figyelt meg (PÁLÓCZI HORVÁTH A. 2006). A jobbágytelkek adásvételek, örökösödések során osztódtak, így léteztek 7, 8 és keskenyebb, 3,5 öl szélességű fél és negyed telkek is (MAKSAY F. 1971, lásd még BOGDÁN I. – MAKSAY F. 1967). A telkek felosztását többnyire hosszában, az utcára merőlegesen végezték el, így minden telekrészletnek volt a falu utcájára és hátul, a kertekre is kijárata. A telkek felosztását gyakran keresztben végezték el, így az utcára és a kertbe a szomszédos telekből kihasított sikátoron keresztül lehetett kijutni. A település belső rendjét az ilyen felosztások megtörték, és a korábbi soros rendszerben halmazos telekcsoporthoz jöttek létre (MAKSAY F. 1971). Minden bizonnyal Solton is elindult a telekaprózódás folyamata a török hódoltságot megelőző időszakban, azonban nagyon

valószínű, hogy a 19. századi térképen látható zsúfolt településszerkezet a mohácsi csatát követő évtizedekben alakult ki. A 16–17. században a nagy hadjáratok idején a szomszédos falvakból (Kál, Révfalu, Máriaháza, Tétel, Harta stb.) jelentős számú népesség költözött be Soltra. A környékbeli Pataj, Foktó és Fajsz is hasonló „gyűjtőhely” volt ebben az időszakban, népességük a középkorban jelentős, érseki központként is működő Kalocsát is meghaladta (1570: KÁLDY-NAGY Gy. 2008).

Solt mezőváros 19. századi belterülete (MNL PML pmu 292)

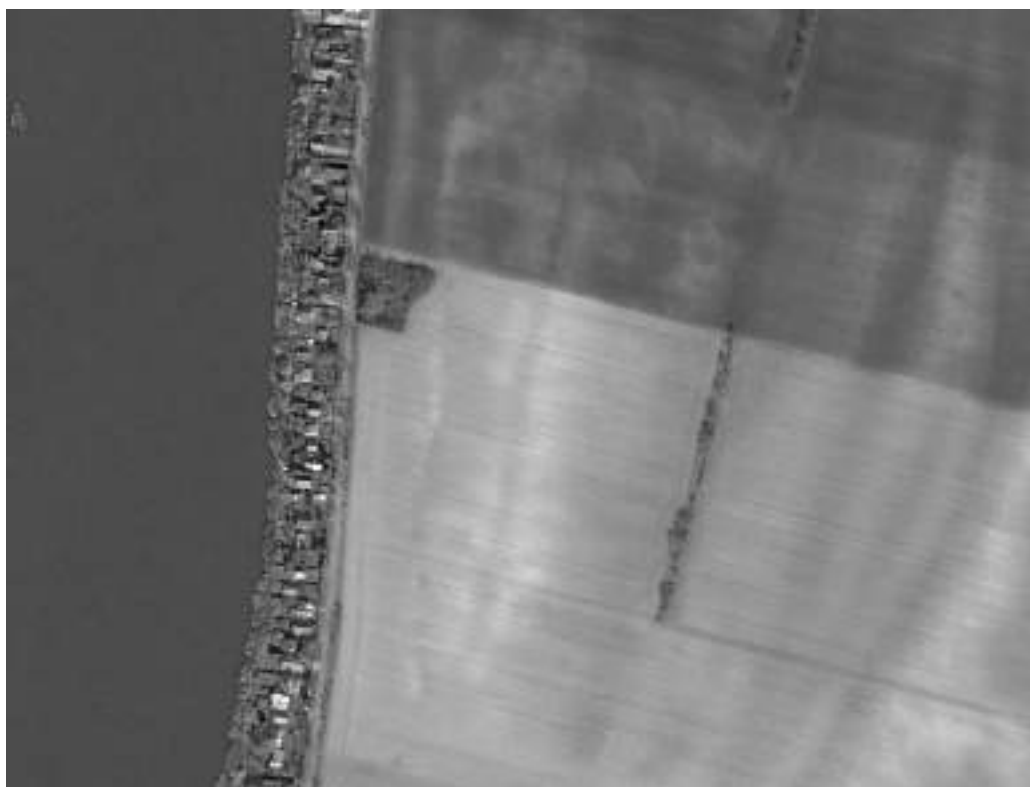
Solt belterületének domborzati viszonyai (balra), valamint a jelenlegi és a középkori utcák egymáshoz viszonyított helyzete (jobbra) (saját szerkesztés)

5. melléklet Solt vármegyei települések

5.1. Áporka – Daj

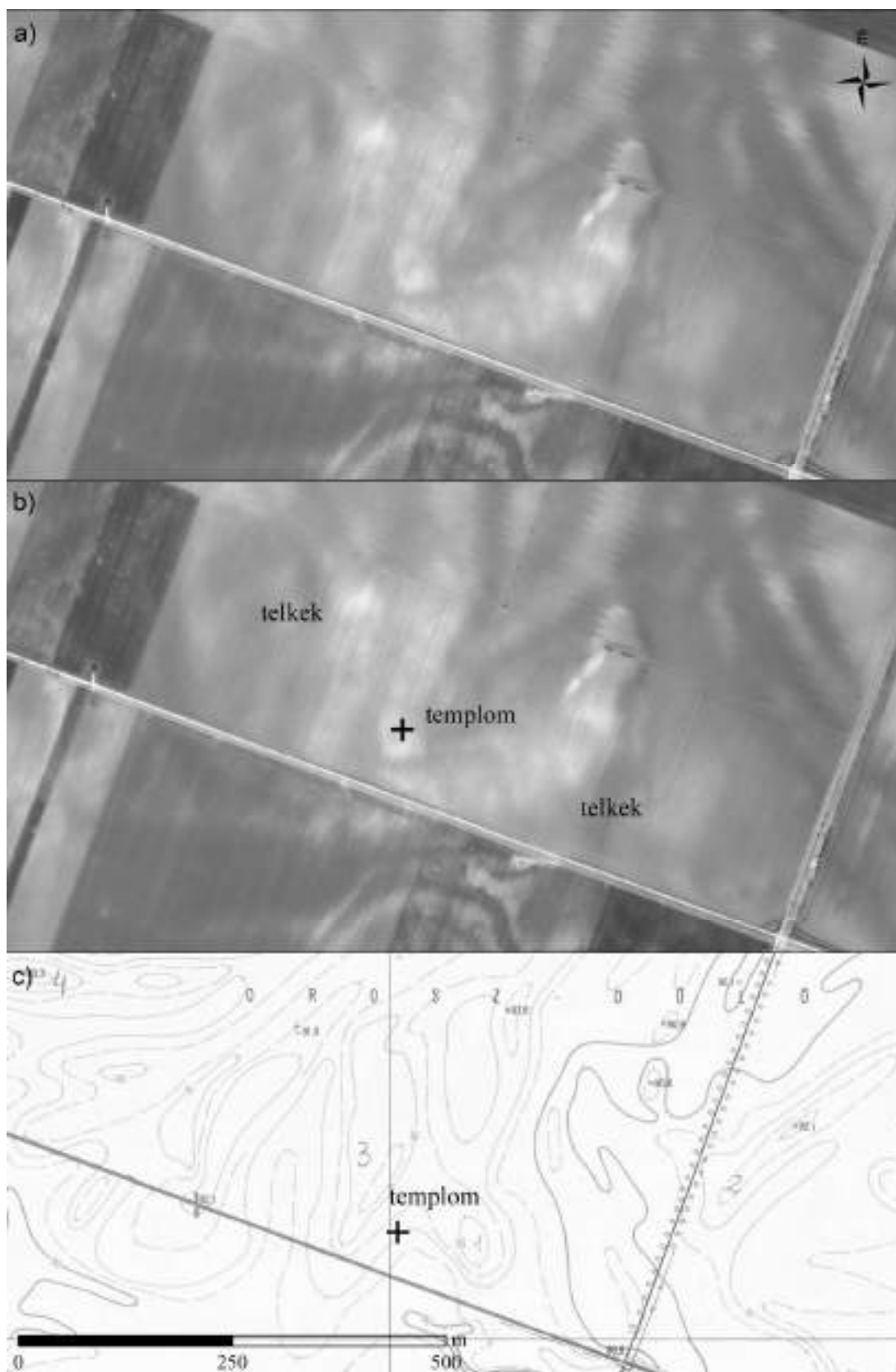

Áporka – Daj faluhelyének elhelyezkedése (Openstreetmap)

Áporka – Daj belterülete vegetációs időn kívül készült 2014. évi műholdképen (Google Earth)

5.2. Bátya – Orosz

Bátya – Orosz faluhelyének nyomai vegetációs időn kívül készült műholdfelvételen (fent és középén, Google Earth) és topográfiai térképen (lent)

Bática - Orosz faluhelyének elhelyezkedése (Openstreetmap)

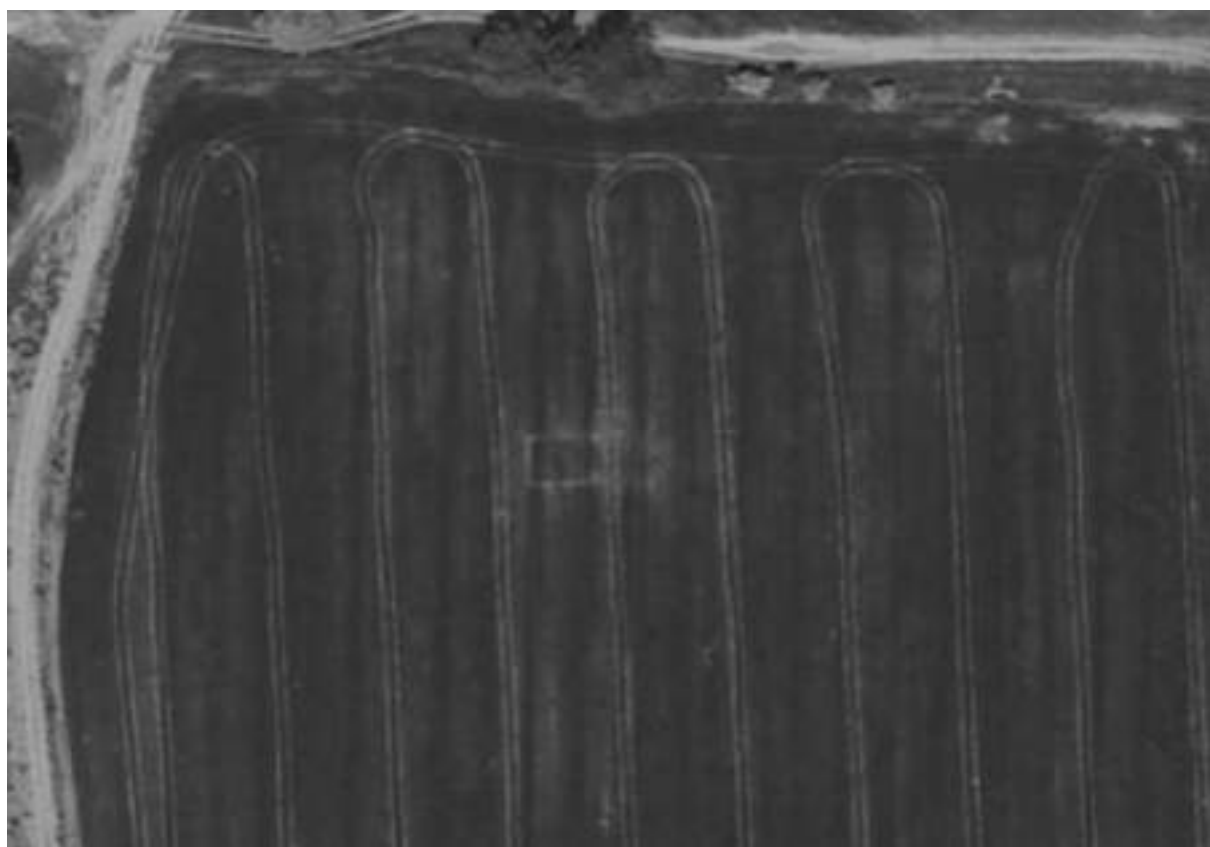
5.3. Bogyiszló – Dalocsa

Bogyiszló – Dalocsa faluhelyének elhelyezkedése (Openstreetmap)

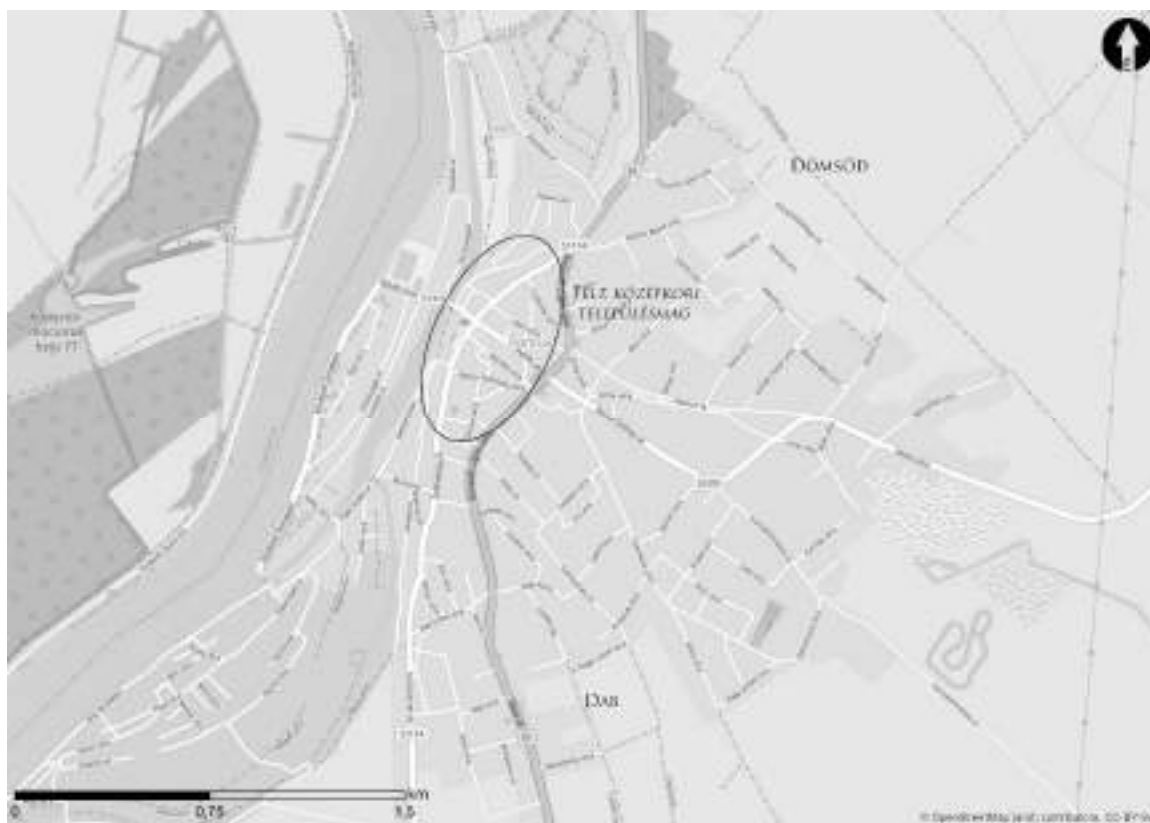

Dalocsa elhagyott faluhelye (*Kis és Öreg Dalocsai kertek*) a kataszteri térképen (1880, mapire.eu)

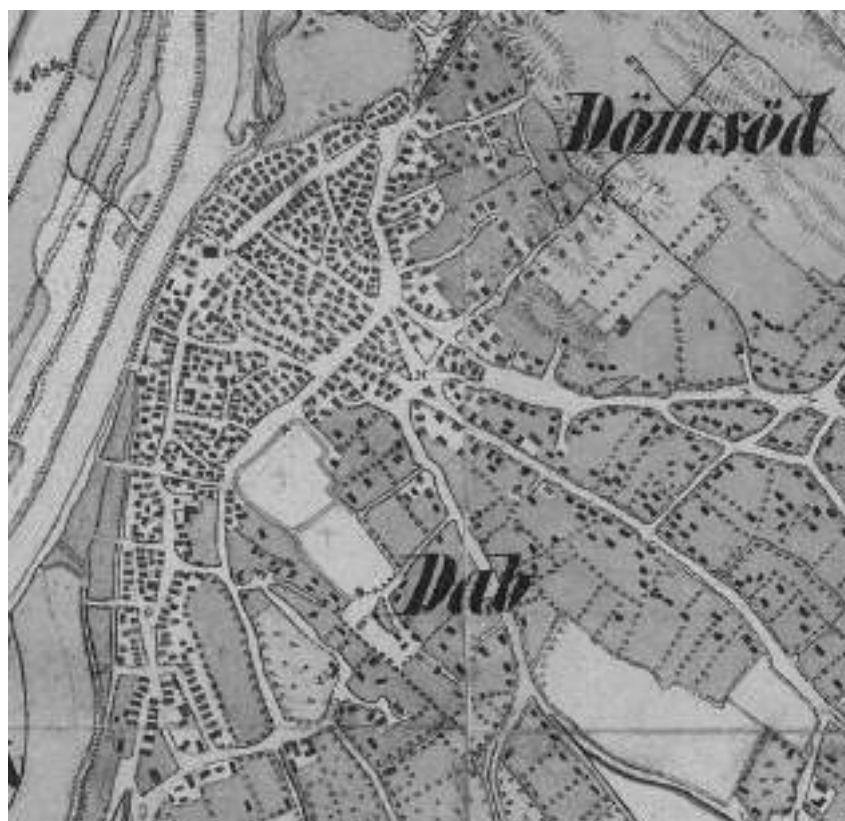

Dalocsa templomának nyomai érett gabonában (mepar.hu, 2018)

5.4. Dömsöd – Dömsöd

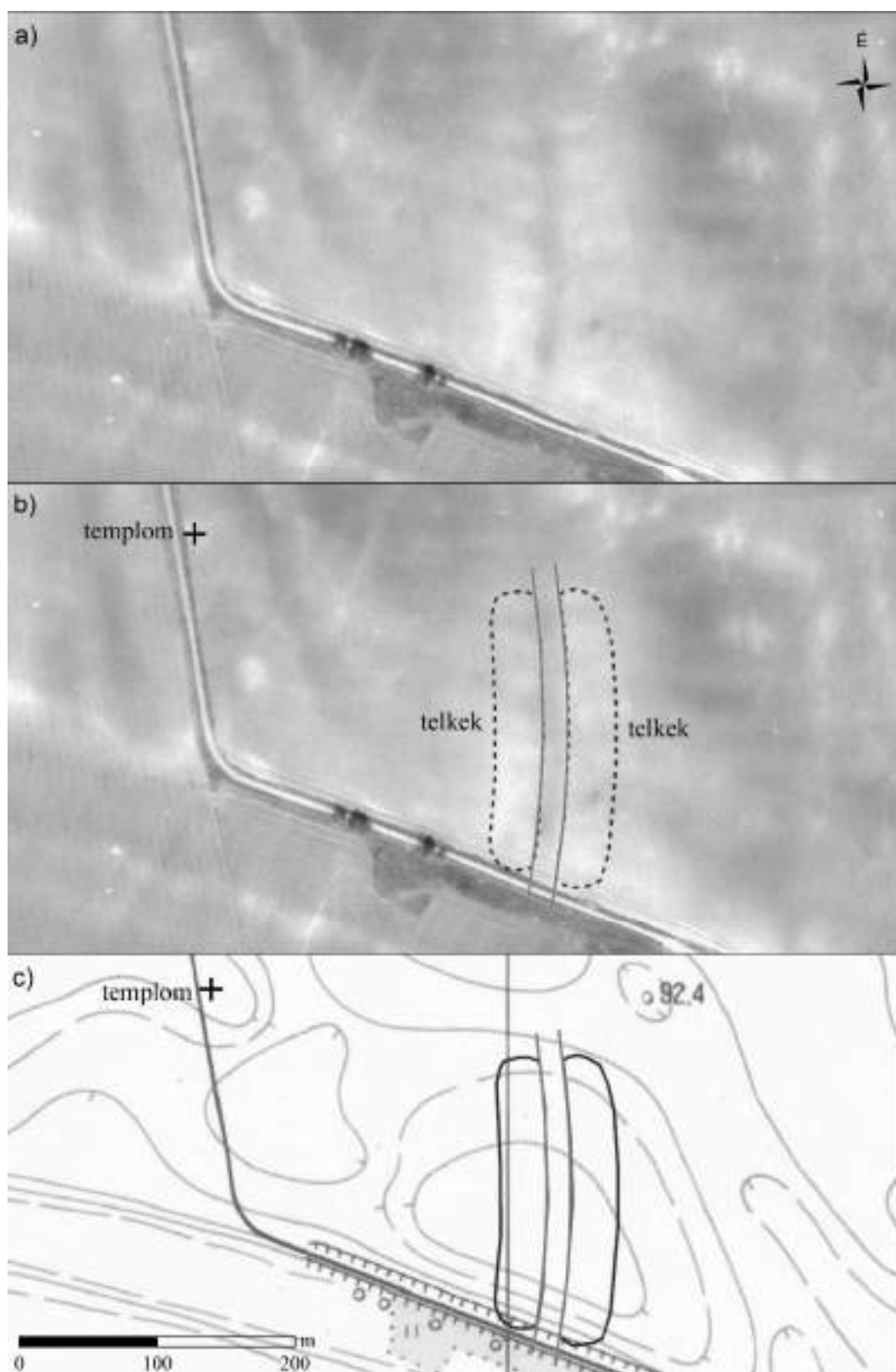

Dömsöd középkori településmagjának elhelyezkedése (Openstreetmap)

Dömsöd kontinuus belterülete a 19. század közepén (HM HIM BIXa 530 Második kat. felm.)

5.5. Dunapataj – Böd

Dunapataj - Böd falu vegetációs időn kívül készült légifelvételen (fent és középen, fentrol.hu) és topográfiai térképen (lent)

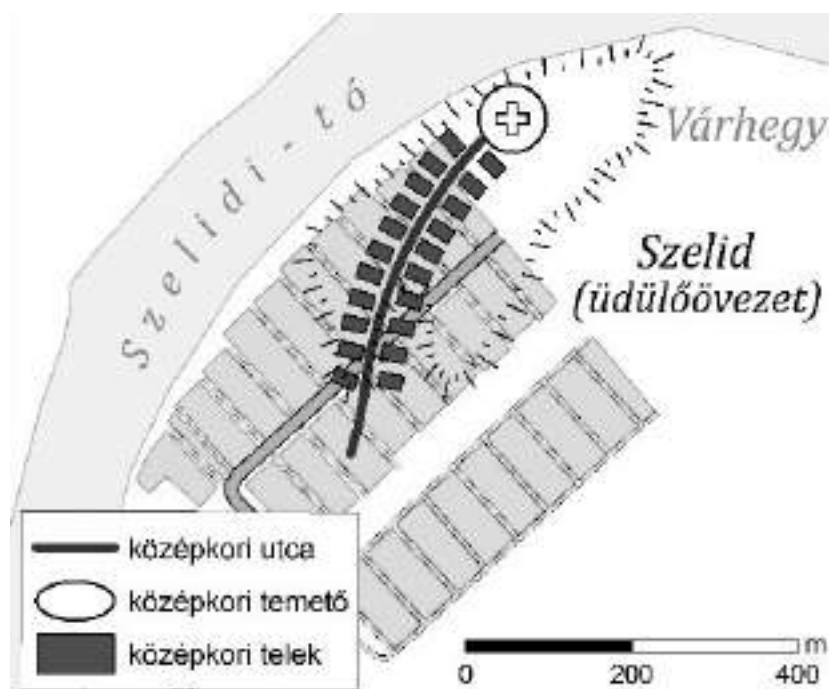

Dunapataj - Böd faluhelyének elhelyezkedése (Openstreetmap)

5.6. Dunapataj – Szelid

Dunapataj - Szelid faluhelyének nyomai 1960. évi légifelvételen (fentrol.hu)

Dunapataj - Szelid faluhelyének elhelyezkedése a Szelidi üdülőövezet területén (saját szerkesztés)

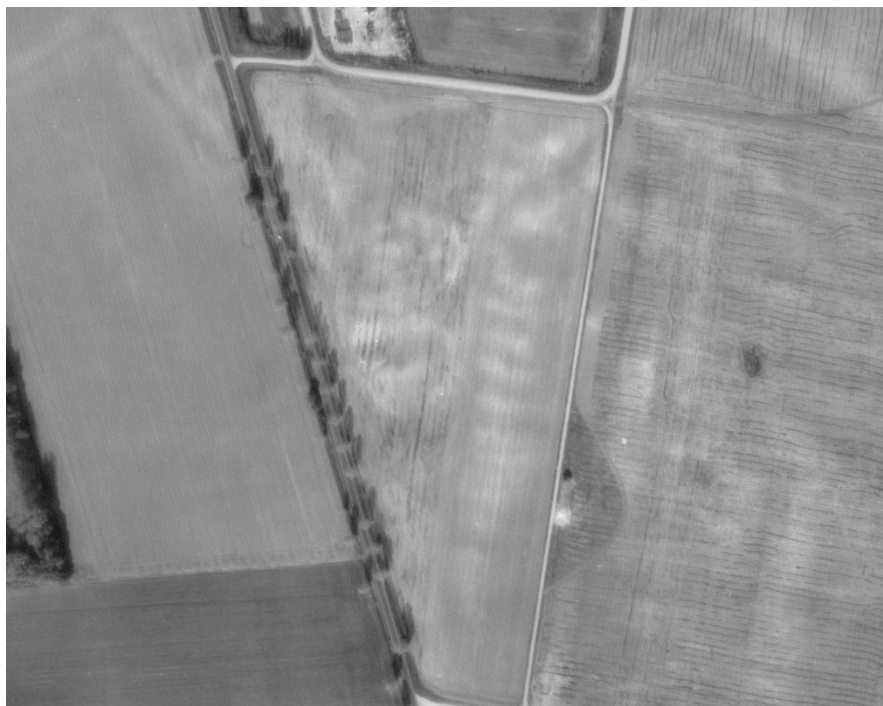

Dunapataj - Szelid faluhelyének elhelyezkedése (Openstreetmap)

5.7. Dunaszentbenedek – Kara

Dunaszentbenedek - Kara faluhelyének elhelyezkedése (Openstreetmap)

Dunaszentbenedek – Kara faluhelyének nyomai 1978. évi légifelvételen (fentrol.hu)

Dunaszentbenedek – Kara faluhelye vegetációs időn kívül készített légifelvételen déli irányból (saját felvétel)

Dunaszentbenedek – Kara faluhelye vegetációs időben készített légifelvételen északi irányból (saját felvétel)

5.8. Dunavecse – Vecse

Dunavecse középkori faluhelyének elhelyezkedése (Openstreetmap)

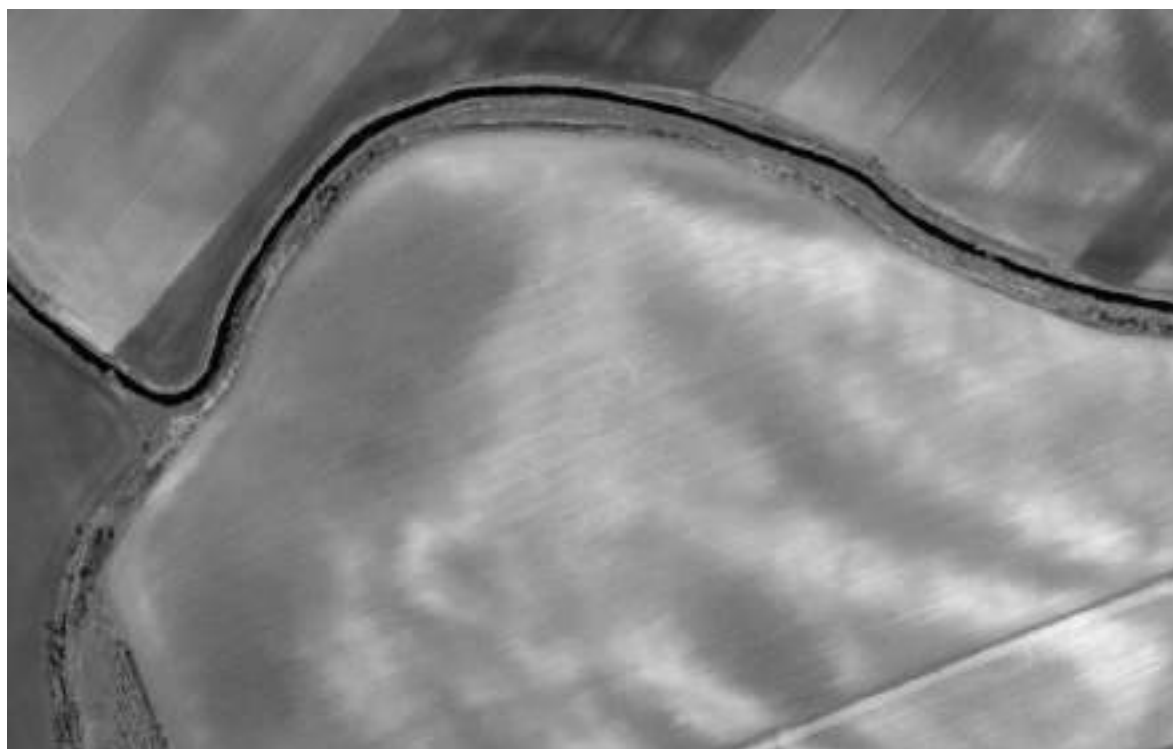

Dunavecse középkori faluhelyének elhelyezkedése (Duna felmérés MNL PML Pmt 018)

5.9. Dusnok – Lugas

Dusnok – Lugas faluhelyének elhelyezkedése (Openstreetmap)

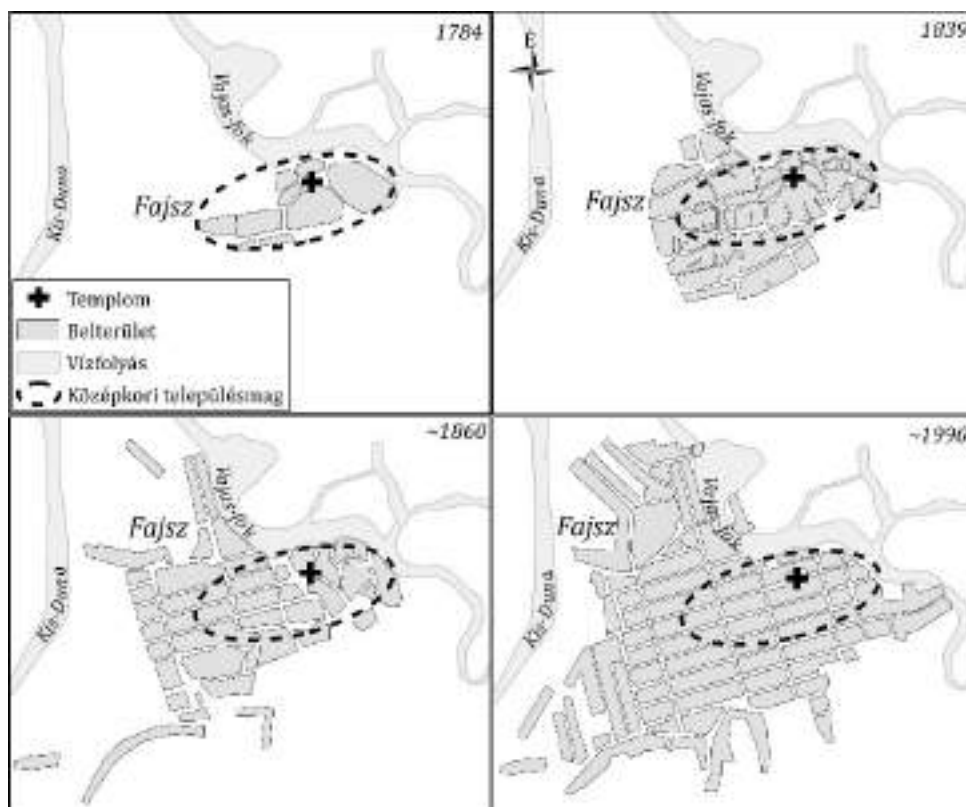

Dusnok – Lugas faluhelyének nyomai 2015. évi műholdfelvételen (Google Earth)

5.10. Fajsz – Fajsz

Fajsz középkori településmagjának elhelyezkedése (Openstreetmap)

Fajsz belterületének fejlődése a 18. század végétől a 20. század végéig (saját szerkesztés)

5.11. Hajós – Hajósszentgyörgy

Hajós – Hajósszentgyörgy elhelyezkedése (Openstreetmap)

Hajós – Hajósszentgyörgy faluhelyének nyomai 2005. évi műholdfelvételen (Google Earth)

5.12. Hajós – Kál

Hajós – Kál elhelyezkedése (Openstreetmap)

Hajós – Kál faluhelyének nyomai érett gabonában (Google Earth)

Hajós – Kál faluhelyének nyomai szántott felszínen (Google Earth)

5.13. Harta – Mikla

Harta – Mikla elhelyezkedése (Openstreetmap)

Harta – Mikla faluhelyének nyomai 2021. évi műholdfelvételen (Google Earth)

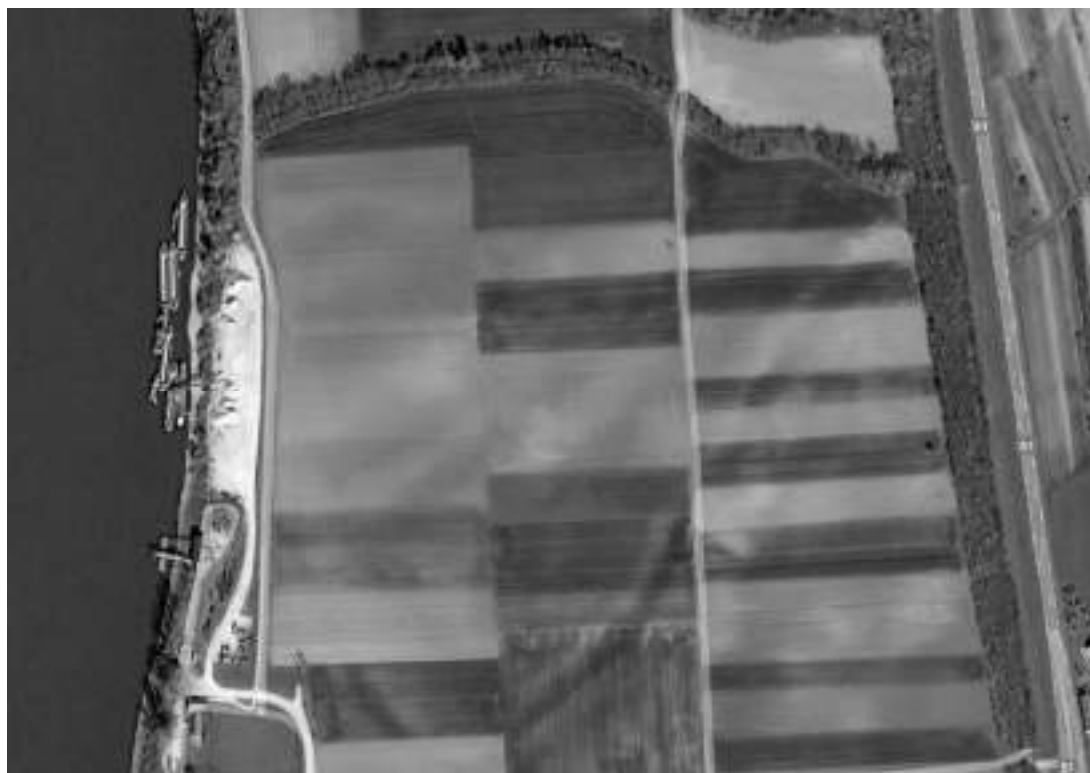

Harta – Mikla falu templomának alaprajza érett gabonában (saját készítés)

5.14. Harta – Kisharta

Harta – Kisharta falu elhelyezkedése (Openstreetmap)

Harta – Kisharta faluhelyének nyomai 2016. évi műholdfelvételen (Google Earth)

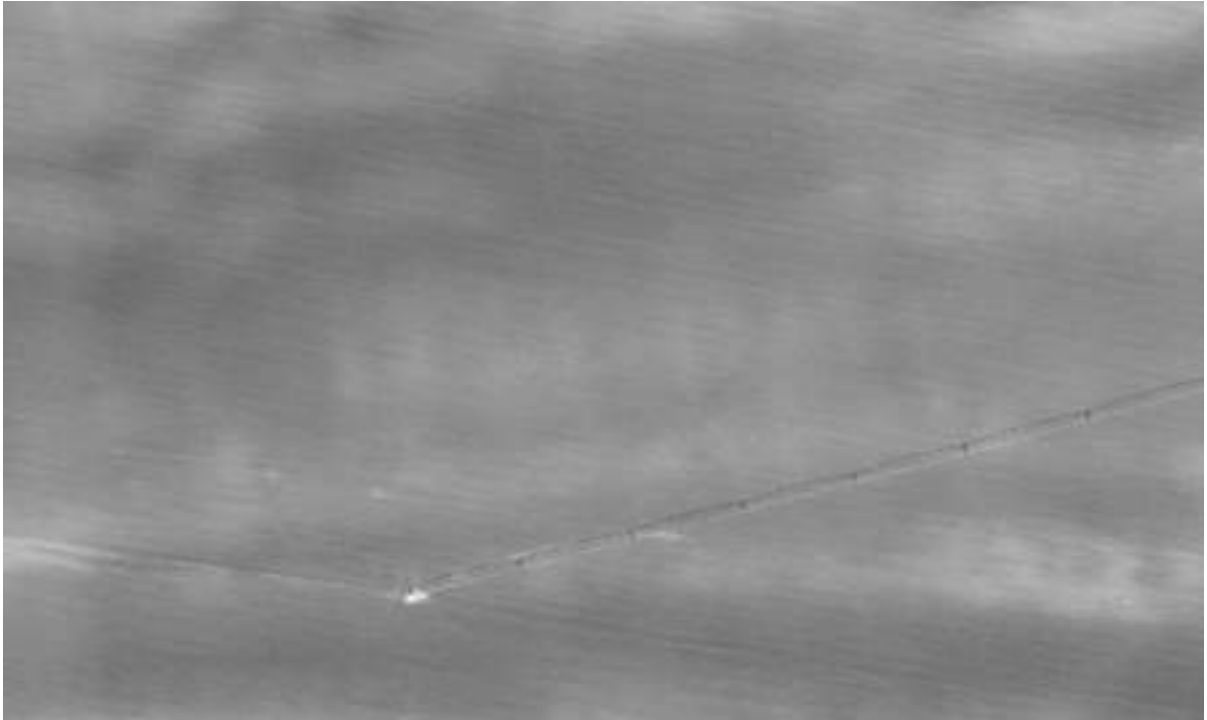
5.15. Harta – Nagyharta

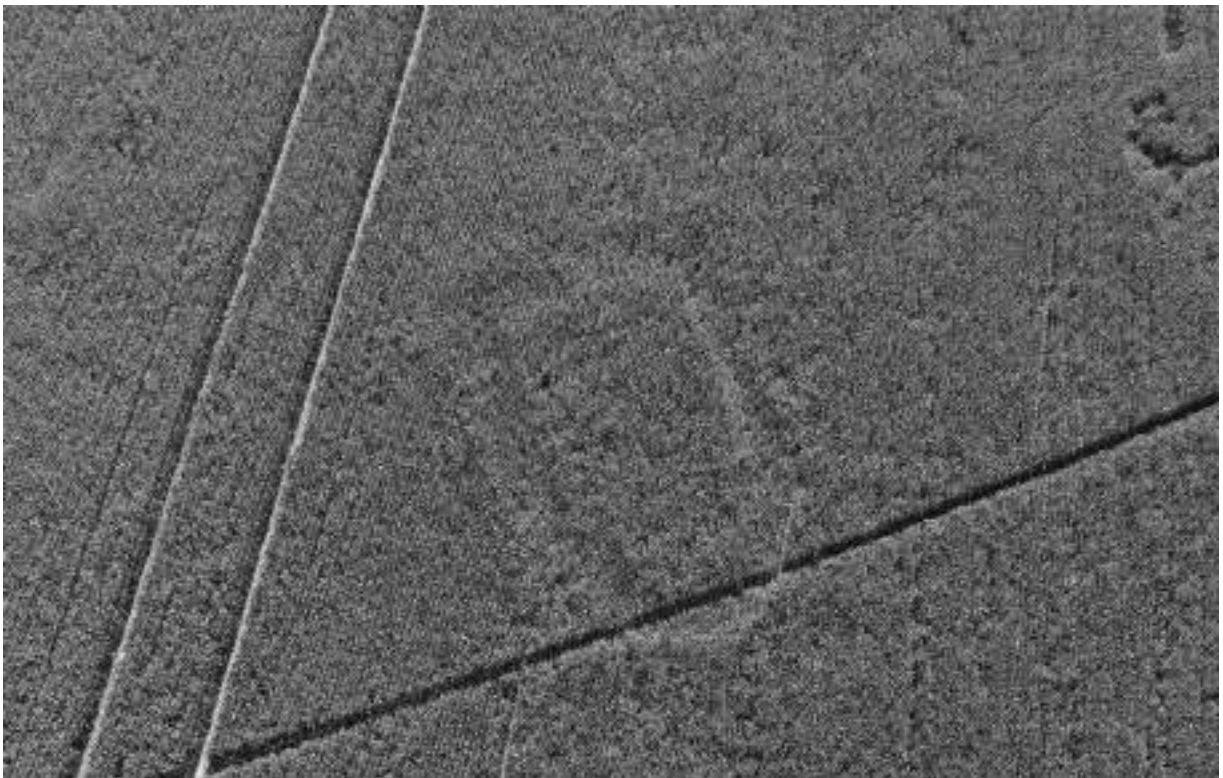
Harta – Nagyharta falu elhelyezkedése (Openstreetmap)

Harta – Nagyharta faluhelye (*Patay* [szállások] jelzéssel) az I. katonai felmérésen (HM HIM BIXa 527)

Harta – Nagyharta faluhelyének nyomai vegetációs időn kívül készült műholdfelvételen (Google Earth)

Harta – Nagyharta templomának alaprajza érett gabonában (saját készítés)

5.16. Harta – Szüle

Harta – Szüle faluhelyének elhelyezkedése (Openstreetmap)

Harta – Szüle faluhelyének nyomai 1959. évi légifelvételen (fentrol.hu)

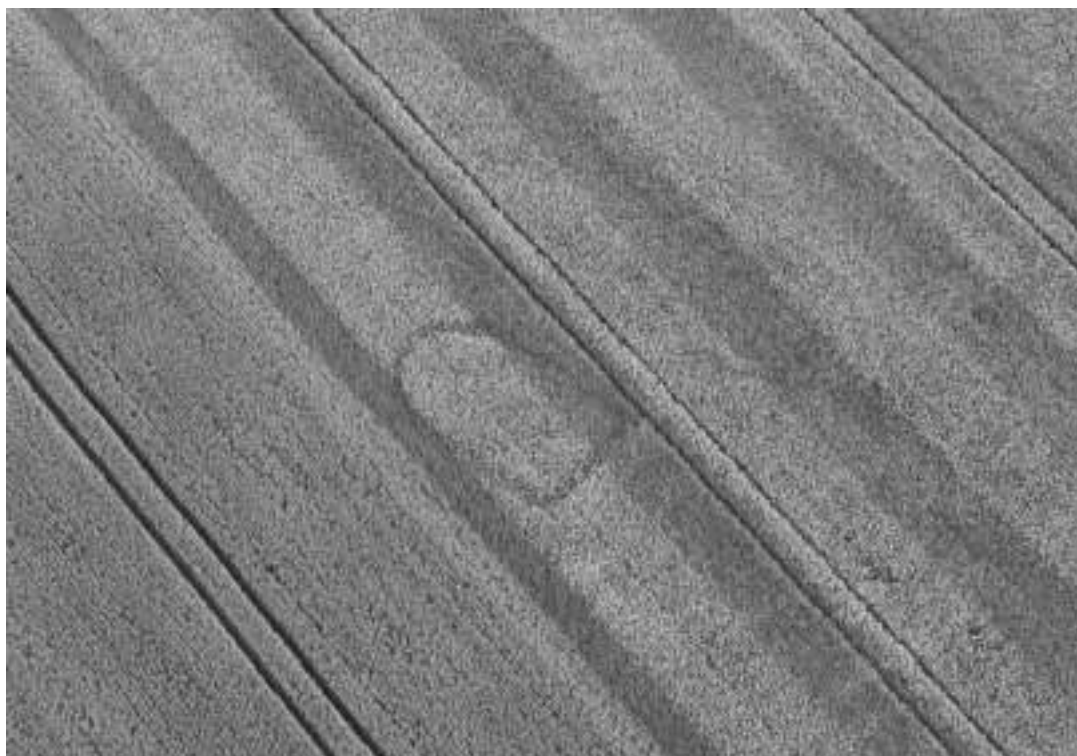
5.17. Homokmégy – Máriaháza

Homokmégy – Máriaháza faluhelyének elhelyezkedése (Openstreetmap)

Homokmégy – Máriaháza faluhelyének nyomai vegetációs időn kívül készült műholdfelvételen (Google Earth)

Homokmégy – Máriaháza templomának alaprajza érett gabonában (saját készítés)

Homokmégy – Máriaháza templomának alaprajza érett gabonában (saját készítés)

5.18. Kalocsa – Kalocsa

Kalocsa – Kalocsa mezőváros elhelyezkedése (Openstreetmap)

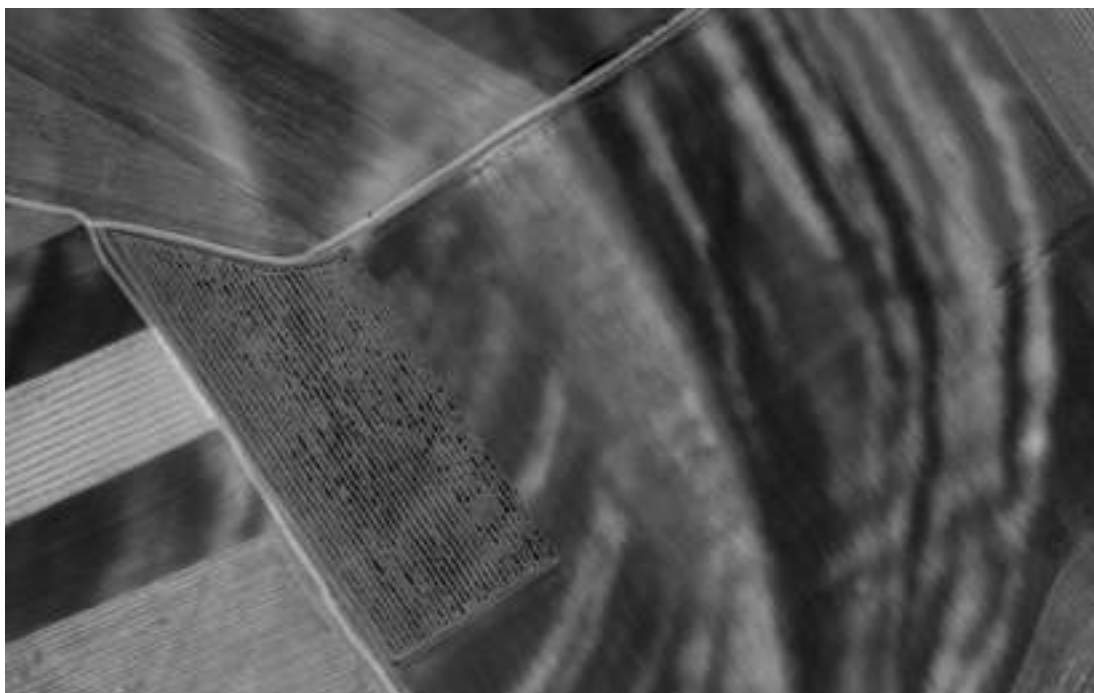

Kalocsa kontinuos belterületének ábrázolása a Batthyány-albumban (Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár, 1775)

5.19. Kalocsa – Nána

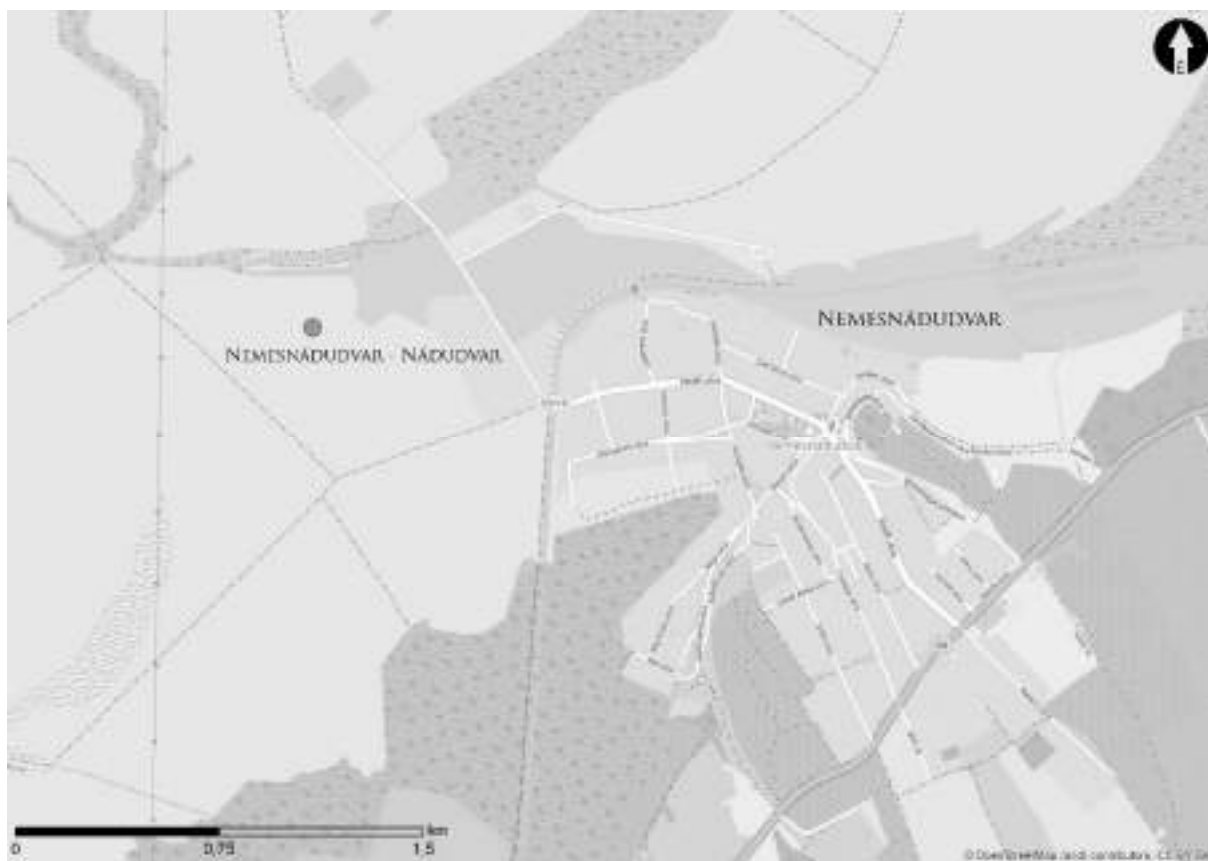

Kalocsa – Nána faluhelyének elhelyezkedése (Openstreetmap)

Kalocsa – Nána faluhelyének nyomai 2013. évi műholdfelvételen (Google Earth)

5.20. Nemesnádudvar – Nádudvar

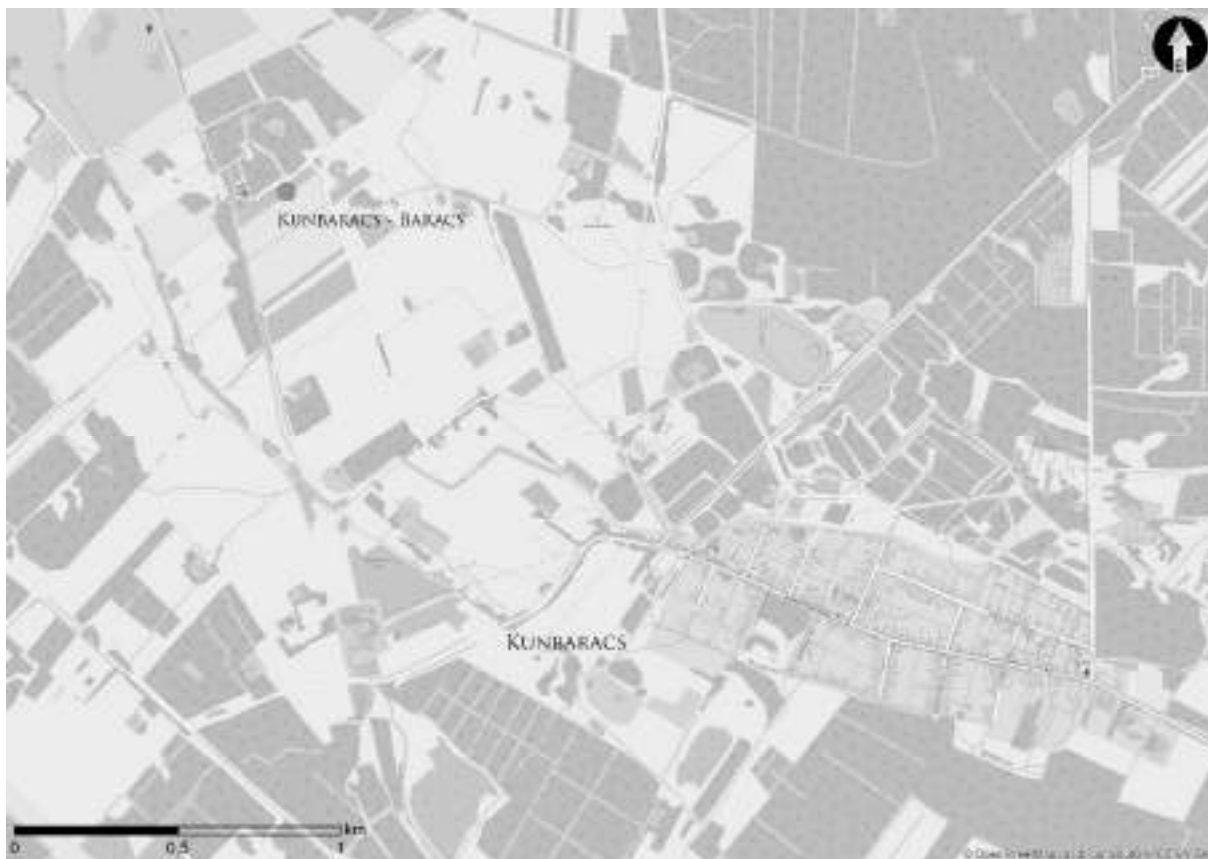

Nemesnádudvar – Nádudvar faluhelyének elhelyezkedése (Openstreetmap)

Nemesnádudvar – Nádudvar faluhelyének nyomai 2018. évi műholdfelvételen (Google Earth)

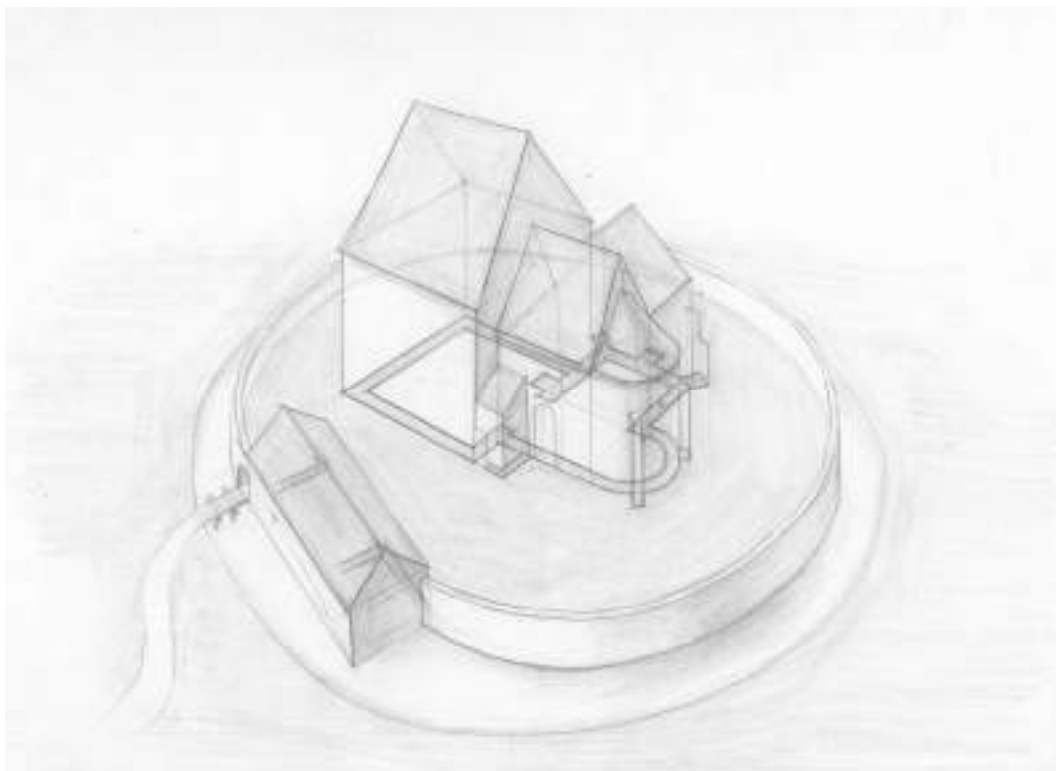
5.21. Kunbaracs – Baracs

Kunbaracs – Baracs faluhelyének elhelyezkedése (Openstreetmap)

Kunbaracs – Baracs falu templomának helye 1971. évi légifelvételen (fentrol.hu)

Kunbaracs – Baracs falu templomának tömegvázlata (Rajz: König Frigyes, BUZÁS G. ET. AL. 2019A)

Kunbaracs – Baracs falu rekonstrukciója (Rajz: König Frigyes, BUZÁS G. ET. AL. 2019A)

5.22. Tass – Tass

Tass – Tass faluhelyének elhelyezkedése (Openstreetmap)

Tass belterületének 19. századi telekrajzi térképének középkori településmagot ábrázoló részlete (MNL PML PMU 125)

5.23. Uszód – Szentgál

Uszód – Szentgál faluhelyének elhelyezkedése (Openstreetmap)

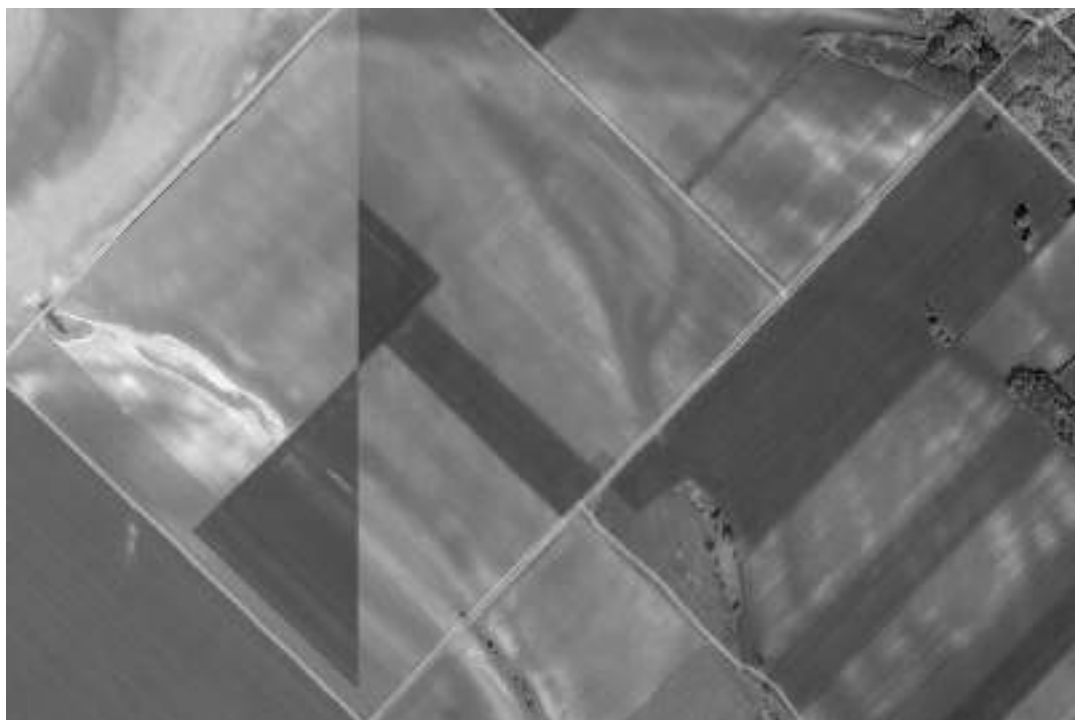
Uszód – Szentgál faluhelye vegetációs időszakon kívül készült 2021. évi műholdfelvételen (Google Earth)

6. melléklet Bodrog vármegyei települések

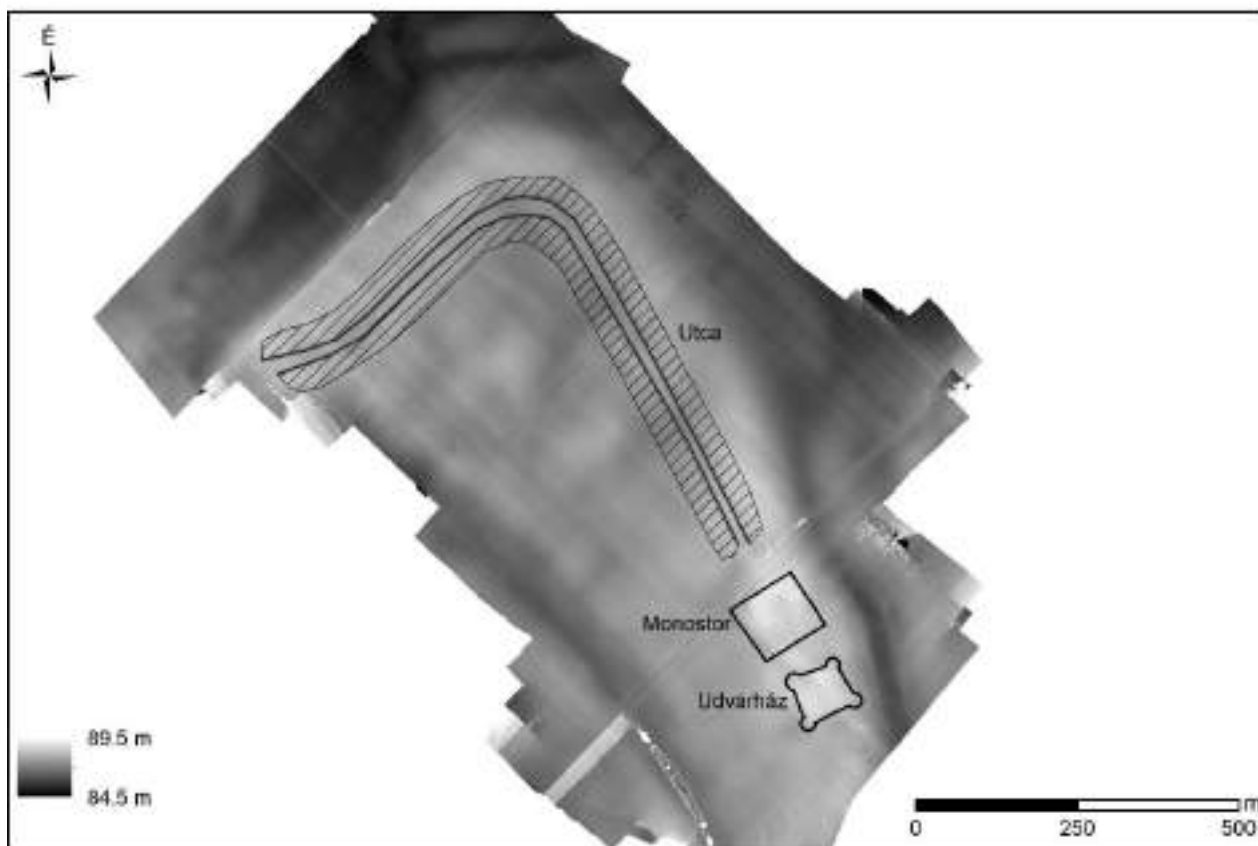
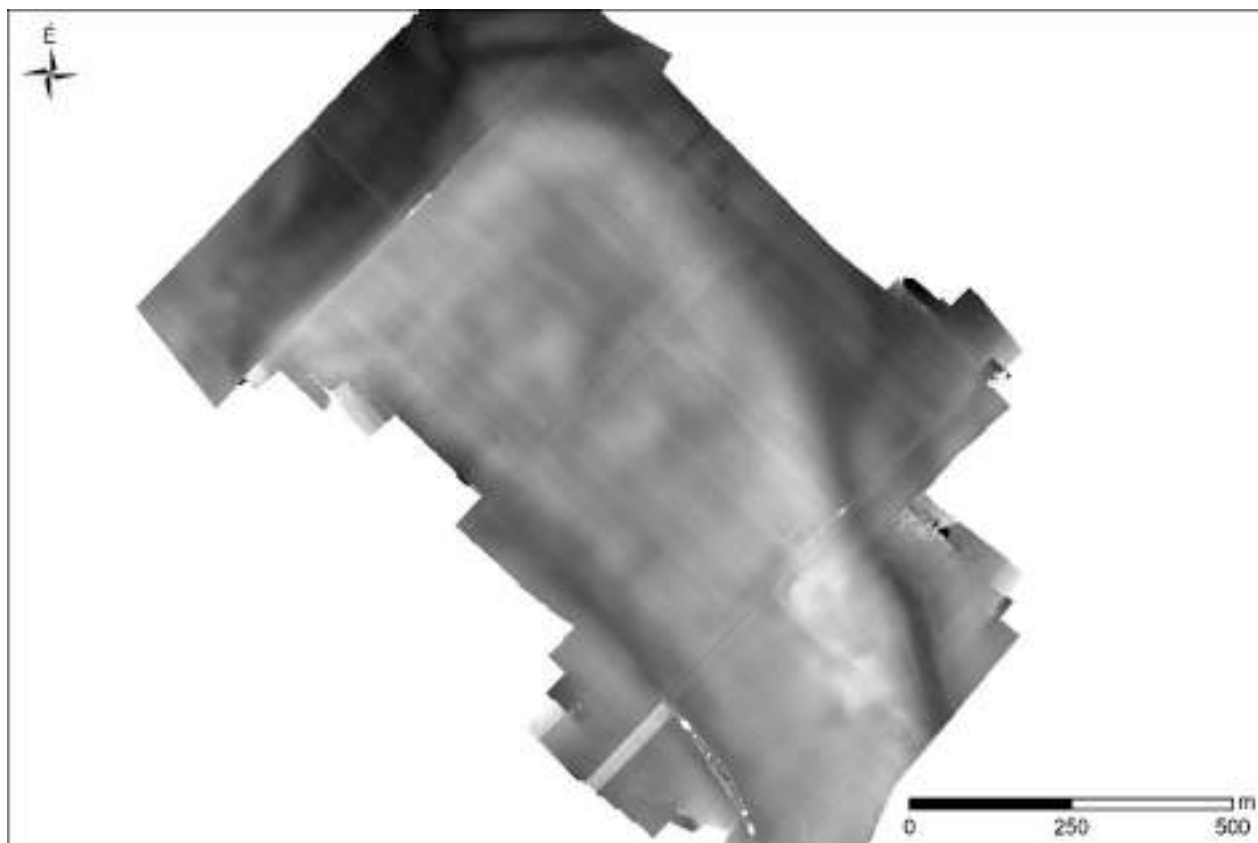
6.1. Bátmonostor – Bátmonostora

Bátmonostor – Bátmonostora mezőváros helyének elhelyezkedése (Openstreetmap)

Bátmonostor – Bátmonostora mezőváros belterületének nyomai 2013 és 2016. évi műholdfelvételeken (Google Earth)

Bátmonostor – Bátmonostora mezőváros foto3d eljárással készült felszínmodellje (saját készítés)

6.2. Bezdán (*Bezdan*) – Udvard

Bezdán – Udvard faluhelyének elhelyezkedése (Openstreetmap)

Bezdán – Udvard faluhelye egy 2017. évi műholdfelvételen (Google Earth)

6.3. Gara – Kajánd

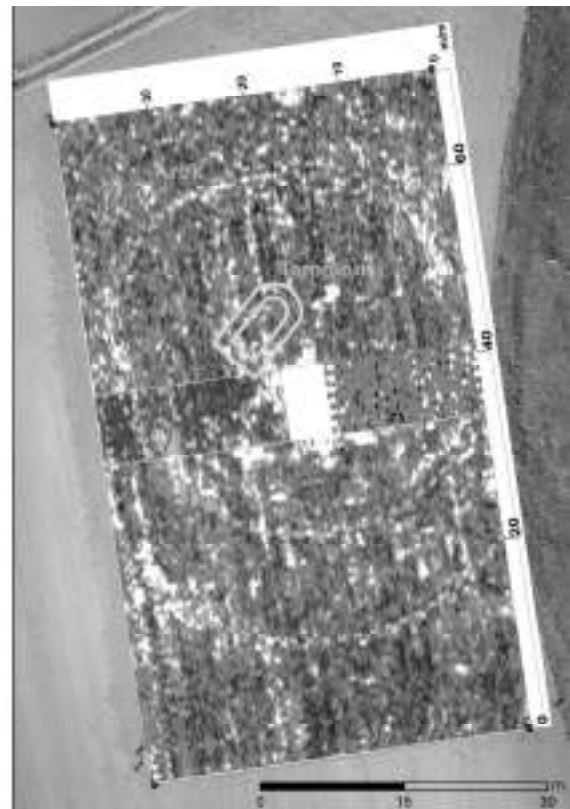
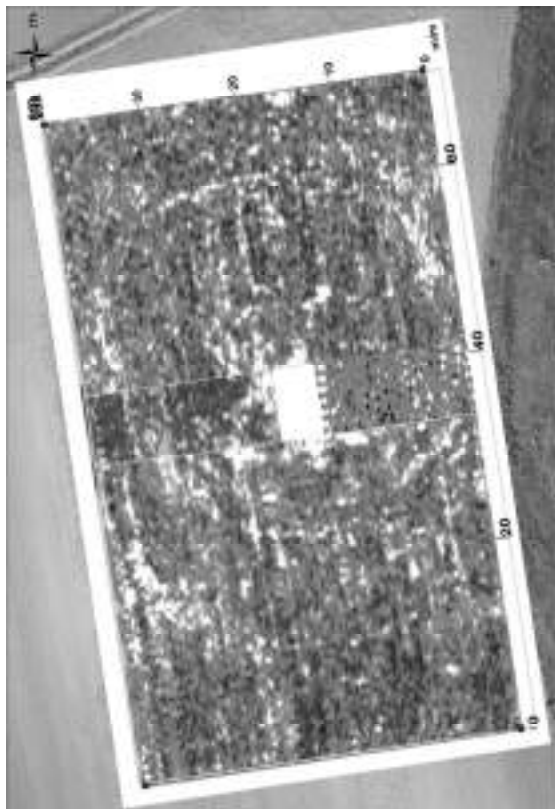
Gara – Kajánd faluhelyének elhelyezkedése (Openstreetmap)

Gara – Kajánd faluhelyének nyomai déli irányból (saját készítés)

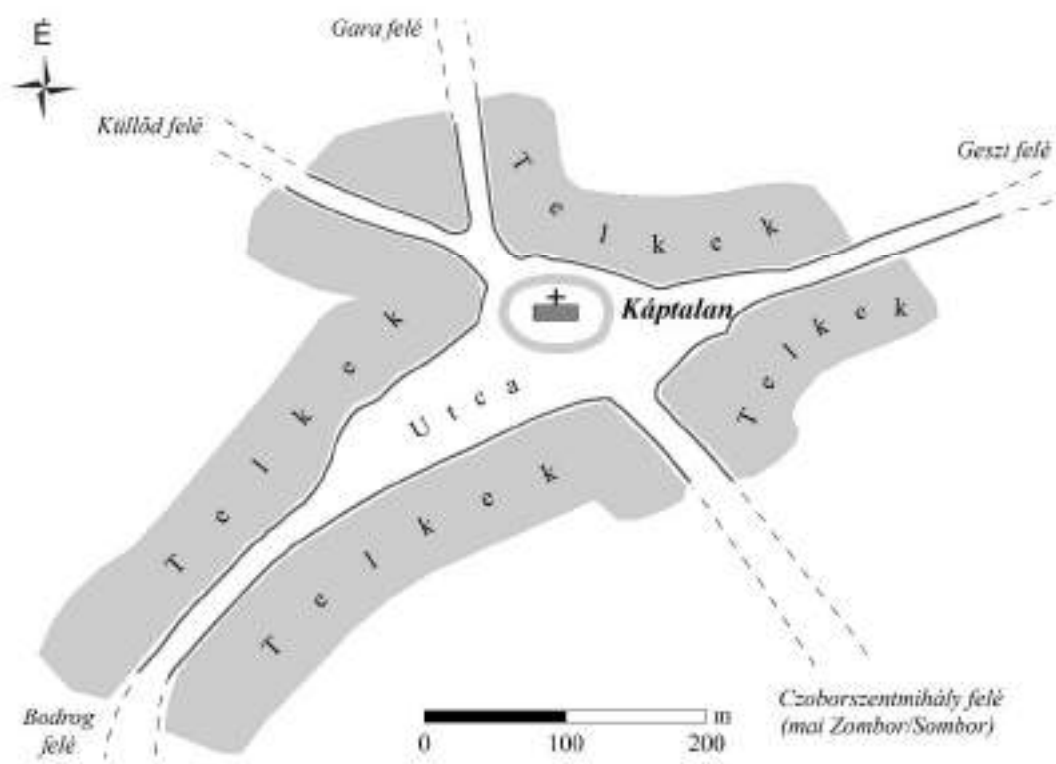
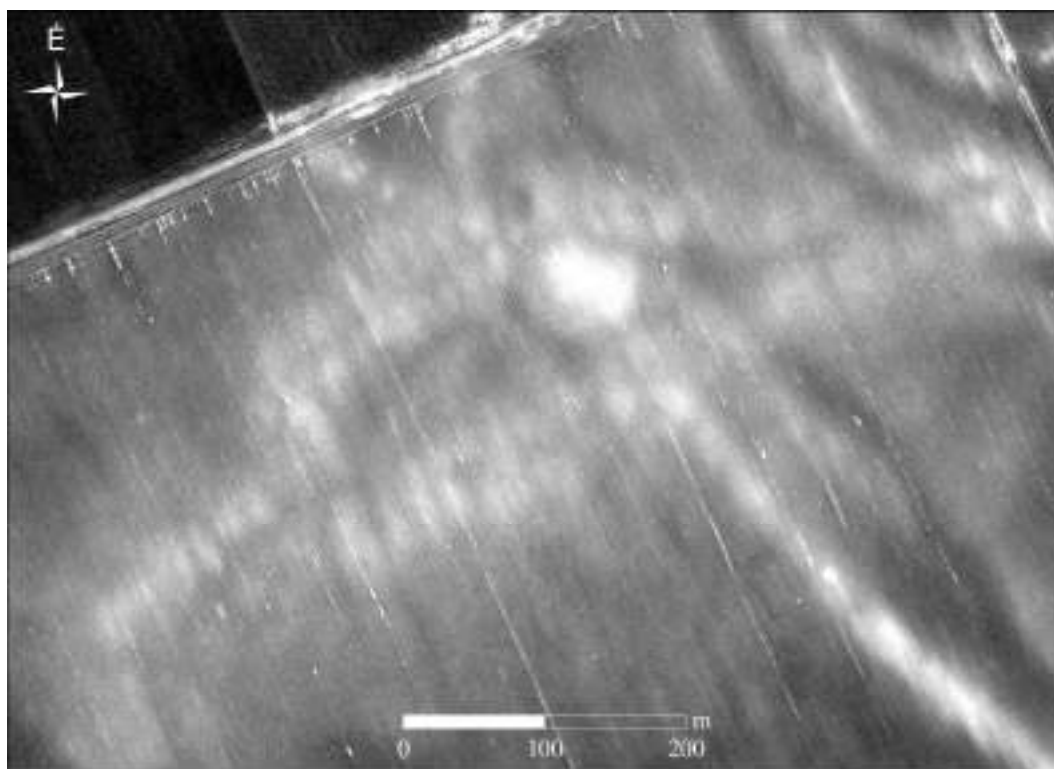

Gara – Kajánd falu belterületének nyomai északi irányból (saját készítés)

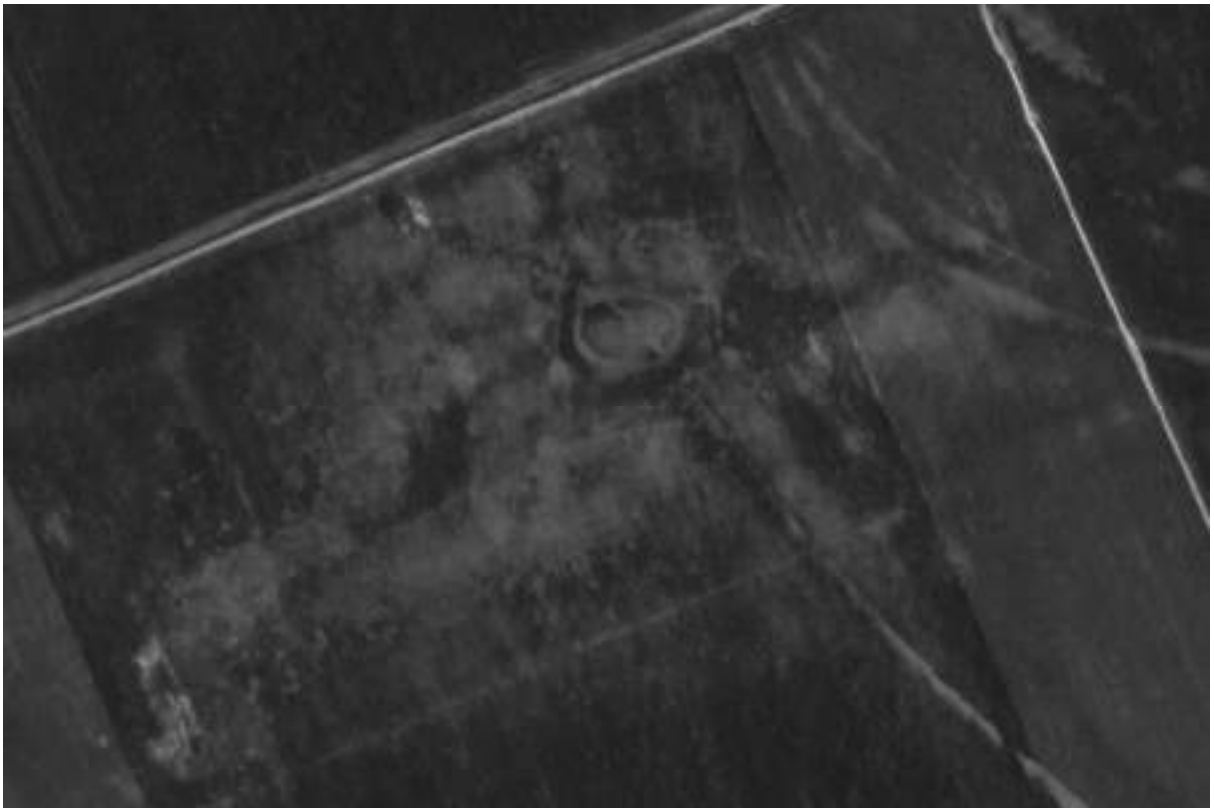

Gara – Kajánd falu templomának radarképe (SZTE TTIK közreműködésével, saját szerkesztés)

6.4. Küllöd (*Kolut*) – Hájszentlőrinc

Küllöd – Hájszentlőrinc mezőváros (*Küllöd/Kolut* Kelet, Szerbia) belterületének vegetációs időn kívül készült műholdképe (fent, Google Earth) és felépítésének vázlata (lent, saját szerkesztés)

Küllöd – Hájszentlőrinc mezőváros területének vegetációs időben készült műholdképe (Google Earth)

Küllöd – Hájszentlőrinc mezőváros helyének elhelyezkedése (Openstreetmap)

6.5. Sükösd – Besenyő

Sükösd – Besenyő faluhelyének elhelyezkedése (Openstreetmap)

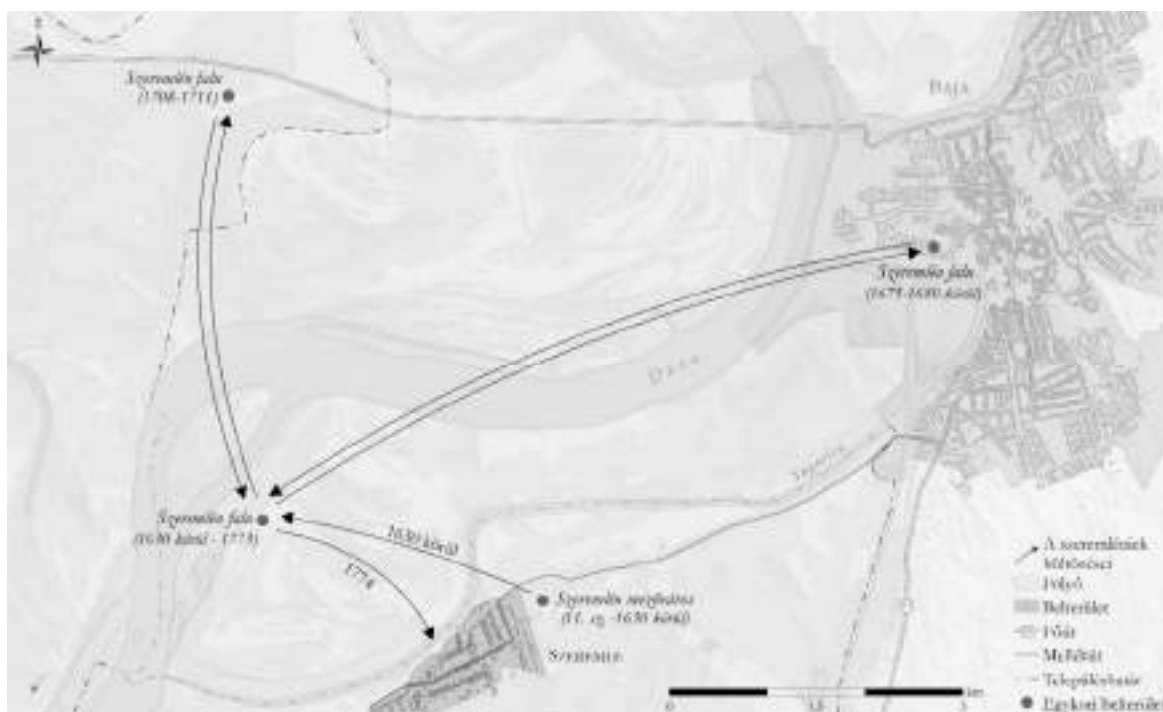

Sükösd – Besenyő faluhelyének nyomai műholdképen (Google Earth)

6.6. Szeremle – Szeremlén

Szeremle – Szeremlén mezőváros helyének elhelyezkedése (Openstreetmap)

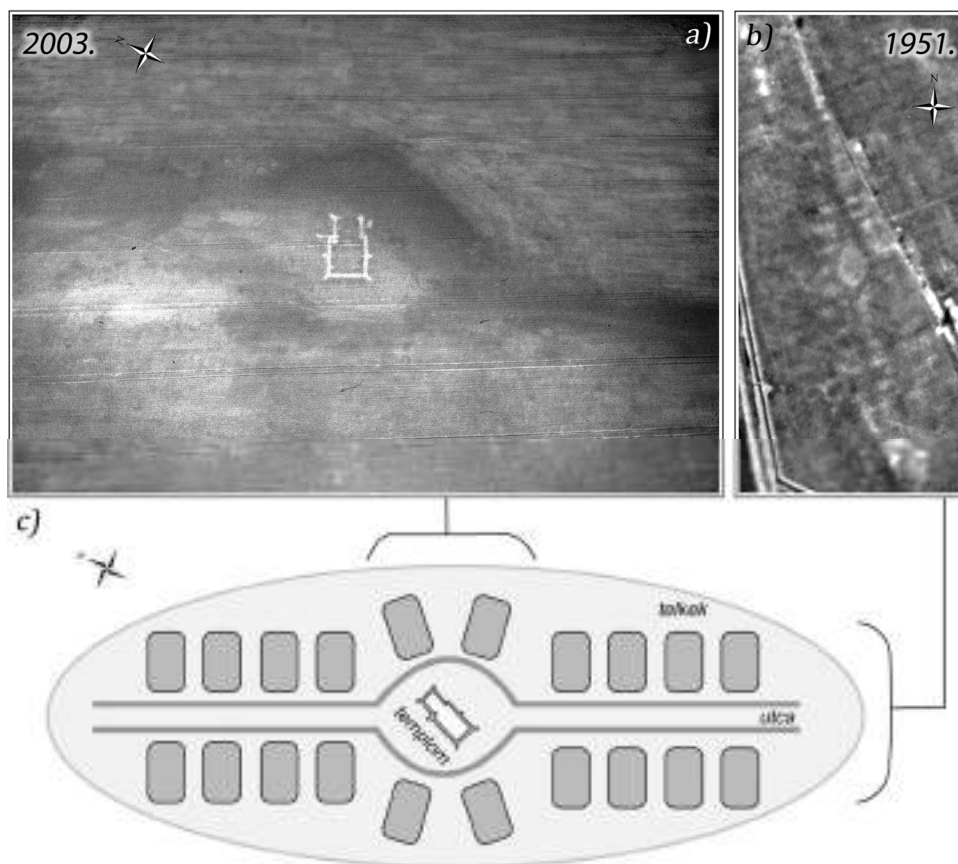

Szeremlén lakóinak költözései a 17–18. században (BÁRTH J. 1989 és saját kutatás)

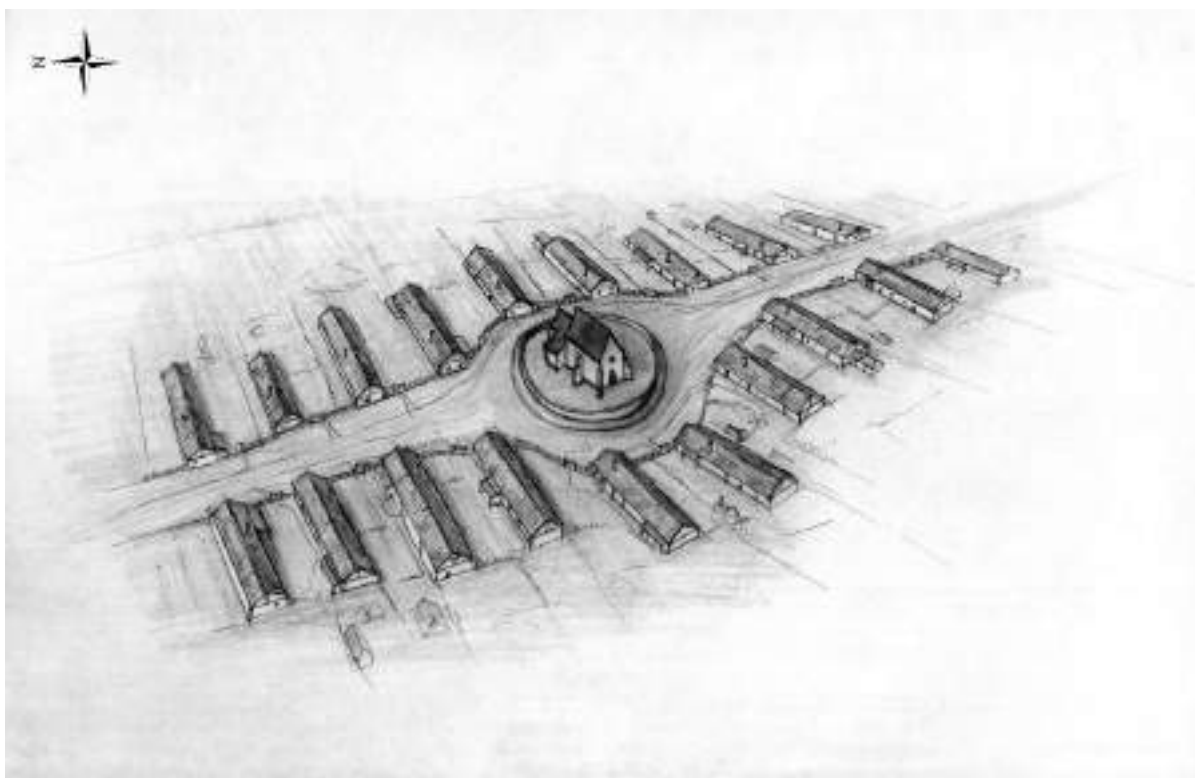

Szeremlén mezőváros topográfiája (PÁNYA I. ET AL. 2020, saját készítés)

6.7. Vaskút – Arany

a) Arany falu templomának nyoma érett gabonában (Czajlik Zoltán felvétele), b) a település szerkezetének nyomai 1951. évi légifelvételen (HM HIM), c) a település vázlatos felépítése (saját készítés)

Vaskút – Arany település elméleti rekonstrukciója (Rajz: König Frigyes, BUZÁS G. ET AL. 2019B)

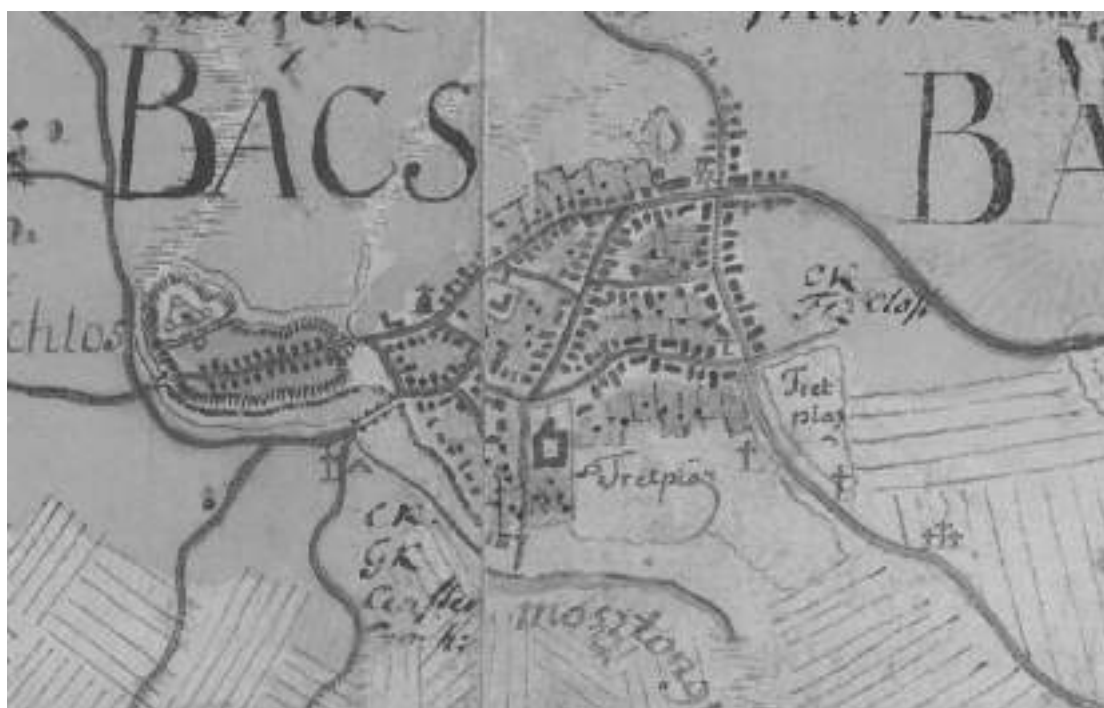

Vaskút – Arany faluhelyének elhelyezkedése (Openstreetmap)

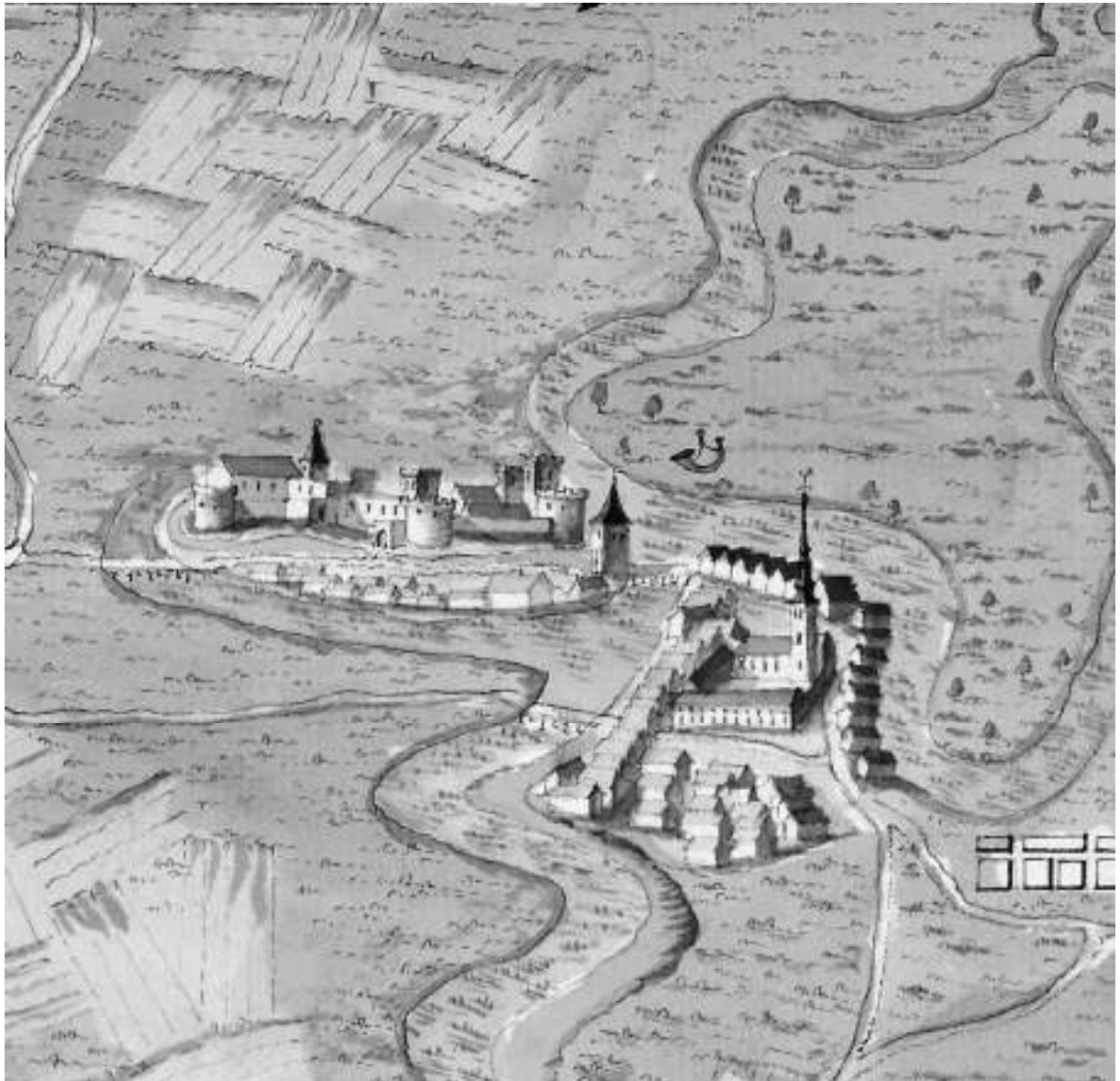
7. melléklet Bács (Bač) mezőváros morfológiája

Bács – Bács (Bač) mezőváros középkori településmagjának elhelyezkedése (Openstreetmap)

Bács – Bács (Bač) belterületének ábrázolása az Első katonai felmérés eredeti szelvényén (HM HIM BIXa 527)

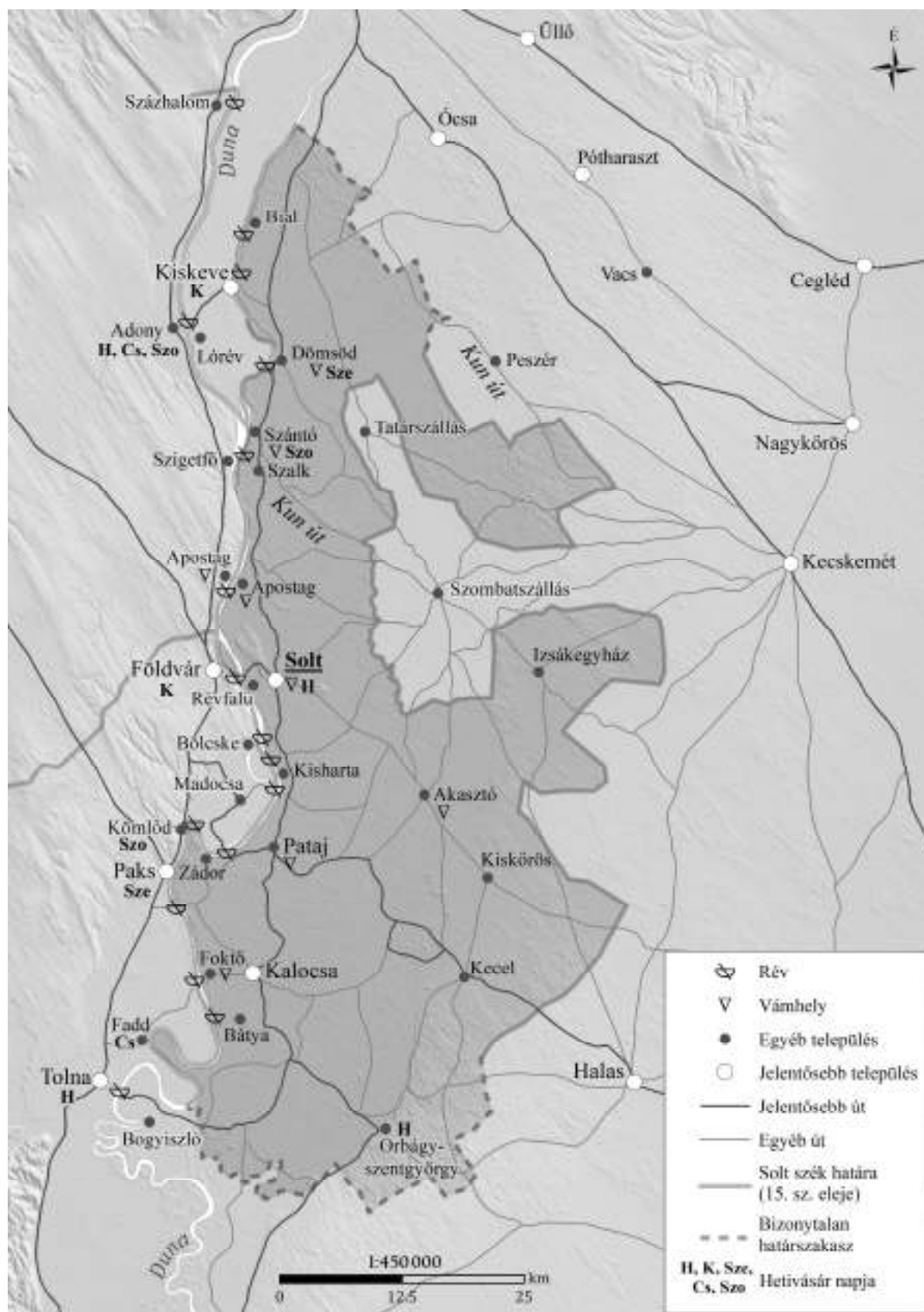

Bács – Bács (Bač) ábrázolása egy 18. század eleji térképen (HM HIM IIIc 284)

Bács – Bács (Bač) belterületének látképe egy 1764. évi térképről (KFL VIII-2-a_No-23)

8. melléklet Írott forrásokból ismert Solt vármegyei utak

Solt vármegye késő középkori úthálózata (saját szerkesztés, PÁNYA I. 2017)

9. melléklet Írott forrásokból ismert Bodrog vármegyei utak

1. 1077-ben Baja (későbbi Kunbaja) leírásánál említették a Káliz utat (*Kaluzwt*) (1077: MONVATHUN I/4. 579., GYÖRFFY GY. 1963). Ugyanez 1208-ban Büked határleírásában is szerepelt (*viam, que vocatur Caluzutu*) (1208: DL 87639, GYÖRFFY GY. 1963 714.).

2. 1192-ben Szond birtok határának leírásakor említették a (Bodrog felől) Bács (Bač) felé haladó nagy utat (*viam magnam que vadit ad Baach*) (1192, 1230: GYÖRFFY GY. 1963 212., ÁÚO XI. 219.).

Valószínű, hogy ugyanezen út szerepel Besenyő (későbbi Apáti, mai Apatin) 1211-ből fennmaradt leírásában. Ekkor az út északi irányba, Száka falu felé tartó szakaszát említették (*ad viam, que ducit ad villam Saca*) (1211: ÁÚO I. 116.).

1344-ben Dústelek határleírásában szerepelt az észak felől, Baja irányából Bodrog mezővárosba tartó út (*viam que itur in Bodrugh*) (1344: DL 87162, DL 87551, DL 87556, AO XXVIII. 174.).

Feltehetőleg ezt említették 1384-ben, Dústelek határvizsgálata során Szántóba vezető útként (*viam ad Zanthow euntem*) (1384: ZO IV. 279–286.).

3. 1338-ban Papi és Hetes birtokok határának leírásában említették a Bodrog mezővárosból Becse felé tartó nagy utat (*iuxta viam magnam qua itur a Budrugh in Beche*) (1338: AOKM. III. 482., AO XXII. 264., 321.). 1495-ben Rég(szentmárton), Bakacs és Csomoklya határának vizsgálatánál említettek egy „régebbi és füves utat”, mely Becséig (*Óbecse/Bečej*) tart (*aliam viam veterem et herbosam, que via tendit ad Bechey*) (1495: DF 259586).

4. 1344-ben Tóti birtok határának vizsgálatakor említették a Tárnok felé (É-ÉK-i irányú) utat (*quandam viam, que itur ad Tarnok*) (1344: DL 87162, DL 87551, DL 87556, AO XXVIII. 174.).

5. 1373-ban, egy hatalmaskodás kapcsán említettek egy szabad utat (*libera via*), mely Szekcső felől haladt a Mohácsi-szigeten kelet felé (1373: ZO III. 492).

6. 1384-ben Gara és a tőle nyugatra fekvő Nyavalyád határán említenek egy É-D-i irányú nagy utat (*viam magnam*) (1384: ZO IV. 279-286.).

7. 1384-ben Dústelek határleírásában említették a Dústelekre délről bevezető utat (*viam in villam Dws introeuntem*) (1384: ZO IV. 279-286.).

8. 1384-ben Dústelek határleírásában említették a K-Ny-i irányú Visegrádútját (*viam Wysagradwtha dictam*), mely a Szántó és Dústelek közötti határt képezte egy rövidebb szakaszon (1384: ZO IV. 279-286.). Ez az út nyugat felé, a Duna árterének irányába haladt, ahol nemrégiben egy őskori erődítést sikerült azonosítani (KJM Rég. Ad. 2015.5409). Lehetséges, hogy a honfoglalást megelőzően itt élt szláv lakosság nevezte el az erősséget (szláv visegrád ~ „magas vár, fellegvár”), majd a beköltöző magyarság átvette a helynevet.

9. 1428-ban egy hatalmaskodás kapcsán említették a Patala és Eszter közötti szabad utat (*liberam viam*) (1428: KAPOCS N. – KÖHEGYI M. 1983 62., ZO VIII. 358.).

10. 1395-ben Felszekcső és Kiscsele között említették a K-Ny-i irányú Markalfútját (*viam Markalfwtcha nominatam*) (1395: ZO I. 443., DL 8079, KÖFALVI T. 2006 231., Markalf személynévhez lásd DL 8604, Csele erdőt lásd MNL OL S 80 - Duna. - No. 112.).

11. 1399-ben Rég birtok leírásában szerepelt a Czoborszentmihályból északkeleti irányba, Szentandrás felé vezető nagy királyi út (*magna via regalis ex parte Zenthmihal ad partem Zenthandras*) (1399: DL 8474, DF 266094). Valószínűleg ugyanezen, Szentandrás érintő, onnan Páris felé tartó utat említik Szentandrásuta néven 1405-ben Páris leírásában (*ad quandam viam Zenthandrasutha vocatam, ad villam Parys ducentem*) (1405: DL 10161.).

12. 1407-ben Rég birtok leírásában szerepelt a Kakat faluból Rég felé tartó út (*viam de villa Kakath egredientem*) (1407: DL 9021.). Ugyanezen út délebbi, Rég és Czoborszentmihály közötti szakaszát királyi útként (*viam regalem*) említhették 1399-ben Rég leírásában (1399: DL 8474, DF 266094.). 1413-ban Kajánd határleírásában szerepelt a Kajándtól Garáig tartó út (*iuxta viam de dicta Kayand ad Gara ducentem*) (1413: DL 82855, ZO VI. 231.).

1430–1450 körüli időszakból maradt ránk a szondi uradalom határleírásának vázlata, melyben említették a Gergelyi és Szentmárton között haladó nagy utat. Feljegyezték, hogy ezen út

mellett Szent Miklós képmása és egy kereszt állt (*Unde transferendo ad magnam viam, ubi etiam est imago Sancti Nicolai et crux*). Valószínűleg ugyanezen utat említették ezen iratban a szondi uradalom déli határán, Bercsek falu felé haladó sószállító útként (*ad finem Berchek ad viam, per quam portantur sales*) (1430-1450: DL 34985.).

1369-ben a Gara környékén garázdálkodó latrok akadályozták a sószállítást (1369: ZO III. 371.). Valószínűleg itt is a Szondnál említett É-D-i irányú sószállító útról lehet szó.

13. 1405-ben Bakacs leírásában említették a Bakacs utcájából kiinduló, Páris birtok felé, északi irányba tartó utat (*medio plateae ipsius villa Bakach per unam viam, qua duceret ad possessionem Parys ad partem aquillonem*) (1405: DL 10161.).

14. 1407-ben Rég leírásában szerepelt a Rég faluból Szántóba tartó nagy út (*unam magnam viam per quam de villa Regh transsiretur ad villam Zantho*) (1407: DL 9021.).

15. 1413-ban Kajánd határleírásában említették a faluból nyugat felé vezető utat (*viam de dicta Kayand exeuntem*) (1413: DL 82855, ZO VI. 231.).

16. 1208-ban Büked határleírásában, a falu északi szélén említették a Nádágy folyóval (mai Bokodi-Kígyós-csatorna) párhuzamosan, É-D-i irányban haladó nagy utat (*magnam viam*). Valószínűleg ugyanezen (Patala felől érkező) nagy utat keresztezte a határ a falu déli felén (*magnam viam quae veniet de Potala*) (1208: DL 87639, GYÖRFFY GY. 1963 714.).

Lehetséges, hogy egy két évszázaddal későbbi iratban ugyanezen út jelenik meg közvetett módon. 1424-ben Bátmonostori Töttös László panaszkodott, amiért Ozorai Pipo familiárisai „a vad törökök ellen Orswan [Orsova] felé vezető katonai vonulásuk útján” az ő Mátyusháza és Szentgyörgy birtokait megszállták és elpusztították (1424: ZO VIII. 197.). E két birtok Bükedtől északra, a Nádágy két oldalán helyezkedett el, s kettejük között, a vízfolyás mentén haladt az É-D-i irányú út. Észak felé valószínűleg a 26. sz. útba kapcsolódhatott be, dél felé pedig a Nádágyat követve haladhatott Patala felé, majd onnan Czoborszentmihályon át a déli végek felé.

17-18. 1436-ban Szőlös határleírásában említettek a település keleti határában egymást keresztező utakat, melyek közül az egyik Hájszentlőrincről Lekcsére, a másik pedig Szőlősről Pákára vezetett (*iuxta quasdam vias per modum crucis habitas et existentes, quarum una de dicta Zenthlewrincz vadit ad dictam possessionem Lekche, alia vero de prefata possessione Zewles transit ad possessionem Paka*) (1436: DL 88109, CSÁNKI D. 1894 190.).

19. 1436-ban Szőlös leírásában szerepelt a Szőlöstől Lekcse birtok felé haladó út (*viam quae de dicta Zewles, vadit ad dictam possessionem Lekche*) (1436: DL 88109, CSÁNKI D. 1894 190.).

20. 1255-ben Szőlös határleírásában említették a Hájszentlőrincből Udvard felé (onnan pedig tovább Bodrog mezővárosba) tartó nagy utat (*magnam viam, inde tendit ad terram cruciferi sancti Nicolai de Udvarth*) (1255: HO VIII. 62.).

1436-ban Szőlös határleírásában ugyanezen út jelenik meg, ezúttal Hájszentlőrinctől Bodrogig tartó útként (*magnam viam, per quam de dicta possessione HayZenthlewrincz, itur ad oppidum Bodrogh*) (1436: DL 88109, CSÁNKI D. 1894 190.).

21. 1457-ben Szentlászló leírásában említették a Szentlászlóról Kajánd felé vezető utat (*viam quae ducit ad Kajand*) (1457: AOKM. V. 36., DL 3898).

22. 1479-ben Ivánfalván említették az Ordód birtoktól Kengyi birtokig tartó utat (*quandam magnam viam, que de possessione Ordod ducit ad possessionem Kendy in territorio et sub metis dictae possessionis Ivanfalva*) (1479: DL 18232, DF 266135.).

23. 1511-ben Csomoklya birtok határainak leírásában említették a Lengyel birtoktól (Sarok)Szentmárton birtokig tartó utat (*viam, que a parte possessionis Lengyel transeat ad possessionem Zenthmarthon*) (1447, 1511: DF 259563.).

24. 1510-ben Vanna birtok határainak bejárásakor említették a Szentivánról Pacsír birtokig tartó utat (*viam, que de possessione Zenthivan ducit ad dictam possessionem Pachir*) (1510: DL 59987).

25. 1520–1522 körül készült Mátyusháza és Szentgyörgy határleírás vázlata, melyben említették a Jankószállásától Mátyusházáig tartó utat (*via venit a descensu Jankozallasa ad possessionem Mathushaza prescripta*) (1500–1520: DL 83011.).
26. 1520–1522-ben, Mátyusháza és Szentgyörgy határleírás vázlatában említették a Szentgyörgyből Baja mezővárosba vezető közutat (*viam publicam, qua itur de Zenthgywrgh predicta, ad oppidum Baya*) (1500–1520: DL 83011). Valószínűleg ugyanezen utat említették egy 1420. évi hatalmaskodás kapcsán, amikor is Bátmonostori Töttös László jobbágysai Mátyusházáról kocsin Szeremlén mezővárosba „a szokott módon tartott vásárra akartak menni”, akkor a Haraszi család familiárisai az országúton, a bajai erdőben (*in libera via procedentes, scilicet in silva possessionis Baya vocate*) rajtuk ütöttek, és megverték őket (1420: ZO VI. 629., KAPOCS N. – KÖHEGYI M. 1980 109–110.).
27. 1522-ben Vanna határleírásában szerepelt a Vanna birtoktól Okor birtokig vezető út (*viam qua de possessione Wanna praedicta iter ad possessionem Okor*) (1522: DF 259646.).
28. 1522-ben Vanna határleírásában szerepelt a Csomoklyától Vannáig tartó út (*viam que de possessione Chomoklya saepedicta ad aliam possessionem Wanna saepefatam duret pertransvenientes*) (1522: DF 259646.).
29. 1507-ben két egyenlő részre osztották a Solt vármegye déli szélén fekvő Orbágyszentgyörgy tartozékát, Kegyesföldjét (mai Kéleshalom) (1507: DL 67339). Ennek során említették az Orbágyszentgyörgyről a Bodrog vármegyei Csőszapa érintésével Szentdemeterre tartó utat (*viam publicam de possessione Orbagyszentgyörgy predicta ducentem, ad aliam possessionem Szentdömötör vocatam prope possessionem Chewsapa*).

Révek

A) Báli rév: kései, 1637-ből származó említését ismerjük: „Baal-ról ellenben azt jelentették, hogy az Decz alatt jó másfél mérföldre volt, és egykor pedig itt a Dunában közrév létezett. Az innensőbb, természetesen Bata felől (nézve), és egyben nagyobb falut is pedig, ahol a révészek dereglyét tartottak fenn, egyszerűen Baal-nak nevezték. A távolabbi falucska pedig, ahol a dereglye kikötött és ami a kisebbik is volt, Tüviskes Baal-nak hívtak.” (MOLNÁR A. 2006 48.: „De Baal vero retulerunt, quod infra Decz illud bono sesqui miliari fuerit, quondamque publicus ibi trajectus exstiterit in Danubio. Ac citerior quidem, a parte nimirum Bata majorque pagus, ubi portitores pontonem intertenebant, simpliciter Baal vocabatur; ulterior vero pagulus, ubi ponto applicabatur minorque erat, Tüviskes Baal dicebatur.”). E rév valószínűleg a 16. század folyamán szűnt meg. Tüskés Bál helyén a 17. században délszláv lakossággal jött létre Pandur település (BELLOSICS B. 1911 26.).

B) Batai – Szeremléni rév: a Mohácsi-sziget északi szomszédságában, a Dunán alakult ki feltehetően az Árpád-korban. Bodrog vármegye középső részén a legfontosabb átkelőhely volt a középkorban. Nyugat felé főleg állatokat (marhát), kelet felé Európából feldolgozott árukat (ötvöstermékek stb.), illetve a Dunántúl keleti felén termelt bort szállították (GULYÁS L. ET AL. 2020 69.). Jelentőségét növelte, hogy Bata híres búcsújáróhely volt, ezért számottevő lehetett a réven átkelő zarándokok száma is (PÁNYA I. ET AL. 2020 23., BALÁZS KOVÁCS S. 2015 225.). Az árut szállítók megfizették Bata mezőváros apátjának szokásosan szedett valamennyi járadékát, tudniillik „úgy a vámot és a révpénzt, mint pedig a közönségesen palepenz-nek hívott szekérpénzt” (*tributum et vadum, quam etiam pecunias essedales, vulgariter palepenz dictas*) (1505: DL 88936, lásd részletesen GULYÁS L. ET AL. 2020 69.).

C) Bodrogi rév: Dunai révje Vörösmart felé teremtett kapcsolatot. Árpád-kori említéseit ismerjük (WEISZ B. 2013 90.).

D) Küllödi rév: a Mohácsi-sziget déli csúcsánál alakult ki. Keleti felén a Küllöd és Battyán közötti mély fekvésű terület, nyugati felén a kőszeg(váralja)i löszmagaslat helyezkedik el (GULYÁS L. ET AL. 2020 73., CSÁNKI D. 1894 463., GLASER L. 1929 264.). Jelentőségét jelzi az is, hogy 1526 augusztusában itt kelt át a Dunán Török Bálint és Tomori Pál, hogy csatlakozzon II. Lajos seregéhez Mohácsnál (1526: SZALAY L. 1857 21.). Három évvel később Szapolyai

János ugyanitt, azaz „Köllödnél általkale az Dunán és az mohácsi mezein szemben jön terek császárral.” (1529: SZALAY L. 1857 30., BORI I. 1996 80.)

E) Páli rév: Páli birtokkal szemben, a Mohácsi-sziget északkeleti szélén létezett (1368: ZO V. 116., lásd még WEISZ B. 2013 295.). A kelet felől érkező utak itt érték el a Vajast, s a folyón átkelve folytatódtak a szigeten a Duna túloldalán fekvő Szekcsőig (PÁNYA I. 2020 105.). 1354-ben említették a bátmonostori uradalom „Vajason átvezető Paulyporthnak nevezett révjét, avagy gázlóját” (*super quodam portu seu transitu ... Paulyporth vocato, in fluvio Woyas habito*) (1354: DL 87289.). A 15. században Vajas, illetve Mátyusháza néven is említették (*Wayos aliter Paliport, portu Pauly porth alio nomine Matyshaza*) (1354: DL 87289, DL 87519 – Mátyusháza; 1411: ZO VI. 169. – Páliport; 1512: DL 82343 – Vajas). Egy 1360. évi irat szerint „Szent Bertalan apostol ünnepén, kedden, a Bodrug-on tartott Bodrog vármegyei nemesi gyűlésünk idején a néhai Töttös mester fia Miklós mester mások közül személyesen kiemelkedve a következőt adta elő: ti. Paulyporth birtokán a Voyos-nak hívott folyón mindig és régtől fogva révvám volt.” (1360, 1399: ZO V. 115.). Innen nyugat felé, a Mohácsi-sziget északi részén haladt az út Felszekcsőre (mai Dunafalva), ahol rév volt a Dunán a túloldali Szekcső felé.

F) Szekcsői rév: 1373-ban említették a Dunán átvezető révet (*portum de Zekchu*) (1373: ZO III. 492.). Kelet felé Páliportnál kapcsolódott a Duna-Tisza közti úthálózathoz. Vámost azonban itt nem szedhettek. Egy 1401. évi irat szerint azonban a Felszekcsőt birtokló székesfehérvári káptalan igyekezett beszedni (törvénytelenül) a bátmonostori uradalom jobbágyaitól a vámot, avagy illetéket (*tributum seu telonium*) (1401: ZO V. 269.).

G) Töl(gy)rév: Szond határának leírásában említették (Tulreu/Telrew) (1173–1196: ÁÚO IX. 61-62., 222-224., 1425: DF 262045, 1430-1450: DL 34985). A Duna és a Dráva összefolyásától északra feküdt.

Hidak

H) 1208-ban Büked (ma Bácsbokod) északi határában említették Pál hídját (*ponte Pauli*), déli határában pedig Mihály hídját (*pontem Mychaelis*) a Nádágy (*Nadagy*, mai Bokodi-Kígyóscsatorna) vízfolyáson (1208: DL 87639, GYÖRFFY GY. 1963 714.).

I) 1211-ben Besenyő (*Beseneu*, későbbi Apáti) birtoknál említik Cebeth hídját (*pons Cebeth*) a Vajason (*stagnum Voios*) (1211: ÁÚO I. 116., a Vajashoz lásd PÁNYA I. 2021A-B).

J) 1344-ben, 1393-ban és 1411-ben Szeremlén (ma Szeremle) és Pongrác között említik András hídját (*pontem Andree*) a Sár folyón (*rivulum Saar*, későbbi Szurdokvíz) (1344: DL 87162, DL 87551, DL 87556, AO XXVIII. 174.; 1393: ZO IV. 506., KAPOCS N. – KÖHEGYI M. 1980 48–50, 1411: ZO VI. 111.; KAPOCS N. – KÖHEGYI M. 1980 90–96.). Kelet felől, Szeged irányából érkező út ezen keresztül folytatódott nyugati irányba, a bátai-szeremléni rév felé (PÁNYA I. 2020 105.; GULYÁS L. ET AL. 2020, 23.).

K) 1323-ban említik a Szeremléntől délnyugatra, Bátmonostorától nyugatra fekvő Hódsziget (*HothZygeth*) birtokon a Hidastó (*Hydustou*) nevű halastavat (1323: ZO I. 236.). A szigeten jelen ismereteink szerint nem vezetett keresztül jelentősebb út, így csupán közlekedéstörténeti szempontból érdekes, hogy a halastavat épp egy híd után nevezték el.

Témavezetői nyilatkozat

Tanúsítom, hogy az értekezésben foglaltak a doktorjelölt önálló munkáján alapulnak, az eredményekhez önálló alkotó tevékenységével meghatározóan hozzájárult. Az értekezés anyagát szakmai szempontból támogathatónak ítélem meg, elfogadását javaslom.

Szeged, 2022. április 12.

.....
Dr. Bajmócy Péter
Egyetemi docens
(témavezető)

.....
Nagy Gábor

Dr. Nagy Gábor
Egyetemi docens
(témavezető)